Національний університет «Одеська юридична академія»
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 49

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов

Одеса

2013

УДК 32(082)

Засновники:
Національний університет «Одеська юридична академія»,
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:
д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України *С. В. Ківалов* (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАН,
академік УАПН *Л. І. Кормич* (заст. гол. ред.),
д-р. політ. наук, доцент *М. А. Польовий* (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор *Ю. П. Аленін*,
д-р. політ. наук, професор *Б. П. Андресюк*,
д-р. філос. наук, професор *В. С. Богданов*,
д-р. політ. наук, професор *К. М. Вітман*,
д-р. філос. наук, професор *Е. А. Гансова*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. В. Додін*,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. *Р. Н. Жангожа*,
д-р. політ. наук, професор *І. М. Коваль*,
д-р. юрид. наук, професор *Б. А. Кормич*,
д-р. юрид. наук, професор *А. Р. Крусян*,
д-р. філос. наук, професор *М. П. Лукашевич*,
д-р. політ. наук, професор *С. М. Наумкіна*,
д-р. політ. наук, професор *А. О. Сіленко*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. О. Харитонов*,
д-р. політ. наук, професор *Д. В. Яковлев*.

Рекомендовано Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
«Одеська юридична академія», 2013
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2013

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 378.1:001.891.57

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються основні характеристики методу моделювання відносно його можливостей у дослідженні системи вищої освіти. Надано опис філософсько-методологічних засад моделювання, а також основних алгоритмів та процедур застосування даного методу у науковому дослідженні.

Система освіти, як важливий та багатокомпонентний об'єкт соціальної реальності, вимагає застосування у дослідженні адекватних його складності методичних засобів, серед яких важливу роль відіграє метод моделювання.

Предметом даної статті є аналіз деяких теоретичних засад моделювання, які відбиваються у певних особливостях застосування даного методу при дослідженні та прогнозуванні процесів розвитку вищої освіти.

Термін «моделювання», похідний від терміну модель, має, з одного боку, довгу традицію застосування та, з іншого боку, розгалужену мережу своїх семантичних значень та сфер використання.

На думку В. А. Штоффа, можна вказати на безліч випадків, коли термін «моделювання» вживається як синонім пізнання, або гносеологічного відображення, або взагалі віддзеркалення, коли модель ототожнюється з гіпотезою, абстракцією, ідеалізацією і навіть законом. У багатьох дискусіях, присвячених гносеологічній

© С. В. Ківалов, 2013

ролі та методологічному значенню моделювання, вказувалося, абсолютно справедливо, на нетерпимість такого положення і пропонувалися різні способи добитися уніфікації цього поняття [1, с. 10]. В. П. Горбатенко додає до цього, що моделювання – дослідження певних явищ, процесів або систем об'єктів шляхом побудови та дослідження їх моделей, а також використання моделей для визначення або уточнення характеристик та раціоналізації засобів побудови нових об'єктів. Даний автор вказує також, що по суті, на ідеї моделювання базується будь-який метод наукового дослідження [2, с. 40].

Моделювання надає змогу:

– припускаючись помилок, виправляти їх, уникаючи матеріальних і моральних втрат;

– здійснювати перевірку запропонованих модифікацій систем та процесів;

– вивчати організацію і структуру систем в динаміці ще задовго до втілення їх у життя;

– відтворювати події минулого, сьогодення, а також, звичайно, і можливого майбутнього та перевіряти дію різних чинників у тих процесах, які складно відтворити в реальних умовах або які взагалі відтворити неможливо [2, с. 41].

Аналіз наукової літератури дозволяє нам запропонувати наступне визначення змісту терміну моделювання: це дослідження складних (комплексних) об'єктів пізнання шляхом побудови і дослідження моделей цих об'єктів [порівн.: 3, с. 373.]. Отже, моделювання системи вищої освіти та освітніх процесів можна визначити, як дослідження системи вищої освіти та пов'язаних із нею складних динамічних явищ і процесів, шляхом побудови та подальшого аналізу моделей цих процесів і явищ.

За визначенням М. І. Кондакова, моделювання базується на умовиводі за аналогією [4, с. 360 – 361]. Л. Бойко-Бойчук, розвиваючи цю позицію зазначає, що саме завдяки аналогії взагалі виникла можливість запровадження у гуманітарні дисципліни методів моделювання із природничих наук [5, с. 78 – 80]. Аналогічна науковість – наявність певного об'єкту дослідження, пошук певних законів та закономірностей тощо у природничих, так званих точних науках, та у гуманітарних науках надала змогу деяким вченим ще у XIX ст. припустити, що методи, які застосовуються при вивченні природних об’єктів та надають змогу отримати гли-

боку адекватну інформацію про них, можуть бути застосовані й у вивченні суспільних процесів з цією ж метою.

Грецьким словом «аналогія» (що означає відповідність, подібність, пропорція, співмірність) позначається подібність предметів та явищ в будь-яких властивостях, ознаках та відношеннях [3, с. 26]. Енциклопедія Ф. Брокгауза й І. Єфрона подає, крім відповідності та подібності, рівність як одне з етимологічних значень терміна [6, с. 699]. Вперше термін «аналогія» з'являється у школі Піфагора, де спочатку він використовувався лише у сфері вивчення відношень між числами у значенні співмірність, пропорція [7, с. 50]. Аристотель також розумів аналогію як подібність відносин, пропорцію. В наш час пропорція трактується лише як один із можливих видів аналогії.

А. І. Уйомов визначав аналогію як один з типів умовиводу (поряд з індукцією та дедукцією), в якому висновок відноситься до іншого предмета, ніж той, про який йдеться у засновку [7, с. 19]. А. І. Уйомов виокремлював п'ятдесят один тип виведення нового знання за аналогією, в тому числі пропорційна, субстанційна тощо аналогії [7, с. 46 – 63].

Вочевидь, аналогія повинна характеризуватися щонайменше двома наступними рисами: по-перше, вона повинна базуватися на певній подібності одного об'єкту іншому – у нашому випадку моделі та її оригіналу, та, по-друге, зміст аналогії у перенесенні певної інформації, або знання про властивості одного об'єкту на інший, той з яким проводиться аналогія.

Отже, саме проведення аналогії між об'єктом дослідження – освітнім процесом, – та моделлю, яка відображає його певні риси, надає змогу використання моделювання у вивченні процесів розвитку освіти. Йдеться про те, що висновки, які робляться щодо подальшого стану моделі, як раз методом аналогії переноситимуться на подальший стан об'єкту моделювання.

На думку І. Пригожина та І. Стенгерс, застосування аналогії необхідне для розуміння процесу розвитку та функціонування систем зі складною поведінкою, в яких закони еволюції відповідних змінних достеменно не відомі [8, с. 24 – 25]. Немає сумнівів, що до такого роду систем відноситься й система вищої освіти.

Аналогія, так само як і інші форми умовиводу – індукція і дедукція, – нерозривно входить в єдиний процес мислення. Вона тісно пов'язана з ними і не може існувати без безперервного взаємного

доповнення і взаємодії з іншими умовиводами. Аналогія має певну пізнавальну цінність. В процесі такого умовиводу отримується вірогідне знання, але це вірогідне знання несе в собі щось нове, що допомагає нам розбиратися в навколишньому оточенні і передбачати напрям розвитку цього явища або події. В той же час, якою б не була значною знайдена нами схожість ознак двох речей, висновки в умовиводах за аналогією завжди бувають тільки вірогідні [4, с. 38].

При оцінці міри вірогідності умовиводу прийнято враховувати ряд наступних умов:

1) чим більше відомо загальних властивостей у порівнюваних предметів, тим вище ступінь вірогідності висновку за аналогією;

2) чим істотніше знайдені загальні властивості у порівнюваних предметів, тим вище ступінь вірогідності;

3) чим глибше пізнаний взаємний закономірний зв'язок схожих рис, тим вірогідніше висновок, тим він ближчий до достовірності;

4) якщо предмет, відносно якого ми робимо висновок за аналогією, має яку-небудь властивість, не сумісну з тією властивістю, про існування якої ми робимо висновок, то загальна схожість не має ніякого значення [4, с. 38].

А. І. Уйомов доповнив цей перелік наступними правилами: 1) загальні властивості мають бути будь-якими властивостями порівнюваних предметів, тобто підбиратися «без упередження» проти властивостей певного типу; 2) властивість, що виявлена в моделі, має бути того ж типу, що і загальні властивості об'єкту, що вивчається; 3) загальні властивості мають бути можливо більш специфічними для порівнюваних предметів, тобто належати можливо меншому колу предметів; 4) властивість, що виявлена в моделі, навпаки, має бути найменш специфічною, тобто належати можливо більшому колу предметів [7, с. 35 – 36].

А. І. Уйомов відмічав також, що існують загальні для усіх типів висновків за аналогією характеристики. Зокрема, в усіх випадках безпосередньому дослідженню піддається один предмет, а висновок робиться стосовно іншого предмету. Тому висновок за аналогією в найзагальнішому значенні слова визначається як перенесення інформації з одного предмету на інший. Предмет, який є безпосереднім об'єктом дослідження, називається моделлю, а предмет, на який переноситься інформація, здобута в результаті

вивчення моделі, називається зразком, оригіналом, прототипом тощо. Виходячи з цього, аналогія визначається, як відношення між будь-якою моделлю та її оригіналом, прототипом; аналогія – це висновок від моделі до оригіналу [7, с. 8].

Порівняння різних освітніх моделей, існуючих у просторі та часі, дозволяє робити висновки щодо загальних та специфічних їх рис та наголошувати на відповідності моделі реальним системі та процесу щодо освіти, або на існуючих протиріччях.

Існують наступні три типи відповідності:

– між способом організації системи і способом, яким модель описує дану систему;

– між апаратом, використовуваним в процесі моделювання, і концептуальним апаратом теорії, що моделюється;

– між теорією і практикою.

Таким чином, бачимо, що моделювання – ширше поняття, яке включає висновки за аналогією як свою невід'ємну частину. Власне аналогія має на увазі співвідношення між вже даною тим або іншим способом моделлю та оригіналом (прототипом), причому результат дослідження моделі в цьому випадку передбачається відомим. У поняття ж методу моделювання включається також сам процес побудови моделі або знаходження її в реальності. Важливим етапом застосування методу моделювання вважається дослідження побудованої моделі, отримання з її допомогою необхідної інформації і, нарешті, переведення висновків щодо моделі на оригінал.

Під час побудови, подальшого дослідження моделі та при перенесенні висновків, отриманих щодо моделі, на її оригінал, спираються на описані вище процедури аналогії та виходять зі ступеню відповідності моделі об'єктові моделювання. Зазвичай у вигляді моделей використовуються об'єкти, еквівалентні оригіналу у відносинах, що цікавлять нас, повністю або частково. В даному випадку йдеться про відносини, що формуються у сфері освіти.

Якісний стрибок в розвитку і розширенні можливостей моделювання стався у зв'язку з виділенням кібернетики в окремий напрям науки. Поява кібернетики, з одного боку, дозволила чіткіше класифікувати досліджувані процеси з метою виділення властивих ним атрибутів, а з іншого боку, призвела до створення методів моделювання, придатних для об'єктів будь-якої природи.

З цього часу модель в термінах одного явища стає надійним засобом пізнання іншого явища, яке не має видимої схожості з першим.

У зв'язку з розвитком кібернетики і системного підходу виникла необхідність не лише подальшої розробки нових конкретних прийомів моделювання, але й створення узагальненого підходу до моделювання, який дозволив би виробити його цілісну систему [9, с. 504].

Внаслідок досить низького рівня математизації сучасних знань про такий складний суспільний процес як розвиток освіти, модель системи освіти зазвичай виглядає як певний набір правил, таблиць тощо, що оперують сукупністю більш менш строго вимірюваних даних, що відображають структуру і характер предмета дослідження. Простий тип базової моделі системи чи процесу розвитку освіти є впорядкованим набором показників. До розряду показників зазвичай відносять певну операційну характеристику значущого в освітній сфері явища або процесу, яка відбиває його властивості, зв'язки або стосунки і є одночасно інструментом виміру останніх.

Показник як інструмент виміру процесу розвитку системи освіти має вигляд деякого судження про наявність або відсутність, а також інтенсивність прояву визначеної емпірично спостережуваної властивості об'єкту. У широкому сенсі показник – це будь-яка характеристика об'єкту, що потенційно або актуально піддається емпіричній перевірці, яка відбиває його властивості, зв'язки або стосунки з іншими об'єктами.

Внаслідок повсюдного використання у будь-яких моделях різноманітних показників звернемо увагу на їх характеристику. Зазвичай виділяють такі види показників, як якісні і кількісні, а також одиничні і групові. Якісні показники тільки констатують наявність або відсутність якості в термінах певної номінальної шкали. Кількісні показники свідчать про інтенсивність прояву властивості в значеннях «більше – менше». Ці показники можуть бути дискретними і безперервними (наприклад, витрати часу).

Одиничні показники, у свою чергу, підрозділяються на:

а) абсолютні – відбивають такі характеристики суб'єктів, які конструюються без використання інформації як про спільність в цілому, так і про взаємини в ній;

б) відносні – виводяться на основі інформації про відношення між членами спільності;

в) порівняльні – характеризують суб'єкт за допомогою порівняння атрибутів окремих елементів спільності;

г) контекстуальні – описують члена спільності властивістю групи в цілому (наприклад, вчений, вчитель, студент, учень).

Групові показники бувають трьох типів:

а) аналітичні – формуються за допомогою статистичного узагальнення даних про кожен одиничний об'єкт;

б) структурні – ґрунтуються на даних про стосунки членів групи;

в) глобальні – описують тільки групи в цілому і не зводяться до властивостей індивідів.

Можливим є поєднання кількох типів в одному показнику, а також одночасна характеристика одних і тих же об'єктів як груп і як індивідів.

Власне показники процесу розвитку системи освіти опосередковують перехід від теорії та методології дослідження цього процесу до збору емпіричної інформації і назад через аналіз і інтерпретацію даних до концептуальної моделі об'єкту.

Показники, що втратили свій безпосередній речовий зміст, зазвичай називаються індексами. Основна відмінність показника від індексів полягає в опосередкованій, порівняно ускладненій процедурі розрахунку останніх, а також в особливостях теоретичної інтерпретації. У іншому вони, як правило, співпадають.

Процес побудови початкової моделі будь-якого процесу, представленої як система показників, зазвичай включає наступні етапи:

1) побудова тезауруса показників даного процесу;

2) експертне оцінювання значущості показників, що включаються до тезауруса;

3) математико-статистичні оцінки значущості показників;

4) визначення системи обраних показників, як складної взаємопов'язаної сукупності, що представляє початкову, базову модель.

Очевидно, що в рамках такого складного об’єкту як система освіти повний перелік характеристик не може бути врахований при моделюванні. Тому завдання складання тезауруса й передбачає відбір компактної сукупності змінних, які відбивали б

найбільш суттєві характеристики даного об'єкту. Під тезаурусом зазвичай розуміється перелік значущих показників, відібраних в результаті аналізу змісту документів, отриманих в процесі збору первинної фактологічної інформації і систематизованих відповідно до прийнятої класифікаційної схеми. Відносна повнота набору показників обумовлена тим, що йдеться про використовувані показники, тоді як за межами системи, можливо, залишаються такі характеристики, що істотні для розуміння досліджуваного об'єкту, але які з тих або інших причин не беруться до уваги. Проте тут є й певний позитивний момент, пов'язаний з тим, що зміст використовуваних показників відбиває насущні практичні завдання, що стоять перед наукою, тому отримана типологія показників передусім відбиватиме головні проблеми досліджуваного об'єкту – системи освіти та процесу його розвитку – реформи освіти. Тезаурус є інформаційною основою для побудови системи показників досліджуваного об'єкту.

Після складання тезауруса настає етап перевірки адекватності включених в нього показників досліджуваній проблемі. Загальновизнано доцільність використання на цьому етапі «методу Дельфі». Як відомо, у простому виді метод Дельфі є опитуванням експертів із подальшим узагальненням їх рекомендацій. У змістовному відношенні метою такого опитування являється визначення міри адекватності передбачуваних до використання показників досліджуваним характеристикам об'єкту, що вивчається. При аналізі проблем розвитку освіти представляється доречним мати на увазі наступні міркування щодо формування групи експертів:

Опитування експертів в заздалегідь формалізованих групах (відділ науково-дослідної установи, група провідних практичних працівників ВНЗ і тому подібне) разом з очевидними перевагами має і недоліки, серед яких головні, – надмірна однорідність експертної групи за рівнем та профілем компетентності. Подібна однорідність породжує односторонні та доволі одностайні оцінки, що даються майже під однією і тією ж точкою зору без урахування інших точок зору. Продуктивнішим представляється метод так званої «снігової грудки», при використанні якого при визначенні сукупності експертів спочатку кожному експертові пропонується назвати декілька фахівців, найбільш придатних, на його думку, для включення до звідної експертної групи.

Можна вдатися до інших методів, наприклад до використання авторського бібліографічного покажчика з досліджуваної проблеми, а також до прийомів відбору з первинного списку найбільш компетентних експертів за допомогою документального методу, експерименту, голосування і самооцінки. Документальний метод дозволяє визначити компетентність експерта за формальними даними – вченим ступенем і званням, посадою, стажем роботи у відповідній області і так далі. Експериментальний метод враховує ефективність роботи експертів в попередніх опитуваннях. Метод голосування припускає взаємооцінювання експертів за умови досить стійких наукових контактів між ними. Метод самооцінки дозволяє визначити компетентність експерта залежно від його відповідей: чи займався він даною проблемою спеціально, знайомий з нею тільки по спеціальній літературі або має про неї лише найзагальніше представлення. На думку І. В. Бестужева-Лади, найбільш ефективним показником компетентності експерта є його самооцінка (зрозуміло, підкріплена даними, отриманими іншими методами) [10, с. 128 – 129].

Оптимальна чисельність експертної групи як величина формальних способів визначення не має. Очевидно, що мінімальна межа повинна забезпечувати можливість застосування статистичних процедур і відому гарантію проти однобічності підбору експертів, а максимальна диктується реальними можливостями підготовки, проведення і обробки результатів експертизи.

В існуючих системах показників в основному використовуються прості типи показників, у яких порівняно легко відображати інформацію, але що дають невисокий рівень матеріалів для узагальнень і висновків, необхідних в теоретичній або практичній роботі з показниками. Найбільш поширений тип – відсоткова доля. За правильної постановки справи цей показник інформує дослідника або практичного працівника значно більше, ніж просте абсолютне число, але все таки значно менше, ніж складніші і більш трудомісткі у підготовці та аналізі показники.

В той же час слід мати на увазі, що показники – це не уся статистика, а тільки та кількісно невелика її частина, яка дозволяє вимірювати найважливіші зміни, будувати динамічні ряди для порівнянь в часі і просторі. Такий підхід безпосередньо зв'язує будь-яку систему показників з тією чи іншою стороною досліджуваного

об'єкту або з усім об'єктом в цілому, але в той же час пред'являє жорсткі вимоги до кожного окремого показника. Зокрема, при підборі кожного з них, як показує порівняльний аналіз існуючих індикаторних систем, необхідно встановити:

– інформаційну базу для практичного використання показника;

– ступінь адекватності показника сутності об'єкту, що відображається;

– можливість формалізації (стандартизації) показника;

– ступінь його взаємозв'язку з іншими показниками індикаторної системи;

– відповідність показника цілям теоретичної або практичної роботи;

– можливість заміни показника у разі потреби таким же ефективним.

Підбір конкретних показників кожного блоку майбутньої моделі повинен можливо повніше відповідати принципам системності, репрезентативності, адекватності, інформативності, порівнянності, обґрунтованості, ефективності, економічності, універсальності і функціональності. Це означає, що кожен показник має бути не випадковим елементом певної системи показників, яка надає операції виміру заздалегідь встановлений сенс; він повинен досить повно відбивати особливості і характер тієї чи іншої сторони вимірюваного явища, сприяти чіткому розмежуванню оцінок різного стану останнього, давати достатню інформацію для його змістовного аналізу, забезпечувати можливість порівняння двох або більш різних станів явища або однакових станів різних (але однорідних) явищ. Показник повинен сприяти досягненню конкретної мети теорії або практики, в даному випадку йдеться про вдосконалення системи освіти, має бути максимально ефективним при мінімальній витраті часу, сил і засобів на вимірювальні операції з його допомогою, повинен мати здатність до агрегації і дезагрегації, має бути придатним для виміру усіх однотипних явищ, відповідати меті та завданням кожної дослідницької операції, в якій він застосовується.

Таким чином, система показників дає можливість представити процес реформування системи освіти у вигляді певного динамічного ряду, здійснити якісний аналіз процесу, побудувати матрицю,

що формально відобразить процес, а головне, дозволяє здійснити повноцінний аналітичний і діагностичний підхід до об'єкту дослідження – системи освіти, який є основою подальшого прогнозування наступного стану даного об'єкту.

Після проведення вказаних вище попередніх процедур початкова модель процесу розвитку системи освіти повинна будуватися наступним чином:

1. Складання попереднього переліку показників моделі за допомогою одного або декількох з наступних апробованих методів:

– попередній аналіз аналогічних моделей, наявних в літературі;

– інформаційний аналіз текстів (нормативно-правових актів, аналітичних записок, тощо), що потенційно містять важливі показники;

– опитування експертів;

– аналіз наукової літератури з предмету дослідження, за якого автори розглядаються як експерти, а відповідні цитати з їх праць – як експертні оцінки із заздалегідь обраного кола питань).

Найбільш економним відносно засобів, сил і часу являється опитування експертів. Але цей спосіб виправдовує себе тільки у тому випадку, якщо предмет дослідження відносно нескладний, якщо контури початкової моделі більш менш ясні, якщо компетентність експертів не викликає сумнівів, нарешті, якщо засоби, сили і час не дозволяють скористатися іншими методами. У усіх інших випадках доцільно підкріпити опитування експертів ще одним або краще декількома методами.

2. Зведення попереднього переліку показників до стану, придатного для проведення подальших операцій. Очевидно, що попередній перелік показників, що характеризують розвиток такого багатогранного процесу як освітній, налічує тисячі найменувань. Тому на початку операції зі зведення попереднього переліку показників до стану, придатного для дослідження, має проводитися змістовний аналіз цього переліку з метою виключити дублювання. Емпірично встановлено, що система показників зручна для подальшого дослідження і вироблення рекомендацій на її основі тільки при масштабі порядку одного-трьох десятків показників [11, с. 78 – 79]. Вважається, що чим менше цих показників, тим більш оптимальною є їх система. Ідеальною була б наявність

лише декількох показників, але у разі такого складного явища, як функціонування системи освіти, дослідник стикається з небезпекою втрати репрезентативності створюваної моделі. Зазвичай пропонуються наступні основні способи мінімізації системи показників до оптимальних масштабів:

1) заміна груп однорідних показників узагальнюючими індексами;

2) агрегування однорідних показників;

3) виділення в кожній групі однорідних показників так званого «проблемного», тобто такого показника, що найтісніше корелює з певною стороною явища, яке вивчається [10, с. 92].

3. Доопрацювання початкової моделі за допомогою методів системного аналізу: встановлення істотних атрибутів узятих до розрахунку показників та визначення найважливіших взаємозв'язків між ними. Показники в даному випадку виступають субстратом системи.

4. Визначення кількісних/якісних характеристик обраних показників.

5. Аналіз моделі з метою виявити особливості тенденцій розвитку предмета дослідження.

Кінцевим результатом процедури побудови базової моделі та її аналізу виступає зручна для наступних операцій (верифікації, дослідження та побудови прогнозу) модель предмета дослідження і коментарі-пояснення до неї, що визначають порядок подальшої роботи.

Таким чином, при виборі методології моделювання як наукової основи вивчення освітніх процесів для дослідника постає питання вибору найбільш адекватного методу побудови моделей відносно різних сторін розвитку процесів реформування системи освіти.

Бібліографічний список

1. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – Л. : Наука, 1966. – 302 с.
2. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.
3. Философский энциклопедический словарь : 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 816 с.
4. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков ; отв. ред. Д. П. Горский. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

5. Бойко-Бойчук Л. Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях / Л. Бойко-Бойчук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 74-82.
6. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под ред. профессора И. Е. Андреевскаго. – С.-Пб., 1890. – Т. 1.
7. Уемов А. И. Аналогия в практике научного исследования / А. И. Уемов. – М. : Наука, 1970. – 264 с.
8. Пригожин И. Время. хаос, квант. К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. 5-е изд. испр. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 240 с.
9. Прангишвили И. В. Системные законы и закономерности в электродинамике, природе и обществе / И. В. Прангишвили, Ф. Ф. Пащенко, Б. П. Бусыгин. – М. : Наука, 2001. – 525 с.
10. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование. Курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 392 с.
11. Бестужев-Лада И. В. Технология прогнозных разработок социальных процессов / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : НПО «Поиск», 1992. – 95 с.

В статье рассматриваются основные характеристики метода моделирования в аспекте его возможностей в исследовании системы высшего образования. Предоставлено описание философско-методологических принципов моделирования, а также основных алгоритмов и процедур применения данного метода в научном исследовании.

In the article basic descriptions of modelling method in the aspect of his possibilities in research of the system of higher education are examined. Description of philosophical-methodological principles of modelling, and also basic algorithms and procedures of application of this method in scientific research are given.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2013

УДК 316.346.2-055.2

Кормич Л. І., НУ «ОЮА»

ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ

В статті аналізується зміст гендерних відносин як поєднання біологічного і соціального. Розглянута взаємодія природних відмінностей та соціокультурних впливів в процесі реалізації рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків у суспільстві.

На рівні наукового аналізу в рамках різних наукових шкіл утвердились достатньо чіткі розуміння змісту категорій «гендер», «гендерна політика», «гендерні відносини». Активно впроваджується поняття «гендерного права». Але на рівні суспільного сприйняття та трактування існують значні розходження та нерідко спотворення змісту даних дифініцій. Тому існує потреба подальшої детальної характеристики термінів, розкриття ролі і значення гендерних відносин в політичних процесах, які відбуваються в суспільстві, зокрема і в українському на сучасному етапі.

Науковий доробок щодо даної проблематики головним чином стосується історії, правового статусу представників різних статей, з акцентом на фактичні диспропорції місця і ролі в суспільному житті; а також пов'язаний з філософським та культурологічним осмисленням взаємовідносин чоловіків і жінок в процесі життєдіяльності.

Ці питання розглядають представники різних наукових шкіл: англо-американської [1], європейської [2] та наближеної до неї вітчизняної [3], що визначаються певною специфікою підходів та оцінок.

Тож у даній статті стоїть завдання узагальнення різних напрямків дослідження та виділення пріоритетів у поглядах на гендерні відносини, що значною мірою визначають теорію і практику гендерної політики на сучасному етапі розвитку України.

Засадничими принципами в аспекті реалізації гендерних підходів виступають принципи рівних прав та рівних можливостей. Саме на них ґрунтується політика в інтересах рівності, що є визначальним фактором активного включення у всі трансформаційні процеси у суспільстві представників обох статей та їх спільної зацікавленості у кінцевому результаті.

Такий зміст закладений у чинне національне законодавство України. Зокрема, подібним є розуміння гендерних відносин та їх ре-

 © Л. І. Кормич, 2013

гламентації, сформульоване у положеннях Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятого у 2005 році, у Державній програмі з утвердження гендерної рівності 2006 року, в Указах Президента щодо цих питань та в інших нормативно-правові актах, які регламентують гендерні відносини в Україні [4]. На таких засадах ґрунтуються і регіональні програми щодо реалізації завдань забезпечення гендерної рівності, прийняті протягом останніх років обласними Радами.

Репрезентуючи різні інтереси та маючи законні підстави не тільки заявляти про них, а і впроваджувати, жінки та чоловіки виступають в якості реальних партнерів на ниві суспільної перебудови, проведення реформ для досягнення позитивних зрушень у всіх напрямках державного і суспільного життя.

Саме цим має визначатись сутність гендерних відносин, які, визнаючи специфіку потреб та інтересів залежно від біологічної статі, враховують соціальні впливи та спрямовані на створення сприятливих умов для реалізації цих специфічних потреб без ущемлення інтересів іншої сторони, домагаючись їх збалансованого забезпечення. Це має бути не простий компроміс, а реальний консенсус стосунків і взаємин між чоловіками та жінками у всіх без виключення сферах, що сприятиме максимальному задоволенню суспільних потреб, представлених і жіночим, і чоловічим його сегментами.

Подібне розуміння суті гендерних відносин не має нічого спільного із намаганням окремих суб'єктів заявляти про загрозу природним функціям та ролям статей. Підміна ролей якраз відбувається на рівні сексуальних відносин, а не гендерних. Гендерний же підхід, навпаки, допомагає зберігати специфіку, спираючись на сприятливе середовище рівноправного партнерства в реалізації інтересів кожної сторони.

І, разом з тим, розмежування біологічної і культурної складових при дослідженні дозволяє наголошувати на важливості культурних впливів, тобто, відповідного виховання чоловіків та жінок, формування у них готовності та здатності виконувати певні традиційні функції. Але при цьому визнається, що суто біологічне єство, наприклад, пріоритетність виключно репродуктивної функції жінок, не повинно повністю виштовхувати жінку з соціальної у приватно-сімейну сферу. Вона має залишатись частиною соціального середовища та бути продуктом культури даного соціуму, маючи всі умови та можливості для самореалізації.

Гендерний підхід також дозволяє виявляти найбільш складні та суперечливі питання даних стосунків і взаємин, знаходити прогалини

правового чи соціального характеру, які гальмують просування інтересів різних за статтю суб'єктів.

Адже аналіз реального стану речей свідчить про те, що потрібні додаткові зусилля, спрямовані на підтримку в ряді ситуацій жінок, а в деяких – чоловіків. А це вимагає перегляду чи корегування окремих конкретних програм розвитку і на рівні держави, і на рівні регіонів.

Це стосується різних сфер, зокрема, участі в процесах управління чи заходів в рамках функціонування системи охорони здоров'я, сфери зайнятості чи пенсійного забезпечення, багатьох інших напрямків діяльності. Рішення, що приймаються, повинні проходити гендерну експертизу з позицій наслідків їх реалізації відносно чоловіків та жінок. Будь – яка дискримінація чи штучно створені обмеження є неприпустимими. А гендерна ідентифікація має асоціюватись і з природнім, і з соціальним як взаємодоповнюючим, без абсолютизації та домінування, при поєднанні типового і бажаного для розвитку суспільства. Тобто, біологічна відмінність доповнюється соціокультурним конструктом, динамічним у часі та просторі, який відповідає конкретному етапу суспільного розвитку. За таких умов фізіологія не заважає соціальній реалізації людини.

Таким чином, гендерні відносини стимулюють співпрацю чоловіків і жінок в соціальному середовищі, формують певні моделі та норми поведінки, відповідно конкретному культурному рівню суспільства. Це створює механізм соціальних зв'язків та взаємодії в рамках існуючої соціальної системи. Наголос робиться саме на системному підході, який поєднує природну специфіку, моральні вимоги, правові статуси тощо для визначення місця і ролі жінок і чоловіків в суспільному розвитку. І в даному контексті модель соціального партнерства та норми рівноправності якомога краще відповідають сучасному стану життя суспільства та держави.

Побудована на таких підходах взаємодія жінок і чоловіків максимально орієнтована на підвищення ефективності та досягнення стабільності розвитку сучасного суспільства, в якому активна участь і рівне представництво обох статей виступає обов'язковою умовою демократичного процесу.

Політика і економіка, культура, наука і освіта, охорона здоров'я, соціальна сфера чи управління в однаковій мірі потребують як безпосередньої участі так ї репрезентації потреб та інтересів жінок і чоловіків. Тут задіяні і природне та позитивне право, і соціальний обов'язок представників обох статей. Тому в рамках гендерних відносин створюються механізми, здатні стимулювати як розвиток окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Це вимагає аналізу існуючої ситуації та моделювання шляху її покращення. З цієї точки зору слід виявити найбільш проблемні зони, існуючі в українському суспільстві, в яких проявляються гендерні диспропорції, або існує навіть пряма гендерна дискримінація.

Перш за все, це стосується всіх рівнів системи управління. Адже саме тут приймаються рішення, які обумовлюють стратегію і тактику розвитку. І паритетне представництво жінок і чоловіків є неодмінною умовою ефективності результату діяльності. Однак на керівному рівні, наприклад, серед державних службовців 1-3 рангу, жінки складають абсолютну меншість – від 6 до 12 %, тоді як на виконавському рівні фахівців, у нижчих категоріях їх доля в окремих сферах сягає 82 – 88 %. А це означає, що реального впливу на процес прийняття рішень жінки не мають. Це відноситься не лише до виконавчої, а і до представницької, законодавчої влади різних рівнів, де на вищих щаблях жіноче представництво обмежене 8-10 %. Така ситуація потребує змін у напрямку більш широкого жіночого представництва у владі для відтворення інтересів даної частки соціуму в конкретних стратегічних планах і програмах розвитку держави, регіонів, окремих місцевостей тощо.

Враховувати гендерну специфіку важливо і в процесі впровадження конкретних реформ. Наприклад, якщо йдеться про реформу системи охорони здоров'я, то перш за все має бути створена гендерна мапа місцевості, яка б давала чітку уяву про потреби у фахівцях певного профілю чи спеціалізованих лікувальних закладах. Адже навіть рівень захворювань на конкретні недуги пов'язаний з належністю до конкретної статі. Тож їх профілактика та лікування має бути передбачуваним та відповідним чином спланованим, з кадровим та матеріальним і фінансовим забезпеченням.

Те ж саме відноситься до питань забезпечення зайнятості населення, яка гендерно орієнтована. І шахтарські міста чи населені пункти енергетиків не можуть страждати від суцільного безробіття жінок, бо професійна зайнятість у них спрямована виключно на чоловічий контингент. Або навпаки, в населеному пункті існує лише соціальна сфера, в більшій мірі орієнтована на жінок, коли не затребуваними залишаються чоловіки. За таких обставин вихід треба шукати і в створенні альтернативних сфер діяльності, і в роботі по залученню представників протилежної статі до раніше не традиційних для них занять із створенням необхідних для цього умов праці та її привабливості, ламаючи стереотипи сприйняття, що склались. Адже і освітянська галузь, і соціальний захист, і інші напрями лише виграють від участі в них представників обох частин соціуму.

Якраз останнє – гуманітарна сфера, потребує нагальної роботи щодо зменшення диспропорцій представництва, бо саме тут формується модель гендерної рівності у свідомості і культурі суспільства. І якщо ми справді хочемо забезпечити реальне рівноправ'я, то це має стати базою виховання та соціалізації особистості. Та такий приклад повинен бути присутнім на практиці від самого початку включення людини у цей процес. І впроваджувати його мають спільно і чоловіки, і жінки: вихователі і вчителі, лікарі і соціальні працівники, бібліотекарі та інші, від кого багато в чому залежить кінцевий результат. А таким результатом мають бути відносини між чоловіками та жінками, побудовані на взаємній повазі, підтримці, визнанні інтересів та потреб один одного, рівності прав та можливостей їх реалізації, партнерських стосунках і плідній співпраці заради досягнення спільної мети – підвищення рівня і якості життя, пріоритету прав людини, розвитку демократії.

Такими повинні бути відносини не тільки в суспільстві в цілому, а і в кожній окремій родині, зокрема. Тож сімейні відносини також мають бути гендерно виваженими. Йдеться не тільки про попередження чи боротьбу з насильством у сім'ї як крайньою формою прояву гендерної нерівності та дискримінації, де жертвами найчастіше стають жінки. Це має стосуватись і питань спільної відповідальності та спільної участі батька і матері у вихованні дітей, розподілу домашнього навантаження, яке не повинно лягати тільки на жінку. Такі взаємини покращать родинні зв'язки, зменшать показники розлучень, зведуть нанівець ганебне явище соціального сирітства тощо.

Не меншої уваги потребує і гендерний спектр бізнесу. Те, що у великому бізнесі жіноче представництво не перевищує 3 %, а в середньому не сягає і 20 % свідчить фактично про нерівні фінансові можливості, про диспропорції у розподілі і використанні ресурсної бази, що в свою чергу заважає реалізації жіночого потенціалу в інших життєво важливих сферах.

Бо на сьогодні, нажаль, існує фактично єдина сфера – освітня, де чітко прослідкується гендерний паритет у відповідних пропорціях як щодо суб'єкту, так і відносно об'єкту. В інших сферах наявні не лише диспропорції, а інколи і дискримінація.

Та не тільки позитивний бік життєдіяльності суспільства потребує гендерної експертизи. Те саме відноситься і до суспільних вад, кризових станів. Адже існує специфіка стосовно наркоманії, алкоголізму, торгівлі людьми, проституції, злочинності, які різні за обсягами та наслідками для жінок і чоловіків. Тому і профілактика, і боротьба з цими асоціальними явищами повинні враховувати гендерні складові та мати специфіку спрямування.

Все це свідчить про те, що гендерні відносини, їх прояв мають велике значення у всіх сферах розвитку суспільства та потребують особливої уваги і контролю як з боку держави, через державні інститути, так і з боку суспільства, через інститути громадянського суспільства. Тільки об'єднаними зусиллями можна досягти реального результату в забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків, зробивши їх партнерами, зацікавленими у плідній співпраці заради просування України шляхом прогресу.

В умовах глобалізації всі ці питання мають вирішуватись з урахуванням світового досвіду, який корегується відповідно національній специфіці, існуючим традиціям. Тож Україна може запозичувати кращий досвід розв'язання гендерних проблем, уникаючи зайвих помилок та недоліків і долучаючись до кращих стандартів показника гендерного індексу, коли і гендерна експертиза, і гендерна статистика зможуть підтверджувати реальні успіхи досягнення гендерної рівності в нашому суспільстві.

За таких умов соціально-культурні конструкти «фемінності» та «мускулинності» будуть відповідати сучасному розумінню та сучасним потребам розвитку суспільства, базуючись на рівноправному і взаємозацікавленому партнерстві, яке враховує специфіку, але об'єднує спільною метою – стабільний розвиток суспільства з комфортними умовами життя і праці для жінок і чоловіків в рівній мірі. Спільні зусилля та спільна відповідальність зроблять цей шлях ефективним та результативним. І на це має спрямовуватись як вдосконалення законодавства, так і, передусім, соціальна практика. Тому слід вважати суттєвою роль науки в усіх цих процесах, яка допоможе не лише усвідомити необхідність і значимість гендерної рівності, а і розробити конкретні гендерні концепції і програми, спрямовані на об'єднання зусиль та активізацію творчого потенціалу всього суспільства у виконанні суспільно важливих завдань. І саме на таких засадах слід аналізувати гендерні відносини, що включають і інституційну, і статусно-рольову, і технологічну складові, що проявляються у суспільній взаємодії жінок та чоловіків.

Бібліографічний список

1. Мид М. Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире. / М. Мид. – М. : Росс, 2004. – 416с.
2. Бовуар С. де. Второй пол. /С. де Бовуар. – М. : Прогресс; СПб: Алетейя, 1997. – Т.1-2.
3. Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні. Монографія за загальною редакцією Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко. /Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко,

Я. М. Шевченко та ін. – К. : Юридична думка, 2010. – 352с. Україна: розвиток ідеології гендерного паритету. Матеріали науково-практичної конференції, 29 вересня 2004р., Київ. / – К. : Політехніка, 2004. – 395с. Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень / Т. М. Мельник. – К. : Логос, 2004. – 320с.

4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст.561. Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834. // Офіційний вісник України. – 2007 – № 1. – Ст. 91.

В статье анализируется сущность гендерных отношений в единстве биологического и социального. Рассмотрено взаимодействие природных особенностей и социокультурных влияний в процессе реализации равных прав и возможностей для женщин и мужчин в обществе.

The article provides the analyses of the essence of gender relations both in biological and social matters. The interactions between natural and socio-cultural influences in the realization of equal rights and possibilities are also reviewed.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2013

УДК: 323.2:321.011.5

Кузьмин П. В., РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет»

ИНСТИТУТЫ ВЛАСТИ И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: МЕХАНИЗМЫ, ТЕХНОЛОГИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

В статье анализируется влияние взаимодействия государства и гражданского общества на развитие демократии.

Актуальность заявленной выше темы обусловливается, прежде всего, потребностью развития демократии в современных обществах, налаживания цивилизованных отношений между государством и структурами гражданского общества. Украинская общественно-политическая практика свидетельствует, что становление отношений между институтами государства и существующими общественными, общественно-политическими организациями и движениями протекает

© П. В. Кузьмин, 2013

болезненно. Формирующемуся украинскому государству на современном этапе свойственны авторитарность, высокая степень закрытости процесса принятия решений, отчужденность от потребностей и интересов большинства общества. Возникшие ячейки гражданского общества не обладают пока опытом эффективной работы, их деятельность часто носит непостоянный, а эпизодический характер. Многие общественные организации существуют лишь на бумаге, встречая безразличие, а нередко и противодействие со стороны органов государственной власти проявляют нерешительность, а иногда просто прекращают свою деятельность. В этих условиях является важным научное осмысление проблемы взаимодействия государства и гражданского общества, разработка механизма взаимодействия рассматриваемых основополагающих составляющих социальной системы.

Несмотря на немалое число публикаций по вопросам взаимоотношений государства и гражданского общества в современной Украине (работы М. Банчука, И. Горбатенко, И. Кального, А. Колодий, О. Косиловой, Л. Кормич, В. Кременя, И. Кресиной, В. Полохало, Е. Перегуды, В. Романюка, О. Якубовского и др.), ряд аспектов этих взаимоотношений исследованы недостаточно и требуют внимания со стороны научного сообщества.

Целью настоящей статьи является анализ становления отношений между гражданским обществом и государством, выявление составляющих механизма взаимодействия государства и институтов гражданского общества.

В истории научной мысли о взаимоотношениях государства и гражданского общества сложилось несколько моделей. Отметим некоторые из них. Во-первых, **классическая либерально-демократическая модель**, получившая распространение в США и Великобритании. В этой модели на первом месте стоят гражданские права и свободы. Государство мыслится как слабое, выполняющее главным образом регулятивные функции. Во-вторых, **этатистская модель** взаимосвязи государства и гражданского общества, основу которой составляет идея особой роли государства, когда государственная власть определяет способ и порядок обеспечения каждого человека гражданскими правами и свободами. В-третьих, **социал-демократическая традиция**, в которой гражданское общество признается сердцевиной политики, источником демократизации политической жизни. Государство рассматривается как институт, обеспечивающий функционирование гражданского общества. В-четвертых, существует так называемый **срединный** концептуальный подход, авторы которого (М. Уолцер, А. Макинтайр, Н. Шапиро и др.) предпринимают попытки преодолеть

недостатки изложенных выше моделей взаимоотношений государства и гражданского общества [1, с. 194].

Конечно, существуют и другие модели. Так, например, для России характерен сложный и противоречивый процесс становления современного гражданского общества. Исследователи выделяют четыре основных этапа его развития: период «перестройки» (конец 80-х гг. XX в.) – бурный рост неформальных организаций; рубеж 90-х гг. XX в. – элементы партнерских взаимоотношений государства и гражданского общества; 1993 – 1999 гг. – официальная поддержка становления гражданского общества, диалог власти и некоммерческих организаций на местном уровне, активизация международных фондов; 2000 – 2010 гг. – развитие моделей патерналистских отношений между государством и гражданским обществом, проведения гражданских форумов, создание Общественной палаты и др. [2, с. 117].

В сфере российского гражданского общества действует более чем 400 тыс. неправительственных некоммерческих организаций; 10 млн. добровольцев, выполняющих социально значимую работу; проявление гражданских протестных движений, активизация профсоюзов и др. Развитие интернета в России в определенной степени заслуга и негосударственных, некоммерческих структур. Его использование дало жизнь принципиально новой системе общественной экспертизы качества, достоверности информации, в т. ч. касающейся работы органов власти. Новая тенденция в последние годы – самоорганизация так называемых инициативников, взаимопомощь в решении жизненно важных проблем и обмен информацией через сайты, а также акции солидарности – участие в протестах групп, борющихся с уплотнительной застройкой и за защиту зеленых насаждений [2, с. 117]. Осенью 2011 г. – в первой половине 2012 г. в России состоялись многочисленные протестные выступления оппозиционных партий и общественных организаций, считающих, что президентские выборы в стране состоялись с нарушением принципов демократии.

Представляет известный интерес складывающаяся практика отношений между государством и гражданским обществом в Турции. Исследователи отмечают, что на эти отношения в стране существенное влияние оказывают традиции сильной центральной власти с устойчивыми чертами авторитаризма. Этот фактор тормозил и тормозит превращение ассоциаций и разрозненных групп в более крупные объединения и включение их в активную политическую жизнь. Доминирование государства и его контроль публичной сферы и общественной жизни в Турции возрастал в годы военных переворотов (1960, 1971, 1980 гг.).

На процессе развития гражданского общества сильно влияли этно-религиозные конфликты: обострение курдского вопроса и проблемы исламской идентичности, их политизация в 1980-ые и 1990-ые гг.

Для современных отношений турецкого государства и гражданского общества характерны двойные стандарты. Так, правящая Партия справедливости и развития (ПСР) Реджепа Эрдогана приложила немало усилий (прямых и косвенных), чтобы не допустить или свести к минимуму влияние гражданского общества на выработку и принятие государственных решений, при этом не переставая обращаться к нему за поддержкой и одобрением своей политики, особенно в те моменты, когда традиционные секулярные институты (армия, университеты) и кемалистская элита становились на пути проведения масштабных реформ [6].

Опыт становления гражданского общества в индустриальных и постиндустриальных странах Восточной Азии (Республика Корея, Сингапур, Тайвань, Япония и др.) показал, что его развитие происходит на базе издавна существовавшей модели культуры и религии (например, на базе конфуцианства), сохранения традиционных политико-психологических феноменов поведения, при восприятии (обычно формального) лишь некоторых либеральных принципов и форм организации.

Отдавая должное ключевым положениям теорий западных ученых, отметим, что применять их современной украинской общественно-политической практике следует осторожно. Это связано с тем, что условия формирования гражданского общества в западных странах и у нас существенно различаются. Одновременно укажем, что процессы формирования гражданского общества в Украине и России, содержат ряд совпадающих характеристик. О них речь будет идти ниже.

С точки зрения, как отечественных, так и зарубежных исследователей, в Украине протекает процесс формирования и развития гражданского общества. По данным «Nations in Transit», оценка развития гражданского общества в нашей стране по шкале от 7 (низший) до 1 (высший) балл, в последние десять лет улучшилась от 4,75 баллов в 1998 г. до 3.00 в 2005 г. и 2,75 баллов в 2006, 2007, 2008 гг. [5, с. 64].

На протяжении 2005 – 2009 гг. наблюдалась позитивная динамика количественных показателей возникновения общественных объединений. По данным Государственного комитета статистики, на 1 января 2009 г. в Украине зарегистрировано: общественных организаций и их ячеек – 59321 (в 2006 г. было 46682); профсоюзов и их местных объединений – 22678 (в 2006 г. 15639); благотворительных организаций – 11660 (в 2006 г. – 9590).

Наблюдается также повышение общественной активности этнических меньшинств, углубление процессов их общественной самоорганизации. Ныне в Украине действует около 800 общественных товариществ национальных меньшинств, 30 из которых имеют всеукраинский статус. Такие всеукраинские общественные объединения, как Ассоциация национально-культурных объединений Украины, Еврейский совет Украины, Ассоциация корейцев Украины, Общество поляков Украины. Демократическое общество угорцев Украины, Федерация греческих организаций в Украине, Ассоциация болгарских национально-культуных товариществ активно сотрудничают с органами исполнительной власти, осуществляют действия направленные на удовлетворение этнокультурных потребностей своих национальностей.

В то же время, по соотношению удельного веса общественных организаций и численности населения, Украина все еще значительно уступает другим европейским странам. Так, если в Украине на 10 тыс. населения приходится 11 зарегистрированных общественных организаций, то в Угорщине – 46, в Хорватии – 85, а в Эстонии – 201. К тому же, большинство зарегистрированных в Украине организаций существует лишь формально, или функционируют эпизодически [5, с. 68].

Для развивающегося украинского гражданского общества характерны черты, схожие с чертами российского гражданского общества:

– пока не сложилась целостная система гражданских структур, остается слабой юридическая защита граждан и ассоциаций;

– аморфная социальная база гражданского общества, общество расколото по линиям – бедные и богатые, элиты и народ, чиновники и рядовые граждане;

– недостаточно выражены интегративные, объединяющие культурные ценности (доверие, солидарность, согласие, социальная ответственность, уважение к жизни человека, достоинству и др.);

– слабо структурированные интересы и отсутствие ясно выраженной идентификации индивидов с соответствующими группами, препятствуют формированию гражданских объединений, организации групповых действий [2, с. 118].

Исследователи отмечают повышение активности граждан в общественно-политической жизни, особенно, когда это касается судьбоносных или принципиально важных вопросов для страны, региона, города, поселка. Сегодня более активно, чем в 1990-е годы используются различные формы локальной демократии: местные инициативы, общие собрания, местные референдумы, общественные

слушания. Проявления общественной активности носят мирный характер и имеют преимущественно социально-экономическую направленность.

Одновременно отметим, что имеют место многочисленные конфликты между общественностью и представителями органов власти как на общеукраинском, так и на местном уровне по вопросам решения социально-экономических и культурных проблем (акции протеста шахтеров, общественных организаций, представляющих интересы малого и среднего бизнеса, ветеранов-афганцев и ликвидаторов-чернобыльцев, защитников экологической среды. беспризорных животных и т. д.).

Эти факты свидетельствуют, что в общественном сознании и поведении людей происходят изменения в направлении демократической политической культуры. Граждане все в большей мере начинают осознавать свои права и используют возможности влияния на органы центральной, региональной и местной власти.

Современные демократические государства стремятся к построению партнерских отношений с гражданским обществом, осознавая, что опора на зрелое гражданское общество – это одно из условий общественной силы и устойчивости политической системы общества. Однако, поиск оптимального взаимодействия – достаточно сложная задача. Почему? Во-первых, социальный механизм осуществления государственного управления стал сложнее и противоречивее. Во-вторых, поиск, оптимального взаимодействия между государством и гражданским обществом осложняется отсутствием опыта такого взаимодействия у молодых демократий.

Современные реалии указывают на то, что государство постепенно утрачивает свое монопольное положение как единственного субъекта политики (хотя на практике нередко противится этой тенденции). Оно вынуждено учитывать активность общественных и политических организаций и институтов, которые выстраивают свое взаимодействие с государством. Исследуя процессы развития моделей взаимодействия институтов государства и гражданского общества, ученые отмечают, что к началу XXI века обозначился переход от антагонистических, конфронтационных форм взаимодействия ко все большему утверждению принципов партнерства. Это требует «в корне пересмотреть саму философию власти, перейти от доминанты господства и гегемонии в ее назначении к партнерству и диалогу» [3, с. 39].

Учитывая данную тенденцию можно констатировать, что формирование оптимального взаимодействия украинского гражданского общества и государства связано с их готовностью к диалогу. К диалогу

как стилю мышления и способу познания общественных отношений, как своеобразному эталону демократического поведения и технологии деятельности. Конструктивный диалог как элемент конфликтологической культуры необходим с обеих сторон, со стороны государства и гражданского общества. Только в этом случае он может привести к оптимальному взаимодействию.

Механизм взаимодействия – достаточно емкое и сложное понятие. В рассматриваемом аспекте его можно трактовать как совокупность принципов, направлений и форм деятельности государства и гражданского общества, направленная на согласование и взаимный учет различных социальных интересов в целях решения актуальных проблем жизнедеятельности общества, региона, города, поселка.

Составным компонентом механизма взаимодействия государства и гражданского общества являются принципы, которые провозглашаются, признаются и используются субъектами взаимодействия. К основным принципам можно отнести: взаимоуважение и признание специфических особенностей каждой из сторон; знание и понимание целей и задач друг друга; сбалансированный взаимоконтроль, взаимоограничение и взаимопомощь государственных и негосударственных органов и организаций; ответственность за выполнение принятых решений; правовое регулирование взаимоотношений; принцип конкурсности при определении партнеров на участие в совместных программах, получение государственных грантов, социальных заказов.

Взаимодействие государственных органов и общественных институтов, как показывает практика западных стран, осуществляется по ряду направлений: обеспечение для общественных объединений режима открытости разработки и осуществления программ социальной политики; налаживание информационного обмена, особенно в отношении реализации прав и свобод граждан; выработка механизмов государственной поддержки социально значимых инициатив институтов гражданского общества; развитие практики приобщения общественных объединений к выполнению социальных программ на контрактной основе и др. [4, с. 27 – 42].

Все перечисленные направления важны для Украины. Остановимся лишь на одном из них – открытость власти. В литературе проблема открытости чаще всего обсуждается в рамках «открытого общества» К. Поппера. Между тем в нашем случае резоннее вести речь об открытом государстве, об открытости власти. Открытость власти предполагает: прозрачность деятельности властных структур, доступность информации для тех, кто в ней заинтересован; чувствительность,

т. е. институты власти призваны чутко реагировать на запросы и потребности граждан и организаций; ориентация на согласие; подотчетность, правительство и бизнес в демократическом обществе подотчетны общественности; непрерывный процесс диалога, согласование интересов и приоритетов между социально ответственной властью, населением и представляющими его неправительственными общественными организациями в рамках регулярно обновляемых общественных соглашений – договоров между ними. Испытывает ли украинская власть потребность в такого рода диалоге с обществом? Пока нет. Политический класс, являющийся по своей сути кланово-олигархическим, а также бюрократия, обслуживающая его интересы, не заинтересованы в истинном диалоге, о чем свидетельствуют данные социологических исследований. Хотя эпизодически власть создает видимость такого диалога.

Механизм взаимодействия может иметь несколько уровней:

– уровень комплексного анализа проблемы (выяснение содержания проблемы, ее влияния на развитие событий; определение возможных участников взаимодействия; взаимное информирование возможных партнеров по всем аспектам проблемы; выяснение финансовых возможностей партнеров по решению проблемы);

– уровень разработки системы мероприятий и проектов программ. Практика показывает, что на этом уровне приоритетное место принадлежит государственным органам;

– уровень принятия решений;

– уровень реализации совместно принятого решения;

– уровень контроля и проверки исполнения решения, оценки эффективности взаимодействия сторон [1, с. 207 – 208].

В ходе подготовки, принятия и реализации решений могут применяться различные формы взаимодействия. Это сотрудничество, когда субъекты взаимодействия содействуют друг другу, способствуют решению существующей проблемы и достижению совместно поставленной цели. В процессе взаимодействия нередко используется противоборство, когда партнеры противодействуют друг другу. Практика содержит также немало примеров уклонения от взаимодействия, а также однонаправленного содействия, когда один из участников уклоняется от взаимодействия, а другой способствует достижению или индивидуальных целей другого, или совместных целей. Имеет распространение компромиссное взаимодействие. Эта форма включает отдельные элементы, как содействия, так и противодействия.

Актуальное значение в механизме взаимодействия органов власти и структур гражданского общества играют политические технологии,

представляющие собой совокупность применяемых процедур, приемов и способов деятельности.

Общественно-политическая практика показывает, что ключевой технологией взаимоотношений рассматриваемых субъектов должны стать переговоры. Переговоры, как специфический вид межличностного взаимодействия сторон, обладают большим потенциалом, способствующим выявлению интересов позиций, разрешению противоречий и конфликтов, подготовке и заключению соглашений, договоров и т. д.

Эффективными технологиями взаимодействия общественных организаций с органами власти являются: общественная экспертиза; общественный мониторинг; общественный контроль; общественное расследование; общественные инициативы; технологии судебной защиты, петиционных кампаний, бойкотов, публичных протестных акций и др.

Важное место в деятельности общественных организаций занимают PR – технологии просветительского и информационного обеспечения или защиты общественных интересов. Они используются как в целях продвижения, поддержки конкретных социальных программ, так и, наоборот, в их дискредитации, возбуждении протестных настроений в среде общественности.

Как показывают результаты экспертного опроса, наиболее эффективными технологиями в процессе взаимоотношений общественных организаций с органами власти являются: общественный контроль (на это указали 65 % госслужаших и лидеров общественных организаций в Автономной Республике Крым); общественная экспертиза принимаемых решений – 62 %; гражданские инициативы – 45 %; общественное расследование – 42 %. Одновременно 33 % экспертов считают, что вышеперечисленные формы не являются эффективными. (Опрос проводился в 2011 году, в нем участвовало 120 респондентов).

Получают распространение такие методы совместной деятельности как контакты с ключевыми персонами; встречи с общественностью; консультационные советы; посредничество и др.

В качестве **выводов и заключения** необходимо высказать несколько положений.

1. Практика взаимоотношений государства и гражданского общества как в прошлом, так и в настоящем, показывает, что между ними возникает большее или меньшее напряжение. Власть, осознающая роль гражданского общества, должна быть готова не только к тому, что оно будет сотрудничать с нею, но и к тому, что оно будет оппонирующей силой.

2. В современной Украине существует острая потребность в активизации деятельности общественных организаций. Одновременно, отмечается недостаток адекватных подходов в понимании и оценке их роли, в признании их достоинств как важных составляющих системы создания и предоставления общественных благ и услуг населению.

3. В налаживании взаимодействия между государством и гражданским обществом особую значимость приобретает всесторонний учет многообразия интересов, ценностей, потребностей и норм различных общественных групп и слоев в проводимой государственной политике, в развитии гуманистического национального сознания людей и социально-этнических общностей.

4. Оптимизация процесса взаимодействия институтов власти с общественными организациями связана с внедрением и развитием маркетингового подхода в их деятельности.

Маркетинговый подход в данном случае предполагает: во-первых, изучение ценностей, интересов и потребностей различных социальных, профессиональных групп, слоев, общественных объединений; во-вторых, обеспечение потребительских ценностей способами, которые улучшают благосостояние людей.

Важнейшей проблемой является оптимизация работы некоммерческих организаций с различными источниками финансирования, направленной на привлечение ресурсов в организацию.

5. Эффективность применения инновационных механизмов и технологий взаимодействия институтов власти и гражданского общества во многом зависит от степени взаимности, открытости, уровня доверия. Конструктивному взаимодействию будут способствовать формирующиеся новые институты – общественные палаты, трехсторонние комиссии по регулированию социально-трудовых отношений, в т. ч. возникающих конфликтов.

Целесообразно проработать процедуры правового согласования интересов органов власти и институтов гражданского общества, предусмотрев перекрытие каналов коррупции, вымогательства и «крышевания».

6. Решая проблему формирования взаимодействия между властью и обществом, важно развивать ресурсы и способности общества цивилизованно воздействовать на самого себя. Многое будет зависеть от способности осознания того, что уровень самоорганизации, творчества, профессиональной и политической культуры украинского общества являются необходимыми факторами развития конструктивного диалога государства и гражданского общества.

Библиографический список

1. Зотова З. М. Власть и общество: проблемы взаимодействия / З. М. Зотова; под общ. ред. С. А. Попова. – М. : ИКФ «Омега – Л», 2001. – 352 с.
2. GR – связи с государством: теория, практика и механизмы взаимодействия бизнеса и гражданского общества с государством. Учебное пособие / под ред. Л. В. Сморгунова и Л. Н. Тимофеевой. – М. : РОССПЭН, 2012. – 407 с.
3. Никовская Л. И. Конфликтное измерение политической трансформации в России: автореф. дис. на соискание научной степени докт. полит. н. / Л. И. Никовская. – М., 2004. – 46 с.
4. Томас Дж. К. Участие граждан в принятии решений органами государственного управления / Дж. К. Томас // Гражданское общество: пути становления: Реферат. Бюллетень. – 2000. – № 5. – С. 27 – 42.
5. Україна в 2005 – 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 665 с.
6. Шлыков П. В. Гражданское общество в Турции: иллюзии и реальность / П. В. Шлыков // Восток (Oriens). – 2009. – № 1. – С. 110 – 122.

У статті аналізується вплив взаємодії держави та громадянського суспільства на розвиток демократії.

The article analyzes the influence of interaction of the state and the civil society to the development of democracy.

Стаття надійшла до редколегії 08.01.2013

УДК 316.462

Богданов В. С., НУ «ОЮА»

ПРИРОДА АВТОРИТАРНИХ ПРОЯВІВ В СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

В статті аналізуються природа, передумови та причини авторитарних проявів в сучасному суспільстві. В цьому контексті означуються шляхи оптимізації в процесі взаємодії інститутів влади та суспільства з метою ефективної реалізації задекларованих демократичних принципів.

Природа влади органічно поєднана із обмеженими можливостями індивідуального освоєння соціально-політичного простору.

© В. С. Богданов, 2013

Конкретній людині практично неможливо раціонально осягнути і оцінити всю множину суспільних проблем, в якій втілена вся мозаїка політичної реальності та її трансформаційність. Звідси об'єктивно виникає потреба в прийнятті на віру певних принципів, правил та тверджень суб'єктів влади.

Суспільство, яке підпорядковується зовнішнім політичним авторитетам, завжди потенційно має право вимагати від інституцій влади обґрунтування своїх вимог. Проте, як засвідчує соціально-політична практика, з часом з'являється звичка до такого начебто добровільного, а насправді – безумовного підкоряння. За певних політичних умов, особливо в суспільствах посттоталітарного типу, нерідко таке підпорядкування спрямовується на усунення критичного ставлення до соціально-політичної дійсності. В такому разі суспільство, яке в політико-правовому полі може бути задекларoване як демократичне, поступово абсолютизує зовнішні норми-регламентації, які продукують інститути влади і це, в свою чергу, сприяє утворенню такого феномену як конформізм.

В такому контексті деформованої політичної свідомості та політичної індиферентності і продукується авторитарність, яка прогресує від прихованих форм до відкритих. Фетишизація авторитету політичного лідера чи ідеї засвідчує, що на тлі суспільства, яке існує в своїх реаліях виживання, яке зневірене і відсторонене від політичного життя, авторитет як форма добровільного визнання влади нівелюється і трансформується у владу як форму приватної власності та особистого панування.

В цілому соціально-політичний простір – це царина постійних змін соціального в політично фіксовану властивість суспільних відносин. Соціально-політичний стан (його сталість чи динаміка) суб'єктів влади найбільш чітко відображається багатовимірністю суспільства, коли інформаційні масиви минулого історично сполучені із сучасними соціально-політичними інституціями, що породжують свої моделі. Іншими словами, в кожному політико-державному утворенні засвідчуються ознаки минулого політичного режиму та нинішнього, акумулюються задекларовані правила політичної гри та фактичні, реальні політичні розклади.

Ця проблема постає передумовою емпіричної видозміни авторитету влади, оскільки кожний елемент такої хронологічно диференційованої системи містить в собі особливі політичні, ідеологічні та моральні ознаки авторитетного та авторитарного. Звідси, власне, утворюються протиріччя й протиставлення, «ерозія» масової та індивідуальної свідомості.

Наявність у суспільстві на певному історичному відтинку різних соціально виражених прошарків свідомості пояснюється перш за все накопиченням елементів інноваційного в підвалинах існуючої соціально-політичної системи, що є в цілому все ж консервативною. «Глибокий консерватизм, властивий психології авторитарних відносин, ніякою мірою не виключає прогресивної за певних умов суспільної ролі цих відносин. Коли на сцені суспільного життя постають нові авторитарні форми і ведуть боротьбу проти старих, так само авторитарних, або інших, але нижчого типу, то безумовно, що ці нові форми об'єктивно стають прогресивними… Але в самих собі і по відношенню до самих себе вони все ж є консервативними і прагнуть видозмінювати те, що їм протистоїть, чинять опір будь-яким зародкам перетворень всередині себе» [1, 107-108].

Певний час «старі» та «нові» інституції співіснують, політично конкурують. Відбувається своєрідний довготривкий селекційний процес, в межах якого удосконалюються або нівелюються старі інституції та вибудовуються нові. Суспільство в такому історико-політичному протистоянні намагається досягти соціально-політичної збалансованості, динамічної рівноваги.

Історія XX сторіччя засвідчує спрощені, на перший погляд, надійні шляхи упорядкування соціуму за допомогою відвертого насильства та примусу. Варто означити в цьому контексті диктатури різних часових відрізків минулого віку: Мусоліні в Італії, Цанкова в Болгарії, Бретинау та Антонеску в Румунії, Гітлера в Німеччині, Сталіна в Радянському Союзі, Хорті у Венгрії, Франко в Іспанії, Салазара в Португалії, Стреснера в Парагваї, Сомоса в Нікарагуа, Дювальє у Гаїті та інші.

Незалежно від різного роду інституціональних технологій та ідеологічного відтінку диктатура як сутнісний прояв авторитарної спрямованості авторитету влади чи її суб'єктів позначається рядом домінантних типів. Виокремлюють:

1) стабілізаційний (що виникає опісля періодів анархії чи охлократії або ж воєн);

2) мафіозний (що узурпує владу та характеризується особистісним репресованим режимом);

3) організаційний (що створює організаційно-правові структури та механізми);

4) соціально-порівняльний (що постає як засіб збалансування гіпертрофованих соціальних відмінностей);

5) модернізаційний (післякризовий);

6) локальний чи випадковий.

У зв'язку з цим важливим постає питання про співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників у соціально-політичному довкіллі. Буденна свідомість «зрощує» суспільні функції із конкретною персоналією і в останній таким чином персоніфікуються влада та управління. В такому разі політика витлумачується як результативний вимір лише добровільного воління правлячих кіл. Харизматизація й фетишизація суб'єктів влади деформують масову та індивідуальну свідомість у просторі соціально-політичного патерналізму.

Найбільш ефективним буде той політикум, що по можливості актуалізує «корпоративну волю» в межах конкретних систем та структур. Це суттєво обмежує можливості для проявів свавілля чи суб'єктивізму, а іноді навіть повністю їх нівелює.

Варто позначити соціально-політичну сутність понять «система» та «структура», адже саме в них функціонування інституту влади відіграє домінантну роль. Система постає в соціально-політичному просторі-часі як певна інтеграція, акумуляція, що містить в собі процеси, інституції, репрезентує соціально-політичну поведінку, засвідчує ступінь і якість активності або пасивності політичних дій та протидій. В рухомих межах системи здійснюються процеси підготовки та прийняття рішень. Кожна окрема система містить в собі більш чи менш взаємопов'язані компоненти, що також постають певними системами. Вся ця ієрархія соціальних та соціально-політичних систем посилює значення гетерогенності суспільства, його багатовимірність, актуалізує ієрархічність феномена авторитету влади, що «присутній» в кожній системі та підсистемі й визначає їх характер, функцію та об'єктивний зміст. Це стосується як жорстко змодельованих, так званих «закритих» систем авторитарного походження, так і демократичних систем, вибудованих на підґрунті представництва.

Скажімо, демократична система характеризується елементами делегування, які присутні в законодавчій, виконавчій, судовій сферах державної влади, місцевому самоврядуванні, громадських організаціях, політичних партіях, асоціаціях, в деяких інших формах соціально-політичної діяльності.

Відносно сталі елементи системи витлумачуються як структури (не дивлячись на факти суб'єктивних видозмін). Очевидно при цьому, що кожна структура (більш вузька інституція) всередині себе постійно трансформується сукупністю своїх взаємопов'язаних функцій, норм, цінностей, котрі безпосередньо впливають через продукування різного роду імперативів на соціально-політичну поведінку в суспільстві (структура політичної влади, структура уряду та інші).

Збалансованість всієї системи соціально-політичних інституцій значною мірою визначається її легітимним характером. Тоді авторитет влади, вектори його спрямування спираються на моральні, ідеологічні, персоніфіковані чи навіть на матеріальні сили, «оскільки легальність, якщо вона презентується своїм адресатам обгрунтовано, а на рівні буденної свідомості вона уявляється правдоподібною, супроводжується легітимністю і тоді не можна недооцінювати апологетичну функцію норм, які доводять імперативність права…» [2, 236].

Однак політична практика засвідчує безліч спроб саме за допомогою відвертого насильства забезпечити реальну чи уявну стабільність в суспільстві. Парадигма примусу постає однією із головних передумов та чинників соціально-політичної видозміни авторитету влади. Авторитарна спрямованість останнього обгрунтовується тим, що це найбільш оптимальний шлях для збереження політичного порядку (на це, до речі, звертають увагу, зокрема, Макіавеллі та Гоббс) у контексті запрограмованих та наперед визначених, передусім, матеріальних потреб. Йдеться про те, що сукупність спроб-реалізацій задоволення таких потреб окреслює домінантні вектори розвитку суспільства, коли «гонитва за їжею сягає економіки, а через неї відбивається в ідеології і, оскільки потреба харчування є особистісною потребою кожного окремого індивідуума, то індивідуалізм починає панувати в суспільному житті» [3,67].

Отже, в такій матеріально детермінованій соціально-політичній диференціації є всі передумови для законного примусу з боку панівних прошарків. Більше того, на кожній новій стадії розвитку економічних та ринкових відносин виникає бажання по можливості зберігати готові, уже сфабриковані життєві нормоутворення, «переживати їх у вигляді історії, вшановувати їх» [3, 68].

Ті ж Гоббс та Макіавеллі у парадигматичній формі порушують ділеми утилітаристського розв'язку проблеми соціально-політичного порядку. Останній можливий за умов, коли індивіди пов'язані в систему спільних зразків соціально-політичної поведінки, на підставі яких вони можуть формувати раціональні очікування стосовно дій інших та стосовно себе. За ситуації, коли такі зразки відсутні, люди, які створені природою рівними, умовно мають безліч шансів прагнути досягти однакових за соціально-оцінними критеріями цілей, що через нестачу «внутрішніх ресурсів» призводить до взаємної недовіри, або навіть більше – до війни. Тоді загальна недовіра «провокує» застосування превентивних насильницьких заходів, а це, у свою чергу, робить стан тотального супротивництва перманентним. Певна (більша) частина суспільства з причини дискомфорту, який вона відчуває

в межах такого стану (війни, суперництва), та в силу своєї пасивності погоджується на делегування максимальної частки своїх прав державі, або її представницьким інституціям.

Отже, впровадження нормативно-правового порядку потребує передусім тотального дотримання загальноприйнятих й легітимно визнаних нормоутворень. Головне досягти такого порозуміння, коли орієнтир на суспільні норми стане імперативом для всіх, буде існувати у вигляді загальновизнаного соціально-політичного авторитету, який конституюватиме центральна влада, а не спонтанна корпоративна угода.

Одним словом, ірраціональні наслідки «вільної соціально-політичної гри», експромту продукують ідею державної влади. Остання досягає такого рівня порядку, коли політичні та державні діячі, суб'єкти влади ті її авторитету підкоряються загальним правилам як обов'язку в соціально-політичному контексті «сакрального порядку» (надлокального авторитету). Скажімо, Дюркгейм доводить, що стабільне обмеження утилітарної калькуляції може бути результатом лише морального категоричного авторитету норм. Нормативний порядок в цілісному своєму прояву повинен мати безпосереднє відношення до потреб і диспозицій індивідів, які «можуть бути підпорядкованими тільки колективному деспотизму» [4, 154].

Людина за Дюркгеймом повинна підкорятися загальновстановленим нормам не лише з причини свого громадського обов'язку, а й тому, що таке упідлеглення увідповіднює її індивідуальні інтереси державним і навпаки. Тобто моральна сторона – це зв'язок соціально-політичного порядку із бажаннями окремого члена суспільства підкорятися легальному авторитетові (безумовно, коли конституційне право, що продукує цей авторитет, буде ґрунтуватися на моральних підвалинах [4,19].

Усталені лінії соціально-політичної поведінки (зокрема, ентузіазм, слухняність, острах і примус) змінюються за певних суспільних обставин на форми пасивності та байдужості. Проблема такої соціально-політичної трансформації безпосередньо пов'язана із дією категоричних імперативів як головних рушійних сил функціонування соціально-політичного механізму авторитету влади. Останній «спирається» на соціально-політичні регулятори, дія яких зумовлюється низкою чинників: суспільними інтересами у сфері матеріальних благ, у сфері діяльності та міжособистісних відносин.

За цих умов домінуючим у функціонуючій політико-владній інституції стає масовий авторитет, який формально актуалізує й усуспільнює зовні законний, а насправді приховано-насильницький

примус. Базуючись на усвідомлено-добровільному чи вимушеному підпорядкуванні, масовий авторитет формує певну соціокультурну систему. Цей механізм переконливо розкриває Е. Фромм: «Якщо індивідові недостає впевненості чи агресивності, то сила авторитетів, котрим він упідлеглюється, це компенсує» [5,180].

Авторитарні прояви творяться на підвалинах усталених авторитетних традицій, котрі окреслюють межі лімітованої ініціативи та ієрархічного мислення. Векторальна спрямованість абсолютного та масового авторитетів за цих умов акумулює індивідуальні потенції в масові форми, «великі соціальні тіла», зокрема, натовп, коли «авторитет колективної свідомості містить в собі почасти авторитет традиції» [4,232]. Саме натовп у своєму безпосередньому соціальному виразі деформує феномен авторитету, нівелює його. Людина в натовпі перестає бути сама собою і постає автоматом, у якого своєї волі не існує. У натовпі відбувається знищення індивідуальності, натовп конформує людину, ототожнює масу окремих особистостей з однією.

В цьому контексті слід акцентувати один із важливих «натовпових стимулів» – комунікативну та емоційно збуджуючу роль. І тоді «радість завдяки колосальному нарощуванню почуттів легко перетворюється у тріумф; очікування, що утворюються зміною коливальних настроїв, акумулюючись, набувають стану соціального страху; і нарешті, ненависть – ця скута форма прихованого гніву миттєво звільняється в натовпі від стримуючих пут і призводить до нестямної жорстокості» [6,35].

Отже, насильство та примус постають домінуючими та усталеними механізмами інституалізації соціально-політичного простору й розвитку політичної влади і засвідчуються перш за все в ідеологічній та управлінській сферах.

Авторитарні прояви блокують вольові установлення індивідів, узурпують їх як суто зовнішньо-визначальний імператив. На відміну від соціально-політичної дії авторитету (попередня добровільна згода тих, по відношенню до кого спрямований його вплив), насильницький шлях досягнення влади є безпосереднім і виконується в режимі «пост-фактуму» щодо суспільства як об'єкту.

Досить часто за допомогою моральної демагогії чи ідеологічної маніпулятивності, владні інституції суто вибірково, тенденційно визначають соціальне тло для прояву чи то «позитивного», чи то «негативного» примусу. В такому контексті завжди означується ціла низка спроб трансформувати засоби утиску в право, а підпорядкування в обов'язок, при цьому відвертий примус маскується під авторитет, а останній ідентифікується із ідеологією влади. Такий спростований, звужений підхід презентує авторитет як другорядну систему, що слугує узаконенню (легітимації) влади, спирається на зовнішні раці-

ональні аргументи. Тоді держава, перш за все її примусовий характер, продукує ідеологію, що зорієнтована на функціональне розшарування суспільства, «патерналізацію» політичних засад (держава начебто постає як гарант загальносуспільних інтересів).

В кінцевому підсумку, ідеологія чи моральна демагогія залишає місце для деякої двозначності по відношенню до насильства, припускаючись таких гіпотез розвитку подій, як гіпотеза «максималізму» та гіпотеза «мінімалізму».

Важливим соціальним барометром у засвідченні «прихованого» характеру насильства слугує легітимний авторитет влади. Саме він у своєму соціально-інституційному вимірі чітко означує й диференціює соціально-політичні відносини, які є досить складними, причому одні з них необхідні (обов'язкові), інші добровільні. Суспільна ієрархія крізь призму такого авторитету постає цілком природною та соціальне виправданою. Інакше кажучи, принцип ієрархічності має сенс за умови, коли ієрархія ґрунтується на моральних та розумових підвалинах, коли кожен займає саме те місце, на яке він заслуговує.

Безумовно, слід означити і таку девіантну форму соціально-політичної поведінки як нетерпимість до будь-яких проявів влади. Досить часто на «внутрішню» присутність насильства звертають увагу вчені, дослідники, передусім психологи, антропологи. Наявність вірусу «молекулярної громадянської війни», що не потребує будь-якої соціально-політичної мотивації (насильство заради насильства) історично перегукується із тезою Гоббса «війна усіх проти всіх». Таке, по суті дифузне, насильство є безцільним. Така паталогічна, антигромадянська «планетарна» непокора, яку Сорель означив як «диктатура нездатності», потребує стримуючої державної енергії, що ґрунтується на законному примусі, великій напрузі та авторитеті влади.

Отже, влада як декларативно зафіксована авторитетна інституція варіюється у своїй векторальній спрямованості між авторитетним та авторитарним. Ці вектори означуються в системі «вплив – підпорядкування» частково авторитарною та індивідуальною детермінантами, причому авторитарна детермінанта постійно вдосконалюється.

Сьогодні, коли відбувається по суті соціокультурна революція, суспільство в контексті посттоталітарного плюралістичного соціально-політичного простору переміщується із винятково об’єкта політичного авторитету в суб'єкт (на підґрунті взаємодії із владою).

Загальноцивілізаційна тенденція, яка спрямована від моносистемної моделі політикуму (домінування одного визначального параметру в політиці і економіці) до полісистемної моделі (паритетність декількох соціально-політичних і економічних параметрів) чітко визначає пріоритети проявів влади авторитету, а не авторитету влади.

Бібліографічний список

1. Богданов А. Авторитарное мышление / А. Богданов // Из психологии общества: статьи 1901-1094 гг. – Спб, 1904. – С.95 – 156.
2. Кленнер Г. От права природы к природе права / Г. Кленнер. – М. : Прогресс, 1988. – 320с.
3. Малис Г. Психоанализ коммунизма / Г. Малис. – Харьков : Изд-во «Космос», 1924. – 79с.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – Одесса, 1900. – 331с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 268с.
6. Войтоловский Л. Очерки коллективной психологии // Л. Войтоловский // Психология общественных движений. – М., 1925. – Ч.2. – 118с.

В статье анализируются природа, предпосылки и причины авторитарных проявлений в современном обществе. В этом контексте определяются пути оптимизации в процессе взаимодействия институтов власти и общества с целью эффективной реализации задекларированных демократических принципов.

The nature, prerequisites and causes of authoritarian manifestations within the modern society have been analyzed in the article. In this context the ways to optimize the process of interaction between state institutions and society for the effective implementation of the declared democratic principles have been determined.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 94(477)+316.422

Долженков О. О., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ОСОБЛИВОСТІ

Розглянуто поняття трансформації та соціальної трансформації. Досліджено взаємозв'язок між соціальною та політичною трансформацією. Визначено специфіку сучасних політичних трансформаційних процесів.

У світі, що глобалізується та швидко змінюється, зростає увага до концептуалізації сучасних трансформаційних процесів. Особлива актуальність цієї проблеми для нашої держави полягає в тому, що процес переходу від радянського авторитаризму до демократії від-

© О. О. Долженков, 2013

бувається саме у вигляді комплексної трансформації усіх сфер життя суспільства – а разом з тим, протягом останніх 20 років цей процес іде складно, суперечливо, неоднозначно, особливо в політичній сфері. З огляду на це, дослідження політичної трансформації у її взаємозв'язку з трансформаційними процесами у цілому є важливим науковим і практичним завданням.

Аналіз досліджень та публікацій, у т. ч. останніх, лише підтверджує актуальність питання. Щодо проблеми опанування загальної і локальної специфіки сучасних трансформаційних процесів, серед зарубіжних авторів, наукові здобутки яких вплинули на розробку даного напрямку, виділяються праці таких авторів як: Г. Бергер, М. Вевйорка, К. Девіш, Р. Інглегарт, Г. Колодко, О. Мотиль, А. Ослунд, Т. Парсонс, Н. Смелзер, А. Турен, Ю. Хабермас, Ф. Хайєк, П. Штомпка.

На розробку проблеми з'ясування змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальних та політичних систем пострадянських країн справили вплив західні вчені З. Бжезінський, Е. Вайнінг, Д. Веймер, С. Дубе, А. Ронатас, С. Террі, Х. Тіммерман, Р. Шварценберг. До найбільш масштабних досліджень, що впливають своїми ідеями на з'ясування специфіки змін на пострадянському просторі і в Україні зокрема, належать праці В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка та ін.

Отже, проблематика цього напрямку знайшла своє втілення:

– у різнобічній характеристиці понять «політична трансформація», «трансформаційний період», «трансформаційний процес»;

– у викладенні основ теорії трансформаційних процесів, особливостей впливу політичної трансформації на розвиток суспільства і специфіки регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі;

– у висвітленні ідеологічних підходів до розуміння політичної трансформації як модернізації і характеристиці основних моделей перехідного розвитку в різних країнах світу.

Разом з тим, можна виділити і невирішені або недостатньо вирішені частини загальної проблеми, котрим присвячується стаття, та поставити відповідні завдання. Серед них – уточнення понять трансформації, соціальної трансформації та політичної трансформації у їх взаємозв'язку та взаємозалежності, визначення місця політичної трансформації у структурі соціальних трансформацій, аналіз особливостей процесу саме політичної трансформації.

Виходячи із необхідності всебічного аналізу проблеми трансформації політичних систем, поняття «трансформація» доцільно розглядати у широкому контексті. Його осмислення здійснюється засобом побудови нерозривного, побудованого за принципом «від

загального до особливого», типологічного ряду «трансформація – соціальна трансформація – політична трансформація – трансформація політичної системи».

Таке розуміння вимагає окремо зупинитись на розгляді типів трансформаційних процесів, відносно яких трансформація політичної системи виступає як «особливе» по відношенню до «загального». Це стосується у першу чергу поняття соціальної трансформації, що являє собою специфічний різновид соціальних процесів.

Соціальні процеси бувають спрямованими та неспрямованими. Спрямовані процеси можуть бути поступовими (лінійними) та нелінійними. Якщо вони проходять через подібну послідовність необхідних стадій, вони називаються однолінійними (односпрямованими). Якщо ж процеси проходять по кількох альтернативних траекторіях, пропускають одні стадії, затримуються на інших або долають у своєму перебігу нетипові стадії, тоді вони називаються мультилінійними.

Протилежністю лінійних є процеси, які передбачають якісні стрибки або прориви після довгих періодів кількісного зростання, проходячи специфічні пороги. Такі процеси називаються нелінійними (наприклад, зміна суспільно-економічних формацій, за К. Марксом).

У свою чергу, неспрямовані процеси бувають трьох типів: одні мають випадковий, хаотичний характер; другі наслідують моделі, за яких стадії повторюються за типом замкненого циклу; в тому разі, якщо процеси подібні, але розрізняються за рівнем складності, слід вести мову про третю модель – спіралі або відкритого циклу.

Наступний важливий критерій, за яким розрізняються типи соціальних процесів, пов'язаний з рушійними силами, що криються за ними, з причинними факторами, що приводять їх до руху. Основне питання полягає в тому, чи знаходяться вони всередині самого процесу, чи діють ззовні. У першому випадку йдеться про «ендогенний» процес (з іманентною внутрішньою причиною), у другому – про «екзогенний» (із зовнішньою причиною). Ендогенні процеси розкривають потенційні можливості, властивості та тенденції, які містяться всередині реальності, що змінюється; екзогенні – реактивні й адаптивні – є відповіддю на виклик (стимул, тиск) ззовні. Поділ між екзогенними та ендогенними процесами визначається рівнем аналізу [1, с. 41-42].

Нарешті, можна виділити спонтанні та сплановані процеси. Перші виникають як приховані сукупності численних індивідуальних дій, викликаних різними особливими причинами і мотивами, що мають мало спільного з процесами, які стали їх наслідком. Другі ініціюються, контролюються і управляються владними структурами та найчастіше втілюються в життя через законодавчі акти.

Серед численних версій щодо причин та рушійних сил соціальних трансформацій виділяються дві основні. Прибічники першої роблять акцент на матеріальних процесах, породжених жорстким технологічним, економічним, екологічним або біологічним тиском. Представники другої вважають, що незалежну причинну роль відіграють ідеологія, релігія, етика тощо, тобто ідеальні процеси. Зараз існує тенденція уникати такого поділу і розглядати причинність як взаємодію багатьох сил та факторів – матеріальних, ідеальних або якихось інших. Причому, жоден із них уже не кваліфікується як кінцева причина соціальних трансформацій.

Разом із цим, деякі соціальні процеси призводять до фундаментальних нововведень – виникнення абсолютно нових соціальних умов, станів суспільства, соціальних структур і т. ін. Відповідно, трансформація являє собою процес, що суттєво відрізняється від соціального репродукування. «Репродукування» є сукупністю компенсаторних, адаптивних, гомеостатичних, урівноважуючих або підтримуючих процесів, які в результаті забезпечують пристосування суспільства до умов оточення при збереженні першого в практично незмінній формі. Репродукування знаходиться в центрі уваги класичного структурного функціоналізму, що виходить з таких передумов, як стабільність, соціальний порядок, гармонія, консенсус і рівновага. Розширене та звужене репродукування означають кількісне збільшення чи зменшення без фундаментальних якісних змін. «Трансформація» має місце тоді, коли окрім кількісних спостерігаються і базові якісні зміни. Головні риси трансформації, що відрізняють її від інших форм соціальних змін (революції, реформ тощо), – це: а) спрямованість на зміни не окремих сторін, а сутнісних рис, що визначають соцієтальний тип суспільства; б) поступовий та відносно мирний характер протікання; в) незворотність, протяжність та глибина аномії, що обумовлюється випереджаючим розпадом старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових; г) принципова залежність протікання і результатів процесу від діяльності й поведінки не лише правлячої верхівки, але й масових суспільних груп; д) слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних елементів розвитку, невизначеність його результатів [2, с.133].

Трансформація може означати і зміну структури, що супроводжується істотною модифікацією всієї сітки взаємозв'язків її елементів, і зміну функцій з важливою модифікацією в діях системи або поля. Такі зрушення торкаються основи соціальної реальності, трансформують її сутнісну якість. Трансформація – це «зміни чогось», а репродукція вказує в основному на «зміни всередині чогось» [1, с.40].

Отже, на думку автора, оскільки трансформація є однією із форм соціальних процесів, вона (як показано вище) може бути спрямованою або неспрямованою; екзогенною або ендогенною; спонтанною або спланованою. При цьому, однією з пасток, яка переслідує дослідника процесів соціальної трансформації, є прихильність до ідеї стадіальності історичного процесу – і до відповідного тлумачення соціальної дійсності.

Ця ідея походить від старозавітньо-давньохристиянської лінійної (з есхатологічною перспективою) парадигми сприйняття часу і є традиційною для сучасності, незалежно від того, чи грунтується вона на релігійному чи атеїстично-гуманістичному світосприйнятті [3, с.41]. При цьому, вона провокує апріорну недовіру до емпіричних фактів, які свідчать про неспрямований або спонтанний характер тих чи інших соціальних процесів, зокрема трансформаційних.

Трансформаційні соціальні зміни становлять собою досить специфічний клас змін, що відбуваються, як правило, у кризові епохи, набувають по суті системних якостей і охоплюють усі сфери суспільства, всі його соціальні структури, діяльність усіх соціальних інститутів. Власне, саме такими і є сутнісні риси соціальних трансформацій на пострадянському просторі. Існуюча соціальна система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума яких у певний момент перевищує припустимий для неї максимум напруги. В такому випадку різноманітність різноспрямованих змін та дій соціальних суб'єктів породжує масу випадкових наслідків, суттєво ускладнює траєкторію системи, а поведінка останньої стає непередбачуваною. На нашу думку, в такій ситуації стає можливою лише статистична, імовірнісна фіксація поведінки системи. У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та планової економіки в економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців, фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Соціальна трансформація виступає як обумовлена зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступова, не пов'язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна та відносно

швидка зміна соціальної природи суспільства, або його соцієтального типу.

Рушійними силами цього процесу, на думку російського дослідника Т. Заславської, є, з одного боку, правляча еліта та прилегла до неї вища бюрократія, з другого – соціально зрілі, дієздатні та активні представники середніх прошарків.

Інша частина суспільства впливає на його перетворення переважно через вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій. У цілому процес соціальної трансформації на пострадянському просторі (в Україні зокрема) є скоріше ненаціленим, таким, який поєднує риси ендогенності та екзогенності, спонтанності та спланованості [Див.: 2, с.132].

У модель націленої трансформації та в деякі версії теорії розвитку логічно вписується ідея прогресу. Щодо класичного структурного функціоналізму, то з ним ідея прогресу співвідноситься важко. Недоцільно говорити про те, що суспільство прогресує (стає кращим), якщо воно залишається стабільним. Класичний структурний функціоналізм ґрунтується на рівновазі соціальних систем.

Щодо дослідження глобальних змін у світовій науці спостерігається криза масштабних модернізаційних програм, з якими пов'язувалась історична місія капіталізму чи соціалізму. Жодна з них не мала своїм наслідком ліквідацію бідності, прямого або прихованого безробіття, злочинності, соціальної невпевненості в житті, незабезпеченості майбутнього. У зв'язку з цим починає домінувати точка зору, котра пропонує історію світових економічних, політичних та соціальних зрушень тлумачити як низку адаптацій, що не є спеціально орієнтованими на довгу перспективу [4, с. 17]. Провідні соціальні дослідники вже ведуть мову про необхідність нової концептуалізації соціальних змін та навіть про необхідність зміни парадигми їх розгляду.

Для прикладу, одна із спроб такої нової концептуалізації належить французькому досліднику Алену Турену. Він вважає, що на сьогодні, по суті з 1960-1970-х рр., людство опинилось у черговій фазі суспільних трансформацій. Основною її рисою є занепад «волюнтаристських та мобілізуючих» держав. Виходячи з цього, сили трансформації стають за своєю природою економічними. Саме з цієї причини ортодоксальна політика ліберальної реорганізації в тій чи іншій формі домінує у всьому світі. Це не означає, буцімто світ став гомогенним і почав дотримуватись єдиної моделі, що являє собою «кінець історії» і заснована на поєднанні ринкової економіки, ліберальної демократії, культурної толерантності та десекуляризації. На думку А. Турена, хвиля лібералізму, що зуміла повалити «мобілізуючу» державу, не є прототипом конструювання іншої моделі суспільства. Вона є «змітаючою» фазою,

тобто не є моделлю, оскільки ніякої «ліберальної» моделі суспільства не існує. Сутність світового процесу трансформації полягає в демонтажівсіх важелів управління, котрі застосовувались світом політики до економіки заради політичних чи економічних міркувань або в інтересах впливових лобі і номенклатури [6, с. 10].

Значний інтерес становить розгляд соціальної трансформації у розрізі трансформації основних сфер життя суспільства – політичної, економічної, культурної. Поняття «соціальна трансформація» виступає як більш загальне по відношенню до поняття «політична трансформація». Соціальна система складається з елементів (сфер), найважливішими з яких є економічна, культурна, політична. Відповідно, процес соціальної трансформації включає як свої складові економічні, культурні та політичні трансформації.

Марксизм трактував всі культурні та політичні трансформації як наслідок економічного розвитку. На сьогодні домінуючою є думка про те, що різні сфери життя суспільства перебувають у складних відносинах взаємозв'язку, причому в цьому ансамблі політична сфера посідає домінуюче становище. Історія показує, що перетворення соціуму можуть мати причиною як економічні (промисловий переворот чи комп'ютерна революція), так і культурні (експансія нової ідеології) чи політичні (зміна політичного статусу території) чинники.

Виходячи з досвіду трансформаційних процесів останнього історичного періоду, автор стверджує, що їх змістом є процес модернізації, тобто переведення «традиційного» суспільства у «сучасне». При цьому, звичайно, ми виходимо саме із сучасного розуміння модернізації не як лінійного, однозначно позитивного, заснованого на ідеї прогресу явища, а як процесу, який постійно супроводжують конфліктні і кризові явища. Відповідно, стисло спробуємо проаналізувати соціальну трансформацію у розрізі структурних елементів соціальної системи.

В економічній сфері трансформація (тобто, в нашій трактовці, модернізація) при всіх конкретних історичних, географічних і т. п. контекстних особливостях має ряд спільних рис. Загалом їх можна звести до появи та розвитку товарного виробництва й вільного ринку або принаймні окремих ознак названих феноменів. Насамперед формується вільний ринок споживчих товарів; згодом, з подальшим наростанням трансформаційних процесів, формуються ринок робочої сили, фондовий ринок і так далі, аж до появи «віртуальних» ринків – ф'ючерсного і т. ін. Як би конкретно не проходив процес трансформації економічної підсистеми, можна твердити, що вектор його є одним і тим самим. Ідеологія капіталістичної модернізації

вважає економічну мотивацію головною та спільною для всіх людей, незалежно від їхніх культурних чи будь-яких інших особливостей. Таким чином ідея економічної вигоди починає проникати в усі сфери людського життя. У самій економіці це тягне за собою різке зростання особистої ініціативи, остаточну інституціалізацію приватної власності, в тому числі на землю та інформацію. А це, у свою чергу, має своїм наслідком формування ринку як максимально деперсоніфікованого (дегуманізованого) посередника у розподілі соціальних цінностей, який керується єдино економічними критеріями у здійсненні цієї функції.

У трансформації культурної сфери проходять подібні за змістом процеси, що із загальнофілософської точки зору можуть бути редуковані до зростання ролі індивіда. Починає розмиватись характерна для традиційного суспільства ієрархічна структура різних референтних груп, належність особи до яких є спадковою та довічною. Вихід не лише з сім'ї чи сільської громади, але й вихід індивіда внаслідок свідомого акту з власної нації, зміна національної самоідентифікації індивіда (нерідко кілька разів за своє життя) стає більш-менш звичним явищем. Подібним чином і релігійна належність відіграє для індивіда дедалі меншу роль, не дивлячись на те, що позірні ознаки релігійності суспільства можуть залишатися сталими або навіть наростати. Іншими словами, етнічна та релігійна самоідентифікації перестають відігравати роль самоцінної мотивації для поведінки як індивідів, так і груп. «Спостерігається процес формування нового типу людини, яка позбавляється успадкованих традиційних соціальних зв’язків та вступає у нові, виключно користуючись принципом необхідності та доцільності такого. Світ та комунікації для такої людини перетворюються на засоби досягнення власних цілей та успіху» [7, с. 130]. Відбувається, так би мовити, секуляризація і космополітизація суспільної та індивідуальної свідомості, що одразу породжує і набагато слабше виражену націоналістичну чи фундаменталістську контртенденцію. З'являється і поширюється феномен масової культури та масової інформації.

У політичній сфері модернізація виявляється насамперед через реальне визнання народу єдиним джерелом політичної влади. Трансформаційні процеси «здійснюються у напрямках формування системи влади на правовій основі; забезпечення законодавчого, конституційного розвитку країни; вдосконалення системи виборів; створення інституту парламентаризму; реформування судової системи; формування інституту місцевого самоврядування; створення партійної системи і розвитку політичного плюралізму; функціонування

незалежних засобів масової інформації; формування нової політичної еліти тощо [8, с. 52].

Таким чином, сумуючи, можна зазначити наступне. По-перше, політична трансформація, як правило, виступає ознакою завершення трансформаційних процесів у інших сферах життя суспільства. Навіть у тих випадках, коли політична трансформація є причиною змін в інших сферах життя суспільства (так буває, наприклад, коли вона є вимушеною, тобто коли цей процес викликаний не внутрішніми, а зовнішніми чинниками), можна вести мову про найбільшу ймовірність трансформаційних змін усього суспільства. У цей же час економічні та ідеологічні зрушення можуть відносно довго відбуватися незалежно, практично не впливаючи на політичну сферу. По-друге особлива роль політичних трансформацій пояснюється тим, що саме в їх процесі продукуються управлінські рішення, як правило у вигляді нормативних актів, які регулюють найважливіші аспекти усього суспільного життя і є обов'язковими до виконання, оскільки вони підкріплені державним примусом. По-третє, у випадку, коли йдеться про органічний еволюційний перехід від традиційного суспільства до сучасного, наприклад у Північно-Західній Європі XVI-XVIIIст., політична трансформація є результатом глибоких, фундаментальних зрушень у соціально-груповій структурі суспільства, у сфері економіки і духовності. Суспільства, де політична трансформація стала результуючим вектором глибоких соціальних змін, продемонстрували решті світу бурхливий розвиток та різко вирвались уперед у сфері технології, зокрема, військової. Оскільки величезний економіко-технологічний відрив модерних суспільств від традиційних почав реально загрожувати незалежному існуванню останніх, їхні політичні еліти були змушені форсувати модернізацію. Тому сучасна політична трансформація, як правило, є інструментом форсування модернізації суспільства з боку його правлячої верхівки.

Таким чином у сучасному світі соціальна трансформація є засобом модернізації у відповідь на зовнішній виклик. При цьому глобалізація світу, а також всезростаюча інтегративна єдність всередині суспільних систем робить неможливими перетворення одних соціальних підсистем окремо від інших. Відповідно, соціальна трансформація неминуче передбачає як свою складову політичну трансформацію, а та, у свою чергу – зміни як в елементному складі, так і в структурі політичної системи. Політична система, щоб стати інструментом трансформації суспільства, неодмінно мусить трансформуватися сама.

Внаслідок наведених вище причин, соціальна трансформація породжує таке явище, яке прийнято називати «перехідним» сус-

пільством. З теоретичної точки зору, воно є нестійкою, нелінійною системою, яка має у своїй структурі різні стаціонарні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки цієї системи. У перехідному суспільстві постійно виникають альтернативи розвитку, котрі існують потенційно, але можуть бути реалізовані при зміні умов. Можуть виникати і стаціонарні нестійкі стани, критичні ситуації, в яких система починає втрачати свою властивість відновлювати рівновагу (тобто втрачає системні якості). Тоді навіть слабкі впливи можуть призводити до неадекватних масштабних реакцій і до втрати керованості системи.

Найважливіший висновок, який мусить бути з цього зроблений і який пропонується автором як одна з складових нової парадигми розгляду соціальних (та – вужче – політичних) трансформацій, – те, що вони внаслідок своєї неорганічної в сучасних умовах природи не завжди мають наслідком перехід до модерного суспільства, скоріше навпаки: механічне запозичення лише зовнішніх ознак сучасного суспільства при демонтажі традиційних цінностей, норм та інститутів має наслідком стан перманентної аномії.

Перспективи подальших наукових розвідок в цьому напрямку включають в себе дослідження результатів трансформаційних процесів у крос-регіональному та крос-темпоральному вимірах.

Бібліографічний список

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2006. – 416 с.
2. Заславская Т. И. Постсоциалистический трансформационный процесс в России / Т. И. Заславская // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1998. – № 3. – С. 132-147.
3. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : БФ НДЦ, 1998. – 432 с.
4. Смелзер Н. Дж. Социальные преобразования и социальные перемены / Н. Дж. Смелзер // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23 (Ноябрь). – С. 17-22.
5. Hallinan, Maureen T. The Sociological Study of Social Change / Maureen T. Hallinan // American Sociological Review. – 1997. – Vol. 62. – P. 1-11.
6. Турэн, Алэн. Социальные трансформации двадцатого столетия / АлэнТурэн // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23 (Ноябрь). – С. 9-16.
7. Музиченко Г. В. Концептуалізація державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін / Г. В. Музиченко. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – 394 с.

8. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2010. – № 4. – С.51-53.

Рассмотрено понятие трансформации и социальной трансформации. Исследована взаимосвязь между социальной и политической трансформацией. Определена специфика современных политических трансформационных процессов.

The concept of transformation and social transformation are examined. The correlation between social and political transformation is investigated. The specificity of modern political transformation processes is defined.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2013

УДК 328.17

Бялоблоцький Збігнев, Вища школа регіональної економіки (м. Кутно, Республіка Польща)

УРЯДОВІ КАБІНЕТИ ТА ЇХ АТРИБУТИ В КОНТЕКСТІ «ЗРІЛОГО» ТРАНЗИТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ У ВІРМЕНІЇ (1998-2012 РР.)

Запропоновано аналіз «зрілого» етапу конституційного дизайну у Вірменії (1998-2012 рр.). Визначено місце та атрибути урядів у контексті відмінних форматів вірменського напівпрезиденталізму. Проаналізовано конструкції / способи формування урядів, визначено різницю між ними в умовах превалювання того чи іншого формату партійної / непартійної композиції парламенту. Означено проблеми конституційного дизайну у Вірменії.

Формування певного конституційного дизайну політичної системи становить дуже вагомий процес у плані інституціоналізації цілої низки політичних установ, а також у плані прийняття консолідованого рішення із приводу розвитку заданих інституцій у тих чи інших політичних практиках. У цьому ракурсі Вірменія собою становить дуже цікавий випадок, особливо із огляду на те, що конструювання у ній конституційного механізму (в даному випадку ми наголос робимо на розподілі повноважень поміж центрами політичного впливу/гілками влади) відбувалося за кількома патернами, котрі стали

 © Збігнев Бялоблоцький, 2013

підставою виокремлення щонайменше двох фаз розвитку практик інституційних / міжінституційних відносин: «ранньої» та «зрілої». Перша становить собою ситуацію конституційних пошуків, а також перших спроб апробації конституційного дизайну, коли особливості функціонування політичних інститутів позиціонувались як неінституціоналізовані та внутрішньо-конфліктні (1990-1998 рр.). А друга репрезентує випадок, коли конституційний процес почав набирати більш систематизованого і консолідованого формату, а політичні інститути почали функціонувати за інституціоналізованим практиками (починаючи із 1998 р., проте в особливій мірі з 2007 р.). Дві фази конституційних пошуків та дизайну Вірменії вимагають наукового аналізу, особливо в контексті функціонування урядів – своєрідної «вершини» піраміди розподілу владних повноважень, навколо якої й відбувається конструювання/модифікування основних законів та конституційних дизайнів.

На цій основі *об'єктом* дослідження є політична система Вірменії у проміжку 1998-2012 рр. (а період до 1998 р. повинен бути об'єктом іншого політологічного аналізу). *Предметом* постають урядові кабінети і їх атрибути в контексті «зрілого» транзиту конституційного дизайну у Вірменії (1998-2012 рр.). *Мета статті* полягає у концептуальному наповненні змісту і сутності урядів як органів виконавчої влади у ракурсі конституційного процесу у Вірменії. Дослідження урядів у контексті транзиту конституційного дизайну у Вірменії здійснено з огляду на доробки таких дослідників: Г. Мкртигч [1], Я. Джефферіс [4], Я. Кіш [5], А. Маркаров [6, 7], Д. Нохлен, Ф. Гротз та К. Хартман [8], А. Шайо [9] та ін.

Проблема актуалізується тим, що у 1995 р. у Вірменії було інституціоналізовано конституційну напівпрезидентську систему правління. Проте, як продемонстрував досвід 1995-1998 рр., політична система розвивалась за відмінними патернами: 1) у 1995-1997 рр. – як система уніфікованої більшості та президент-домінуюча фаза напівпрезиденталізму («фактичний» президенталізм); 2) а у 1998 р. – як система розділеної більшості і прем'єр-домінуюча фаза напівпрезиденталізму («фактичний» напівпрезиденталізм, в умовах якого Вірменія вперше в новітній історії апробувала досвід когабітації). Ми (в ракурсі аналізу подій 1998-2012 рр.) повинні відходити від тих патернів, які були ініційовані в 1998 р.

У результаті політичних подій 1997-1998 рр. (впливу як внутрішніх, так й зовнішніх чинників) у парламенті склалась така партійна / міжпартійна / непартійна композиція, коли президент Л. Тер-Петросян (обирався двічі – у 1991 й у 1996 рр.) опинився у ситуації відсутності

парламентської підтримки. Натомість, домінуючий політичний вплив перейшов до прем'єр-міністра Р. Кочаряна, який був наділений підтримкою більшості у парламенті. Вперше в пострадянському політичному процесі Вірменії прем'єр-міністр був наділений більшим неформальним впливом, аніж глава держави, а уряд дійсно позиціонувався як вищий інститут виконавчої влади. В силу відсутності досвіду вирішення проблем когабітації, глава держави прийняв рішення «піти у відставку», внаслідок чого мали відбутись дострокові президентські вибори. Після цих подій ситуацію когабітації подолано, проте одночасно Вірменія опинилась перед політичною дилемою: продовжувати попередню інституційну практику або здійснювати пошуки у напрямі модифікації свого конституційного дизайну.

Для того, щоб уточнити динаміку подій, які мали місце у Вірменії після відставки президента Л. Тер-Петросяна, слід звернути увагу на наступне. По-перше, досвід когабітації було припинено на підставі другого туру дострокових виборів (30 березня 1998 р.), перемогу у яких отримав Р. Кочарян (Л. Тер-Петросян участі у виборах прийняти не міг). Формально новообраний президент Вірменії позиціонувався як непартійний, але він залучався підтримкою більшості у парламенті. По-друге, це знайшло своє відображення у формуванні технократичного уряду на чолі із А. Дарбіняном (слід зазначити, що в проміжку 1990-1998 рр. у Вірменії формувались лише технократичні уряди). Це доводить, що після президентських виборів система функціонувала за «традиційними» для того періоду розвитку Вірменії патернами. Проте у заданому випадку причина формування технократичного уряду була дещо іншою: раніше технократичність була наслідком уміння президента домовитись із депутатськими фракціями й депутатами, які були позафракційними/позапартійними; а від 1998 р. – наслідком небажання фракцій поступатись політичними очікуваннями на користь посилення повноважень окремих акторів. Цю ситуацію Я. Кіс роз'яснив нездійсненим механізмом «координованого транзиту», внаслідок чого некоординованість поширилась на конституціоналізм [5, с. 304].

Тому не дивно, що Р. Кочарян поставив питання про конституційну реформу як один із наріжних каменів своєї передвиборної платформи. Як наголосив член Конституційного суду Ф. Тохян, існувало три великих дилемних питання у процесі перегляду конституції – це питання прав людини, взаємовідносин між гілками влади й забезпечення реальної системи стримувань та противаг, реформування існуючої системи самоврядування. Будучи обраним на посаду, Р. Кочарян 19 травня 1998 р. підписав указ про створення Конституційної комісії

для підготовки реформ У результаті кількарічної діяльності комісії було запропоновано стільки поправок, що в сумі їх розпочали іменувати «новою версією» існуючого основного закону.

Разом із цим велась розробка й альтернативних проектів. Один із них, що стосувався можливості запровадження парламентської системи, був запропонований Ш. Кочаряном – головою Постійної комісії Національних зборів із питань науки та освіти. На противагу йому було запропоновано так званий «офіційний» проект, що передбачав збереження діючої конституційної системи з деяким посиленням повноважень парламенту та урядового кабінету (в принципі ж, це мало би означати рух у напрямі «парламентаризації політичної системи»). Державний або ж офіційний проект потрапив до парламенту лиш у липні 2001 р., а після цього через два роки – у травні 2003 р. винесений на референдум. Він не був підтриманий громадянами. Внаслідок цього президент Р. Кочарян продовжував і далі діяти у межах формально президент-парламентської системи напівпрезидентализму (дана модель встановлена конституцією 1995 р.).

Метою анонсованих змін було забезпечити, щоб виконавчі та законодавчі відносини, або відносини між президентом та іншими гілками влади, були збалансованими та реалізованими у відповідності до принципу стримувань та противаг. Це мало б бути зроблено без заміни напівпрезидентського формату системи правління. Але певні зміни могли статись у площині способу призначення прем'єр-міністра і окреслення обсягу його повноважень. Пропонувалось відмінити право президента ветувати всі урядові рішення. Також зазначалось, що президент повинен втратити можливість призначення більшості суддів. Тобто зміни передбачали трансформацію інституту президента тільки в главу держави. Щодо способу призначення прем'єр-міністра, було запропоновано наступне: якщо прем'єр-міністр не призначений президентом у проміжку 20 днів, або якщо програма уряду не затверджена процедурою вотуму довіри, то Національні збори після закінчення цього періоду, але в проміжку двох тижнів, отримували право самостійно призначати прем'єр-міністра, а також і весь склад уряду за пропозицією його глави. Процедура мала би вимагати «50 відсотків + 1 мандату» голосів повного складу парламенту. Але як би парламент не сформував уряду у такий спосіб, то повторне право висунення кандидатури мав б знову таки президент. Це означало би початок нового «циклу» формування уряду. Але другий «цикл» був значно коротшим та простішим. Щодо нього було визначено наступну вимогу: якщо парламент не висловлював вотуму довіри кандидату від президента у прем'єр-міністри, мала б місце відставка парламенту у проміжку

не раніше 30 та не пізніше 40 днів після прийняття рішення стосовно дострокового припинення його повноважень. Зміни, на думку творців конституційних поправок, створили б додаткові інституційні межі, котрі гарантували би дієвість механізмів подолання ймовірних виконавчих криз (або криз у системі виконавчої влади). До уваги взято той досвід, котрий мав місце у 1999 р., коли була сформована нова парламентська більшість у результаті парламентських виборів 30 травня 1999 р. Річ у тому, що цілі парламентської більшості не зовсім відповідали політичному курсу, що проводив президент. Про це свідчить композиція парламенту, сформованого у 1999 р.

Так сталося й після парламентських виборів, коли В. Саркісян був призначений прем'єр-міністром та отримав підтримку парламентської більшості. Одночасно, діюча система забезпечувала мало стимулів для президента ділити владу із прем'єр-міністром або парламентом. У разі виникнення та існування значних і постійних суперечок поміж президентом та парламентом у парламенту були відсутні будь-які інституційні механізми, котрі дозволяли йому призначати урядовий кабінет на чолі із прем'єр-міністром.

Тому поправки, які запропонували в 2003 році, повинні були гарантувати Національним зборам повноваження не лише приймати чи відхиляти кандидатуру президента на посаду прем'єр-міністра (свого роду «пасивна позиція»), а виконувати більш активну роль в процесі формувань урядів у випадках, коли парламентська більшість політично відрізнялася від підтримки, якою був наділений президент у парламенті. Теж пропонувалось скасувати норму, яка вимагала контрасигнування всіх актів прем'єр-міністра (урядових актів) президентом. Але проект не пройшов. І, як наголошує А. Шайо, це й не дивно, оскільки перемістити західноєвропейський досвід на практику країни Східної Європи, що перебувала на етапі транзиту, дуже складно, і якщо це відбувається, то швидше за все доводиться говорити про просту «трансплантацію», котра зовсім не пристосована до національних умов [9, с. 44]. Схожої думки дотримується Т. Карозерс [2, с. 95] і Ф. Шіммелфенніг [10, с. 119].

Однією із причин того, що поправки до конституції не були прийняті, є те, що жодна урядова партія, і тим більше президент, не були задоволені із ймовірних наслідків зміни конституційної системи [6]. Незадоволеними були й опозиційні партії, які вимагали ще більшого посилення повноважень парламенту. Тому під час референдуму партії не виступили ідейними натхненниками власних прихильників до необхідності підтримання змін до конституції 1995 р. Крім того, політичні лідери двох «полюсів політичного спектру» (владного та

опозиційного) мали надії на президентські вибори у 2003 р. Особливим явищем був той факт, що референдум і вибори проводили одночасно. Можливо була певна боязнь виборців отримати кардинально іншу політичну ситуацію (при чому, парламентські вибори також буди проведені у 2003 р.). І фактично склалось так, що у 2003 р. (щодо 1998 р.) нічого не змінилось. Після президентських виборів глава держави запропонував кандидатуру прем'єр-міністра в особі А. Маргаряна. Парламент у форматі від 1999р. проголосував за неї, сформувавши новий уряд. Парламент же у складі від 2003 р. не поставив питання із приводу недовіри діючому урядовому кабінету (за тією моделлю, яка діяла із 1995 р., уряд формувався за результатами виборів саме глави держави, а не парламенту). Річ у тому, що в парламенті конструкція більшості не була: президент надалі опирався на парламентську більшість, яка проводила його кандидатуру в прем'єр-міністри (тобто продовжувала діяти система уніфікованої більшості в умовах президент-парламентаризму):

У плані урядових кабінетів слід наголосити, що за результатами парламентських виборів 1999 р. у Вірменії почався період формування урядів на партійній (хоча й не повністю) основі. В цілому у проміжку 1999-2007 рр. у державі створені такі урядові кабінети: однопартійні уряди меншості на чолі з прем'єр-міністрами В. Саркісяном, а також з його братом А. Саркісяном; коаліційні уряди (в тому числі з підтримкою непартійних депутатів) на чолі з прем'єром А. Маргаряном (двічі). Перший коаліційний уряд (модифіковане розумінні) у Вірменії сформовано А. Маргаряном 12 травня 2000 р. у складі двох політичних партій (за наслідками представництва у парламенті від 1999 р.) – Блоку «Єдність» і Вірменської революційної федерації. В даному випадку мова йшла про мінімально-переможну коаліцію (коли вихід будь-якої фракції із коаліції вважався причиною припинення повноважень уряду, внаслідок втрати «необхідного рівня» парламентської підтримки).

Другий коаліційний уряд створено А. Маргаряном із наслідків президентських виборів у 2003 р. Тим не менше, слід зазначити, що (за результатами парламентських виборів у 2003 р.), відбулось переформатування складу кабінету. Його склали Республіканська партія Вірменії, «Країна закону» та Вірменська революційна федерація (ННК + ОЕК + ННТ). Фактично уряд сформовано на партійних засадах: посади майже всіх міністрів розподілено між представниками партій. [7].

Специфіка другого урядового кабінету А. Маргаряна полягала в тому, що він був коаліційним більшості лише умовно. Якщо брати до уваги кількість мандатів, яка була властива трьом коаліційним пар-

тіям у парламенті, тоді їх сума складала 63 депутати. Цього було замало задля формування уряду більшості, адже це становило менше «50 % + 1 мандата» від складу парламенту, обраного у 2003 р. Тому коаліційні партії були змушені залучитись підтримкою непартійних депутатів. А формально це означало, що у даному випадку слід говорити про коаліційний уряд меншості (в «чистому» розумінні) із елементами технократичного способу його доповнення для гарантування більшості на момент формування уряду.

Урядова коаліція продовжила роботу над поправками до конституції. Навіть було підписано міжпартійний меморандум, в якому одним із завдань було внесено вимогу про проведення подальших конституційних пошуків і трансформацій. Через рік після формування кабінету було запропоновано офіційний проект нових поправок до конституції (серпень 2004 р.). Окрім цього, до розгляду було запропоновано два додаткових проекти. Обидва опозиційних проекти були спрямовані на формат, за яким пріоритетні повноваження мав б парламент, а президент мав б позиціонуватися як символічна політична фігура, котра обирається у парламенті [3].

Весною 2005 р. парламент почав дебати з приводу запропонованих поправок. При цьому до уваги взято офіційний проект, запропонований урядом, а два інші проекти відхилили. З цього приводу Венеціанська комісія висловила невдоволення. Проте вже 27 листопада 2005 р. було проведено референдум, в якому взяли участь понад 65 відсотків громадян з правом голосу. За зміни до конституції проголосували 94,5 % виборців.

Внаслідок прийняття поправок ситуація змінилась наступним чином: було обмежено повноваження президента на користь, в першу чергу, саме парламенту, а також прем'єр-міністра і уряду; президента було позбавлено впливу на роботу Ради суддів, яка призначає суддів у Вірменії; президент втратив можливість призначати мера Єревана, посада якого стала виборною. Формально, за методикою Р. Елгі, доводиться говорити про становлення у Вірменії прем'єр-президентської моделі напівпрезиденталізму.

Більшість змін до конституції вступили в силу після парламентських виборів 12 травня 2007 р. Проте ще до цього в країні сформовано урядовий кабінет на чолі зі С. Саргсяном у складі двох парламентських партій (позиція партій визначалась результатами виборів у 2003 р.) – Республіканської партії Вірменії та Вірменської революційної федерації (ННК + ННТ). Він формально створений у межах президент-парламентського формату напівпрезиденталізму. Тим не менше, він продовжив свої повноваження після парламентських виборів у 2007 р.

Як наслідок, отримуємо висновок, що вперше в історії Вірменії уряд сформовано у відповідності до прем'єр-президентської системи.

З огляду на запровадження у Вірменії прем'єр-президентської моделі, суттєво змінилась конструкція формування урядових кабінетів, адже вони від травня 2007 р. відповідальні винятково перед парламентом. Другий урядовий кабінет С. Саргсяна був коаліційним у складі двох парламентських партій – ННК + ВНК. Із коаліцією співпрацювали також Вірменська революційна федерація (ННТ) та партія «Країна закону» (ОЕК). Уряд припинив існування 19 лютого 2008 р. із наслідків того, що прем'єр-міністр був зареєстрований у якості кандидата на посаду президента та за результатами виборів її отримав.

Після цього сформовано повністю новий урядовий кабінет на чолі із прем'єр-міністром Т. Саркісяном. Щодо складу уряду увійшли три партії: Республіканська партія (ННК), Країна закону (ОЕК) та Вірменська революційна федерація (ННТ). В цілому уряд спирався на підтримку 89 з 131 депутатів у парламенті. Тобто в даному випадку мова йшла про надлишково-переможну коаліцію, в якій вихід адитивного партнера не призводив до втрати більшості у парламенті. Власне, у цьому ключі урядова коаліція й зазнала випробування, оскільки 27 квітня 2009 р. Вірменська революційна федерація вийшла з коаліції і перейшла в опозицію, а урядова коаліція була переформатована і набула ознак мінімально-переможної. Це означає, що слід виокремлювати два коаліційні урядові кабінети на чолі із Т. Саркісяном – перший трипартійний, а другий двопартійний (останній був діючим на момент здійснення дослідження).

В цілому варто зазначити, що політична система Вірменії у проміжку 1998-2012 рр. пройшла декілька етапів своєї трансформації: 1) етап напівпрезиденталізму президент-парламентського типу за наслідками прийняття конституції від 1995 р. На даному етапі існувала модель президент-парламентаризму, коли президент міг звільнити прем'єр-міністра / уряд і розпустити парламент. Ця система може теж бути означена як система домінуючого лідерства, в якій президент домінував над прем'єр-міністром. В аналізованому проміжку часу ми виокремлюємо такі періоди: а) 1998-2000 рр. – система розділеної меншості та президент-домінуюча фаза; б) 2000-2007 рр. – система уніфікованої більшості та президент-домінуюча фаза. 2) прем'єр-президентський напівпрезиденталізм (2007-2012 рр.) – модель зміщеного домінування лідерства через перетікання влади від президента до прем'єр-міністра, система уніфікованої більшості, а теж збалансована фаза напівпрезиденталізму. В запропонованому переліку систем правління й їхніх фактичних інтерпретацій відбувалось формування

усіх кабінетів у Вірменії в 1998-2012 рр. В цілому їхній перелік і деякі характеристики виглядають наступним чином:

Важливе значення у конструкції має оцінювання того, наскільки ефективно відбувалось поєднання президентських повноважень з підтримкою глави держави у парламенті. Діапазон полягав від абсолютної чи однопартійної моделі підтримки більшості до формату коаліційної більшості або багатопартійної підтримки.

Що стосується президента Р. Кочаряна, який відбув два (повних) президентських терміни, то ситуація виглядала таким чином, що глава держави був наділений підтримкою більшості у парламенті – змінювався частково лиш формат цієї більшості. Щоправда, у травні 2007 – лютому 2008 рр. коли мав місце «змішаний» варіант політичної підтримки президента і прем'єр-міністра на підставі формування уряду у складі двох партій (змішаність полягала у тому, що було створено перший уряд, формально, в межах прем'єр-президенталізму, але фактично в силу однакової підтримки від парламенту для прем'єр-міністра та президента, другий користувався домінуючим впливом).

Стосовно діючого президента С. Саргсяна (обраний у 2008 р.), поки що рано говорити про якусь виявлену специфічну ситуацію, оскільки в означений період було сформовано лиш два урядові кабінети. При цьому слід зазначити, що президент і уряд спираються на однакову партійну більшість у парламенті – й мова тут йде про трипартійну коаліційну структуру в першому випадку, а теж про двопартійну – в другому. В цьому плані слід наголосити на специфіці, котру відіграє виборча система Вірменії. За наслідками послідовних парламентських виборів помітне поетапне скорочення квоти депутатів, котрі обираються в одномандатних округах як непартійні. Дослідивши їхню участь у формуванні урядових кабінетів, можна прийшли висновку, що вони відіграють стабілізаційну роль, особливо у тих ситуаціях, коли важко сформувати кабінет силами лиш одних партій. Скорочення кількості непартійних депутатів (сьогодні їх є 17) свідчить також й про поступову стабілізацію партійно-виборчої системи у Вірменії. Якщо ж стабільність кабінету гіпотетично стає тим чинником, який сприяє збільшенню політичної ефективності уряду, тоді необхідно вважати, що країна в плані розвитку виконавчих структур зробила крок вперед.

Бібліографічний список

1. Мкртыгч Г. Политическая и конституционная реформы в Армении / Гимишян Мкртыгч // Аракелян А. Процесс конституционно-политической реформы в Грузии, в Армении и в Азербайджане : политическая элита и голос народа / Армине Аракелян, Гиа Нодиа. – Тбилиси, 2005. – С. 134-155.

2. Carothers T. The Rule of Law Revival / Thomas Carothers // Foreign Affairs. – 1998. – Vol. 77. – №. 2. – P. 95-106.
3. Interim Opinion on Constitutional Reforms in the Republic of Armenia // European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). – Opinion No. 313/ 2004. – Strasbourg, December 6, 2004.
4. Jefferies I. The Caucasus and Central Asian Republics at the Turn of the Twenty-First Century / Ian Jefferies. – Routledge, 2003. – 388 p.
5. Kis J. Between Reform and Revolution / Janos Kis // East European Politics and Societies. – 1998. – Vol. 2. – P. 300-383.
6. Markarov A. Armenian Constitutional Changes : Slight Amendments or Heavy Reform? / Alexander Markarov // Sprawy Polityczne (Political Affairs), Poland. – 2002.
7. Markarov A. Regime Formation and Development in Armenia / Alexander Markarov // Uyama Tomohiko. Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia. – 21st Century COE Program Slavic Eurasian Studies. – 2007. – №. 14. – P. 301-329.
8. Nohlen D. Elections in Asia : A data handbook [Volume I] / Dieter Nohlen, Florian Grotz, Christof Hartmann. – Oxford university press, 2001. – 876 p.
9. Sajo A. What is Wrong with Western Support for East European Legal Reform : Universal Rights, Missionaries, Converts, and Local Savages / Andras Sajo // East European Constitutional Review. – 1997. – Vol. 44.
10. Schimmelfennig F. International Socialization in new Europe : Rational Action in an Institutional Environment / Frank Schimmelfennig // European Journal of International Relations. – 2000. – Vol. 6. – №. 1. – P. 109-139.

Предложен анализ «зрелого» этапа конституционного дизайна в Армении (1998-201 2 гг.) Определено место и атрибуты правительства в контексте отличных форматов армянского полупрезидентализма. Проанализированы конструкции и способы формирования правительств, определено различие между ними в условиях превалирования того или иного формата партийной или непартийной композиции парламента. Определены ***проблемы конституционного дизайна в Армении.***

The article is dedicated to analyzing the «mature» stage of constitutional design in Armenia (1998-2012). The author defined the place and attribute of cabinets in context of different formats of Armenian semi-presidentialism; analyzed the structures and methods of cabinet formation; defined the difference between cabinets in terms of party/non-party format prevalence in parliamentary composition; described problems of constitutional design in Armenia.

Стаття надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 37.017: 101

Білоусов О. С., ОНПУ

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛІЗМУ ДО СУЧАСНОСТІ

У статті проаналізовано розвиток концепцій інформаційного суспільства, починаючи від процесу становлення теорії постіндустріалізму та завершуючи сучасним теоретичним осягненням проблеми. Репрезентовані думки видатних дослідників інформаційного суспільства.

Актуальність концепції інформаційного суспільства, у першому наближенні та найбільш узагальненому вигляді полягає у тому, що це є футурологічна концепція, яка базується на нових факторах розвитку. Головним фактором розвитку суспільства вона визначає виробництво та використання науково-технічної та інших видів інформації. Концепція інформаційного суспільства, з точки зору принаймні більшості сучасних дослідників, сприймається й розглядається як різновид, або ж похідна, теорії постіндустріального суспільства, основу якої свого часу поклали такі його теоретики як Д. Белл, З. Бжезинський, О. Тоффлер та інші. Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прибічники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, наступного за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в інформаційному суспільстві. Революціонізуюча дія інформаційних технологій щодо соціальної структури суспільства призводить до того, що в інформаційному суспільстві класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами» (Е. Масуда). А на зміну традиційним громіздким корпораціям приходять «малі» економічні форми : індивідуальна діяльність на дому, «електронний котедж» (О. Тоффлер) і т. п. Вони включені в загальну структуру інформаційного суспільства з його «інфо-», «техно-» та іншими сферами людського буття. Висувається проект «глобальної електронної цивілізації» на базі синтезу телебачення, комп'ютерного сервісу та енергетики – «телекомп'ютеренергетики» (Дж. Пелтон). «Комп'ютерна революція», за задумом її теоретиків, має поступово призвести до зміни традиційного друку «електронними книгами», змінити ідеологію, перетворити безробіття у забезпечене дозвілля (Х. Еванс). Соціальні

© О. С. Білоусов, 2013

та політичні зміни розглядаються у теорії інформаційного суспільства як прямий результат «мікроелектронної революції». Перспектива розвитку демократії пов'язується з розповсюдженням інформаційної техніки. О. Тоффлер та Дж. Мартін відводять головну роль у цьому телекомунікаційній «кабельній мережі», яка забезпечує двосторонній зв'язок громадян з урядом та дозволить враховувати їх думку при розробці політичних рішень.

Саме тому метою статті є аналіз концепцій видатних сучасних суспільствознавців щодо тенденцій розвитку сщціуму, а поставлена мета потребує такого методу дослідження як компаративний аналіз.

Вперше в достатньо чіткому вигляді ідея інформаційного суспільства була сформульована наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX століття. Винахід самого терміну «інформаційне суспільство» приписується, зокрема, Ю. Хаяші, професору Токійського технологічного інституту. Контури інформаційного суспільства були окреслені в аналітичних звітах, поданих до японського уряду декількома організаціями: Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, Радою зі структури промисловості. У згаданих звітах інформаційне суспільство визначалося як таке, де процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться і саме виробництво : продукт його стане більш «інформаційно містким», що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості; «…виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства» [1, 29]. Масуда висунув концепцію, згідно з якою інформаційне суспільство буде безкласовим і безконфліктним. Він писав, що на відміну від індустріального суспільства, характерною цінністю якого є споживання товарів, інформаційне суспільство висуває як характерну цінність час. У зв'язку з цим зростає цінність культурного дозвілля. Він навіть приходить до висновку про трансформацію сутності особистості і появу нового типу людей: на зміну «Homo sapiens» приходить «Homo intelligens», так як саме інтелектуальна діяльність стає для людини основним типом діяльності [2, 479-494]. «Homo inlelligens» побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив «Homo sapiens». Найголовнішим завданням «Homo intelligens» стане побудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільнота громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на живий організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, пристосованого для забезпечення швидкої й динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища.

В 70-ті роки відбувається конвергенція двох майже одночасно народжуваних ідеологій: інформаційного суспільства і постіндустріалізму. Теорія постіндустріального суспільства у своєму класичному вигляді стала методологічним підґрунтям для багатьох подальших суспільствознавчих розробок інформаційного суспільства. Серед більшості досліджувань найбільш класичним викладом теорії постіндустріального суспільства донині по праву вважається концепція Д. Белла, обґрунтована ним здебільшого у праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального передбачення» (1973 р.). В якості «осьового принципу суспільства» він вважає теоретичні знання, які технократи можуть кодифікувати, «створювати умови для народження нових винаходів, створювати оригінальні методи аналізу, підраховувати втрати та наслідки того чи іншого політичного курсу і т. п.» [3, 653]. При цьому, використовуючи поняття «інформаційне суспільство», він акцентує увагу на пріоритетності комунікативного компоненту в інфраструктурних та соціальних зв'язках. [4, 335 – 336].

Один із найяскравіших представників «нового русла» в розвитку постіндустріальної доктрини Пітер Фердинанд Дракер, відомий фахівець з менеджменту, соціології та соціальної філософії, прийшов до осмислення глобального контексту соціально-економічних змін, що відбуваються у світі внаслідок тенденції до домінування інформаційної складової у всіх сферах виробництва, з позицій вивчення теорії управління. Концепції власне інформаційного суспільства (найбільш видатними розробниками яких є Дж. Бенігер, З. Бжезинський, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Е. Тоффлер та інші) більшістю сучасних дослідників розглядаються або ж як одна з течій постіндустріалізму (тому що в їх основі також лежить методологічний принцип технологічного детермінізму) або ж як нова, відносно самостійна стадія його розвитку, що специфікується акцентуванням уваги передусім саме на інформаційній складовій цивілізаційних змін.

На початку третього тисячоліття у більшості розвинених країн світу, у зв'язку з реалізацією різноманітних програм «електронізації», пов'язаних із упровадженням електронно-цифрових підписів, електронного документообігу та електронного урядування, почали широко застосовувати також поняття «розумного суспільства» (A Smart Society), або ж «суспільства знань» (A Knowledge Society). Їх змістовне наповнення представляє собою найсучасніші версії інформаційного суспільства з певними акцентами, а саме: параметри «розумного суспільства» визначає передусім «розумність» економіки, тобто такий її стан, коли економіка працює не лише на отримання високих прибут-

ків, а й передусім на людський розвиток, на примноження людського та соціального капіталу, турбуючись про екологію та створення для людей робочих місць, комфортного довкілля тощо.

Чи не найбільш класичним виразником концепцій власне інформаційного суспільства вважається американський футуролог і соціолог Елвін Тоффлер. В своїй основній трилогії: «Шок майбутнього», «Третя хвиля» та «Метаморфози влади» – він подає своє розуміння інформаційного суспільства як абсолютно якісно нової стадії суспільного розвитку у порівнянні з попередніми. Він систематизував свої погляди щодо змін, які відбуваються у розвитку цивілізації внаслідок настання інформаційної епохи. Увесь процес еволюції людської цивілізації він поділяє на три головних фази: сільськогосподарську фазу «першої хвилі», індустріальну фазу «другої хвилі» і фазу «третьої хвилі», яка, за Е. Тоффлером, лише розпочинається.

Прихід «третьої хвилі» ознаменувався поширенням «немасових» засобів масової інформації: у 1970-х рр. в США, коли багатотиражні газети і журнали великих міст занепали, одночасно зросла кількість міні-журналів, націлених на задоволення вузьких особистих інтересів, регіональних чи місцевих ринків. Демасифікація засобів масової комунікації, робить висновок Е. Тоффлер, демасифікує також наші думки. Замість довгої і зв'язної «низки» ідей, підкреслює Е. Тоффлер, синтезованої для нас, нам усе частіше пропонують короткі модульні образи інформації: реклами, команди, теорії, уривки новин, тощо. Отже, резюмує він, «третя хвиля» змушує нас формувати свої власні «ланцюги» із матеріалу, який пропонують нові засоби комунікації. Це веде до більшої індивідуальності; «інформаційне суспільство» виникає через величезне зростання кількості інформації, якою ми обмінюємося одне з одним, підкреслює Е. Тоффлер. Формуються «електронні спільноти» – групи людей з однаковими інтересами. Цивілізація «третьої хвилі» дає змогу записувати різноманітну діяльність до найменших дрібниць.

Для багатьох футурологів, що досліджують наслідки інформаційної революції та приходу інформаційного суспільства, характерне прагнення максимально деталізувати їх та визначити навіть конкретні часові межі їх появи. Так наприклад, Мічіо Кайку наводить навіть часовий графік настання очікуваних від прогресу науки змін: коли буде створено штучний інтелект, винайдено ліки від раку, усунено старіння і т. п. У його прогнозі розглянуто три наукові революції кінця XX – початку XXI ст.: квантову, біомолекулярну і комп'ютерну. Квантову революцію автор розуміє як найфундаментальнішу з усіх, оскільки вона спричинила дві інші: «Квантова революція поклала

початок комп'ютерній та біомолекулярній революціям через транзистор, лазер, рентгенівську кристалографію та теорію про молекулярні зв'язки» [5, 27].

Не меншає і число дослідників, які при визначенні чи описі інформаційного суспільства надають превагу більш традиційному та звичному формаційному підходу. Так наприклад, російський дослідник Б. Славін у своєму визначенні безпосередньо пов'язує прогрес інформаційно-комунікативних технологій з радикальними соціально-економічними змінами суспільного життя: «Інформаційне суспільство – це абсолютно нова суспільна формація…, це природна соціальна середа, яка дозволяє людині повністю розкрити свою інформаційну природу, використовувати інтелект для спільного з іншими людьми створення нової інформації на основі раніше накопичених попередніми поколіннями знань» [6].

Цілком резонно, що велика кількість та різноманітність теорій інформаційного суспільства викликали до життя спроби якось систематизувати та критично проаналізувати їх. Так, спроба Френка Уебстера дати критичний аналіз різноманітних теорій інформаційного суспільства в рамках однойменної книги «Теорії інформаційного суспільства» дозволяє лише усвідомити численність існуючих поглядів на наслідки інформаційного вибуху. Стрімке зростання та диференціація попиту на всі види інформації, в тому числі на наукову, технічну, економічну, військову тощо, а також підвищення вимог до змісту та форм надання даних, як цілком справедливо підкреслює російський фахівець з соціальної філософії В. Б. Устьянцев, є головними характеристиками сучасного інформаційного суспільства. Прагнення змалювати його сутність, резюмує він, вилилося у цілий калейдоскоп визначень: «Дж. Ліхтхайм говорив про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – посткапіталістичне, А. Етціоні – постмодерністське, К. Боулдінг – постцивілізаційне, Г. Кан – постекономічне, С. Алстром – постпротестантське, Р. Сейденберг – постісторичне. Р. Барнет додає до цього калейдоскопу прагматичну нотку, пропонуючи термін «постнафтове суспільство». Більшість цих епітетів перегукуються з поняттям «постіндустріальне суспільство», запропонованим американським соціологом Д. Беллом» [7, 4].

Українська дослідниця Л. Є. Смола у своїй ґрунтовній монографії «Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі» стверджує, що інформація стала системною характеристикою суспільства, а процеси, що відбуваються в ньому у сфері економіки, політики, культури тощо, детермінують її нові форми. Вона виконує

в суспільстві комунікативну, управлінську, наукову, навчальну та пропагандистську функції. Це поняття є ключовим у методології наукового пізнання. Інформаційна взаємодія, на думку дослідниці, охоплює сьогодні всі сфери соціальної дійсності і відповідно змінює суспільні відносини.

Перед нами серйозна філософська проблема: що ми розуміємо під самим поняттям «інформація» та в чому її сутність? Наскільки серйозний характер могло носити це питання, переконливо демонструє досвід колишнього СРСР. У той час, як у країнах Заходу кібернетизація, що набирала силу, поєднувалася зі спробами дати адекватне філософсько-теоретичне пояснення цим процесам та їх впливу на соціальну реальність, у СРСР аналогічні спроби (незважаючи на наявність очевидних успіхів у вирішенні науково-технічних та технологічних проблем) наштовхувалися на досить суворі ідеологічні обмеження. Матеріалістичний світогляд у його вульгаризованому, прямолінійно-примітивному тлумаченні зводив розуміння інформації до вигаданої субстанції, удаваного феномену, позбавленого онтологічної визначеності. У свою чергу, з боку радянських математиків і кібернетиків, які займалися вирішенням практичних питань кібернетизації суспільства, була наявна тенденція редукувати існуючі ідеологічні заборони шляхом абстрагування від вирішення філософських дискусій щодо онтологічної природи інформації взагалі та зосередитися виключно на прагматичних аспектах, де можна було переконливо продемонструвати отриманий господарський ефект.

З іншого боку, на противагу поглядам, які зводять поняття інформації до порожньої абстракції, існують і погляди, що відбивають протилежну крайність – абсолютизацію інформації та її ролі у світобудові та суспільстві. Так далеко, наприклад, пішов в абсолютизації ролі інформації у світобудові російський фахівець з інформатизації І. Юзвішин. Свою концепцію він назвав інформаціологією, яка «пропонує механізм пояснення всіх процесів та явищ природи, основою яких є відношення (інформація)» [8, 586], тим самим надаючи їй, по суті, телеологічний статус.

Саме стрімке накопичення інформації, пришвидшення її темпів та породжені нею зміни у способі виробництва та в укладі суспільного життя, стали наріжним каменем побудови практично всіх без винятку теорій інформаційного суспільства. У сучасній науковій вітчизняній літературі доволі часто концепція та поняття «постіндустріального» та «інформаційного суспільства» по суті ототожнюються (з різних причин: або ж спираючись на те спільне, що є між ними, або ж виходячи з їх органічно-генетичного зв'язку та співпадіння предметних

меж описуваної соціальної реальності). Так, автори аналітичної доповіді «Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва)» із повною впевненістю зазначають: «Нові вимоги, що диктуються становленням «постіндустріального» або «інформаційного суспільства» й активізацією глобальних процесів, актуалізувались у сфері управління соціально-економічними процесами, організації безпеки економічної діяльності, як основного фактора утвердження національної самоідентифікації сучасної України» [9, 10]. Таким чином, це може означати, що вони або ж взагалі не бачать принципової різниці між зазначеними поняттями, або ж вона не є суттєвою щодо конкретної сфери їх дослідження.

З аналогічних позицій виходить й російський дослідник К. В. Маркарян, який вважає, що «…генезис постіндустріального (інформаційного) суспільства у XXI ст. став реальністю, що у повній мірі підтверджено серіями робіт авторів 90-х рр., у числі яких необхідно виділити роботи Етціоні, Дракера, Тоффлера, Кастельса, Фукуями та багатьох інших. Перехід до постіндустріального суспільства придає соціально-економічній системі нову якість в результаті перетворення інформації в ключовий фактор виробництва і переважаючий тип продукту, а також поточних змін у мотивах поведінки економічних суб'єктів та економічної політики держави» [10, 55 – 56].

У довідковій, навчальній та освітній літературі (зокрема, енциклопедіях, підручниках, посібниках, словниках тощо) окреслилося консенсусне по суті розуміння інформаційного суспільства як з приводу його детермінуючих чинників та конкретних ознак, так і стосовно меж визначення самого поняття. Як правило, їх автори ідуть шляхом синтезування найбільш значущих підсумків із творчого доробку різних концепцій та їх компліментарного поєднання. Крім того, вони загострюють та актуалізують саме ті моменти, що видаються їм доречними з точки зору більш глибокого розкриття змісту відповідних навчальних курсів. «Політична енциклопедія», видана у 2012 р. Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, містить визначення, яке синтезує в собі основні сутнісні характеристики предмету дефініції: «Інформаційне суспільство – суспільство з високим рівнем інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке: а) здатне продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; б) має розвинену інформаційну інфраструктуру; в) забезпечує доступність необхідної інформації всім членам суспільства; г) має велику частку працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки. Інформаційне суспільство характеризується

визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційного сектору економіки (виробництво, зберігання, обробка, передавання і споживання інформації) – одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який являє собою рушійну силу науково-технічного, соціально-економічного і культурно-освітнього прогресу» [11, 299].

Отже, приведений аналіз різноманітних спроб визначення та концепцій інформаційного суспільства, його генези та еволюції демонструє надзвичайну складність, плинність та неоднозначність теоретичного осмислення вказаного соціального феномену. Постійне прискорення розвитку інформаційно-комунікативних технологій, продовження зростання їх впливу на всі сфери життєдіяльності людства у глобальному масштабі та неперервна увага науковців до теоретичного аналізу та осмислення вказаних процесів дають нам підстави зробити висновок, що поняття «інформаційного суспільства» у сучасному філософському, правовому та політологічному дискурсі принципово неможливо звести ні до чітко окресленого однозначного визначення, ні до низки концептуальних моделей різних авторів, які дескриптивно відображають його сутнісні риси (хоча, безумовно, спроби його тлумачення на певному рівні наближення можуть включати в себе і те і інше). Тому, на нашу думку, головний сенс використання поняття «інформаційного суспільства» у суспільствознавчих (зокрема, і в політологічних) дослідженнях та в соціальній практиці полягає у його сприйнятті як певної світоглядної парадигми, що містить системно-параметричну матрицю, осьовою детермінантою якої є зростання впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на глобальні цивілізаційні зміни. При такому підході парадигма «інформаційного суспільства» носить відкритий характер, тому що її сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому.

Бібліографічний список

1. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Wash. : World Future Soc., 1983. – 320 p.
2. Masuda Y. Hypothesis on the genesis of homo intelligens / Y. Masuda // Futures. Guilford, 1985. – Vol. 17, № 5. – p. 479-494.
3. Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Даниела Белла / В. Д. Иноземцев // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – С. VII – LXXXIV.

4. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. – С. 330-342.
5. Кайку М. Візії: як наука змінить XXI сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
6. Славин Б. Б. На пути к информационному обществу [Електронний ресурс] / Б. Б. Славин. – Режим доступу : http: //journal.itmane.ru/node/285
7. Устьянцев В. Б. Пространство информационного общества / В. Б. Устьянцев // Информационная цивилизация: пространство, культура, человек. – Саратов : Изд-во Поволжского межрегионального культурного центра, 2000. – С. 3 – 10.
8. Юзвишин И. И. Основы информациологии: учеб. пособие для вузов / И. И. Юзвишин. – М. : Высшая школа, 2001. – 596 с.
9. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва): Наукова доповідь. – К. : НІСД, 2011. – 85 с.
10. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
11. Бебик В. Інформаційне суспільство / В. Бебик // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 299.

В статье дан анализ развития концепций информационного общества, начиная с процесса становления теории постиндустриализма и заканчивая современным теоретическим освоением проблемы. Представлены ***идеи выдающихся исследователей информационного общества.***

The article analyzes the development of the information society, beginning with the process of the post-industrialism theory to contemporary theoretical mastering of the problem. The ideas of prominent researchers of the information society are represented.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2013

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 341.215.4: 342.721: 323.28

Бондар О. М., НУ «ОЮА»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯН ЗА МЕЖАМИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ТА ТЕРОРИСТИЧНИХ ДІЙ

В статті розглядаються питання забезпечення безпеки громадян України за кордоном в умовах політичної нестабільності та терористичних дій. Аналізуються політичні, дипломатичні, військові заходи по забезпеченню їх безпеки та евакуації.

Після отримання незалежності в нашій державі постійно зростає кількість громадян, які виїжджають за кордон з різних причин. При цьому значно зростають загрози їх безпеці за межами держави. Це викликано як небезпекою знаходження в районах бойових дій, так і небезпекою стати заручниками в руках терористів, місцевих злочинних угруповань, піратів, тощо.

Початок боротьби з тероризмом поклали події на Мюнхенській олімпіаді у 1972 році, коли палестинцями були вбиті члени ізраїльської збірної. Після цього мали місце сотні гучних терактів та випадків захоплення заручників, що не обійшли і Україну.

Як приклад, це захоплення українських будівельників у заручники у Чечні у 1996 році, загибель кількох українців при захопленні чеченськими терористами заручників у Норд-Ості у Москві у 2002 році, захоплення громадянки України Амхар Кочневої у Сирії 2012 році, вбивство чоловіка та зникнення його дружини, що відпочивали у Мексиці у 2013 році, загибель наших громадян при теракті

© О. М. Бондар, 2013

в аеропорту Домодедово 24.01.2011 р., захоплення сомалійськими та нігерійськими піратами суден з українськими екіпажам та інші факти.

Аналіз військових і політичних конфліктів свідчать, що в останній час кількість конфліктів збільшується. Традиційно неспокійними залишаються регіони Африки, Латинської Америки та Азії, але не треба забувати про конфлікти у Європі – на Північному Кавказі, на теренах колишньої Югославії та небезпеку з боку різноманітних терористичних організацій як внутрішніх так і міжнародних, які не залишають без уваги жодну країну світу в тому числі США, Англію, Францію та інші розвинуті держави.

Ступінь загрози в різних регіонах в різний час різний, але є регіони де вона залишається на постійно високому рівні.

Для оцінки загроз тероризму можливо враховувати світові рейтинги держав за рівнем терористичної загрози. Так, за даними Британської агенції з 197 держав світу найбільша терористична загроза існує в чотирьох державах:

1. Сомалі;
2. Пакистані;
3. Іраку;
4. Афганістані.

У відповідності з міжнародним правом – сьогодні за кордоном працює більш ніж 110 консульських закладів України. На дипломатичні представництва і консульські установи покладені завдання по захисту інтересів громадян і національних юридичних осіб за кордоном.

Правовою основою діяльності консульських установ за кордоном є:

1. Конституція України, де у Статті 25 сказано «Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїх громадян, які перебувають за іі межами».

2. Закон України «Про дипломатичну службу» від 20.09.2001 р.

3. Консульський статут України від 2.04.1994 р.

В цих Законі та Статуті зведені норми і правила, що регулюють організацію і роботу консульських установ за кордоном. Захист прав і інтересів громадян України є пріоритетним в роботі дипломатичних і консульських служб. Так, в обов'язки Консула України входять:

– здійснення допомоги в евакуації до Батьківщини громадян України, що стали жертвами стихії, політичних заворушень або бойових дій в країні перебування;

– оплачування витрат на літак для повернення на Україну та інші.

При погіршенні ситуації у Єгипті у 2010-2011 роках рішенням уряду України було прийнято рішення про виділення 10 мільйонів гривень для евакуації громадян України з цієї країни.

Але реалії сьогодення свідчать про необхідність застосування для захисту своїх громадян, крім Міністерства закордонних справ ще і сил Міністерства оборони, спецслужб та Міністерства з надзвичайних ситуацій. Так, наприклад, у червні 2007 року транспортний літак ІЛ-76 Міністерства оборони забезпечив евакуацію з сектору Газа українських громадян. Із Лівії у лютому та квітні 2011 була проведена евакуація українців на військово-транспортних літаках та десантному кораблю «Костянтин Ольшанський» [1, с. 29].

Лише на «Костантині Ольшанському» 4 квітня 2011року із порту Тріполі було вивезено 193 пасажири, з них 85 українців і 108 іноземних громадян із 14 держав.

Президент України В. Ф. Янукович при виступі на пленарному засіданні 67 сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2012 року заявив: «Хочу завірити вас в тому, що і в майбутньому українські літаки і кораблі можуть бути задіяні у зусиллях по евакуації громадян з «гарячих точок» вони завжди будуть відкриті для всіх осіб, що будуть потребувати допомоги незалежно від національності».

На сьогодні у світі накопичений достатній досвід боротьби із злочинами, що носять міжнародний характер і інколи потребують не лише заходів однієї держави, а і координації зусиль різних держав у цій сфері. Відомі факти як вдалих, так і невдалих операцій.

Так, широку відомість у світі отримала операція ізраїльських спецслужб по визволенню захоплених палестинськими терористами ізраїльтян на борту літака французької кампанії «Ейр-Франс» у липні 1976 року. Терористи захопивши літак перелетіли на ньому до столиці Уганди, режим якої добре ставився до палестинців. Добре організована операція ізраїльтян привела до успіху. У результаті 4000 км перельоту групи спецназівців вночі на 4-х літаках у бою було визволено 105 заручників. При цьому було вбито 10 терористів, 30 угандійських солдатів та загинуло троє заручників і командир ізраїльтян.

Евакуація співробітників російського посольства у Кабулі у 1992 році при падінні влади президента Наджибули, коли у вже у майже захопленому моджахедами місті, за допомогою 28 російських десантників вдалося вивезти всіх дипломатів на 3-х ІЛ-76, один з яких був знищений на землі.

У жовтні 2002 року, у Москві, під час театралізованого виступу у театральному центрі було захоплено близько 900 заручників,

з них 76 іноземців, серед яких українців було більше половини. Як згадують вцілілі українці, всіх іноземців посадили окремо і після перевірки документів пообіцяли відпустити, при умові, що за ними прибудуть посли іноземних держав. Але послів представники силових відомств не допустили до зустрічі з терористами і через це частина заручників загинула.

Хотів би привести випадок по звільненню заручників, що відрізняється від інших за складом тих, хто приймав у них участь.

У 1996 році мер Одеси Є. Гурвіц не будучи, дипломатом, але маючи повноваження від президента Л. Кучми, звернувся з проханням до керівників чеченської діаспори, що з його дозволу проводила свій з'їзд у Руському театрі м. Одеси, про звільнення захоплених у заручники у Чечні 34 будівельників з Кіровограду. Тоді заручників звільнили, але деякі дипломати і політологи бачили в діях Гурвіца більше політичного піару ніж дійсної участі у міжнародних заходах по звільненню українських заручників на території Росії без допомоги російської влади, хоча Чечня після Хасавюртівських угод юридично входила у склад Російської федерації, а звільнених заручників у супроводі представників української преси завезли з Чечні не у Кіровоград, а у Одесу.

Приведені факти свідчать про те, що евакуація мирного населення або визволення з рук терористів може проводитися в різних умовах і звичайно з різними наслідками.

Так можна виділити ситуації в країнах звідки проводиться евакуація на такі:

– в країні розпочалися акції непокори владі, під час яких почалося застосування сили з одного боку чи з обох;

– у випадку міжконфесійних, міжетнічних, расових конфліктів;

– в державі мають місце захоплення іноземних громадян за звільнення яких висуваються вимоги грошей або політичні вимоги до влади або до керівництва держав, чиї громадяни захоплені;

– у випадку початку чи ведення громадянської війни;

– у випадку втрати державною владою контролю за ситуацією в країні чи в її окремих регіонах;

– у випадку нападу іншої держави на країну, де перебувають іноземці і таке інше.

Звичайно в кожній ситуації існує різна ступінь загрози для іноземців, в кожному конкретному випадку мова може йти негайну евакуацію або про таку на яку може провести на протязі якогось тривалого часу, про кількість людей яку треба евакуювати-або декілька людей або сотні, інколи і тисячі.

Але, як свідчить досвід чи не найбільш складними є випадки, коли іноземні громадяни підвергалися нападу з боку терористичних організацій, які або одразу вбивають іноземців, або висувають вимоги політичного характеру, наприклад негайне виведення російських військ із Чечні або коаліційних сил із Афганістану.

Звичайно, Організація Об'єднаних Націй – це головна міжнародна організація яка може використовувати за рішенням Ради Безпеки миротворчі сили.

Можуть бути застосовані також збройні сили країн членів Європейського Союзу та Сили швидкого реагування блоку НАТО.

У щорічній доповіді Генерального Секретаря Генеральної Асамблеї Бутрос Галі ще у 1991 році відзначив: «Зараз як ніколи усвідомили, що принцип невтручання у внутрішню компетенцію держав не повинен розглядатися у якості захисного бар'єра, за яким систематично порушуються права людини. Той факт, що в різного роду ситуаціях ООН не була здатна запобігти жорстокості не може розглядатися в якості аргументу правового або морального характеру» [2].

Згідно Статуту ООН, застосування сили для підтримки міжнародного миру та безпеки може мати місце лише у випадку загрози миру, порушення миру та акту агресії за рішенням Ради безпеки та під його керівництвом.

Однобічне застосування сили допускається лише у відповідності до ст. 51 Статуту ООН в контексті реалізації невід'ємного права держави на індивідуальну оборону у випадку збройного нападу однієї держави на іншу.

Але ст. 51 Статуту ООН трактується деякими державами, як така, що надає право державі застосовувати силу превентивно удару у випадку явної загрози збройного нападу. Так, військове втручання 6 країн Карибського басейну на чолі з США у Гренаду у 1983 році було проведене офіційно для захисту 1000 американців, з мотивацією, що у результаті державного перевороту існує загроза їх безпеці. Напад армії США на Панаму у 1989 році збуло проведено з тією ж мотивацією, хоча для США значно важливішим був контроль над Панамським каналом.

Можна згадати і бомбардування Югославії військами НАТО без санкцій Ради безпеки ООН у 1999.

В 2004 році Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 1566 (2004) в якій вона закликала всі держави ООН до співробітництва у боротьбі з тероризмом і при цьому запобігати діям, що мають три наступні характеристики:

– здійснюватися, в тому числі проти цивільних осіб з метою вбивства або нанесення серйозної шкоди здоров'ю або захопленню заручників;

– здійснення з метою викликати стан страху у великого загалу, групи осіб або окремих осіб;

– являє собою злочин за змістом міжнародних конвенцій і протоколів стосовно тероризму [3, с. 57].

Крім ООН, НАТО, ЄС питаннями безпеки у світі займаються і міжнародні неформальні об'єднання, такі як «Велика вісімка G8», «Велика двадцятка G20», Африканський союз, Ліга арабських держав, Організація ісламська конференція, Організація американських держав, Рада Європи та інші організації, які стали ініціаторами багатьох регіональних заходів по боротьбі з тероризмом.

Так, у Декларації саміту G8 «Про боротьбу з тероризмом», що була підписана у 2008 році у Санкт-Петербурзі, у п. 4 було сказано: «Ми підтримуємо свою прихильність сумісній роботі з нашими міжнародними партнерами по протидії терористичній загрозі включаючи

– здійснення і удосконалення міжнародно-правової бази в області боротьби з тероризмом;

– забезпечення належної адаптації національного законодавства для вирішення нових викликів у боротьбі з тероризмом;

– збільшення безпеки систем постачання основі діючих міжнародних стандартів і найкращої практики» [4, с. 19].

7 липня 2012 року, виступаючи на відкритті Глобального форуму по боротьбі з тероризмом Х. Клінтон сказала : «В останні роки міжнародне співтовариство досягло значних успіхів у боротьбі з войовничим екстремізмом в усіх його формах. Ми працювали разом, обмежуючи фінансування тероризму, приймаючи нові і більш ефективні закони по боротьбі з тероризмом, здійснюючи більш жорсткі заходи прикордонної, авіаційної і морської безпеки і, поліпшуючи міжнародну координацію.

За останні 10 років по всьому світу було заарештовано 120000 підозрюваних у тероризмі та 35000 засуджено. Усама бен Ладен знищений, головне керівництво «Аль-Каїди придушено» [5, с. 3-4].

Україна є правонаступницею тих законів Української РСР та інших актів, ухвалених Верховною Радою Української РСР, оскільки вони не суперечать законам України, що були прийняті після проголошення незалежності України, а також підписані за часи незалежності, учасником різних конвенцій у сфері боротьби з тероризмом, а саме:

– Конвенції про запобігання і покарання осіб, що користуються міжнародним захистом, в тому числі міжнародних агентів від 14.12.1973 р.;

– Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців від 4.12.1989 р.;

– Конвенції проти тортур та інших жорстких або тих, що принижують гідність видів знущань і покарань від 10.12.1984 р.;

– Міжнародної конвенції про боротьбу з захопленням заручників від 17.12.1979 р.;

– Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден від 16.12.1970 р.;

– Конвенції про боротьбу з незаконними актами, що спрямовані проти безпеки морського судноплавства від 10.03.1988 р.

Крім того, Україна дотримується різноманітних багатосторонніх та двосторонніх угод підписаних з багатьма державами про правову допомогу у питаннях, в тому числі і про видачу осіб обвинувачених або підозрюваних у тероризмі. Наприклад:

– Конвенція про правову допомогу по цивільним, сімейним та кримінальним справам (заключна між державами – членами СНД) від 22.01.1993 р.;

– Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу цивільних та кримінальних справах від 31.10.1992 р. та інші.

В Україні прийнятий Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 року [6, с. 617].

Хотілось би згадати і про роль українських миротворців, що виконують свої обв'язки під егідою ООН в різних кутках світу. Адже вони також знаходяться за кордонами України.

Починаючи з 1992 року, у різних миротворчих операціях приймали участь більше ніж 30000 українських військовослужбовців, з них 46 загинуло, один пропав без вісті, більше 100 було поранено [7, с. 22].

Для учасників миротворчих операцій під егідою ООН, НАТО та багатонаціональних сил створена достатньо суттєва нормативна правова база, що включає до себе закони України «Про Збройні Сили України», «Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав», «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях», Указ Президента України від 1 лютого 2000 року «Про порядок розгляду пропозицій щодо участі України в міжнародних миротворчих операціях», а також в Постановах Кабінету Міністрів України та наказах міністра оборони України. Збройні конфлікти супроводжуються великими переміщеннями населення з районів де небезпечно. Серед місцевого населення можуть знаходитися і іноземці, які знаходилися там з різних причин, наприклад, відпочинок, надання місцевим жителям гуманітарної допомоги, археологічні дослідження тощо. За даними експертів ООН у 2010 році – 42 мільйони громадян з цієї причини покинули своє місце проживання, а 15,2 мільйони при цьому перетинали міждержавні кордони.

Захист мирного населення, що вимушено покидає рідні місця передбачено в нормах Четвертої Женевської конвенції 1949 року про захист цивільного населення під час війни [8, с. 46].

Використання збройних сил з метою захисту громадян за кордоном породжує гострі протиріччя між державами та розглядається як несумісне з положенням Статуту ООН.

Так, при проведенні спеціальної операції по знищенню Усами бен Ладена у Пакистані, США не повідомили про її проведення своїх союзників у цьому регіоні, уряд Пакистану.

В той же час, іноді для втручання і допомоги громадянам в зоні політичної нестабільності та при захопленні заручників, необхідним є втручання дипломатів і військових, при цьому мова може йти про вже існуючі регіональні сили безпеки.

Бібліографічний список

1. Горовенко В. К. До питання участі Збройних сил України в евакуації українських громадян з території інших держав / В. К. Горовенко, В. П. Тютюник // Наука і оборона. – 2012. – № 3. – С. 29.
2. Report of the secretary general on the work of the organization [Електронний ресурс] // General assembly official records: 46 session supplement No. 1 (A/4811). – Режим доступу : http: //daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N91/409/73/IMG/N9140973.pdf?OpenElement
3. Права человека, терроризм и борьба с терроризмом [Електронний ресурс] // Данные Управления Верховного комиссара ООН по правам человека. – № 32. – С. 57. – Режим доступу : http: //www.ohchr.org/Documents/Publications/Factsheet32ru.pdf
4. Ляхов Б. Г. Физическое лицо как актор международного противодействия террористической преступности / Б. Г. Ляхов // Международное право. – 2010. – № 3. – С. 19.
5. Паненков А. А. «Остается ли борьба с терроризмом и его финансирование акутальной проблемой в мире?» / А. А. Паненков // Военно-юридический журнал. – 2012. – № 6. – С. 3 – 4.
6. Про правонаступництво України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – С. 617.
7. Безбородов В. Проблеми правового визначення статусу учасників міжнародних миротворчих операцій / В. Безбородов // Право військової сфери. – 2009. – № 5. – С. 22.
8. Ястребова А. Я. Механизмы международно-правовой защиты вынужденных мигрантов в условиях военных действий / А. Я. Ястребова Московский журнал международного права. – 2012. – № 2. – С. 46.

В статье рассматриваются вопросы обеспечения безопасности граждан Украины за границей в условиях политической нестабильности и терро-

ристических действий. Анализируются политические, дипломатические, военные меры по обеспечению их безопасности и эвакуации.

The article deals with the safety of citizens of Ukraine abroad in terms of political instability and terrorism. The political, diplomatic and military measures to ensure their safety and evacuation are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 321.01 (477).001.73

Милосердна І. М., НУ «ОЮА»

СИСТЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Стаття присвячена проблемі інституціональних змін політичної влади, які відбуваються в Україні з часів проголошення незалежності. Досліджуються питання конституційного закріплення системи стримування та противаги гілок влади (проводиться аналіз законодавчої та виконавчої гілок влад).

В кінці 90-х рр. XX століття більшість країн обрали шлях на становлення демократичних цінностей. Кожна держава в своєму розвитку характеризується перехідними (транзитивними) періодами, під час яких відбувається трансформація усталених політичних інститутів, зміни в соціальних, економічних та інших сферах життєдіяльності.

Останні 20 років для України можна характеризувати як стрімкі демократичні перетворення політичного процесу країни. Реформи охопили як всю політичну систему, так й основні інститути влади, які відіграють одну з провідних ролей демократичних перетворень.

Метою даної статті є дослідження основних тенденцій інституційних змін, які відбуваються в інституті політичної влади України з проголошення її незалежності.

Слід відмітити, що проблема політичної влади, особливості її становлення та функціонування в Україні привертає все більше уваги науковців, серед яких можна відмітити: В. Ф. Халіпова, О. С. Фетисова, В. Ф. Сиренко, Н. М. Кейзерова, А. А. Дегтярева, М. Г. Анохіна, Т. М. Петрову, В. Шатіло та інших.

Затвердження демократичного вектору розвитку політичної системи України в цілому проходило в загальних рамках «третьої хвилі демократизації», яка охопила ряд постсоціалістичних та поставторитарних держав світу.

© І. М. Милосердна, 2013

За час розбудови демократії Україна вже пройшла певний відтинок шляху, відбулась інституціоналізація політичних інститутів демократії, головним елементом якої стало прийняття нової демократичної Конституції. Безперечно, ініціювання в 1992 р. в Україні конституційного процесу, створення та обговорення протягом наступних п'яти років численних проектів Основного Закону країни й, нарешті, ухвалення в червні 1996 р. нової Конституції – виглядає не просто як результат кропіткої роботи та напруженої політичної боротьби, а як досягнення важливого проміжного пункту в процесі інституціоналізації зокрема і в процесі демократизації взагалі. Незважаючи на те, що нова Конституція є найбільш досконалим документом, вона, безперечно, стала надзвичайно важливою подією в житті української держави. По-перше, Конституція чітко визначила Україну як демократичну і правову державу; по-друге, статті Основного Закону закріпили такі основні засади демократичної організації влади та суспільного життя, як: верховенство народу й представницького правління, розподіл влади, верховенство права, плюралізм, місцеве самоврядування; по-третє, в Конституції визначені основні структурні елементи демократичної політичної системи та їх повноваження [8].

Таким чином, Конституція заклала основи здійснення процесу політичного управління в державі, з урахуванням особливостей політичної системи, поділу політичної влади та системи стримувань і противаг в українській державі.

Науковцями М. Шугартом та Дж. Кері запропонована типологія поділу влади, яка виглядає наступним чином: президентський, президентсько-парламентський, парламентсько-президентський та парламентський типи.

Україна, за час своєї незалежності, пройшла певний шлях у визначенні притаманного їй типу поділу влади. І цей шлях, на думку автора роботи, найкраще можна прослідити в основних етапах прийняття головного закону країни. Так, існувало декілька проектів Конституції України, які по-різному визначали тип поділу влади. Згідно з проектом Конституції «Проект – 1», розроблений відповідно до схваленої Верховною Радою 19 червня 1991 р. концепцією Основного Закону, де передбачалась сильна президентська влада. Виконавча влада була представлена Президентом і Кабінетом Міністрів, законодавча влада мала здійснюватись двопалатними Національними Зборами (Радою депутатів та Радою послів). Крім цього, за цим проектом передбачалось роздержавлення місцевих Рад народних депутатів і перетворення їх в органи місцевого і регіонального самоврядування. Але цей проект не був прийнятий та містив велику кількість змін.

Згідно з «Проектом – 2» Конституції, поділу влади були притаманні вже ознаки парламентської республіки з однопалатним парламентом, але цей проект також було запропоновано доопрацювати.

Третій проект Конституції був найбільш вдалим та передбачав статті про права та свободи людини і громадянина, громадянське суспільство, збалансовані повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Але через політичну кризу 1993 року, цей проект Конституції не був прийнятий [12, с. 122-123]. Особливе значення для становлення сучасної політичної системи України мав Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який на думку народного депутата С. Головатого став інструментом для уникнення протистояння між Президентом і Верховною Радою, що також допомагало не зупиняти конституційний процес, а продовжувати роботу над новою Конституцією, створити необхідні політико-правові умови для здійснення програми економічних реформ, запропонованих виконавчою владою [8, с.1]. І в такому разі, можна погодитись з О. Бульбою, що підписання Конституційного договору закріпило в Україні президентсько-парламентську форму державного устрою, що безпосередньо вплинуло на подальший розвиток конституційного процесу, зокрема на зміст прийнятої 28 червня 1996 р. Конституції України, хоча й зі значними змінами [2].

Таким чином, Конституція України визначала основні засади держави як президентсько-парламентської республіки. Проте згідно з внесеними змінами до Конституції України від 08.12.2004 р. змінювався й тип поділу влади на парламентсько-президентський. Проте такий розподіл влади зберігався лише до 30 вересня 2010 року, до прийняття рішення Конституційним судом України, за яким Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (2222-15), визнаний неконституційним, втратив чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення [14]. Таким чином, відносини в державі регулюються згідно з Конституцією, прийнятою у 1996 році. Фактично Конституція України запровадила президентсько-парламентарну форму правління [3, с. 22], з досить вагомими повноваженнями Президента України в різних сферах, зокрема у виконавчій та законодавчій. Ця точка зору в теоретичному аспекті залишається дискусійною, однак попередній досвід державно-правової практики в Україні довів правильність твердження про президентсько-парламентарну версію форми правління [1, с. 24].

Для подальшого дослідження системи політичної влади в сучасній політичній системі української держави доцільно розглянути й проаналізувати особливості взаємодії гілок політичної влади між собою.

У Конституції визначені повноваження кожної з гілок влади. Так, формулювання ст. 6 Конституції наголошує, що «…державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [8, с. 4]. По суті, встановлюється баланс влади, який означає, що кожна з гілок влади має рівний щодо будь-якої іншої правовий статус і водночас є самостійною у процесі їх взаємодії.

Відповідно до ст. 75 Конституції єдиним органом законодавчої влади в Україні є Парламент – Верховна Рада України; згідно з ст. 113 Конституції Кабінет Міністрів України є найвищим органом у системі виконавчих органів влади; ст. 102 визначає Президента України главою держави; і т. д.

На думку М. Дмитренко, в сучасній політичній практиці парламент як інститут влади виконує певні функції, серед яких можна відмітити: представницьку – політичне вираження диференціації суспільства за інтересами. Зміст і характер представництва інтересів у сучасному парламентаризмі характеризується комплексністю принципів, наприклад таких як – партійне, територіальне, корпоративне й етнічне представництва; функцію влади – парламент як орган влади, який приймає рішення. В такому разі така функція є однією з провідних для здійснення кібернетичного механізму політичного управління; правотворча – законодавча, яка передбачає створення певної правової норми як кінцевого результату діяльності парламенту; функція політичного контролю й притягнення до відповідальності; функція забезпечення політичної гласності; функція легітимності, тобто мова йде перш за все про легітимацію організації, інституту, а не окремого політика. Парламентська легітимація поширюється на всю політичну систему, в тому числі й на позапарламентські державні інститути.

Серед зазначених функцій законодавчої влади до основних можна віднести законодавчу, установчу та контрольну. Провідною необхідно вважати саме законодавчу функцію, яка полягає в прийнятті Верховною Радою законів, унесенні змін та доповнень до них, визнанні законів такими, що втратили чинність, у їхньому скасуванні або припиненні дії.

Як зазначається в колективній роботі «Законотворчий процес в Україні: довідкове видання» законотворча діяльність є багатоплановим правовим явищем, яке має своїм результатом розвиток правової системи держави з виявлення потреб у нормативно-правовому регулюванні певних суспільних відносин та створення відповідних

нових правових норм, зміні та скасуванні діючих, що закріплюються у законах, а також це діяльність з вивчення правової дії (застосування) прийнятих законів з метою їх подальшого вдосконалення [6, с. 50].

Але якщо розглянути законотворчий процес України, а також проаналізувати прийняті закони, можна побачити їх недосконалість, неефективність. І у такому разі можна погодитись з Н. В. Лебедь в тому, що «…законотворчому процесу в Україні характерне таке явище як стихійність, яка полягає у тому, що законопроекти вносяться на розгляд Верховної Ради України без належного обґрунтування, попереднього опрацювання та обговорення, що не може не позначатися на їх якості» [10]. А це, в свою чергу, не сприяє здійсненню ефективного політичного управління, а навпаки виступає одним з гальмувань цього процесу у політичній системі нашої держави.

Згідно зі статтею 85 Конституції України, Верховна Рада має широке коло компетенції, до якої відносяться: призначення всеукраїнського референдуму з питань про зміну території України; затвердження державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища; призначення виборів Президента України; слухання щорічних та позачергових послань Президента України; проголошення, за поданням Президента стану війни та укладання миру; усунення з поста Президента України згідно з процедурою імпічменту; розгляд та прийняття на погодження програми діяльності Кабінету Міністрів України та здійснення контролю за його діяльністю; призначення за поданням Президента Прем'єр-міністра, Міністра оборони, Міністра закордонних справ, за поданням Президента України призначення на посаду та звільнення з неї Голови Служби безпеки України та Голови Національного банку України; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови та інших членів Рахункової палати, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, третини складу Конституційного Суду України, членів Центральної виборчої комісії; призначення за поданням Прем'єр-міністра інших членів Кабінету Міністрів, Голови Антимонопольного комітету, Голови Державного комітету з питань телебачення і радіомовлення, Голови Фонду державного майна, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів; надає

згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України, висловлення йому недовіри, як наслідок відставка з посади; обрання суддів безстроково та здійснення інших повноважень згідно з Конституцією [8].

Відносно другої гілки влади, слід зазначити, що певний шлях формування виконавчої вертикалі влади та пов'язаний із цим спосіб її підпорядкування, суттєвим чином визначають конструкцію політичної системи держави. Як зазначає С. Конончук, формування системи виконавчої влади є прерогативою певного політичного суб'єкта, котрий у ході виборів легітимізує право реалізувати заявлену політику. В демократичній політичній системі виконавча влада виступає ключовим політично-адміністративним інструментом процесу реалізації волі виборців – через надання такого права президентові, як це заведено, наприклад, у США. Наріжним каменем при цьому залишається визнання політичної залежності виконавчої влади від такого суб'єкта і, відповідно, покладання на нього політичної відповідальності за діяльність виконавчої влади. Фактична ж відсутність такої кореляції в Україні спричиняється до недосяжності уряду для громадян. Водночас (зокрема і з зазначених причин) система виконавчої влади в Україні залишається чи не найбільш чутливою до політичних впливів, на що вказує хоча б характер відставок та реорганізацій усередині неї. Що правда, це не заважає політичним силам вважати участь у роботі уряду своєю визначальною метою [7].

Отже, одну з провідних ролей в формуванні виконавчої влади зіграв згаданий Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України. Згідно зі статтею 29 Договору Уряд України – Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальний перед ним [9]. Функціональні ж повноваження посадових осіб Кабміну були також зафіксовані Постановою № 993 від 11 грудня 1995 року, яка складалася з п'яти додатків, що визначали: загальні функціональні повноваження Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів України; спеціальні функціональні повноваження керівництва Кабінету Міністрів України; розподіл повноважень щодо координації діяльності Уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій; розподіл повноважень щодо координації взаємовідносин між Урядом України та урядовими структурами держав СНД і Балтії; взаємозаміщення повноважень віце-прем'єр-міністрів України [13].

Основні положення та компетенції головного виконавчого органу висвітлені в Конституції України та в Законі України «Про Кабінет

Міністрів України» від 02.12.2010 року. За нормативними актами, Кабінет Міністрів діє в межах своєї компетенції, забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, слідкує за виконанням Конституції та законів України, актів Президента України; приймає міри щодо забезпечення прав та свобод людини та громадянина; забезпечує проведення фінансової та податкової політики; розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку України; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; розробляє проект закону про Державний бюджет України та забезпечує виконання його, представляє Верховній Раді звіт щодо його виконання; здійснює міри щодо забезпечення обороноспроможності та національної безпеки України; організує та забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України; спрямовує та координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади; виконує інші функції, які визначені Конституцією та законами України, актами Президента [8, с. 43; 59].

Важливим, на думку Р. С. Мартинюка, є надане Кабінету Міністрів ст. 93 Конституції право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, яке дає змогу Уряду активно впливати на зміст законів, що приймаються у Парламенті. Як розробник законопроектів, Кабінет Міністрів може ініціювати через Президента України, групу народних депутатів України (не менше 150) необхідність внесення змін до Конституції України [11].

Але навіть за наявності такого широкого кола компетенції, фактично становище виконавчої влади в сучасній політичній системі України, а також в механізмі здійснення політичного управління інше.

На думку О. В. Трипольського структура державної влади в демократичній країні може бути представлена у вигляді рівнобічного трикутника, де кожна із сторін (законодавчої, виконавчої та судової влади) рівноправні. Але для України характерна дещо інша структура, де владними суб'єктами виступають: президент, уряд і парламент. Така модель представляє хоч і недемократичне та неврівноважене, але реальне структурування державної влади в сучасній Україні [15, с. 99].

Сьогодні ми є свідками того, що фактично в Україні існує два центри виконавчої влади – Президент і Кабінет Міністрів, підтвердженням цього дії перших осіб держави. У роботі згадувались компетенції Кабінету Міністрів, але треба брати до уваги також і інші норми, за якими Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом, що Президент і тільки Президент призначає і припи-

няє повноваження членів Кабінету Міністрів, а також голів місцевих державних адміністрацій, що Президенту належить право скасовувати та ліквідовувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади [5]. Таким чином, з вищесказаного виходить, що фактично Кабінет Міністрів не є вищим органом виконавчої влади, він представляє собою проміжну інстанцію, яка повинна погоджувати свої дії з Президентом.

Взагалі, з моменту проголошення незалежності й дотепер залишається актуальним питання щодо місця та ролі Президента в політичній системі української держави.

Як зазначалось розбудова конституційного устрою України триває довгий час й за згаданим проектом Конституції «Проект – 1» Президенту надавалась першочергова роль. На думку В. Шатіло, орієнтація на таку форму правління «була зумовлена переважно тим, що саме організація державної влади у цій країні виробила чіткі механізми розподілу влади, розмежування компетенції відповідних органів і здійснення ними взаємоконтролю, запобігання узурпації влади будь-якими окремими партіями, угрупованнями чи особами, а також створила з боку незалежної судової влади, громадських організацій, засобів масової інформації систему чіткого та прозорого контролю за діяльністю органів державної влади» [16].

Разом з тим, прийняття чинної Конституції привело до переходу державно-правових уподобань від американської моделі організації влади до французької, напівпрезидентської моделі.

Але, такий перехід носить більш формальний характер. Для підтвердження такого положення доцільно провести аналіз компетенції Президента, які частково вже були розкриті при виявленні міри впливу Президента на Кабінет Міністрів.

Згідно з розділом V Конституції, Президент виводився за межі виконавчої гілки влади та отримував кадрові та політичні повноваження, які, тим самим, впливають й на механізм політичного управління. Так, до кадрових повноважень голови держави належать: право призначати, за згодою Верховної Ради, Генерального прокурора й звільняти його; право призначати половину складу Ради Національного Банку України; право призначати та звільняти, за згодою Верховної Ради, Голову Фонду держмайна, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України; право призначати та звільняти вище командування Збройних сил України; право призначати та звільняти глав дипломатичних представників України в інших державах та міжнародних організаціях; право формувати персональний склад РНБО України [8, с. 37-38].

Що ж стосується політичних повноважень, то можна погодитись з М. Дмитренко щодо виділення в них шістьох блоків, які також відповідають Конституції:

– перший блок – Президент і народ: право звертатись із посланням до народу та із щорічними й позачерговими (за вимогою Верховної Ради) посланнями до парламенту;

– другий блок – Президент та законодавча діяльність: призначати всеукраїнський референдум щодо внесення змін і поправок у Конституцію, право проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою, призначення позачергових виборів до ВР, припинення повноважень ВР, право підписувати закони, право вето, право законодавчої ініціативи, право вимагати скликання позачергової сесії парламенту;

– третій блок – Президент і виконавча влада, про який вже велася мова дисертантом раніше;

– четвертий блок – Президент і зовнішня політика та національна безпека: право представляти країну у міжнародних взаєминах та підписання міжнародних угод, право приймати рішення про визнання іноземних країн;

– п'ятий блок – Президент і судова влада – право утворювати суди;

– шостий блок – Президент та його апарат – право створювати для здійснення своїх повноважень консультативні й інші допоміжні органи та служби [4, с. 362-363].

Запропонований огляд політичних повноважень Президента дає змогу стверджувати про значну роль Президента в політичному житті держави.

Таким чином, ми маємо фактично дві гілки виконавчої влади – президентську та урядову, що в свою чергу, гальмує здійснення механізму політичного управління, а також прийняття ефективних політичних рішень. А в умовах незавершеної трансформації політичної системи України та кризових явищ ухвалення своєчасних, ефективних політичних рішень виходить на перший план. Сьогодні на процес ухвалення політичних рішень найбільше впливає ситуація, яка задає алгоритм конкретного рішення, і яка вимагає швидких дій.

Бібліографічний список

1. Агафонов С. Правовий статус Президента України / С. Агафонов // Право України. – 2000 – № 9. – С. 24-26.
2. Бульба О. До питання поділу влади в Україні: пошук оптимальних варіантів [Електронний ресурс] / О. Бульба // Право України. – 2003. – № 4. – С. 8-12. – Режим доступу : http: //www.lawbook.by.ru/magaz/pravoukr/0304/03.shtml

3. Висновок щодо трьох проектів законів про внесення змін до Конституції України. Прийнятий Венеціанською Комісією на її 57-му пленарному засіданні (Венеція, 12-13 грудня 2003 р.) // Конституційна реформа: експертний аналіз. – Х. : Фоліо, 2004. – 184 с.
4. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
5. Закон «Про Кабінет Міністрів України» (Із змінами, внесеними згідно із Законом N 2756-VI (2756-17) від 02.12.2010) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http: //zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2591-17
6. Законотворчий процес в Україні: довідкове видання / О. В. Богачова, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко. – К. : Реферат, 2006. – 424 с.
7. Конончук С. Місце виконавчої влади в системі державної влади України та проблема відповідальності [Електронний ресурс] / Світлана Конончук // Демократичні механізми формування відповідальної виконавчої влади в Україні. – К., вересень-листопад 2003 р. – Режим доступу : http: //www.ucipr.kiev.ua/files/books/zvit3 (7) _2003_ready.zip
8. Конституция Украины. – Х. : ООО «Одиссей», 2002. – 64 с.
9. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 18. – Режим доступу : http: //zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1 %EA %2F95- %E2 %F0
10. Лебедь Н. В. Законотворча діяльність в Україні та шляхи її вдосконалення [Електронний ресурс] / Н. В. Лебедь. – Режим доступу : http: //www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=845
11. Мартинюк Р. С. Органи виконавчої влади у системі поділу влади України [Електронний ресурс] / Р. С. Матринюк // Держава і право: зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2005. – Вип. 28. – С. 662-668. – Режим доступу : http: //www.uosa.uar.net/doc/polit/martunyuk/2005/organu.doc
12. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) – Львів : Національна Академія наук України, 1999. – 168 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про розподіл функціональних повноважень керівництва Кабінету Міністрів України» від 11 грудня 1995 р., № 993. [Електронний ресурс] –

Режим доступу: http: //zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993-95- %EF
14. Рішення Конституційного суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV // Вісник Конституційного суду України. – 2010 р. – № 5. – С. 36.
15. Трипольський В. О. Демократія і влада / В. О. Трипольський. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 176 с.
16. Шатіло В. Місце президента України в системі органів державної влади [Електронний ресурс] / В. Шатіло // Право України. – 2003. – № 5. – Режим доступу : http: //www.lawbook.h12.ru/magaz/PravoUkr/0305/05.shtml

Статья посвящена проблеме институциональных изменений политической власти, происходящих в Украине со времени провозглашения независимости. Исследуются вопросы конституционного закрепления системы сдержек и противовесов ветвей власти (проводится анализ законодательной и исполнительной ветвей власти).

The article is devoted to the to the problem of institutional changes of political power, that take place in Ukraine from times of proclamation of independence. The questions of the constitutional fixing of the system of inhibitions and counterbalance of branches of power are investigated (in the article is analysed the legislative and executive to the branch of power).

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК: 328.18.008.1

Олійник М. О., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

МОДЕЛІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються такі моделі переходу до демократії, як модель прямого переходу, модель двофазового переходу та модель «зворотнього розвитку». Особлива увага приділяється ролі політичного класу та політичних еліт як суб'єктів прийняття та реалізації політичних рішень, а також політичній участі громадян.

Актуальність теми даної статті обумовлена необхідністю наукового аналізу сучасного етапу демократичних перетворень у політичній

© М. О. Олійник, 2013

реальності України. Динамічні процеси політичного розвитку, трансформація політичної системи в останні роки потребують осмислення із застосуванням міждисциплінарного підходу, зокрема, з позицій політичної науки, права, соціологічної науки, економічної теорії та ін.

Дослідженню моделей демократичних перетворень та аналізу особливостей демократизації політичного процесу в Україні та інших посткомуністичних країнах присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Ю. Габермас, А. Вайтхед, І. Валлерстайн, С. Гантингтон, Ф. Закарія, Дж. Сарторі, Дж. Елстер, К. Оффе, Х. Лінц, С. Мейнверінг, А. Лейпхарт, В. Бортніков, Є. Головаха, А. Колодій, Л. Кормич, І. Кресіна, Ю. Мацієвський, М. Михальченко, С. Наумкіна, В. Полохало, Ф. Рудич, С. Рябов, С. Макєєв, Ю. Шведа, Ю. Шайгородський, Ю. Якименко, Д. Яковлев та ін.

Процес демократизації характеризується спрямованістю на розширення прав та свобод громадян, розвиток інституцій громадянського суспільства, підвищенням рівня участі громадян у прийнятті та реалізації політичних рішень, посиленням контролю суспільства за діяльністю держави, забезпеченням плюралізму та вільної конкуренції. Дослідження демократизації із того, що універсального рецепту переходу, так само, як і його чітко визначених часових меж не існує. Проте можна виділити ряд внутрішніх та зовнішніх чинників, які сприяють проведенню демократичних реформ. Успішність демократизації обумовлюється комбінацією багатьох факторів, які відрізняються в залежності від регіону та країни.

Класичні теорії демократизації, присвячені аналізу переходів до демократії (зокрема у повоєнних Німеччині, Японії, Італії) з'явились в середині минулого століття. Вони доповнювались досвідом трансформацій країн Латинської Америки, а з 90-х років XX століття транзитологія займалась вивченням та узагальненням переходів у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі.

На сучасному етапі складність та багатофакторність посткомуністичних перетворень потребують політологічного аналізу окремих чинників та складових демократизації. Такий аналіз представлено у роботах українських дослідників М. Михальченка (процес демократизації у контексті модернізації та європейської інтеграції), Ф. Рудича (роль політичного класу у процесах демократизації), Л. Кормич (паритетна демократія), В. Полохало (методологія аналізу посткомуністичного супсільства), Ю. Шайгородського (політичні еліти у демократичних перетвореннях), С. Наумкіної (демократія та управління), Є. Бистрицького (становлення громадянського суспільства), Ю. Якименко (демократизація електорального процесу), Ю. Шведи

(становлення демократичної партійної системи), Д. Яковлева (медіатизація політики як загроза демократичним процесам) та ін.

Сучасний стан політичної системи сформувався під впливом багатьох чинників, серед яких можна виділити наступні:

– повернення до Конституції 1996 року, та пов'язаний із цим перерозподіл державної влади – від парламентської до президентської форми правління;

– проведення виборів до місцевих рад за змішаною виборчою системою (а не за пропорційною, як це було у попередній виборчій кампанії);

– зміни у правилах проведення виборчої кампанії до Верховної Ради України у 2012 (перехід від пропорційної системи до змішаної);

– політичні проблеми та інформаційні повідомлення, пов'язані із кримінальним переслідуванням колишніх високопосадовців, які спричиняють політичний резонанс як всередині країни, так і за кордоном;

– формування пропрезиденстької більшості у Верховній Раді України та консолідація усіх гілок влади, на відміну від етапу 2005-2009 років.

На сучасному етапі актуалізується необхідність подолання суперечностей між демократією та тоталітаризмом, які існують у політичному процесі та виражаються у правовій системі, економічній системі, механізмах формування та стилі роботи політичних еліт, громадській думці, діяльності політичних інститутів, процесах формування та реалізації політичних рішень.

У політичній теорії сформувалось декілька взаємопов'язаних підходів до вирішення протиріччь та суперечностей політичного переходу від тоталітаризму до демократії. Теорії, побудовані на положеннях Вашингтонського консенсусу, передбачали «шокову терапію», політичний та економічний стрибок із тоталітарного минулого у демократичне майбутнє. За цими правилами політичні реформи поєднувались із економічною лібералізацією, переходом від державної планової економіки до ринкової.

В основі «шокової терапії» знаходилось розуміння неможливості ефективних реформ в умовах одночасного існування елементів тоталітаризму та демократії у політичному, економічному та правовому просторах. Саме тому, у деяких країнах реформуванню підлягали і принципи відбору політичних та управлінських еліт, які поєднувались із процесами люстрації.

Тоталітарний політичний режим характеризується навяністю антагоністичних, відносно демократії, принципів реалізації влади,

ухвалення та реалізації політичних рішень. Передусім, це стосується участі громадян у політичному процесі, безальтернативності виборів та відсутності опозиції, монополії влади, яка зосереджена в одному центрі.

Натомість демократія, як тип політичного режиму передбачає дотримання принципу розподілу влади, політичний плюралізм та свободу слова у мас-медіа, багатопартійну політичну систему, наявність парламентської опозиції, різноманітні форми політичної участі та політичної активності громадян.

На думку Дж. Сарторі «Уявлення про учасницьку демократію може охоплювати низку різних речей, а саме: а) участь на основі інтересів, уваги, інформації та компетентності; б) участь у підтримці «голосу», тобто як демонстрація демократії; в) поділ влади, тобто реальна та ефективна участь в ухваленні рішень; г) участь, що доходить до справжньої прямої демократії» [6, с. 748].

В умовах демократичних перетворень особлива роль належить політичному класу та політичним елітам, які визначають темп та напрямки посткомуністичних трансформацій.

На думку Ф. Рудича, у політичній теорій можна побудувати низку наступних категорій: «політичний клас: усі, хто причетний до управління державним суспільством, не виключаючи опозиції; політична еліта: найобдарованіші (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу; правлячий клас: ті, хто на цьому етапі реально має владу; правляча (владна) еліта: авангардна частина правлячого класу» [5].

Функціональне призначення політичного класу – формування бачення стратегічного курсу політичного розвитку, спрямованого на реалізацію суспільного інтересу. Проте, до влади в Україні на всіх рівнях прийшла олігархізована управлінська еліта, яка об'єдналася в олігархічні клани («клієнтели»).

У процесі демократизації, на певному етапі, виникає ситуація «авторитарного повороту»: приватизація влади з боку елітних груп, неопатримоналізм (домінування клієнтарно-патронажних відносин), персоналізація влади, злиття влади та власності. Ф. Рудич вважає, що переважає не суспільний інтерес, а «прагнення владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян. Головною їх метою є особисте збагачення… Не можна не погодитися з твердженням про те, що причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти не у відсутності знань і вмінь (хоча цих чинників теж бракує), а в тому, що вона не має потреби зважати на інтереси суспільства» [5].

Це стосується і процесу прийняття політичних рішень, по відношенню до якого логіка влади полягає у намаганні відсторонити суспільство від сфери діяльності влади, встановлененя порядку денного, обговорення пріоритетів та напрямків суспільного розвитку.

Процес демократичних перетворень повною мірою відображає суперечливість влади та свободи, індивідуального та суспільного інтересу, егалітаризму та елітаризму, ролі лідерства та політичної участі громадян у виробленні та реалізації політичних рішень, політичного курсу країни.

Демократичний перехід засвідчив неготовність політичного класу, елітних груп та громадянського суспільства до реалізації моделі «шокової терапії», а демократизація політичного процесу виявилась не одномоментним актом переходу від радянської номенклатури до демократичної політичної еліти.

Варто погодитись із О. Крюковим у тому, що процес формування політичної еліти має «в цілому циклічний характер, коли реформаторський період змін поступається місцем своєрідному періоду інверсії і навпаки» [3, с. 386].

Для втілення у життя демократичних норм та принципів формування політичних рішень, необхідна наявність таких компонентів: поступове оновлення еліт та шляхів їх рекрутування пів пливом зміни поколінь; остаточне інституціне оформлення правлячої еліти та громаяднського суспільства; оптимізація взаємодії влади та суспільства в поєднанні з підвищенням якості та ефективності органів місцевого самоврядування, підвищення авторитету судових органів; звуження можливостей політичних лідерів ухвалювати одноосібні політичні рішення; встановлення критеріїв відбору, призначення і відставки вищих посадовців; подальший розвиток політичного плюралізму, багатопартійності, недопущення монополії елітних груп на політичну інформацію тощо.

У теоретичному вимірі модель «шокової терапії» поступається місцем іншим моделям демократизації, які не проголошують детермінізм та лінійність руху від тоталітаризму до демократії.

Як зазначає І. Кресіна, «відповіді націй, народів, країн, культур на сучасні цивілізаційні виклики настільки неоднозначні й непередбачувані, що майже неможливо визначити якусь цілком певну тенденцію їх розвитку, а тим більше – єдину парадигму дослідження й політичного дискурсу трансформаційних процесів» [2, с. 17].

Очевидно, що перший етап у процесі переходу від тоталітаризму до демократії характеризується кризою легітимності рішень політичної влади, зростанням економічної та соціальної напруженості

у суспільстві, соціальною дезінтеграцією тощо. А основна дилема цього етапу стосується вибору: реформування існуючої системи, або революційні зміни характеру політичного режиму.

Якщо обирається перший варіант, то логіка успішного переходу до демократії полягає у застосуванні методу реформістських, невеличких, але послідовних кроків, мета яких – забезпечення реального поділу влади та її підзвітності суспільству. Наступні етапи реформ неможливі без свободи слова у мас-медіа, механізмів ротації влади, забезпечення верховенства права, децентралізації. Якщо використовувати схему, яку запропонували Т. Карл та Ф. Шмітер, то можна виділити три фази переходу до демократії: лібералізацію, демократизацію та консолідацію. Остання передбачає «конституційну консолідацію центральних конституційних органів, таких, як президент, уряд, парламент і суди, представницьку консолідацію, тобто консолідацію територіального (партії) і функціонального (асоціації) представництва інтересів,

інтегративну консолідацію, зокрема зниження стимулів до позаконституційних дій, спрямованих проти демократії, з боку потенційних груп вето (таких, як військові, великі землевласники, підприємці, радикальні рухи та ін.) до такого рівня, коли вони інтегровані у демократію настільки, що віддають перевагу цій системі перед будь-якою іншою, консолідацію громадянської культури, заснованої на демократії» [1, с. 71].

При цьому не можна вважати, що ці фази послідовно змінюються – навпаки, між різними етапами у посткомуністичних країнах може відбуватись «реверсний» рух до авторитаризму. На думку О. Романюка, це пов'язано із наступними причинами: «По-перше, усі вони є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду СРСР… Трансформація тут має бінарний характер, бо у її межах відбуваються два процеси: перший – соціально-політичний (детоталітаризація суспільного життя), другий – національно-політичний (розбудова суверенної національної державності). Взаємодія цих процесів значно ускладнює структуру політичного конфлікту, що істотно заважає демократизації суспільства. По-друге, в усіх них в попередній період функціонував радянський режим, який у сталінські часи являв собою майже стовідсотковий тоталітаризм. По-третє, на терені цих країн тоталітарний режим функціонував близько семи десятків років, за які у активне життя увійшло три генерації населення… По-четверте, з десяти посткомуністичних автократій шість історично належать до азійсько-мусульманської цивілізації, культура якої орієнтована на деспотичні зразки влади; три – до східнохристиянської, якій, як вже було сказано, притаманна сакралізація державної влади [4, с. 72].

Критеріями для ідентифікації конкретного етапу демократизації, на якому знаходиться держава, виступають: передумови переворень (історичні, соціальні, політичні, культурні та ін.), їх темп, зміст реформ (в Україні відбуваються одночасні трансформації у сфері економіки, політики, національній ідентичності, становлення громадянського суспільства та розбудові держави), форма переходу (революція, еволюція, збройний конфлікт, конфронтація еліт, суспільне протистояння), причини трансформації (внутрішні, зовнішні), масштаби залучення громадськості (тиск суспільства «знизу», або змова, картель еліт).

За іншою класифікацією, на особливу увагу заслуговують наступні характеристики: особливості зовнішнього середовища, стан соціально-політичної системи на початку політичної трансформації, темп розпаду авторитарних структур влади, принципи ротації еліт, специфіка розвитку нових політичних інститутів (А. Мельвіль).

Одна із головних проблем у процесі демократизації полягає у загостренні політичних конфліктів, які розколюють не лише політичний класс, а суспільство в цілому. Це унеможливлює прийняття ефективних політичних рішень, однією із головних характеристик яких виступає їх масштаб: «критерій політичного рішення – не хто ухвалює рішення, а масштаб рішення: «байдуже, хто вирішує, – він вирішує за всіх» [6, с. 716].

Механізм формування та реалізації політичних рішень відіграє важливу роль у процесі демократичного переходу, зокрема вирішального значення набувають: «1. Метод формування органу ухвалення рішень: як його набирають чи призначають і яким є його склад і характер. 2. Правило, згідно з яким ухвалюють рішення: принципи і процедури ухвалення рішень» [6, с. 721].

Аналізуючи сутність демократичної політики, Ю. Габермас наголошує на важливості взаємодії влади та суспільства. Він пропонує теоретичну конструкцію «вплив» – «комунікативна влада» – «адміністративна влада»: «неформальне формування громадської думки породжує «вплив»; вплив трансформується в «комунікативну владу» завдяки таким засобам, як політичні вибори, а комунікативна влада знову трансформується в «адміністративну владу» завдяки законодавству». Стиль і принципи демократичної політики базуються на комунікативній владі, яка протиставляється і примусу держави, і ліберальній моделі «економічного егоїзму»: «комунікативна влада – результат взаємодії між юридично інституціоналізованим формуванням політичної волі і культурно мобілізованою громадськістю. Громадськість, зі свого боку, має свою основу в об'єднаннях громадянського суспільства, що цілковито відрізняється і від держави, й від економіки» [Цит. за: 7, с. 192].

Таким чином, на сучасному етапі демократичного переходу для української політичної системи набувають ваги наступні фактори: реінтеграція суспільної солідарності; відновлення довіри всередині суспільства та між суспільством та політичним класом; розвиток громадянського суспільства, структур самоорганізації громадян.

Прийняття та реалізація політичних рішень виступає важливим чинником демократизації політичного процесу, а їх ефективність залежить від взаємодії політичного класу та інституцій громадянського суспільства.

Бібліографічний список

1. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 68-77.
2. Кресіна І. О. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / І. О. Кресіна, В. В. Цвєтков, А. А. Коваленко. – К. : Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – 256 с.
3. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України: особливості становлення та розвитку в умовах суспільної трансформації : дис… д-ра наук з держ. управління / О. І. Крюков; Національна академія держ. управління при Президентові України. – К., 2007. – 427 с.
4. Романюк О. І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : питання політології. – 2001. – Вип. 3. № 518. – С. 71-78.
5. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина 1) [Електронний ресурс] / Ф. М. Рудич // Віче. – 2009. – № 9. – Режим доступу : http: //www.viche.info/journal/1449/
6. Сарторі Дж. Теорія ухвалення рішень за демократії / Дж. Сарторі // Демократія: Антологія / упорядник О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 715-750.
7. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація: [монографія] / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

В статье анализируются такие модели перехода к демократии, как модель прямого перехода, модель двухфазного перехода и модель «обратного развития». Особое внимание уделяется роли политического класса и политических элит, как субъектов принятия и реализации политических решений и политическому участию граждан.

This article analyzes following models of transition to democracy as the model of «direct transition», dual-switch model and the model of «reverse development». Particular attention is paid to the role of the political class and political elites, as the subjects of adoption and implementation of political decisions and political participation of citizens.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2013

УДК 316.647.8: 316.485.22: 329 (477)

Оверчук О. В., Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. С. Дем'янчука

ВПЛИВ СТЕРЕОТИПІВ НА ВИНИКНЕННЯ РУХІВ ПРОТЕСТУ В УКРАЇНІ

Досліджуються стереотипи як стандартизовані, схематичні образи соціально-політичного об'єкта, які впливають на політичні настрої громадян, зумовлюють стихійні масові процеси, вказують населенню як сприймати та розуміти політичну реальність. Розглядається, які стереотипи мають найбільший вплив на політичне життя українського суспільства, з'ясовується яким чином вони сприяють чи заважають виникненню протестних рухів в Україні.

Постановка наукової проблеми та її значення. Стабільність та ефективність будь-якої політичної системи залежить від багатьох факторів, зокрема від таких психологічних чинників як стереотипи, які є механізмами, що панують у масовій свідомості та впливають на політичні настрої та поведінку громадян, зокрема на стихійні масові процеси [1, с. 137], до яких належать і рухи протесту, які виникають у результаті об'єднання громадян для вираження протесту проти певного політичного або соціального явища чи об'єкта, діяльності чи бездіяльності влади тощо.

Стереотипи є своєрідними дороговказами, які єднають чи розділяють суспільство, підказують населенню як сприймати та реагувати на політичну реальність. Вони можуть бути як джерелом політичної стабільності, так і фактором, який стимулюватиме протистояння у суспільстві. Більшість типових стереотипів мають нейтральний характер, проте при перенесенні з конкретної людини на групу людей (соціальну, етнічну, релігійну, расову та ін.), вони можуть набувати негативного відтінку і перетворюватися у відверті прояви сексизму, расизму, ксенофобії, ісламофобії тощо [2], виливаючись у громадські рухи, які підривають основи співжиття у суспільстві, що потребує відповідної реакції з боку влади і актуалізує потребу дослідження проблеми впливу стереотипів на виникнення рухів протесту.

Ступінь наукової розробленості теми. При вивченні феномену впливу стереотипів на виникнення рухів протесту доцільно застосування міждисциплінарного підходу, оскільки це явище досліджується не лише політологією, а й психологією та іншими суспільними науками. Цим, власне, і викликана наявність значного наукового доробку присвяченого дослідженню стереотипів та рухів протесту. Зокрема

© О. В. Оверчук, 2013

окремі аспекти діяльності протестних рухів в Україні вивчалися такими вітчизняними науковцями як В. Бабкіна, Н. Бабенко, М. Головатий, А. Колодій, П. Мартиненко, Ю. Шемшученко, А. Ткачук та ін. Важливе значення для нашого дослідження мали дослідження стереотипів та їхнього впливу на політичне життя У. Ільницької, Х. Козак, З. Лещишин, О. Луцини, М. Махній, О. Микитенко, Н. Михальчук, Г. Почепцова, О. Трухан, Г. Редькіна, О. Рудакевич, О. Шермана та інших, у яких осмислюється роль стереотипів у системі іміджевих комунікацій, їх вплив на виборчий процес, використання стереотипів у інформаційно-політичних технологіях, вплив політичних стереотипів на молодь тощо [3, 4, 5, 6], однак у літературі поки що відсутні спеціальні дослідження, присвячені впливу стереотипів на виникнення рухів протесту в Україні.

Мета статті є дослідити вплив стереотипів на виникнення рухів протесту в Україні.

Завдання статті: визначити, які стереотипи найбільше впливають на політичне життя суспільства, з'ясувати яким чином стереотипи сприяють чи заважають виникненню протестних рухів.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Політичний стереотип – це стандартизований, схематичний, спрощений, зазвичай емоційно забарвлений образ соціально-політичного об'єкта (явища, процесу). У масовій свідомості він може замінити знання, значно спрощує і полегшує орієнтацію в політичному просторі. У цілому політичний стереотип – це усталене й масове явище політичної свідомості і поведінки, яке формує політичний простір [7].

Політичні стереотипи є найбільш відособленими від безпосереднього емпіричного досвіду, а тому призводить до спрощених оцінок та суджень (свої-чужі, хороші-погані та ін.), адже пересічна людина бачить тільки зовнішні найяскравіші прояви політичних процесів.

Стереотипи відтворюються на всіх рівнях політичної ієрархії, тобто і задають своєрідну матрицю сфери несвідомого й раціонального, панують у практичній політиці, і створюють умови для виникнення громадських рухів протесту. При цьому стереотипи не лише виконують функцію політичних кліше, шаблонів і трафаретів, а й забезпечують єдність у суспільстві, полегшують управлінську діяльність еліти, впроваджуючись у свідомість особи як свідомо, так і несвідомо [8].

На думку О. Рудакевич стереотипи можна об'єднати у групи за такими ознаками:

а) за походженням: стихійні (результати народної творчості) і штучні (продукти інформаційних технологій на замовлення політичних сил);

б) за суб'єктом чи носієм: індивідуальні та групові (класові, етнічні, регіональні, загальнонаціональні);

в) за об'єктом: авто- і гетеростереотипи;

г) за сферами суспільного життя: політичні, соціальні, правові тощо;

д) за об'єктивністю, правдивістю: правдиві (істинні) та неправдиві (хибні);

е) за емоційним забарвленням: позитивні, негативні;

є) за формою буття: світоглядні, поведінкові; вербальні, образні;

ж) за тривалістю існування: коротко- й довготривалі [9].

На нашу думку, на виникнення рухів протесту можуть впливати всі з вищеназваних стереотипів, однак найбільше соціальні й політичні стереотипи з негативним емоційним забарвленням.

О. Труха, аналізуючи групи політичних стереотипів притаманних студентській молоді, виділяє п'ять груп однополюсних стереотипів, які, на нашу думку, притаманні і іншим віковим групам населення України:

– Негативно звинувачувальне ставлення до політиків на фоні відсутності патріотичних цінностей. (До цієї групи належать стереотипи: всі політики, дбають лише про свою вигоду; інтереси народу не враховуються при прийнятті політичних рішень в Україні; несправедливість – це норма для політики в Україні; політична система України несправедлива; відсутність процедури притягнення до відповідальності представників влади – головна проблема в Україні; нібито «складні» переговори між політиками – це шоу для народу: вони всі однокові і завжди домовляться між собою) [1]. Відповідно люди, у свідомості яких переважають стереотипи цієї групи, не схильні до участі у рухах протесту, адже, на їхню думку від них нічого не залежить і від їхніх дій нічого не зміниться.

– Споживацьке ставлення до політики як до сфери реалізації матеріально-гедоністичних цінностей. (Стереотипи: «повний гаманець» важливіший за демократичну ідею; для України корисно буде мати сильного лідера, який би міг за допомогою ядерної зброї примусити інші країни «платити хороші гроші» за транзит енергоносіїв; володіння ядерною зброєю зробить голос України у світі більш вагомим) [1]. Отже, люди, у свідомості яких переважають споживацькі стереотипи, візьмуть участь у рухах протесту, лише у тому випадку, якщо будуть зацікавлені у цьому матеріально. На нашу думку, саме ця група людей може погодитися брати участь у мітингах та інших акціях протесту за грошову винагороду.

– Толерантне ставлення до політиків. Перевага духовних та загальнолюдських цінностей (У цю групу входять стереотипи: потрібно

смиренно й покірно приймати владу такою, якою вона є; українська політика нічим не відрізняється від політики в інших державах; патріотизм у сучасному суспільстві – це та сила, що перешкоджає миротворчому процесу; політики мають властивість з кожним днем бути більш добросовісними; в інтересах миру ми повинні поступитися частиною нашого національного суверенітету; для простого народу краще мати «погану» стабільність, ніж постійні зміни) [1]. На нашу думку, якщо у свідомості особи перевага надається цій групі інтересів, то сумнівно, що вона братиме участь у рухах протесту, вона до останнього буде сподіватися, що все вирішиться саме собою.

– Готовність до особистісної активності в політиці заради досягнення позитивних зрушень у суспільстві (У цю групу входять стереотипи: для України корисно відродження націоналістичного руху; майбутнє України – в нових молодих політиках, які будуть реалізовувати свій потенціал у професійній політичній роботі для суспільного блага; можна повністю довіряти лідеру, який чітко знає, що, коли і як потрібно робити; громадяни України можуть контролювати владу через мітинги і протести; політична робота потребує наполегливості, працездатності, професіоналізму; я поважаю політичних лідерів, які мають свій стиль і вишуканий смак) [1]. Ми вважаємо, що громадяни, у яких сформувалися саме такі стереотипи радо підуть на мітинг протесту, активно підтримають того опозиційного політичного лідера, якщо вважатимуть, що він діє у інтересах народу.

– Незалежність, прихована готовність до політичної активності при невпорядкованій ієрархії цінностей-смислів (У цю групу входять різнорідні політичні стереотипи: політик – «багатий, пузатий дядько», який їздить на дорогому авто, робить те, що заманеться, має привілеї; політиками стають не завдяки професіоналізму чи іншим особистісним досягненням, а через наявність протекції; країні потрібна «сильна рука», яка наведе порядок. Крадії мають сидіти у в'язницях, ледарі повинні працювати, іноземці зобов'язані поважати інтереси України; у цій країні потрібно розраховувати на самого себе і використовувати будь-який шанс для свого розвитку). Особа, у свідомості якої переважають стереотипи даної групи виявляє незалежність та готовністю діяти за умови появи сильного лідера і задля встановлення нового порядку. Спричинити політичну активність у даному разі спроможний широкий спектр стимулів, оскільки частина суспільства є однаково чутливою до задоволення потреб різних рівнів. Внутрішня готовність діяти, поряд із зовнішньою бездіяльністю, викликає напруження, яке виявляється в агресивному ставленні до політиків та незадоволенні політичним режимом [1].

О. Труха вважає, що політичні стереотипи відображають внутрішні ціннісні орієнтації особи. У випадку, коли в названій сфері панує цінність визнання, політична свідомість насичується стереотипами відсутності у політиків рис, властивостей і вчинків, за які їх можна було б поважати. Тоді політичні уявлення вибудовуються довкола особистісної потреби у визнанні та повазі, охоплюють критерії оцінки відповідності ідеалу людини. При перенесенні внутрішніх очікувань на особу політика і на сферу політики у ситуації осмислення розбіжностей формується негативно звинувачувальний стереотип. Водночас, якщо ціннісно-смислова сфера утворена із матеріально-гедоністичних цінностей, то політичні стереотипи відображають користь та вигоду, й відтак сповнені емоційними переконаннями важливості «повного гаманця», достатніх «грошових надходжень» тощо. Цінності самоактуалізації продукують політичні стереотипи, що виявляють готовність довіряти політичному лідеру за умови його відповідності критерію високого рівня соціальної активності, спрямованої на досягнення позитивних зрушень у суспільстві [1].

Крім того, ми вважаємо, що неполітичні стереотипи також впливають на виникнення рухів протесту і їх можна поділити на ті, які сприяють та зменшують вірогідність активного вияву протесту громадян.

Візьмемо для прикладу гендерні стереотипи, які відображають погляди суспільства на поведінку, яка очікується від чоловіків або від жінок. Наприклад, підсвідомість багатьох людей в Україні і сьогодні підтримується й живиться гендерними стереотипами, які є традиційними для нашої держави: політика – чоловіча справа, жінці не потрібно втручатися в політику, в Україні жінка вже має рівні права з чоловіками тощо. Через це, незважаючи на те, що рух проти дискримінації жінок є досить поширеним у всьому світі, в Україні він не є популярним, і жінки не намагаються активно захищати свої права, хоча на користь дискримінації свідчить той факт, що у владних структурах жінок дуже мало, або ж вони займають найнижчі посади й не мають вплив на прийняття важливих рішень, незважаючи на те, що більше половини населення України жінки.

Ми не можемо стверджувати, що руху на захист прав жінок немає зовсім. В Україні існують різноманітні жіночі організації, які займаються просвітницькою роботою, організації, які захищають дітей, солдат, Україну, економічні інтереси тощо, однак майже немає організацій, які б реально захищали права жінок. Крім того, діяльність жіночих організацій через традиційні стереотипи мало цікава суспільству і тому не часто висвітлюється пресою, що у свою чергу

не сприяє їхній популяризації і працює на закріпленню традиційних гендерних стереотипів.

Важливими для виникнення рухів протесту є й етнічні стереотипи, особливо негативні. Уявлення про певну етнічну групу складається роками. Збройні конфлікти, колонізація, спроби мовної або культурної асиміляції, факти геноциду тощо – все це залишає свій відбиток в історичні пам'яті народу, а спогади про минулі образи постійно її підживлюють. Досить часто реальні історичні факти, їх достовірність взагалі не беруться до уваги, адже кожна сторона постфактум намагається переписати історію на свою користь, що ще більше сприяє розпалюванню міжетнічної ворожнечі [10]. Наприклад, у свідомості українців формується стереотип: «Росія завжди пригноблювала і використовувала Україну», «росіяни не сприймають українців як рівних», «Росія прагне довести Україну до зубожіння» тощо, що сприяє виникненню радикальних рухів, які є, на нашу думку найбільш небезпечними для суспільства.

Для прикладу візьмемо рух «Патріот України», який базуючись на примітивному стереотипі про своїх-чужих, проповідує монорасове мононаціональне суспільство, збудоване на принципах Української національної величі та соціальної справедливості і ставить своєю метою відновлення Білої Цивілізації, що спроможна зробити, на їхню думку, лише Українська нація. Рух ставить перед собою мету змінити державний устрій на організований Український Націоналізм, який буде діяти на принципах Націократії, яка настане за влади Нації у власній державі [11].

Інший традиційний стереотип про недопустимість одностатевого кохання лежить в основі руху проти гомосексуалізму, який пропагує нетерпимість до сексуальних меншин і стверджує, що ми живемо в епоху «голубої революції», коли сексуальні меншини встановлюють диктатуру. Цей рух стверджує, що сьогодні люди традиційної орієнтації змушені захищатися від засилля гомосексуальної пропаганди і пропонує робити це не лише мирним шляхом, а й з застосуванням насилля [12].

Інші радикальні рухи базуючись на стереотипі про те, що маргінальні групи є загрозою суспільству, намагаються превентивно убезпечити населення. Зокрема львівська антигопівська організації стверджує, що представляє соціальний рух, активісти якого прагнуть протистояти гопівським ідеям. Гопниками активісти цього руху вважають молодих людей, які поводяться жорстоко, порушують права інших, вживають у своєму мовленні нецензурну лексику, тюремний жаргон тощо.

Організацію ця створена на добровільних засадах для збору свідомого населення міста Львова та ближніх агломерацій з метою самозахисту і протистояння гопівським ідеям. Зберігає необхідну конфіденційність для запобігання актів розправи над учасниками. Діє за принципом «один за всіх – і всі за одного» і власним статутом. На сайті організації публікуються фотографії розправи над так званими «гопниками» [13].

Висновки. Отже, стереотипи – це ті психологічні установки, які виконують функцію політичних та соціальних кліше, традицій і надзвичайно впливають на виникнення рухів протесту, діючи як на свідомому, так і на підсвідомому рівні. При цьому, на нашу думку, в українському суспільстві у ставленні до політики та політиків переважають негативні стереотипи.

Більшість політичних стереотипів українців не сприяє активній участі громадян у суспільних рухах протесту, адже у масовій свідомості твердо закарбувалося, що будь-які політики діють у власних інтересах, не зважаючи на волю та інтереси народу і, що влада в Україні не дослуховуватиметься до громадян. Неполітичні стереотипи також мало сприяють розвиткові протестних рухів, вони переважно є традиційними, консервативними, тому прагнуть збереження вже існуючих суспільних норм.

Найбільшу загрозу для суспільства, на нашу думку, несуть стереотипи, які розділяють суспільство, сприяють виникненню радикальних рухів. Для недопущення загострення конфліктів владі систематично необхідно запобігати утвердженню у масовій свідомості стереотипів, які сприяють дискримінації, ксенофобії, гомофобії тощо, адже, накопичуючись, вони можуть призвести не лише до соціальної напруги, а й до вибуху.

Бібліографічний список

1. Трухан О. Психологічний аналіз ціннісного спричинення політичних стереотипів студентської молоді / Оксана Трухан // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 137-142
2. Михальчук Н. В. Політичні стереотипи як об'єкт наукового аналізу // Н. В. Михальчук Режим доступу : http: //archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2010_2/41.pdf.
3. Ільницька У. Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2007. – Вип. 19. – С. 96-100.
4. Козак Х. Вплив політичних стереотипів на вибір президента країни / Х. Козак, З. Лещишин, О. Луцина // Політична психологія:

[науковий збірник]. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 49-57.
5. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. – 576 с.
6. Шерман О. М. Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації : монографія / О. М. Шерман. – Львів : Сполом, 2008. – 227 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
8. Михальчук Н. В. Політичні стереотипи як об'єкт наукового аналізу [Електронний ресурс] / Н. В. Михальчук. – Режим доступу : http: //archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2010_2/41.pdf.
9. Рудакевич О. Національні політичні стереотипи (Теоретико-методологічні засади дослідження) [Електронний ресурс] / О. Рудакевич. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Rudakevych.pdf
10. Ларченко М. Л. Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності [Електронний ресурс] / М. Л. Ларченко. – Режим доступу : http: //visnyk-psp.kpi.ua/uk/2011-4/8.pdf.
11. Офіційний сайт ВГО «Патріот України» – Нація понад усе!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //patriotukr.org.ua/.
12. Офіційний сайт руху «Любов проти гомосексуалізму» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //love-contra.org/index.php/.
13. Сайт Львівської антигопівської організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //lago.org.ua/docs/nebudgopom.htm.

Исследуются стереотипы как стандартизированные, схематические образы социально-политического объекта, влияющие на политические настроения граждан, помогающие населению воспринимать и понимать политическую реальность. Рассматривается, какие стереотипы больше всего влияют на политическую жизнь общества, выясняется каким образом стереотипы способствуют или мешают возникновению протестных движений в Украине.

Stereotypes are investigated as standardized, schematic images of socio-political object, that influence on the political moods of citizens. It is examined, which stereotypes more influence on political life of society, is studied how stereotypes facilitate or hinder the emergence of protest movements.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 321.7 (4-11+4.191.2)

Головченко А. В., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ШЛЯХУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

В статті визначена сутність демократіі, основні теоретико-методологічні підходи, позиція та роль країн Центрально-Східної Європи на шляху демократизації. Виділені два основних напрямки передумов демократизації: структурний та процедурний. Визначені типи структурних передумов демократизації. Увага акцентується на ролі окремих політичних акторів та течій в плині демократичних процесів.

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, в першу чергу, потрібно вирішити конкретну проблему: чому за рівних стартових можливостей одні країни вдало йдуть шляхом демократизації (недавні країни колишнього соціалістичного табору – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), а в інших усі спроби остаточно успішно встановити демократію закінчуються невдало.

Розглядаючи теоретичні і методологічні підходи до проблеми визначення демократії, зрозуміло, що впродовж історії людство прагнуло до матеріального добробуту, такого устрою громадського життя, щоб бути вільним, відчувати справедливе ставлення до себе і жити в правовій державі. Цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, гнучкий до змін в організації суспільства, найстійкіший у розвитку сучасності. Мислителі всіх часів прагнули створити ідеальне суспільство, де б панували мир, щастя, соціальна справедливість, а люди були вільні ї рівні у правах. Пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми тривають і нині, а сама ця ідея ототожнюється з демократією.

Демократія, у звичному розумінні, – це влада народу, а в ширшому сенсі хрестоматійним стало знамените формулювання, яке надав демократії А. Лінкольн у «Геттисбергському зверненні» 1863 р [1], що «ця нація в державі дасть нове народження свободі і що правління, яке належить народу, здійснюється народом і служить народу, ніколи не зникне з лиця Землі». Тут виражено різні аспекти й ознаки демократії: вона виходить із самого народу, здійснюється народом і в інтересах народу. Значення демократії як влади для народу має перспективу, в якій вона розглядається як мета держави, якої може

© А. В. Головченко, 2013

досягти політичний і соціальний рух. Це визначення, де демократія ототожнюється з народовладдям – класичне, універсальне, воно може застосовуватися до будь – якого історичного типу демократії як носій загальнолюдських цінностей, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення його до процесу прийняття політичних рішень.

Е. Хейвуд, слідом за А. Лінкольном, вважав, що демократія пов'язує уряд з народом, але зв'язок може відбутися як влада народу, як влада тих, хто вийшов з народу, і як правління в інтересах народу. Але тут слід визначити: «що таке народ і наскільки широко повинна розосереджуватись політична влада?»; «чи варто людям правити самим, чи це завдання вони можуть передоручити політикам і політичним партіям, які претендують представляти суспільство?»; «які питання підлягають колективному вирішенню в демократичному процесі?» [2]. Реальні важелі влади і вплив на маси зосереджені в руках окремих осіб і інститутів, які репрезентують волю громадян. Але для демократії принципово важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи держави формувалися через процедуру виборів громадянами, які мають рівні політичні права. Саме тому трактувань демократії у сучасній політичній науці нараховується кілька сотень і всі вони доволі широкі.

В політології увага акцентується на дослідженні демократії як форми правління, що визначається, виходячи з джерел влади уряду і цілей, яким він служить, та з процедур формування органів влади. Політична наука пройшла у своєму аналізі демократії три стадії і зберегла три підходи до пояснення суті цього феномену: традиційний інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід; функціоналістський підхід, який поєднує елементи перших двох підходів і наголошує саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм, враховуючи поведінку політичних акторів – громадян і політичних груп [3].

С. Хантінгтон пише, що «при визначенні демократії за джерелом влади чи цілями уряду виникають двозначність і неточність, які створюють серйозні проблеми» [4].

Дослідники часто дотримуються процедурного визначення демократії, що цілком вписується в демократично-політичну практику. Це певна процедура і результат діяльності, які утворюють складну і впорядковану систему переговорів у владі, у суспільстві і між владою і суспільством щодо цілей суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

Саме поєднання загальних культурних цінностей та суто соціальних конфліктів і уможливлює демократію. Для більшості громадян їх схильність до демократії грунтується на переконанні, що це єдиний політичний режим, здатний забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів і турботи про загальний інтерес. Культурна сфера, в межах якої може діяти демократія, визначається поєднанням універсального принципу раціональності і заклику до особистісної самобутності, яка сама має подвійний аспект: право обирати власне життя та повагу до витоків і спадщини, виходячи з яких кожен індивід може вільно творити свою конкретну особистість і протистояти зовнішньому пануванню. У цьому полягає важливість поваги до прав меншин у всіх сучасних дискусіях про демократію.

Досліджуючи демократію, Г. Ділігенський визначає інститути, які дозволяють громадянам певною мірою впливати на владу і політику, вважаючи демократичним те суспільство, яке по-перше надає людям «певний ступінь свободи самовизначення особистості – вибору форми діяльності, місця життя і праці, переконань, джерел інформації тощо, а по-друге, захисту від авторитарної сваволі тих, хто має владу, життя людей у межах і під захистом закону» [5].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. Так, А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії: політико – інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, зокрема політичних партій); культурологічний, який поєднує демократію з певною культурою суспільства, основаною на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянській відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану з принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [6].

Водночас Б. Гуггенбергер виокремлює лише два основних типи концептуальних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [7]. У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді і в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях. Однак така диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи і їх обґрунтування апелюють до досвіду, політичної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються політичними реаліями,

які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У межах моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Аксіологічний підхід сприймає загальнолюдські цінності, обов'язкові для демократичного устрою суспільства – йдеться про свободу, рівність, соціальну справедливість, право обирати і бути обраним до органів влади, недоторканність приватної власності, безпеку і невтручання в особисте життя. Для демократії принципово важливим є не використання громадянами певних цінностей, а сам факт надання їм можливості такого використання. Зазвичай не всі люди користуються політичною свободою, що спонукає деяких вчених ставити під сумнів проголошення свободи як найважливішої загальнолюдської і демократичної цінності, адже, на їхню думку, в сучасному світі більшість людей, не роздумуючи, поміняли б політичну свободу (віртуальну декларацію) на стабільний, безпечний, гідний добробут.

Історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія тісно пов'язана зі свободою, здатністю протистояти гнобленню, бюрократії, з масовим споживанням і вільними ЗМІ. Отже, більшість держав сприймають демократію, що ґрунтується на особистих, а не на загальних цінностях. Тож, варті осуду і відсутність особистого вибору в авторитарних країнах, і зведення масових споживачів до статусу об'єктів, місце яких у соціальній системі визначається лише їх купівельною спроможністю. Ототожнення демократії як рівності і соціальної справедливості теж трактується двояко. Загальну рівність розглядають і як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей, і як рівне користування благами, створеними у суспільстві. Тут демократія – більш формальне, юридичне встановлення принципу, який практично ніколи не реалізується.

Зміст демократії – у прагненні до максимальної його реалізації і створенні можливості для руху суспільства до втілення цього принципу.

Раціонально – утилітарний підхід полягає в трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно – державного устрою. Він розглядає демократію як найефективнішу форму правління з погляду врахування і гармонічного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Як найбільш динамічна форма реакції на соціальні процеси, демократія дає змогу знайти оптимальне вирішення проблем, що постійно виникають. Демократію проголошують відкритим суспільством, де здійснюється ефективний механізм пошуку, селекції та добору політичних рішень при реалізації ініціатив окремих гро-

мадян, соціальних спільнот, громадських об'єднань. Вона органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь – яких ідей і варіантів вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом.

Раціонально – утилітарне обґрунтування демократії міститься в системних теоріях Н. Лумана, К. Дойча, які вважають демократію найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян [8].

Б. Баді, досліджуючи демократію крізь призму культурологічного підходу, вважає, що постулювання універсального тріумфу демократії має на меті при1писування абсолютної цінності культурі, «яка породжує демократію», що дає їй перевагу над іншими культурами [9]. Більшість порівняльних досліджень вказують на близькість демократії і культури західного християнства – йдеться про опору на дію, концепцію легітимності, розвиток індивідуальності, делегування, плюралізм. Але ці риси Заходу і властиві йому авторитарні та диктаторські режими не свідчать, що культура чи релігія несуть у собі первинні зерна демократії.

Поєднуючи підходи до визначення демократії, Х. Лінц вказує, що демократія є законним правом «формулювати й обстоювати політичні альтернативи, якими супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особистості; вільне і ненасильницьке змагання лідерів з періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їх політичних переваг. Демократія не вимагає обов'язкової зміни правлячих партій, але можливість такої зміни повинна існувати, адже сам факт цих змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [10].

Близькі думки щодо процесів демократизації кінця ХХ ст. висловлює і

Н. Генов, вбачаючи у них «всебічну адаптацію до якісно нових місцевих і міжнародних умов, спробу підвищити загальний рівень соціальної раціональності для того, щоб досягти всебічної (максимальної) соціальної раціоналізації». Він вважає, що процес демократизації включає етапи, які становлять перехід від пізнання до практики. Водночас кожен практичний крок уперед повинен бути відображений у теоретичних висновках, у неупередженому теоретичному аналізі, що стимулюватиме подальші програми практичних змін [11].

Безпосередній вплив на політичну сферу сучасного світу мають процеси глобалізації, які стосуються всіх аспектів життя. Вплив глобалізації – системний, взаємопов'язаний, він опосередковується процесами, що відбуваються у світі. За багатьма параметрами рушій процесу – економіка, за якою приховано безліч рішень, прийнятих політичною владою з метою забезпечити вільний ринок, усунути наявні перешкоди. Тож, повсякденні прояви глобалізації є продуктом прийнятих політичних рішень на рівні урядів і законодавчих органів різних держав.

Ф. Шміттер вважає, що це свідчить про безумовний вплив демократії на виклики глобалізації і вказує на появу глобальної чи космополітичної демократії. «Якщо масштаби всього на світі невблаганно і безповоротно зростають, якщо всі виміри колективного існування – виробництво, відтворення, комунікації, тотожність і влада – самі собою рухаються у бік планетарного злиття, чому б нам не підняти на той же рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – запитує він. – Спроби протистояти цій динаміці на національному чи… регіональному рівні приречені на поразку, так що той, хто першим прийме цю динаміку і заздалегідь підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми й інститути, очолить наступаюче тисячоліття» [12].

Глобалізаційні процеси рішуче впливають на політичне життя, відображаючи реальні чи створюючи нові чинники економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Повсякденні прояви глобалізації ніби природні і неминучі, і часто забувається, що вони є результатом політичної діяльності урядів – і демократичних, і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявом. Створення певних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами – основа для функціонування глобальної демократії.

Два різних підходи до демократії досліджує Р. Дарендорф. Одне з них «конституційне, де мова йде про устрій, який дає можливість зміщувати уряд без революції шляхом виборів, у парламенті тощо. Інше значення демократії – фундаментальне. Демократія повинна бути справжньою, управління повинне бути передане народу, рівність повинна тати реальною» [13]. Але сам він визнає, що фундаментальна демократія – помилка і зазвичай доволі витратна.

Й. Шумпетер і С. Хантінгтон процедурно визначають демократію: «Політична система будь-якої держави в XX ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою приймати колективні рішення, відбираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голо-

си виборців, а голосувати має право практично все доросле населення». Також він вказує на низку таких важливих моментів: по-перше, визначення на основі критерію виборів є мінімальним; по-друге, при демократичному правлінні виборні особи, які приймають рішення, не мають тотальної влади, оскільки поділяють владу з іншими. Але, якщо такі демократично обрані керівники, які приймають рішення, є просто фасадом, за яким значно більшу владу має не обрана демократично група, то така політична система – не демократична; по-третє, створені демократичні системи можуть бути не тривалими в часі через низьку життєздатність, пов'язану з відсутністю стабільності, що є її ключовою характеристикою; по-четверте, демократію доцільніше розглядати як дихотомічну величину, визнаючи при цьому можливість існування якихось проміжних варіантів, які можуть бути названі напівдемократіями; по-п'яте, при недемократичних режимах відсутнє виборче змагання і широка участь у голосуванні [14].

Інакше інтерпретує процес демократизації Дж. Кін: «Демократія з'являється як важкий процес і розширюється, – пише він, – у поділі підзвітної влади між численними публічними сферами, існуючими всередині інституціонально різних галузей громадянського суспільства і держави, і у сфері їх взаємодії» [15]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, в якій інститути громадянського суспільства і держави мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і водночас взаємозалежні внутрішні чинники в системі, де влада, незалежно від того, як вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу й угоди. Вчений вважає, що не слід нав'язувати світогляд шляхом примусу, а слід встановлювати демократію як інституціонально – закріплене зобов'язання ставити під сумнів наслідування певних утопічних ідеалів і обстоювати плюралізм, підзвітність суспільству, створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади.

Таким чином розглянув основні теоретико-методологічні підходи до аналізу політики країн центрально-східної Європи на шляху демократизації варто відзначити, що дана проблема активно розробляється в зарубіжній і вітчизняній політичній науці. Інтерес учених зрозумілий, якщо врахувати важливість демократизації для становлення нових політичних режимів у постсоціалістичних країнах для повноцінної діяльності політичних систем і громадянського суспільства.

Бібліографічний список

1. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США / Р. Ф. Иванов. – М., 1964. – С. 46.
2. Хэйвуд Э. Политология / пер. с англ. – М. : Юнити, 2005. – С. 81.

3. Федорчак Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії./ Федорчак Т. // Освіта регіону. – 2009. – № 1. – С. 12.
4. Хантінгтон С. Теоретико-методологічні підходи визначення демократії [Електонний ресурс] / С. Хантінгтон. – Режим доступу : http: //www.social-science.com.ua
5. Дилигенський Г. Соціально-політична психологія / Г. Дилигенський. – К. : Генеза, 2007. – 400. – С. 4.
6. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М. : АЛКИГАММА, 2004. – С. 48-50.
7. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер// Полис (Политические исследования). – 1991. – № 4. – С. 21.
8. Сучасні моделі демократичного правління: протективна демократія; демократія, що розвивається; теорія відмирання держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.info-library.com.ua/books-text-7557.html
9. Бади Б. Демократия и религия: логика культуры и логика действия / Б. Бади // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 2.
10. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц // Полис. – 1997. – № 5. – С. 156.
11. Генов Н. Переход к демократии в Восточной Европе: тенденции и парадоксы социальной рационализации / Н. Генов // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 19.
12. Шмиттер Ф. Будущее демократии: можно ли рассматривать его через призму масштаба?/ Ф. Шмиттер. – К. : Изд-во Логос, 2004. – № 2. – С. 24
13. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 58.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 16-17.
15. Кін Д. Демократія і громадянське суспільство/ Джон Кін. – М. : Прогрес, 2001. – С. 301.

В статье определена сущность демократии, основные теоретико-методологические подходы, позиция и роль стран Центрально-Восточной Европы на пути демократизации. Выделены два основных направления предпосылок демократизации: структурное и процедурное. Определены типы структурных предпосылок. Внимание акцентируется на роли отдельных политических акторов и течений в ходе демократических процесов.

In article was aspiring the definition of democracy, main theoretical and methodic approaches, structure and possibility of successful realisation of the so-

ciety democratization basic prerequisites of countries in the Central-East Europe. The consequence defines two main approaches the prerequisites of democratization: structural and procedural. Types of structural prerequisites of democratization were defined. The important role of separate political players is emphasized in the article in process or regress of democratic processes.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК:329.001

Пальшков К. Є., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядається суперечливий за своїм змістом процес становлення української багатопартійності протягом 20 років незалежності. Робиться спроба визначити найбільш стримуючі та руйнівні фактори на шляху затвердження дієвої партійної системи.

Сьогодні продовжується активний процес трансформації політичної системи України, основною ідеєю якого залишається перехід від тоталітарної організації суспільно-політичного устрою до фактичного затвердження демократичних та правових цінностей, що має задекларувати перехід українського суспільства на новий рівень історичного розвитку. Як частина цього процесу продовжує шукати дієвої та ефективної форми свого існування партійна система України.

Мета статті полягає у визначенні в історичному розрізі, факторів, що зашкоджують партійній системі України набути істинно демократичних рис, а партіям виступати поважним носієм суспільної думки та гідною запорукою невідворотності цивілізаційних перетворень політичної системи України.

На думку автора статті, якісне уявлення про рольове навантаження даного інституту створює влучне та повне визначення співавтора монографії «Партії та електоральна підтримка» Ю. Шведи: «Партія – це специфічна громадська політична організація, яка має особливий статус у державі, її національно-автономному чи міждержавному утворенні, є угрупуванням людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних поглядів, як звичайно, формально зафіксованих у програмних документах, а також, спираючись на певну ідеологію та організацію і представляючи певні ідеологічно оформлені соціальні

© К. Є. Пальшков, 2013

інтереси, може активно брати участь у суспільно-політичному державному житті, має на меті завоювання здійснення влади у державі» [Цит. за: 1, с. 57]. У даному визначенні автор вдало поєднує такі ознаки партійного феномену, що характеризують його виключне місце в політичній системі: масовість, ексклюзивне юридичне становище, територіальність, ідейність, наявність спільної мети, представницька сутність та, головне, право на реальну участь у політичному процесі. Розуміючи те, що скористатися наведеними та іншими перевагами можливо лише із подоланням партійної монополії КПРС, відчувши кризу режиму, українські реформатори рішуче вдалися до нейтралізації впливу компартії.

До перших організацій, які наприкінці 80-х активно взялися за реалізацію ідеї започаткування в УРСР централізованого опору КПРС слід віднести республіканську спілку письменників та Українську Гельсінську спілку (УГС). Діяльності першої зобов'язаний Народних рух України (НРУ), що став найпотужнішою опозиційною силою комуністичній владі. УГС, у свою чергу, виступила підґрунтям для утворення Української республіканської партії, що в перші роки незалежності була найбільш яскравим представником націоналістичного спектру національного політикуму. Натомість власне відлік формування української багатопартійності, процес який В. С. Журавський вдало назвав «партійним ренесансом» [2, с. 89], слід вести з виключення з Конституції УРСР норми про керівну та спрямовуючу роль комуністичної партії, що дозволило вже в 1990 році взяти учать у парламентських виборах не тільки представникам номенклатури а й незалежним кандидатам. Одразу відзначимо, що не дивлячись на девальвацію монополії КПРС ще за СРСР, прийняття національного спеціального закону з регулювання діяльності політичних партій виявилось вкрай запізнілим. Так, до набрання чинності 28.04.2001 року Закону України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 року, майже десять років функціонування партій унормовувалось Законом України «Про об'єднання громадян», який окрім політичних партій під об'єднанням громадян розумів також громадські організації.

Між тим, назвати ці вибори багатопартійними ще не можна, адже єдиною офіційною політичною партією, що приймала в них участь була комуністична. Проблемою для початкового етапу становлення конкурентної багатопартійності стала відсутність на політичному полі сили, яка змогла б об'єднати навколо себе демократично налаштовані еліти в конкурентноздатну альтернативу номенклатурі. В силу різнорідного членського складу НРУ виявився слабким прообразом східноєвропейських аналогів антикомуністичного руху і,

перетворившись на політичну партію, не зміг нав'язати гідну боротьбу комуністам, від чого останні почували себе в певній безпеці і мали час на переформатування.

Тим часом, в Україні поступово зростала кількість партій, що мало як позитивні, так і негативні сторони. Як неодмінний атрибут демократії в цілому багатопартійність була прийнята українським суспільством. Саме кількісне збільшення партійних організацій говорить про те, що в країні знайшло себе плюралістичне мислення, що мало місце не в усіх пострадянських республіках. Однак, як і варто було очікувати, кількість приблизно рівних за ступенем впливу на даному етапі партій не означала якість. Враховуючи те, що принципової дискусії навколо потреби в таких цивілізованих сателітах демократії як ринкова економіка, приватна власність, свобода слова тощо бути не могло, програми більшості партій були схожими за цінностями, що пропагувалися. Вказана закономірність разом із принципом утворення партійних організацій навколо певної особистості означала відсутність ідеологічної ідентичності. Діяльність таких партій була малоефективною як поодинці, коли в силу слабкості вони не могли нав'язати гідної боротьби опонентам, так і у складі міжпартійних утворень, стійкість яких була хиткою в силу відомих обставин.

З істотною долею формалізму багатопартійними, на думку дисертанта, можна назвати і вибори 1994 року, які внаслідок передуючої безсистемності в формуванні державних структур, загострення протистояння між ними та як наслідок втрати довіри з боку суспільства стали достроковими.

Ці вибори, як і виборчу процедуру 1990 року було проведено по мажоритарній системі абсолютної більшості, адже лише невелика частка з офіційно зареєстрованих партій спромоглась висунути від себе кандидатів для участі у виборчої компанії. Хоча за результатами цих перегонів і можна виділити Комуністичну партію України (КПУ), НРУ, Селянську партію України (СелПУ), Соціалістичну партію України (СПУ) та Українську республіканську партію – політичні сили, що стали лідерами в розподіленні депутатських мандатів, на цьому етапі можна було говорити лише про квазіпартійну систему. Не могло йтися мови й про існування справжньої конфронтації між головними опонуючими партіями, так необхідної на початковому етапі розвитку конкурентної багатопартійності. Вражаюче, але можна припустити, що в перші роки незалежності даному упущенню підіграло і рішення про зупинення діяльності комуністичної партії, адже на фоні відсутності носія відповідної ідеології, був позбавлений поля діяльності і потенційний опонент ексноменклатури. Так, вже в перші роки

після здобуття незалежності, Україна почала збільшувати відстань у цьому компоненті від східноєвропейських сусідів, де різної ступені конфронтація між Угорською соціалістичною партією та Угорським демократичним форумом, польськими Союзом демократичних лівих сил та Союзом Свободи, Чеською соціал-демократичною партією та Громадянською демократичною партією та і найбільш показова між Болгарською соціалістичною партією та Союзом демократичних сил пішла на користь розбудові як дієвих багатопартійності та парламентаризму, так і інших демократичних цінностей, як-то свобода слова, ринкова економіка, прозорі вибори тощо. В наслідок того ж, що президент України як і уряд, мали позапартійний статус, парламентські партії не були обтяжені відповідальністю за дії виконавчої влади, що також послаблювало увагу до бік законодавчого органу.

Умови для проведення дійсно багатопартійних виборів створив Закон України «Про вибори народних депутатів України», що набув чинності перед парламентською компанією 1998 року та передбачав змішану виборчу систему. Одночасно підтекстом проведення останніх парламентських перегонів 90-х стала та обставина, що вони проходили в умовах загострення відносин між парламентом та президентом. Тоді, політика глави держави спровокувала зародження в середині законодавчого органу ідеї про висловлення недовіри президенту. І це, попри те, що процедура імпічменту вбачалася неймовірно складною законодавчо, а успіх від її проведення відповідно мало вірогідним. Результати виборів говорять про те, що найкращім чином політичною ситуацією, що склалася скористувались КПУ, НРУ та СелПУ з СПУ (виступити блоком), які зберегли свої позиції в мандатному еквіваленті. Доповнили перелік парламентських партій, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)), Народно-демократична партія (НДП), «Партія зелених» та «Громада».

З цих же виборів у свідомості українців почав впевнено затверджуватись новий для українського політикума феномен – «партія влади», осмислення якого до цього часу не було настільки асоціативним. Це почесне місце тоді зайняла НДП, яка через вплив своїх представників на місцях справедливо асоціювалась із владою, а точніше із президентською владою. Іноді НДП називали «партією виконавчої влади» [3, с. 460]. Щоправда втримати надовго привілейований статус НДП не вдалося, невдовзі, ще до президентських виборів 1999 року прибуткову місію «партії влади» перехватила СДПУ(о).

Перерозподіл політичних сил у парламенті стався після виборів 2002 року, до яких партії та інші об'єднання підійшли по принципу розподілу на тих, які підтримують діючого президента Л. Кучму та

тих, які голові держави не довіряють. Безпосередньо, роль «партії влади» відігравав пропрезидентський блок «За єдину Україну». За результатами виборів, рішучу перемогу здобув Блок партій «Наша Україна» на чолі з майбутнім президентом В. Ющенко. Перемога блоку стала неприємною несподіванкою для комуністів, яких вперше потіснили з першої сходинки за часи незалежності. Не без застосування адміністративного ресурсу, до трійки лідерів перегонів увійшов також пропрезидентський блок «За єдину України». Так, парламентські перегони 2002 року стали наглядним прикладом застосування як силового впливу з боку влади, так і відомих політтехнологій. «Вибори 2002 року до Верховної Ради проходили під керівництвом Президента: майстер власноруч розставляв на дошці фігури. У хід були пущені найрізноманітніші інструменти, серед яких чільне місце займав силовий тиск на кандидатів і на окремі партії та «клонування» політичних сил з метою відсікання частини електоральних голосів у тих політичних сил, які, як бажав Президент, повинні були або загалом не потрапити до парламенту, або ж врешті-решт отримати менше мандатів. Відтак НРУ опонував «Народний рух за єдність», альтернативою КПУ були КПРС, КПУ(о), Селянська партія, блоку «Наша Україна» мав протистояти інший блок, у назві якого було ім'я В. Ющенка» [Цит. за: 4, с. 281].

Видимі ознаки переформатування партійного поля надали підстави Ю. Шведі дійти висновку, що після 1996 року відбувся перехід від атомізованої партійної системи до системи поляризованого плюралізму.

Ця тенденція підтверджується такими характеристиками, а саме:

1. Наявністю в суспільстві політичних сил, які ставлять під сумнів або відмовляються визнавати легітимність існуючих у державі порядків («правил гри»).

2. Наявністю значної поляризації серед існуючих політичних сил, ідеологічної несумісності крайніх екстрем політичного спектра.

3. Наявністю двосторонньої опозиції («ліві» – «праві»).

4. Формуванням політичного центру, що визначає тристоронній (а не біполярний) характер взаємин у рамках політичної системи суспільства («ліві» – «центр» – «праві»).

5. Існування значних відцентрових рухів, радикалізмом політичної свідомості населення, відчутним впливом різного роду екстремістів на перебіг політичного життя в державі.

Ситуація ускладнювалась посиленням люмпенських настроїв на тлі падіння життєвого рівня більшості населення, радикалізацією політичних вимог, реваншистськими настроями певної частини населення.

6. Відсутністю організованої опозиції, переважанням напіввідповідальної та безвідповідальної опозиції.

7. Домінування в політичному житті так званої політики «набивання собі ціни» (а не чесного суперництва), яке представляє ситуацію, коли політичні суперники змагаються між собою не шляхом розробки найефективнішої програми, а роздачею населенню обіцянок та різного роду утопічних проектів, критиканства [5, с. 167-168].

Отже, не дивлячись, однак, на наявні переваги від започаткування змішаної системи парламентських виборів та тенденцію швидкого зростання кількісної присутності партій на політичному полі, до конституційної реформи 2005 року роль цього важливого інституту демократії значно девальвувалась низкою факторів.

В першу чергу, роль політичних партій була істотно послаблена сильною посадою президента, який не належав до жодної з них. Згідно з Конституцією 1996 року голова держави володів тим колом повноважень, яке дозволяло йому ефективно просувати власні ініціативи, практично не відчуваючи конкуренції з боку відверто слабкого парламенту.

Слабо стимулювали розвиток багатопартійності і виборчі процедури, що застосовувались під час парламентських компаній 1994 року (мажоритарна система абсолютної більшості) та 1998 і 2002 років (змішана система). Окрім, переключення електоральних симпатій з партій як таких на особистостей, до чого призводить саме застосування мажоритарної процедури, наслідком присутності в законодавчому органі великої кількості незалежних депутатів, а також низки дрібних партій, стала надмірна фрагментація парламенту та навпаки слабка стійкість коаліційних утворень. Не було і окремої політичної сили здатної до утворення ефективного об'єднання навколо себе. Між тим, за наявності наведених недоліків слід відзначити, що вибори 1998 року стали початком структуризації українського партійного поля, зокрема, ідеологічної.

Негативно позначалась на зміцненні партійних утворень опосередкована низькими надходженнями від членських внесків матеріальна вразливість, яка штовхала партії на пошуки джерел фінансування від сторонніх осіб. У випадку ж позитивного результату таких пошуків партійні утворення ставали маріонетками, що потім віддаляючись від виборця були вимушені слугувати бізнес-інтересам спонсорів шляхом прийняття потрібних рішень.

Свій вплив на становлення партій справив і важкий економічний стан, в якому опинилась молода держава, коли скрутні соціально-

побутові наслідки для суспільства викликали охолоджування довірі до всіх, без винятку, політичних інститутів, навіть у тієї частини населення, яка щиро очікувала від отримання незалежності дійсно позитивних змін.

Додатковими стимулами, а скоріше головними для максимального налаштування та концентрації політичних напередодні виборчої компанії 2006 року стали проведена конституційна реформа, що істотно розширила повноваження парламенту, зокрема, в формуванні виконавчої влади та перехід до пропорційної системи виборів у єдиний законодавчий орган. Головною ж ознакою позиціонування у передвиборчих перегонах знов стало ставлення до політики глави держави, тепер вже В. Ющенка. За цим принципом, по різні сторони від президента розташувались Блок «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко та СПУ як пропрезидентські та Партія регіонів (ПР) з КПУ у якості опонентів перших. Сумарно більшість депутатських мандатів отримали пропрезидентські сили, але не набагато менше набрали і їхні конкуренти. Однак, отримати максимальну користь від перемоги пропрезидентських силам не судилося, адже на заваді планам переможців встав міжособистісний конфлікт двох ключових фігур помаранчевих – В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Останньою краплею в роздор у лавах нещодавніх тріумфаторів «помаранчевої революції» став факт непереконливого результату на виборах Блоку «Наша Україна» – рідної для голови держави сили, по відношенню до якої можна було із впевненістю судити про ступінь електоральних симпатій до самого президента. Апогеєм цих протиріч став перехід СПУ до протилежного табору та як підсумок призначення головного опонента В. Ющенко на останніх президентських виборах В. Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Однак, і дане призначення стало лише першою ластівкою в низці далекосяжних наслідків «помаранчевого» розбрату. В слід за цим, послідкують реванш В. Януковича на президентських виборах 2010 року та остаточна втрата «помаранчевими» важелів у парламенті, повернути які їм не вдалося й за результатами виборчої компанії 2012 року.

Між тим, позитивним моментом, стало те, що із переходом до пропорціональної виборчої системи за результатами парламентської компанії 2006 року в середині парламенту закріпилась виражена конфронтація між політичними партіями, яка виникла напередодні президентських виборів 2004 та є необхідною умовою в розвитку істинної багатопартійності. Між тим, на відміну від конфронтації на кшталт Болгарської соціалістичної партії та Союзу демократичних сил, яка

знаходилась в площини антикомуністичної риторики, українське протистояння відштовхується від ставлення ключових політичних акторів, в тому числі партій до відносин із Москвою, питань історичного минулого, мовної дискусії, зближення із Європейським Союзом тощо.

Беручи до уваги останні парламентські вибори, можна припустити, що партійна системи України скоріш за все далека від якоїсь стабільної за членським складом та головне дієвої конфігурації. І це при тому, що за роки незалежності єдиною партією, якої кожних виборів вдається продовжити своє перебування в парламенті залишається КПУ. Найближчим часом збереженню подібного становища у Верховній Раді буде сприяти низка факторів.

Головним з них, на думку дисертанта, є те, що за президентської форми правління, дієвий багатопартійний парламент логічно дисонує з владними амбіціями глави посттоталітарної держави. Підвищення суспільних симпатій до законодавчого органу буде неодмінно відображатись на авторитеті, а що головне стабільності президента, в чому останній явно незацікавлений.

Не прискорить перехід партійної системи на новий якісний рівень і те, що за роки незалежності не утворено жодної партії з потужним ідеологічним підґрунтям. Такою на сьогодні залишається лише КПУ, яка проте є спадщиною чужою для цивілізованого суспільства радянської системи. Наявність ідеологічної прогалини в оформленні партій продовжить штучне підвищення ролі особистостей політичних лідерів, що також є згубним для зростання популярності партій як носія певних стратегій та уявлень про розвиток суспільства.

Низьким залишається і рівень довіри до політичних партій як дієвого виразника електоральних інтересів, зростання якого найближчим часом важко прогнозувати в силу слабкості законодавчої гілки влади.

Разом з тим, дискусія про партії, як про активного учасника політичних відносин, убачається доцільною лише, якщо мова йдеться про демократичне суспільство, коли за умов розвинутого плюралізму, конкуренції, свободи слова тощо може йтися про реалізацію всього творчого партійного потенціалу. Тільки за демократичної політичної системи партія є носієм групових інтересів та повноважним джерелом формування парламенту і уряду, що ставить демократію із всією тією множиною виборчих органів, яку вона передбачає, навіть у залежність від партійної складової. Чи створені в Україні відповідні умови для розвитку багатопартійності? Скоріше «ні» ніж «так»«, але остаточну відповідь має надати час.

Бібліографічний список

1. Романюк А. Партії та електоральна підтримка / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. – Львов : ЦПД-»Астролябія», 2005. – 366 с.
2. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 112 с.
3. Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас – К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.
4. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (ТОВ «Бланк-Прес»), 2007. – 365 с.
5. Шведа Ю. Трансформація партійної системи в контексті трансформації політичної системи України / Ю. Шведа // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – № 19. – С. 167-168.

В статье рассматривается противоречивый по своему содержанию процесс становления украинской многопартийности в течении 20 лет независимости. Делается попытка определить наиболее сдерживающие и разрушительные факторы на пути утверждения действенной партийной системы.

This article describes controversial in its content process of formation of Ukrainian multi-party system within 20 years of independence. An attempt is made to determine the most constraining and destructive factors in the way of formation of effective party system.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2013

УДК 321.8

Хлівнюк Т. П., ОНУ ім. І. І. Мечникова

СУЧАСНА СИСТЕМА МАС-МЕДІА ЯК УМОВА ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ

У статті розглядається мас-медіа як невід'ємна складова політичного процесу, як умова досягнення консенсусу між владою та пересічними громадянами.

Цивілізаційний поступ людства на сучасному етапі історичного розвитку визначається глибинними трансформаціями усіх без винятку сфер життя, зміною форм взаємодії індивідів, груп та спільнот

© Т. П. Хлівнюк, 2013

з природою, навколишнім середовищем та між собою. Передусім, ці процеси пов'язуються із становленням глобального комунікативного простору, технологічними новаціями у засобах інформації, створенням комунікативних інтерактивних мереж, реалізацією принципів технологічного функціонування у соціальній, економічній та політичній взаємодії.

У сучасних умовах влада потребує постійного діалогу із громадянами, організаціями громадянського суспільства. Такий діалог відбувається як у формі безпосередньої взаємодії, так і за посередництвом мас-медіа. Практика контактів між владою та громадянами, яка склалась у демократичних країнах (які за самою своєю суттю мають потребу в постійному спілкуванні між певною частиною суспільства і тими, кого вони представляють), визначається як безперервний процес ефективної політичної комунікації [1].

Актуальність звернення до аналізу процесу комунікативної взаємодії, визначення у ньому ролі мас-медіа (як традиційних – преси, радіо й телебачення, так і більш сучасних – Інтернет та інтерактивних мереж) в сучасних умовах обумовлена розумінням політичної комунікації як «передумови політичної дії, що розширює в суспільстві зони свободи, вільних дискусій і публічного діалогу владних інституцій, представників громадськості та спрямована на демократизацію політичної взаємодії» [2, с. 18**]**.

Сучасна система мас-медіа є невід'ємною складовою політичного процесу, виконуючи функції обміну інформацією між акторами політичної взаємодії, політичними інститутами та організаціями громадянського суспільства. Для трансформації соціальних, політичних та економічних відносин у суспільствах, що знаходяться у процесі переходу до демократії та характеризуються відсутністю стабільності, вкрай важливим фактором виступає діяльність мас-медіа. В умовах нерозвинених інститутів громадянського суспільства, неефективного урядування, неусталених правил політичної взаємодії саме мас-медіа стають основою політичної комунікації, ініціювання політичного діалогу між державною владою та громадянами.

Цією проблемою займається ряд відомих вчених, як зарубіжних, так і вітчизняних. Вплив мас-медіа на політичну, соціальну та культурну реальність розробляли такі дослідники, як Т. Адорно, Р. Барт, З. Бауман, Д. Белл, Дж. Бенігер, П. Бурдьє, Ю. Габермас, Б. Гунтер, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Дж. Кері, Дж. Ллал, Г. Ласвелл, М. Маклюен, Т. Петерсон, Ф. Сіберт, О. Тоффлер та ін.

Серед українських дослідників варто зазначити роботи таких авторів, як В. Бебик, В. Горбатенко, О. Гриценко, О. Задоянчук,

В. Здоровега, О. Зернецька, В. Іванов, Ф. Кирилюк, Л. Климанська, Н. Костенко, Е. Мамонтова, А. Москаленко, В. Різун, І. Слісаренко, В. Шкляр, Д. Яковлев та ін.

Роль мас-медіа у впливі на політичний процес пов'язана не стільки з їх умінням умовляти та переконувати, скільки з їх здатністю залучати громадську увагу і формувати критерії, що лежать в основі оцінки та прийняття рішення. На жаль, на відміну від американських мас-медіа, для яких явна політична заангажованість залишилась у минулому, українські мас-медіа продовжують презентувати себе не як нейтральних постачальників інформації, а як активних учасників політичної боротьби. У той час, як перспектива інтеграції України у світовий інформаційний простір, міжнародний ринок інформаційних товарів і послуг вимагають також активної національно-правової імплементації міжнародно-правових стандартів в інформаційній галузі у відповідне внутрішнє законодавство.

Так, згідно статті 19 Загальної декларації прав людини, прийнятої 10.12.1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, кожному громадянину надається право шукати, отримувати, розповсюджувати інформацію та діяти будь-якими засобами і незалежно від кордонів. Європейський вибір України потребує від неї приведення законодавства до норм і принципів Європейського співтовариства. Враховуючи наведене, Україна, як суб'єкт міжнародного права, має дотримуватися його певних принципів і норм.

На початок XXI століття Радою Європи, членом якої є Україна, прийнято більше ста нормативно-правових документів, рекомендації тощо, спрямованих на врегулювання суспільних відносин в інформаційній сфері [3].

Сучасне суспільство можна відзначити злетом людського розуму, всеохоплюючою ідеєю прогресу, стрімким зростанням ролі інформації. Оскільки позитивні соціально-економічні і політичні зміни можливі лише за умови скоординованих і цілеспрямованих зусиль усього суспільства, сучасне складне становище українських ЗМІ не може слугувати виправданням невиконання ними своєї ключової функції – забезпечення якісного інформування. Брак інтересу українців до процесів європейської інтеграції не в останню чергу пов'язаний з браком інформації, яка допомогла б їм усвідомити, що інтеграція – це не тільки і навіть не стільки зовнішня політика, а реальність, яка стосується кожного.

Засоби масової інформації могли б і мали б виступити своєрідним посередником у справі зменшення розриву між показним підкресленням відданості курсу «в Європу» з боку численних політиків та

переважної більшості офіційних осіб і значною мірою байдужим або скептичним ставленням до даної теми з боку населення, яке занадто повільно трансформується у громадянське суспільство. Проблеми, які необхідно вирішити для якнайповнішого забезпечення суспільства об'єктивною інформацією про інтеграційні процеси у Європі (і не тільки про них), можна умовно поділити на дві групи: ті, вирішення яких залежить від самих ЗМІ, і ті, вирішення яких доведеться забезпечити державі.

До перших можна віднести необхідність усвідомлення засобами масової інформації своєї ролі як «сторожового пса» демократії; обов'язок ЗМІ спонукати органи влади до більшої відкритості, ретельно слідкувати за виконанням владою взятих на себе зобов'язань щодо європейської інтеграції, і повідомляти громадськість про успіхи чи не успіхи влади на цьому шляху.

В Україні мас-медіа стали реальним і дієвим посередником між владою та народом, опанували функцію громадського контролю за діяльністю органів державної влади. Вони є одним із основних джерел забезпечення реалізації прав та свобод людини на отримання інформації про внутрішню, зовнішню політику держави, роботу органів влади, подій в Україні та світі. Але на даний момент в Україні спостерігається негативна тенденція, дуже багато ЗМІ змінюють власників, тобто йде великий перерозподіл знову на медіа-ринку, і від цього страждають журналісти, бо вони потрапляють в інші умови, з одного боку, а з іншого боку, – є політичний тиск на ЗМІ, і він в останні часи посилюється.

У той же час конституційно закріплена свобода слова, скасування цензури дають можливість журналістам всебічно висвітлювати важливі події та явища. Однак свобода слова у засобах масової інформації не означає вседозволеність та безвідповідальність. Надто вільна поведінка зі словом може мати негативні соціальні наслідки, деформувати політичну, соціальну, економічну, культурну орієнтацію як суспільства, так і окремого громадянина.

Специфіка призначення і особливостей діяльності засобів масової інформації може мати наслідком маніпулювання масовою свідомістю. Слід зауважити також явище ймовірної девіантності журналістської моралі: факт конструювання засобами масової інформації реальності шляхом контролю над порядком висвітлення подій («гейткіперство»).

Отже, свобода не означає відсутності будь-яких обмежень; вони були й будуть, і з ними доводиться рахуватися ЗМІ. Такими обмеженнями можна назвати державна таємниця; заклик до повалення

чинної влади, що суперечить Конституції, бо зміна влади можлива, але лише легітимним шляхом; пропаганда насилля, пияцтва, паління, що засуджується офіційною і громадською думкою; втручання в інтимне життя. Неприпустимі безпідставні образи особи, бездоказові характеристики – ярлики, порнографія. На жаль, чітких законів щодо цього в Україні немає. У США – є. Там діє закон «Про захист прайвесі» (інтимної сфери життя). За американськими законами використання лайливих слів у пресі карається штрафом або ув'язненням. Є відповідні закони і у розвинутих країнах Європи.

Безумовно, будь-яка свобода, в тому числі й свобода слова, створює можливості для зловживань. Тому кожна свобода має щоразу врівноважуватися відповідальністю. Згідно з європейською практикою регулювання діяльності ЗМІ, зловживання свободою слова, незалежно від ступеню його прояву, не повинно передбачати миттєвого застосування вищої міри покарання – анулювання ліцензії й закриття ЗМІ. В принципі, максимально жорсткий каральний засіб впливу на ЗМІ може бути застосовано у випадку, якщо відбуваються грубі й свідомі порушення, що призводять до суттєвих суспільних загроз і збитків – наприклад, ведуться заклики до повалення конституційного порядку, ліквідації незалежності, пропаганда війни і т. д. Вища міра покарання шляхом ліквідації медіа-інституції може застосовуватися й тоді, якщо вичерпується й виявляється безрезультативним арсенал превентивних і менш жорстких засобів адміністративного впливу, і не залишається нічого іншого, як ліквідувати цілу інформаційну інституцію, зупинивши її руйнівні дії.

Політична відповідальність суб'єктів політики в Україні набула нового більш цивілізованого характеру (одним з таких суб'єктів є ЗМІ, і тому у даному контексті варто звернути на це увагу). Перш за все, це 1). обов'язкове здійснення такої діяльності, яка б забезпечувала задоволення інтересів всього народу і, зокрема, кожної окремої особистості. Порушення суб'єктом вимог інстанції політичної безвідповідальності розцінюється як політична відповідальність, яка викликає певні санкції (недовіра органам влади, політична апатія та інфантильність); 2). надання права відповідальній думці судити про діяльність суб'єкта політичного процесу. Оцінити діяльність такого суб'єкта і визначити конкретну міру відповідальності можна завжди шляхом співставлення реальної дійсності з конкретно-історичним ідеалом; 3). прийняття суб'єктом санкцій (інстанцій відповідальності) за наслідки своєї діяльності.

Проблема відповідальності за зловживання свободою слова носить інтернаціональний характер. Вона більш-менш гостро стоїть у будь-

якому вільному суспільстві. Навмисне чи ненавмисне порушення інтересів будь-якої людини через ЗМІ особливо небезпечне через масовий характер поширення інформації. Міжнародне співтовариство та окремі його члени в спеціальних законодавчих актах закріпили положення, які розширюють права ЗМІ на порушення інтересів інших членів суспільства. Критерій тут один – суспільна доцільність.

Саме через це критика посадовців може йти набагато далі, ніж критика приватної особи, і при цьому журналіст на Заході може не побоюватися правових утисків. Згідно ч. 2 ст. 19 Всезагальної декларації прав людини (1948 р.), при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може підлягати тільки таким обмеженням, котрі встановлені законом виключно з метою належного визнання і поваги прав і свобод інших людей.

Становлення інформаційного суспільства супроводжується розмиттям державних та міжконтинентальних комунікативних кордонів. Світ стає небайдужим до політичних процесів у різних країнах саме завдяки поліканальності находження інформації через телебачення, друковані та електронні ЗМІ [4, с. 215]. Але у той же час багаторазово зростає і відповідальність мас-медіа за вектор їх впливу на масову свідомість та політичні процеси у цілому.

Під ідеальною моделлю соціальної відповідальності ЗМІ розуміється така, що дає змогу поєднувати свободу преси з відповідальністю, із завданнями вираження спільних інтересів, інтеграції суспільства, цивілізованого вирішення конфліктів, які виникають, роз'яснення громадянам спільних цілей і сприяння формуванню спільних цінностей, представлення різних точок зору, відображення думок і позицій різних суспільних груп.

Таким чином, можна відзначити, що на сьогоднішній день, за чисельністю законів, які регулюють діяльність ЗМІ, Україна серед країн пострадянського простору посідає перше місце і це стосується не лише кількості, але і якості законодавства. Але, якщо порівняти умови функціонування ЗМІ в країнах Європейського Союзу, то ситуація бажає кращого. Проблеми в діяльності засобів масової інформації стосуються таких аспектів, як зменшення сфери державного впливу, і в той же час, застосовувати міри, аби не абсолютизувати вплив певних груп інтересів; роздержавлення ЗМІ; створення громадського телебачення, радіомовлення (і вирішення в цьому контексті вищерозглянутих проблемних моментів); забезпечення прозорості в діяльності ЗМІ; гарантування зі сторони держави законності розгляду судових справ, що стосується діяльності ЗМІ; поліпшення матеріальної бази ЗМІ (особливо це стосується державних ЗМІ).

Зі своєї сторони, засоби масової інформації повинні бути відповідальними у виконанні своїх основних функції, і не ставати засобом для маніпулювання суспільної свідомості, що стає першим кроком для руйнації у сучасній державі елементів демократії, тому що говорити про певну модель демократії в Україні, як не прикро, ще не доводиться.

Отже, основна роль ЗМІ полягає в поширенні й пропаганді загальних колективних цілей і вимог, яким підкоряється функціонування політичної системи. В політичній системі ЗМІ здійснюють комунікацію на формальному, змістовному і процесуальному рівнях, але рольова специфіка ЗМІ виявляється скоріше в процесуальному вимірі – там, де відбуваються процеси боротьби за владу. Практично неможливо зрозуміти роль і місце ЗМІ в політичній системі поза системою владних відносин того або іншого суспільства. В структурі політичної системи, поряд з її головними елементами, такими як політичні відносини, політичні інститути, політичні норми, політична свідомість, важливе місце займають засоби масової інформації.

Виконуючи функцію встановлення зв'язку між владою та суспільством, ЗМІ своєю ефективною діяльністю забезпечують стабільний розвиток політичної системи.

Відтак, традиційно роль мас-медіа у комунікативній взаємодії інтерпретується як засоби передавання інформаційних потоків від людини до людини, від однієї групи, спільноти до іншої. З іншого боку, мас-медіа й самі вже є реальністю, свого роду владою, при чому, все більш впливовою. У свою чергу, влада також має можливість впливати на суспільство за допомогою мас-медіа, пояснюючи та виправдовуючи власну політику.

Консенсус виражається в певній динамічній рівновазі інтересів соціальних груп, суспільства і держави, громадян і влади. Таким чином, ЗМІ виконують стратегічно важливу системоохоронну функцію: завдяки свободі слова і вільній циркуляції інформації демократична система оперативно вирішує конфлікти, що виникають у суспільстві, не доводячи справи до соціальних вибухів [5, с. 7].

Таким чином, безпосередньо у просторі мас-медіа відбувається зіткнення різноманітних соціальних інтересів і одночасно пошук компромісів з питань суспільно-політичного та економічного розвитку. У результаті створюється соціальний консенсус, без якого неможливе існування та функціонування стабільної політичної системи жодного суспільства.

Бібліографічний список

1. Мовчан П. Медіа-конструювання та громадська думка [Текст] / П. Мовчан // Віче. – 2008. – № 9/10. – С. 24-25.

2. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.
3. Інформаційне законодавство: Збірник законодавчих актів: У 6-ти тт. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, І. С Чижа. – Т. 5. Міжнародно-правові акти в інформаційній сфері. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 328 с.
4. Ірха К. О. Діяльність політичної опозиції як чинник впливу на мас-медійний портрет України / К. О. Ірха // Політологічні записки : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – Вип. 2 (6). – С. 214-224.
5. Потураєв М. Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / М. Р. Потураєв; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – 18 с.

В статье рассматриваются масс-медиа как неотъемлемая составляющая политического процесса, как условие достижения консенсуса между властью и рядовыми гражданами.

In the article the mass-media as inalienable constituent of political process, as condition of achievement of consensus between power and ordinary citizens are examined.

Стаття надійшла до редколегії 08.01.2013

УДК 323.2: 316.77

Блінцова В. О., НУ «ОЮА»

ПРОЦЕС МЕДІАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ТА ФУНКЦІЇ МАС-МЕДІА У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено дослідженню актуального феномену суспільного життя – медіатизації політичного процесу. Проаналізовано особливості медіатизації політики та визначено її складові у процесі політичної взаємодії в Україні.

Актуальність дослідження медіатизації політики та функцій мас-медіа обумовлена практичною значимістю діяльності мас-медіа у процесі політичного розвитку, демократизації політичної взаємодії та суспільних відносин. Сучасні мас-медіа виконують важливі суспільні функції, передусім щодо обміну інформацією між колективними та

 © В. О. Блінцова, 2013

індивідуальними політичними акторами, соціальними інститутами та організаціями громадянського суспільства.

У мас-медіа виражається ідею відкритих публічних дискусій з важливих питань суспільного розвитку тому вони виступають соціальним інститутом з організації політичного діалогу та засобом досягнення громадянського консенсусу. Політична взаємодія у сучасному світі опосередковується мас-медіа, у діяльності яких визначаються й відображаються процеси впливу суб'єктів із різноманітним статусом, обмін інформацією між ними.

Дослідженню діяльності мас-медіа, зокрема процесу медіатизації політики присвячено праці таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як М. Багмет, О. Баришполець, Р. Барендт, Ж. Бодріяр, В. Бортніков, П. Бурдьє, Г. Вайнштейн, О. Вартанова, І. Гаврада, Б. Дубін, Д. Дуцик, І. Засурський, О. Зернецька, О. Корольчук, Н. Костенко, А. Костирєв, Дж. Лалл, Г. Ласуел, М. Мак-Комбс, Дж. Пітерс, Б. Потятиник, Г. Почепцов, О. Соловйов, І. Шкурат, Г. Штромайєр, Д. Яковлев та ін.

Становлення глобального комунікаційного простору також впливає на роль та функції мас-медіа. Виділяють наступні традиційні функції мас-медіа:

– інформаційна;

– критична;

– контролююча;

– функція політичної освіти населення;

– функція артикуляції та інтеграції суспільних потреб та інтересів;

– функція мобілізації.

Відповідно до робіт представників теорії інформаційного суспільства (Д. Белла, О. Тоффлера, Й. Масуда, М. Кастельса) мас-медіа також виконують такі функції, як віртуалізація політичного простору, створення «гіперреальності», поява у політики ознак, характерних для медіа-процесу.

У дослідженнях особливостей впливу мас-медіа на суспільство та політику можна виділити такі концепції, як концепція тотального впливу мас-медіа, концепція обмежених ефектів діяльності мас-медіа, концепція глобалістської орієнтації, семіотична концепція мас-медіа та постмодерністські концепції медіа.

В історії становлення та функціонування мас медіа слід виокремити такі основні моделі мас-медіа, як авторитарна, демократична, тоталітарна та модель суспільно-відповідальних мас-медіа. Демократична модель діяльності мас-медіа ґрунтується на таких основних положеннях:

– відокремлення новин від коментарів;

– відкритість урядової інформації;

– відсутність цензури, як з боку власників, так і з боку держави.

Існують дві основні доктрини свободи мас-медіа: західноєвропейська і північноамериканська, які розвивались у процесі усвідомлення важливості незалежності представників мас-медіа від будь-якого впливу із боку державних інституцій, економічних груп та суспільних організацій (т. зв. «ліберальний максималізм») та остаточно сформувалась у концепцію «суспільно відповідальних» мас-медіа.

Слід відзначити, що однією із визначальних характеристик сучасних мас-медіа виступає економічний фактор, в основі якого – право власності на медіа-ресурси. За формами власності мас-медіа можуть бути приватними, державними та суспільними.

Суспільні мас-медіа мають відповідати інтересам більшості громадян і бути незалежними від інтересів великого бізнесу та політичних груп, глядачі (споживачі продукції) беруть участь у фінансуванні роботи. До наступних ознак суспільних мас-медіа також можна віднести:

– наявність зворотного зв'язку із соціальними групами та суспільством в цілому (через мережу абонентів та об'єднання громадян);

– наголос на гуманітарній політиці, що спрямована на консолідацію та гуманізацію суспільства;

– цілеспрямована робота щодо підвищення його культурного та освітнього рівня суспільства;

– особлива увага до проблем меншин у суспільстві;

– створення конкурентоспроможного інформаційного продукту на ринку мас-медіа.

Теорії соціальної та політичної комунікації пропонують різні інтерпретації феномену медіатизації політики та функцій мас-медіа.

По-перше, наголос робиться на розвитку технічних засобів зв'язку та зростаючому впливі аудіовізуальних медіа – ТБ, радіомовлення, мережа Інтернет (М. Маклюен).

По-друге, соціологічний напрямок зосереджує увагу на комунікабельності інформаційних засобів міжособистісних, міжгрупових і міжнародних спілкувань.

По-третє, концепції теологічного профілю наголошують на значенні масової комунікації для створення ком'юніті – спільності людей, об'єднаних релігійною вірою і принципами релігійної етики.

По-четверте, теоретики семіотичного напрямку займаються аналізом знакової атрибутики комунікаційно-інформаційних мов. Проте для всіх головною характеристикою залишається сприйняття масової комунікації як соціально-культурної взаємодії людей, груп та організацій, держав та регіонів через посередництво інформаційних зв'язків.

Варто погодитись із тим, що «ускладнення та урізноманітнення масових комунікацій у сучасному світі пов'язані із декількома великими групами факторів, серед яких варто відзначити: 1) диверсифікацію джерел інформування; 2) збільшення акторів політичної взаємодії; 3) удосконалення технічного спорядження влади і громадян» [2, с. 156]. Можна стверджувати, що певною мірою ці небезпеки пов'язані з отриманням мас-медіа особливого статусу у сучасному суспільстві, медіатизацією політичної взаємодії та інтенсифікацією комунікаційних процесів.

У посткомуністичних суспільствах за відсутності сталих демократичних традицій виникає переплетення інформаційних хвиль, яке знецінює механізми комунікації влади і громадянського суспільства, котрі народжуються, і в результаті цього «суспільство поступово втрачає знаряддя інформаційного впливу на позиції влади… з'являється реальна загроза згортання діалогових обмінів між владою і суспільством, загроза закріплення за неелітарними прошарками ролі пасивного реципієнта інформації, що виходить від елітарних верств» [1, с. 10].

Медіакратія як форма організації влади базується на переважному впливі кіл, які контролюють масові інформаційні обміни і передбачає широке використання іміджевих стратегій, які руйнують бар'єри між публічною і особистою сферами життя, соціальними і культурними механізмами цілеспрямованого впливу на поведінку людини.

Якщо говорити про країни, які здійснюють перехід до демократії і в яких посилюються тенденції медіаполітичних засобів управління, то слід відзначити фактичну відсутність інституцій (як громадянського суспільства, так і владних), які були б здатні стримувати розвиток антидемократичних процесів, пов'язаних зі становленням та функціонуванням медіакратії. І це на відміну від розвинених країн консолідованої демократії, де становлення медіакратії якщо не унеможливлюється, то, принаймні, певним чином уповільнюється традиціями демократичного діалогу влади і суспільства, відповідним стилем роботи правлячих еліт.

На думку О. Соловйова, слід розрізняти маркетингові (піар, політична реклама, інформаційний лобізм та ін.) і немаркетингові (пропаганда і агітація) форми організації дискурсів у цьому соціальному просторі. При цьому наявність і одного, і іншого типу комунікації не залежить від характеру організації влади і є, по суті, універсальною рисою політичної комунікації у сучасному світі. Наприклад, «наявність у розвинутих демократичних державах необхідності поширення цінностей, які забезпечують політичне виживання того чи іншого соціального актора, потреба у вирішенні завдань, пов'язаних

із наданням певної спрямованості політичному процесу, встановленням контролю за настроєм соціальних аудиторій або із демонізацією у масовій свідомості іміджу супротивника, передбачають існування пропагандистських способів підтримки комунікації» [1, с. 15].

Комунікаційна взаємодія у політичному просторі сучасної доби характеризується наявністю ринкових і неринкових способів інформаційного забезпечення конкурентної боротьби за владу, зведення політичної взаємодії до використання лише ринкових типів комунікаційної взаємодії (PR-технологій та політичної рекламістики).

Саме наприкінці минулого століття активізується процес медіатизації політичної взаємодії, відбувається медіатизація політики, коли мас-медіа можуть певною мірою впливати на результати боротьби на виборах або на соціальну стабільність у суспільстві.

Мас-медіа не тільки передають інформацію, за їхньої безпосередньої участі створюється цілісна система інтерпретації політичної реальності.

Діяльність мас-медіа у політичній взаємодії можна розглядати в рамках «чотирьох теорій мас-медіа», згідно з якою система медіа може бути авторитарною, патерналістською, комерційною і демократичною. Авторитарною є така система мас-медіа, в якій основним завданням комунікації є передача інструкцій, ідей та підходів правлячої групи. Патерналістська система – це авторитарна модель, в якій, проте, у правлячої групи зберігається відповідальність перед суспільством. Третя система мас-медіа – комерційна. Хоча комерційна система відрізняється від авторитарної чи патерналістської більшим ступенем внутрішньої свободи, можна говорити все, що завгодно, за умови, що ви можете дозволити собі говорити, і говорити з прибутком. Демократична теорія мас-медіа наголошує, що завдання мас-медіа – описувати картину реальності, завдяки якій у людей з'являється можливість приймати свідомі рішення. І чим краще мас-медіа справлялися з цією роллю, тим більшим був їх власний вплив.

Для «ринкової» моделі діяльності мас-медіа характерним є бажання отримати комерційну вигоду від продажу інформації, а для моделі, заснованої на «державницькій» ідеології, головне завдання полягає у лобіюванні інтересів держави в інформаційному просторі.

Політична функція мас-медіа у такому випадку полягає в адекватній вимогам аудиторії (інформаційним, політичним, інтелектуальним та естетичним) інтерпретації політичної реальності. У цьому сенсі класичною є інформаційна функція мас-медіа. Журналіст знаходить та розповсюджує суспільно важливу політичну інформацію, створює новини і, таким чином, бере участь у конструюванні «порядку ден-

ного». Функцію безпосереднього інформування громадян виконують «прямі ефіри» та спеціальна рубрика «без коментарів». Важливою є функція політичної освіти суспільства. Мас-медіа, окрім функції передачі інформації, виконують завдання критики та контролю.

Таким чином, процес медіатизації політики полягає у тому, що сучасні електронні мас-медіа виступають потужним механізмом підтримання конкуренції у сфері публічної політики, впливають на систему представництва громадянських інтересів та віртуалізують політичний простір.

Бібліографічний список

1. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5 – 19.
2. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

Статья посвящена исследованию актуального феномена общественной жизни – медиатизации политического процесса. Проанализированы особенности медиатизации политики и определены ее составляющие в процессе политического взаимодействия в Украине.

The article investigates contemporary phenomenon of social life – mediatization of the political process. The features mediatization policy and identifies its components in the process of political interaction in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 342.9; 342.727

Харечко І. З., НУ «ЛП»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ ІНТЕРНЕТ

В статті аналізуються основні підходи до поняття «доступ до публічної інформації» в контексті становлення інформаційного суспільства в Україні. Окремо характеризуються основні засоби, які дозволяють громадянам отримати необхідну інформацію завдяки використанню ІКТ. Автор також розкриває можливості офіційних веб-сайтів органів влади України у сфері реалізації громадянами свого права на інформацію. Окрім цього, запропоновано

© І. З. Харечко, 2013

шляхи та механізми покращення доступу громадян до публічної інформації в Україні, використовуючи Інтернет.

Постановка проблеми та зв'язок із важливими практичними завданнями. В умовах побудови демократичного громадянського суспільства доступ громадян до публічної інформації виступає життєво необхідною складовою процесу прийняття ефективного та максимально наближеного до інтересів людей політичного рішення. Сьогодні в Україні інформаційно-комунікаційні технології, в тому числі Інтернет, стають каталізатором радикальних змін в житті суспільства, змінюючи традиційні уявлення про політичні цінності. Інтернет трансформує українську політичну реальність і управлінський процес шляхом зміни ролі та функцій простих громадян у політиці.

Робота виконана в межах тематики кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка» МІ-1 0109U003464 «Аналіз інтеграції європейських посткомуністичних держав в ЄС та НАТО: досвід для України».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми доступу до публічної інформації тісно пов'язане із політологічним аналізом участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, здійсненим у роботах О. Захарченко [10], О. Лиски [6], В. Сидори [20] та ін. Автори І. Дерех [2], С. Лихоступ, В. Лихоступ, Е. Клепець [7], П. Клімушин, А. Серенок [5], В. Стоцький [22] обґрунтували у своїх працях концепції інформаційного суспільства та електронного урядування, заклавши таким чином теоретичну основу для вивчення досліджуваної проблематики. Окремим аспектам дослідження доступу громадян до публічної інформації за допомогою Інтернету присвячені наукові роботи І. Жиляєва [3], М. Лациби [4], О. Смоляка [21].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В даній політологічній постановці проблема доступу до публічної інформації через використання Інтернету розглядається вперше, хоча й існує значний доробок праць науковців, котрі займалися дослідженнями різних аспектів цього питання. Незважаючи на те, що проблематика доступу до публічної інформації характеризується багатогранністю та важливістю практичної реалізації, дане явище в умовах інформаційного суспільства проаналізовано в недостатній мірі.

Метою даної статті є політологічний аналіз доступу до публічної інформації через мережу Інтернет.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі **завдання:** 1) провести концептуальний аналіз основних підходів до поняття «доступ до публічної інформації»;

2) охарактеризувати основні засоби, які надає Інтернет для доступу громадян до публічної інформації; 3) розкрити можливості офіційних веб-сайтів органів влади України в контексті покращення доступу до публічної інформації; 4) запропонувати шляхи та механізми покращення доступу громадян до публічної інформації в Україні, використовуючи Інтернет.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішньому етапі розвитку людської цивілізації надзвичайної ваги набуло таке явище, як «інформація». Від неї залежить кожна область життєдіяльності країни. Не є винятком і політична сфера, структури якої виступають в ролі джерела інформації, тобто в результаті їхньої діяльності з'являється нова, трансформується чи оновлюється вже відома інформація.

Виготовлення і поширення інформації відбувається дуже швидко та у великих обсягах. Суспільство загалом і кожен окремий громадянин зокрема переживають, так званий, «інформаційний шок» через наявність надзвичайної різноманітності інформаційної продукції [22]. У зв'язку з перенасиченістю інформацією виникає почуття розгубленості, адже в таких умовах важко визначити, яке джерело надає якісну та достовірну інформацію.

За таких умов надзвичайно важко для громадян формувати власну думку стосовно певної політичної події/дії, а тим більше приймати участь у процесі прийняття політичних рішень. Таким чином, вся інформація, яка стосується прийняття суспільно важливих рішень, крім випадків, передбачених законодавством України, повинна бути відкритою та доступною для громадян [13; 15].

У сфері інформації виділяють два основних напрями забезпечення прав і свобод громадянина:

– «право на інформацію», що включає права і свободи думки, слова, творчості, світогляду і віросповідання, зібрань, звернень до органів державної влади і органів місцевого самоврядування і ЗМІ, вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів тощо;

– «право на доступ до інформації», яке пов'язується з відкритістю діяльності публічної влади та передбачає правову можливість громадян отримати відомості, які мають органи публічної влади у зв'язку з реалізацією ними своїх повноважень [3].

Логічним є з'ясувати сутність двох ключових понять – «публічна інформація» та «доступ» до неї. Загалом, під інформацією розуміють продукт взаємодії даних і методів, розглянутий в комплексі цієї взаємодії. Інформація – це динамічний об'єкт, що не існує в природі сам по собі, а утворюється в ході взаємодії даних і методів [5].

Безпосередньо публічною вважається відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі, навколишньому природному середовищі [3], а також офіційна інформація органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тобто офіційна документована інформація, створена в процесі діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка доводиться до відома населення в порядку, встановленому законодавством [17].

Ключовим критерієм свободи інформації є різноманітність її джерел у поєднанні із вільним доступом до них [2]. В цьому контексті варто зробити деякі уточнення, адже в науковому обігу з даної проблематики часто ототожнюються поняття «доступ до інформації» та «доступність інформації».

Отож, «доступ» означає реальну можливість проконсультуватися або зробити запит стосовно урядової інформації електронними засобами. Це щодо громадян та бізнесу, у яких є можливість доступу до е-послуг, якщо вони забажають скористатися ними. У свою чергу, «доступність» означає легкість, з якою будь-хто може практично скористатися можливістю ознайомитись з державною інформацією електронними засобами [7]. Отже, непродуктивно передбачити доступ до недоступної інформації чи послуги.

З'ясувавши сутність основних понять, необхідно проаналізувати основні форми доступу до публічної інформації.

Варто відзначити, що інформація може бути поширена різними способами, у різних формах. Надання інформації відрізняється: за правовою і організаційною формою (звіти депутатів і місцевих голів про свою діяльність, інформаційні конференції тощо); за кількісним охопленням членів територіальної громади (індивідуальні – особистий контакт; колективні – збори, конференції); за характером передачі (усна, документальна, через ЗМІ, Інтернет тощо) [6].

Як зазначає М. Лациба [4], можна виділити такі основні форми оприлюднення інформації державними органами:

– офіційні сайти державних органів, включаючи інформацію у форматі сайту на електронних носіях – дисках чи інших електронних повідомленнях, що їх видають державні службовці;

– офіційні повідомлення власних інформаційних служб державних органів, включаючи прес-конференції та публічні виступи уповноважених посадових осіб;

– офіційні засоби масової інформації (друковані та електронні ЗМІ та інші видання, наприклад бюлетені та збірники, визначені законом або регулюючим органом);

– повідомлення безпосередньо зацікавленим особам або їх представникам (усні, письмові, надані засобами зв'язку чи за допомогою спеціальних засобів, як-от криптографії чи сурдоперекладу);

– державні архіви та власні архіви державних органів;

– повідомлення в інших друкованих та електронних засобах масової інформації, а також у мережі Інтернет.

Враховуючи сучасні тенденції трансформації політичної сфери у зв'язку із впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, Інтернет необхідно розглядати як основний засіб реалізації права людини на доступ до публічної інформації. Так, Інтернет забезпечує можливість знайти інформацію в онлайн-режимі стосовно конкретних життєвих подій або питань державної політики через використання пошукових механізмів, програм для перевірки стилю чи підвищення розбірливості офіційних текстів; використовуючи багатомовні переклади офіційних документів; через глосарії тощо [23].

Україна також долучається до світових тенденцій, доказом чого є прийняття Національної програми інформатизації. Її головною метою є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, так як відкритість інформації державних органів є основним засобом контролю з боку суспільства за діями держави. І саме Інтернет та сучасні ІКТ вперше створили адекватне середовище для впровадження такого контролю [16].

Говорячи про Інтернет як засіб для громадськості отримати інформацію, необхідно розуміти, що ініціаторами поширення певної інформації не завжди виступає одна і та ж інстанція. Зокрема, існує:

– низхідне поширення інформації (↓) – має місце тоді, коли влада інформує громадян про конкретні питання розробки публічної політики, а також про їх роль та обов'язки;

– висхідне поширення інформації (↑) – має місце тоді, коли громадяни виражають своє занепокоєння з приводу наявної проблеми і бажання отримати роз'яснюючу інформацію;

– поширення інформації, що не було ініційоване жодною із сторін, тобто отримання певної інформації, як результат пошуку за визначеними ознаками та невизначеним джерелом походження [10;20].

Одним із засобів низхідного поширення інформації виступає відкритість і гласність засідань органів публічної влади.

Відкритість засідань забезпечується шляхом вільного доступу представників засобів масової інформації, а також присутності запрошених осіб, почесних гостей і членів територіальної громади.

У свою чергу, гласність засідань є результатом проведення у залі засідань фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису із застосуванням відповідних технічних засобів, а також транслюванням засідань по радіо і телебаченню, у мережі Інтернет, офіційного оприлюднення рішень шляхом обов'язкового розміщення на офіційному веб-порталі органу публічної влади [19].

Ефективним методом поширення офіційної інформації органом публічної влади виступає проведення не рідше ніж один раз на квартал прес-конференцій, у тому числі через мережу Інтернет [12].

Також орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування може створювати електронні громадські приймальні для налагодження двостороннього зв'язку, тобто надання оперативних відповідей на он-лайн запитання громадян [11].

Ще одним важливим для громадян засобом отримання необхідної інформації виступають інформаційні бази даних, які являють собою впорядкований набір логічно взаємопов'язаних даних, що використовується спільно, та призначений для задоволення інформаційних потреб користувачів.

Головним завданням такої бази даних є гарантоване збереження значних обсягів інформації, та надання доступу до неї користувачеві або ж прикладній програмі.

Важливо, що розробка та впровадження через Інтернет-ресурси безкоштовних інформаційних баз даних органів державної влади визнано пріоритетним напрямом державної інформаційної політики у сфері забезпечення права громадян на доступ до публічної інформації [21].

Наступним методом, за допомогою якого здійснюється конституційне право громадян на інформацію, виступає оприлюднення публічних звітів про виконання роботи державною структурою, текстів ухвалених нею рішень тощо на офіційних веб-сайтах [1]. Так, сьогодні ІКТ ввійшли до переліку основних інструментів для здійснення своїх функціональних обов'язків державними посадовцями. Тому будь-який орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування зобов'язаний створювати та вести офіційні веб-сторінки в мережі Інтернет [11].

Нині веб-сайт є офіційним джерелом інформації органу публічної влади, який створюється для висвітлення його діяльності, взаємообміну інформацією з іншими органами влади, а також для інформаційної взаємодії з різними організаціями та громадськістю [8].

Усі документи, що містять публічну інформацію, яка підлягає оприлюдненню, підлягають обов'язковій реєстрації та оприлюдненню на офіційному веб-сайті [9].

Органи публічної влади зобов'язані:

по-перше, розміщувати на власних веб-сторінках суспільно важливі нормативно-правові акти, порядок оскарження рішень, прийнятих органом, державні інформаційні ресурси з питань, що належать до компетенції органу, а також вичерпну інформацію про перелік та умови отримання громадянами послуг, які надаються відповідними органами, форми і зразки документів, стан виконання програм і планів, архівну та іншу інформацію; оперативно оприлюднювати інформацію про власну діяльність;

по-друге, систематично розміщувати на веб-сайтах відкриту статистичну інформацію про події в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя, забезпечувати доступ до неопублікованих статистичних даних, які не підпадають під дію обмежень, установлених законодавством [14;18].

Саме через офіційні веб-сайти більшості державних установ громадяни мають можливість надсилати запит на інформацію, тобто прохання особи до розпорядника інформації надати публічну інформацію, що знаходиться у його володінні [13].

Підсумовуючи, варто зазначити, що висвітлення діяльності органів влади та результатів діяльності (звітності, прийнятих нормативно-правових документів тощо) на їхніх офіційних Інтернет-сторінках відбувається несистемно та несистематично. Більше того, не всі органи публічної влади мають офіційні веб-сайти – це стосується віддалених населених пунктів країни. Часто наповненість сайту являється застарілим, а можливість зворотнього зв'язку – подання електронного запиту на інформацію – взагалі відсутня.

На нашу думку, такий недобросовісний підхід до створення і обслуговування своїх веб-сайтів з боку органів публічної влади пов'язаний із нечіткістю законодавчих норм стосовно обов'язковості даної функції та відсутністю покарання. Таким чином, необхідно здійснити ряд організаційних та юридичних заходів для покращення доступу громадян до публічної інформації через Інтернет, а саме:

– прийняти правки до законодавства, що стосується доступу до публічної інформації, забезпечивши обов'язковість створення, належного функціонування офіційних веб-сайтів всіх органів публічної влади, державних структур та інстанцій, наявності зворотного зв'язку та можливості подавати електронний запит, а також передбачивши покарання за недотримання цих норм;

– підвищити кваліфікацію державних службовців стосовно використання ІКТ;

– заохотити населення використовувати інформаційно-комунікаційні технології, особливо Інтернет, при реалізації свого права на інформацію – проводити просвітницьку роботу серед населення про переваги та додаткові можливості доступу до публічної інформації через Інтернет, надавати перевагу електронним запитам на інформацію (виконувати їх в коротші строки, ніж запити через традиційні канали) тощо.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна прийти до висновку, що забезпечення громадянам доступу до публічної інформації являється визначальним чинником впровадження та ефективного функціонування концепції демократії. Лише поінформований громадянин зможе внести «свіжий» та компетентний елемент в процедуру прийняття політичного рішення. Враховуючи всі можливості та переваги ІКТ, включаючи Інтернет, як каналу отримання та поширення інформації, стає можливим оптимізувати та трансформувати процедуру доступу громадян до публічної інформації.

Напрямом подальшого дослідження може стати аналіз політичної освіти як чинника ефективного функціонування механізму участі громадян у прийнятті політичних рішень.

Бібліографічний список

1. Демократизація України: програма малих проектів. Посібник з розвитку громад: Практичний порадник для небайдужих [Електронний ресурс] / Л. О. Єльчева, І. М. Ібрагімова та ін. – К., 2007. – 462 с. – Режим доступу : http: //www.cvu.org.ua/files/doc1187014518manual.pdf (4.09.2012).
2. Дерех І. А. Інтегроване електронне інформаційне середовище в демократичних процесах українського суспільства: проблеми та переваги / І. А. Дерех // Електронне урядування. – 2010. – № 1. – С. 115-124.
3. Жиляєв І. Б. Інформаційне право України: теорія і практика: [монографія] / І. Б. Жиляєв. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 103 с.
4. Інформаційна відкритість органів державної влади України / За заг. ред. М. Лациби. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2005. – 156 с.
5. Клімушин П. С., Серенок А. О. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: [монографія] / П. С. Клімушин, А. О. Серенок. – Харків: Магістр, 2010. – 311 с.
6. Лиска О. Г. Участь територіальної громади в місцевому самоврядуванні / О. Г. Лиска // Державне будівництво. – 2008. – № 1. – С. 90-99.

7. Лихоступ С. В. Інформаційне суспільство, електронне урядування та державні електронні послуги / С. В. Лихоступ, В. М. Лихоступ, Е. Л. Клепець та ін. // Правова інформатика. – 2008. – № 4. – С. 76-83.
8. Положення «Про офіційний веб-сайт Львівської обласної ради»: Додаток до розпорядження голови обласної ради № 1101 від 1 червня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.oblrada.lviv.ua/Rozp/public/rozp_1101.pdf (30.08.2012).
9. Порядок доступу до публічної інформації, що знаходиться в розпорядженні Львівської обласної ради: Додаток до розпорядження голови обласної ради № 892 від 18 травня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www.oblrada.lviv.ua/Rozp/public/rozp_892.doc (24.07.2012).
10. Посібник з участі громадськості / За ред. Дж. Г. Холдар, О. Захарченко. – К. : Дизайн-студія «iMedia», 2002. – 116 с.
11. Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування: Проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.archives.gov.ua/Law-base/Laws/ZakonProekt.php (19.05.2011).
12. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 1 серпня 2002 р. № 683/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – ст. 1463.
13. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – ст. 314.
14. Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1302 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 36. – ст. 1700.
15. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – ст. 650.
16. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27-28. – ст. 181.
17. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23 вересня 1997 р. № 539/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – ст. 299.
18. Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – ст. 57.

19. Регламент Львівської міської ради 6-го скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www8.city-adm.lviv.ua/inteam%5Cuhvaly.nsf/(SearchForWeb)/54D97DC3727113C4C2257872002D5D49?OpenDocument (24.07.2012).
20. Сидора В. С. Типізація форм та механізмів взаємодії між органами влади і онлайн-спільнотами / В. С. Сидора // Науковий вісник Академії муніципального управління. – Серія «Управління». – 2010. – Вип. 3. – С. 501-508.
21. Смоляк О. Є. Інтернет як важливий механізм реалізації права громадян на доступ до публічної інформації / О. Є. Смоляк // Митна справа. – 2011. – № 3 (75). – Ч. 2. – С. 56-62.
22. Стоцький В. В. Роль та функції комунікативних технологій у процесі демократизації політичної системи / В. В. Стоцький // Вісник СевНТУ. – Серія «Політологія». – 2009. – Вип. 100. – С. 137-140.
23. Управління за участю громадян: Міжнародний досвід та рекомендації для України / Верховна рада України. – К., 2004. – С. 110.

В статье анализируются основные подходы к понятию «доступ к публичной информации» в контексте становления информационного общества в Украине. Отдельно характеризуются основные средства, позволяющие гражданам получить необходимую информацию благодаря использованию ИКТ. Автор также раскрывает возможности официальных сайтов органов власти Украины в сфере реализации гражданами своего права на информацию. Кроме этого, предложены пути и механизмы улучшения доступа граждан к публичной информации в Украине, используя Интернет.

The paper analyzes the main approaches to the concept of «access to public information» in the context of the information society in Ukraine. Separately there're characterized the main tools that enable citizens to obtain information through the use of ICT. The author also reveals the possibility of the official website of the government of Ukraine in realization of the citizens' right to information. Moreover, there're offered the ways and mechanisms to improve citizens' access to public information in Ukraine using the Internet.

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2013

УДК 364 : 323.21 (477)

Драшкович А. І., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДНОГО РІШЕННЯ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ

У статті розглянуто процес прийняття владного рішення в умовах перехідного періоду, механізми його легітимації в сучасних умовах. Відзначається необхідність перманентної участі громадян у діяльності владних інституцій.

Актуальність теми даної статті обумовлена високою суспільною необхідністю легітимації владних рішень задля здійснення ефективних реформ із модернізації української політичної, економічної та соціальної системи. В перехідних суспільствах, які характеризуються політичною нестабільністю та невизначеністю, проблеми легітимності владного рішення набувають особливого значення. Повною мірою це стосується і сучасної України.

З наукової точки зору, важливо проаналізувати процес легітимації владного рішення в умовах демократичного переходу із використанням здобутків політичної науки, публічного управління, соціологічної теорії.

Сьогодні у нашій країні існує нагальна потреба створення раціональної системи прийняття та реалізації владних рішень, без якої неможливо забезпечити їхню легітимність. Це потребує узгоджених дій від усіх органів влади, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні.

На думку Ю. Мірошниченка, «створення в Україні системи прийняття державно-політичних рішень дозволить звести до мінімуму елемент випадковості в політичному управлінні, подолати домінування спонтанних проблем, які виникають випадково чи внаслідок невиправданого прагнення парламентської фракції» [3].

Розробка проблематики владного рішення, як складової політичного процесу, у широкому теоретичному та методологічному контексті пов'язана із працями таких зарубіжних науковців, як Г. Саймон, Г. Лассуел, Д. Істон, А. Етціоні, Л. Пал, В. Парсонс, Д. Стоун, П. Розанвалон та ін.

В Україні дослідженню прийняття владних рішень, їх ролі у процесах демократизації влади та суспільства присвячено роботи таких авторів, як В. Авер'янов, В. Бакуменко, Л. Дунаєва, В. Кремень,

© А. І. Драшкович, 2013

В. Ребкало, Д. Табачник, В. Лісничий, Г. Щокін, В. Горбатенко, Г. Зеленько, М. Михальченко, Ю. Мірошниченко, І. Коліушко, Н. Нижник, С. Наумкіна, В. Бебик, І. Варзар, І. Кресіна, Ф. Рудич, С. Рябов, Ю. Шемшученко Г. Почепцов, В. Ребкало, В. Тертичка, О. Шаян, Д. Яковлев та ін.

Важлива роль процесу прийняття рішень для успішності демократичного переходу обумовлена тим, що «завдання вирішувати пронизує всю адміністративну систему», а саме прийняття рішень лежить між «формуванням політики і її впровадженням»: «Прийняття рішень проходить крізь увесь цикл публічної політики, наприклад: рішення про те, що перетворити у проблему, яку обрати інформацію, вибір стратегії для впливу на порядок денний політики, вибір засобів і цілей, вибір способу впровадження політики, вибір способу оцінювання політики. У кожний із цих моментів відбувається прийняття рішення» [4, 221].

У теорії політичного менеджменту розроблено та визначено етапну модель владного рішення, яка у демократичному суспільстві складається з наступних елементів: 1) етапу виявлення та структурування політичної проблеми; 2) пропозиції та розгляд альтернатив вирішення політичної проблеми експертними інституціями, оцінка наявних політичних альтернатив, що може відбуватися за низкою критеріїв; 3) включення рішення до урядового або парламентського порядку денного та її легітимізація; 4) впровадження та підсумкове оцінювання результатів владного рішення.

Реформи, що їх потребує наша країна, можливі лише за дотримання вимог щодо раціональності та ефективності владних рішень, але вони також не можливі без довіри населення, активної участі громадян у процесі вироблення та прийняття владних рішень, тобто доповнюються необхідністю легітимації владного рішення.

Дійсно, прогрес раціональності, пов'язаний із становленням та розвитком раннього індустріального суспільства в Європі, «коли вступили у взаємодію кілька соціальних феноменів, кожен із яких ніс у собі своє власне раціональне начало: наука, право і раціональний спосіб економічної організації, призвів до утворення проектів універсальної раціоналізації, із вираженою тенденцією до «універсальної бюрократизації» [6, 21]. Одним із наслідків зміцнення держави як засобу задоволення суспільних інтересів став розвиток «бюрократії» як раціональної форми організації: «Державне управління» розвинулося як засіб задоволення суспільного інтересу за допомогою нейтрального класу суспільних службовців, чиїм завданням було виконувати волю тих, кого обрало населення. Отже, державна бюрократія відрізняється

від тієї, що існувала в приватному секторі (бізнесі, торгівлі й промисловості), оскільки вона була вмотивована до захисту «національних інтересів», а не приватних. Таким чином, тоді як, з точки зору політекономістів (і поборників «нового права»), лише ринок міг урівноважити приватні й суспільні інтереси, «новий лібералізм» ґрунтувався на переконанні, що державне управління є раціональнішим засобом для задоволення суспільного інтересу» [4, 26].

Проте варто погодитись із тим, що про раціональність політичної діяльності можна говорити «у процесуальних питаннях, коли згода досягається за допомогою стандартизованих прийомів, а рішення реалізуються у відповідності до існуючих алгоритмів, та про безпорадність раціоналізації у розгляді непередбачуваних та визначальних питань цивілізаційного розвитку, коли конфлікти виникають не просто між індивідами чи групами, а між альтернативними ідеями щодо природи самого суспільства» [Цит. за: 6, 21].

Щодо нашої країни, то комплексний науковий аналіз процесу прийняття та реалізації владних рішень повинен включати суб'єктивний та об'єктивний аспекти, враховувати дилему раціонального вибору (тобто діяльність егоїстичних гравців, які виходять із захисту та розширення простору власного інтересу), дисфункціональність інституційного дизайну країни, що здійснює перехід до демократії (постійний рух від розбалансованості влади до її надмірної концентрації на загальнонаціональному рівні, недостатні повноваження місцевого самоврядування), різноманітні економічні, культурні, соціальні інтереси груп та кланів, які склались у ході посткомуністичного розвитку.

Складність та багатозначність характерні не лише для тих типів демократичного урядування, у яких здійснюється прийняття та реалізація владних рішень, а і самої процедури – суб'єктів владного рішення, його реципієнтів, сутності, відповідності певним інтересам, можливих наслідків тощо. Для комплексного аналізу владного рішення вкрай важливими є здобутки таких наукових дисциплін, як політична наука, соціологія, економічна теорія (зокрема, теорія організації), психологія, публічна політика тому що «… фокус кожної з цих дисциплін і підходи, які вони містять, відрізняються. Напевно, жодна дисципліна не може все пояснити у такій складній справі, як прийняття рішень… Внески до аналізу рішень незмінно перекриваються і взаємодіють між собою. Один фокус служить критикою іншого, і часто існує загальна основа для підходів і їх різних рамок» [4, 223].

У сучасних умовах змінюється розуміння легітимності влади та її рішень. Це пов'язано, у тому числі, із світоглядними зрушеннями доби постмодерну. Протягом історичного розвитку демократії вже

відбулось декілька таких змін, які були суперечливими і охоплювали цілий спектр важливих для суспільства питань. Можна стверджувати, що зміна підходів до легітимності влади пов'язується зі змінами суспільного та політичного устрою, світоглядних орієнтирів в цілому.

Слід враховувати, що демократичний перехід, який триває в Україні вже понад двадцять років, відбувається в особливих умовах внутрішнього розвитку, який можна назвати «посткомунізмом» та у достатньо специфічних умовах становлення нової глобальної пізнавальної ситуації, яку називають «постмодерном».

У широкому розумінні посткомуністичний світ характеризується співіснуванням в одному політичному та соціально-економічному просторі несумісних речей – залишків радянської авторитарної системи та елементів демократичного політичного режиму.

У владному полі нашої країни зустрічаються як тенденції до повернення авторитаризму, так і становлення процедури прийняття та реалізації владних рішень, що відповідає вимогам демократичної політичної взаємодії. Остання передбачає широке залучення громадськості, представників мас-медіа та експертного товариства до вироблення владного рішення, пошук консенсусу та компромісу серед владних інституцій, зацікавлених політичних груп та акторів.

Постмодерне розуміння влади визначається відмовою шукати джерело її легітимації у раціональності, релігії, суспільній моралі, індивіді тощо. Влада розуміється представниками постмодерну (М. Фуко, Ж. Дільоз, Ф. Гваттарі, Ж. Дерида, Ж. Бодріяр та ін.) як «здатність, і насамперед здатність існувати. Як така, вона є творінням «Бога або природи», згідно з висловом Спінози, онтологічною самою-річчю. Але тоді як влада у Спінози була об'єднана ідеєю єдиної субстанції, влада сьогодні є чимось первісно-роспорошеним, можливо, навіть хаотичним. Так, влада може інтуїтивно осмислюватися як сфера, що все охоплює, або як сукупність «по-кочовому розподілених елементів» (Ж. Дельоз). Ці елементи фактично існують, лише взаємопороджуючи один одного. Їхнє до-існування як влади є «віртуальним»… З усвідомлення того факту, що влада ділиться на сили, одна з яких домінує, а друга є об'єктом домінування, що співвідношення сил є характерним елементом самої влади, розподіленої у фізичному полі, у біологічних відносинах (у середині та поміж живих тіл у екосистемах) та серед кочових людських громад, – починається постмодерністська теорія» [1, 72].

Екстраполяція «постмодерної гри» та постсучасних уявлень про владу на політичну площину означає, окрім іншого, відмову від принципів ієрархії, когерентності та системності у діяльності владних інституцій, прийнятті владних рішень.

Постмодерне уявлення про владу розуміє її як «розподільчу мережу, позбавлену меж (віртуальну), позбавлену центру (жоден суб'єкт не є «центром влади», «кожен» поділений і перерозподілений у характерній царині), кореневищу (на противагу закоріненій), іноді безладну, як рій або зграя, іноді без лідера або з тимчасовим лідером… Влада – це синтез сил і відносин, не особиста власність, а різновид безособистісної свободи або творчих можливостей загалу» [1, 73].

І якщо у країнах консолідованої демократії відбувається активний пошук відповіді на виклики постмодерної доби через сформовані механізми активізації комунікації влади та суспільства (мас-медіа, громадські об'єднання, політичні партії тощо), то у країнах, які знаходяться у перехідному стані виникає «хаотичне переплетіння» інформаційних потоків, що відкриває можливості для маніпуляцій громадською думкою, сприяє відтворенню авторитаризму у відносинах суспільства і влади.

Разом із тим, слід визнати, що розвиток демократії у суспільстві визначається як організованою діяльністю владних інституцій, їх ефективністю та координацією, так і рівнем впливовості громадськості на прийняття та реалізацію владних рішень, що забезпечує їхню легітимність. Особливої актуальності це питання набуває у нашій країні на регіональному та місцевому рівнях, бо саме тут владні рішення безпосередньо стосуються кожного громадянина та впливають на його повсякденне життя.

Через це варто погодитись із Ю. Мірошниченком у тому, що у сучасних умовах «… доцільно створити перспективний проект політичних і законодавчих реформ у державі. В ньому слід накреслити першочергові та перспективні рішення. Інтереси України вимагають скоординованих зусиль законодавчої і виконавчої гілок влади, у тому числі центральних і місцевих органів у виробленні і проведенні єдиної національної політики країни. Процес її формування і реалізації необхідно здійснювати програмно-цільовим методом, який базується на системному підході до організації, міжвідомчої координації і управління, в основі якого знаходиться система ППБ («стратегічного планування – програмування – розробки бюджету»), завдання якої полягає в тому, щоб слугувати формою зв'язку між стратегією і тактикою вирішення першочергових державних проблем та розробкою державного бюджету» [3].

Легітимність влади та її рішень виступає одним із визначальних факторів демократичного розвитку, який «забезпечується через підняття рівня раціональності сприйняття політичного курсу держави і відповідний рівень сприйняття цього суспільством, в цілому, його

окремими складовими, зокрема… Сьогодні поняття легітимності є невід'ємною складовою розвитку та формування правової демократичної держави та громадянського суспільства. Останнє вимагає більш активної участі громадян в їх розбудові та розвитку. Тому і виникає багато питань щодо того, яким чином повинна бути встановлена (чи сформована, досягнута) легітимність владних структур» [2].

Демократія, як плюралістичний режим, інституціоналізує існуючі у суспільстві конфлікти та шляхи їх вирішення: «не існує демократії без того, щоб не здійснювався рішучий вибір для розв'язання суперечок. Займатися політикою в умовах демократії означає обрати свій табір, стати на чийсь бік… Але водночас немає більше демократії без формування спільного світу, без визнання спільних цінностей, які дають змогу не доводити конфлікти до крайнощів громадянської війни» [5, 25].

З цього внутрішнього протиріччя демократичного політичного режиму П. Розанвалон виводить необхідність вирізняти інститути конфлікту та інститути консенсусу: «З одного боку маємо упереджений, суб'єктивний світ електорально-представницької сфери, з іншого – об'єктивний світ інститутів непрямої демократії. Визнання специфіки цих останніх дає змогу, таким чином, повністю зберігати обидва полюси демократичної напруженості… Не може бути демократії без можливості приймати рішення, діяти швидко… Але не може бути демократії і без інститутів, покликаних постійно нагадувати про суть загального інтересу і самостійно сприяти, бодай частково, його реалізації. Демократичне життя передбачає, отже, організацію певної форми розділення і напруженості між інститутами, що належать до сфери прийняття рішень більшістю, і інститутами, наближеними до імперативу обґрунтування одностайністю» [5, 26].

У сучасних умовах розвиток демократії створює особливий тип демократичної легітимності, який можна назвати «демократія участі» (термін вперше вжито у 1962 році), а П. Розанвалон пропонує назву «демократія взаємодії» (або – інтерактивна демократія), яка, на його думку, передбачає наближеність, відкритість, чутливість до інших, відсутність формалізму, а також «… сходження демократії до громадянського суспільства, процедури прямого волевиявлення громадян, децентралізацію влади, прихід активнішого громадянства і створення автономнішої індивідуальності» [5, 243].

Саме тому, при здійсненні демократичного переходу необхідно встановити оптимальний баланс владних інституцій, розмежувати повноваження між центром та регіонами для прийняття ефективних раціональних рішень. На думку Ю. Мірошниченка «Особливе зна-

чення слід надати розвитку суб'єктів прийняття державно-політичних рішень, оскільки саме вони утворюють динамічну систему, в якій постійно відбувається перерозподіл сил та впливу, ціннісних орієнтацій, ресурсів влади. Поряд з цим важливе значення має забезпечення подальшого розвитку процесу демократичної законотворчості в Україні. Останній неможливий без уміння державної влади керувати результатами прийнятого рішення. Важливо впливати на ситуацію, конструювати політичне середовище так, щоб прийняття рішення з необхідністю вимагало забезпечення спадкоємності в законотворчості, планування та прогнозування майбутніх державно-політичних рішень як логічних наслідків попередніх рішень [3].

Але вкрай важлива роль належить й участі громадян у прийнятті владних рішень, яка має збагачувати та водночас критикувати функціонування органів державної влади.

Сучасне урядування виступає складною багатошаровою чи багатогалузевою діяльністю, в якій публічна політика складається з численних моментів прийняття рішень за участі громадян: участь стає способом урядування.

Демократична легітимність спирається на перманентне представництво та розривається у процесі взаємодії між владою та громадянами: «З процедурної точки зору, представляти – це здійснювати доручення, діяти замість іншої особи. Завжди існує, отже, певна форма заміни, умови якої слід визначати з точністю, щоб налагодити її. У рамках демократії взаємодії ця концепція представництва вже не має сенсу. Звісно, правлячі верстви і громадяни, якими вони правлять, як завжди є роз'єднаними. Але це роз'єднання вже не входить в уявлення про доручення (мандат). Громадяни не прагнуть правити. Навпаки, вони визнають, що влада має функціонально існувати в диференційований спосіб. Влада, відтак стає схожою на своєрідну рефлексивну силу, завдання якої – постійно виробляти проекти й ідеї, відносно яких різні елементи суспільства зможуть позиціонувати себе, переглянути свої очікування, краще оцінити умови того, з чим вони погоджуються, або відкидають. Наближеність у цьому випадку розуміється не як спосіб скорочення відстані, а як відкритість, здатність щиро увійти в гру взаємного відкриття одне одному влади й суспільства… Через це представництво стає водночас пізнавальним і інформаційним: воно є частиною політичної дії суспільства, структуруючи процес постійного обміну як між владою і суспільством, так і всередині самого суспільства. Ідея представництва відділяється також і від поняття виборів одноразового моменту: вона вказує на здійснення перманентного процесу» [5, 244].

У нашій країні перманентне представництво неможливо без урахування історичного та культурного контексту, самобутності, політичної культури, традицій.

Таким чином, перехід до консолідованої демократії в Україні є можливим за умов формування ефективної взаємодії влади та громадян, що передбачає високий авторитет владних інституцій, здійснення ними управлінської функції з урахуванням громадської думки.

Бібліографічний список

1. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
2. Кузнєцов С. С. Процес легітимації державної влади в Україні в умовах сучасних демократичних трансформацій : дис. канд. політ. наук: 23.00.02 – ОНЮА / С. С. Кузнєцов. – Одеса, 2008. – 18 с.
3. Мірошниченко Ю. Р. Демократичні механізми підготовки і прийняття державно-політичних рішень : дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького / Ю. Р. Мірошниченко. – К., 2006. – 18 с.
4. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс / пер. з англ. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.
5. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлективність, наближеність / П. Розанвалон; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
6. Яковлев Д. В. Раціоналізація політичної комунікації як альтернатива медіатизації взаємодії влади та суспільства в Україні / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса, 2011. – Вип. 41. – С. 19-26.

В статье рассматривается процесс принятия властного решения в условиях переходного периода, механизмы его легитимации в современных условиях. Отмечается необходимость перманентного участия граждан в деятельности властных институтов.

The article discusses the process of decision making authority under transitional arrangements for its legitimacy in modern conditions. There is a need for permanent participation in the activities of government institutions.

Стаття надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 316.46

Карпець Ю. В., НУ «ОЮА»

ІНСТИТУТ ЛІДЕРСТВА ЯК МЕХАНІЗМ ВПЛИВУ В ПОЛІТИКО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена одній із актуальних проблем у сучасному політичному житті, а саме – дослідженню функціонування інституту лідерства як механізму політичного впливу. З'ясовано сутність понять «лідерство» та «лідер», означені форми та вектори впливу інституту політичного лідерства в сучасному українському політикумі.

Однією з найважливіших сучасних проблем суспільства є проблема формування політичного лідерства як інституції. Сьогодні в Україні, та й в світі в цілому, як ніколи, висока потреба в появі політичного лідера, який здатен швидко і чітко реагувати на всі проблеми (як соціально-економічного, так і політичного характеру) та ефективно, а головне вчасно і відповідно до потреб суспільства їх вирішувати. На нашу думку, саме інститут політичного лідерства (за умови його підтримки з боку громадянського суспільства) покликаний ефективно і реально впливати на сучасний політичний процес. Цей вплив є одним з найважливіших чинників, який сприяє соціокультурному розвитку суспільства та відіграє значну роль у модернізаційних процесах країни, безпосередньо пов'язаний із характером і якістю політичної влади. Це один із найвагоміших системоутворюючих елементів державно-політичного життя.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що перебуваючи в умовах «хронічної» нестабільності, суспільство прагне з'ясувати все, що стосується якостей такого інституту як політичне лідерство та форм і векторів його впливу.

Після розпаду Радянського Союзу та утворення власної національної держави, значно збільшився інтерес до вивчення проблеми лідерства. Суспільство пильно стежить за політичним життям країни, за утворенням та функціонуванням політичних партій, громадських рухів та груп, за появою нових лідерів, які реалізують функції державної влади. Це пояснюється насамперед тим, що суспільство зіткнулося з рядом соціально-економічних та політичних проблем, які вимагають оперативного і якісного вирішення. Оскільки державна політика не існує без політичних лідерів та їхньої діяльності, виникла нагальна потреба у вивченні і дослідженні феномена лідерства та напрямків його політичного впливу.

На перехідному етапі від авторитаризму до демократії в Україні продовжується розбудова інституту політичного лідерства.

© Ю. В. Карпець, 2013

Саме політичні лідери, займаючи високі державні посади, формують сприйняття і образ держави у світі, а це в свою чергу, дає змогу розглядати політичне лідерство не лише як впливовий професійний і соціальний інститут, а й як ефективний інструмент внутрішньої і зовнішньої політики, важливу умову успішного розвитку української політичної нації.

Перед тим, як перейти до безпосереднього висвітлення проблеми, доцільним було б з'ясувати, хто з науковців вже займався вивченням сформульованої нами проблеми. Варто відзначити, що на сьогоднішній день практично не має наукових праць, які б всебічно досліджували вплив лідерства на політичний процес. Серед науковців, які займалися дослідженням лідерства та механізму створення його іміджу варто відзначити А. Ахундову, яка присвятила свою працю висвітленню проблем політичного лідерства, В. Батушан – вивчав особливості професійної підготовки політичних лідерів для підвищення ефективності впливу і взаємодії в державному управлінні, І. Єремєєва – з'ясувала проблеми формування ефективного іміджу в сучасній політології, Д. Коваленко і М. Школяр – в своїй праці зосередились на гендерному аспекті лідерства, Р. Нелюбов – присвятив свої праці визначенню ролі української еліти в процесі державотворення та з'ясуванню концепції політичного лідера у працях Н. Макіавеллі, О. Нурко та А. Новик – досліджували формування іміджу авторитарного лідера тощо.

Значно менше уваги в науковій літературі присвячено питанню політичного вливу. Серед незначної когорти науковців, яких цікавила ця категорія політичної науки варто зазначити В. Власова, який в своїй праці «Вплив і процес» досліджував умови здійснення впливу, функції і форми його здійснення та ін. Дж. Пфеффер пропонує аналіз влади та демонструє як лідери використовують її у власних цілях. У роботі автор аналізує фактори які лежать в основі особистої влади і впливу Д. Виговський спробував з'ясувати сутність політичного впливу як категорії політичної науки. Г. Осика в своєму дисертаційному дослідженні з'ясовувала сучасні електронні джерела політичного впливу.

Для кращого розуміння предмету дослідження, доцільно було б окреслити дефініцію категорій «лідер», «лідерство», «вплив» та «політичний вплив». Так, термін «лідер» походить від англійського слова leader і означає «ведучий», «керівник», «вождь». За визначенням словника із соціальної політики, поняття «лідер» означає авторитетний член організації або групи, особистий вплив якого дозволяє йому грати головну роль у соціальних ситуаціях і процесах [1, 100].

У словниках загального характеру «лідер» визначається як глава, керівник політичної партії, громадської організації і як особа, що користується найбільшим авторитетом, впливом в певному колективі. Політологія розглядає лідерство як один з найважливіших елементів механізму регулювання відносин індивідів, соціальних груп та інститутів у сфері політики. Лідер – це член групи, який бере на себе більшу частину відповідальності в досягненні групових цілей, ніж інша частина групи [2].

А. Ахундова у своїй науковій праці, присвяченій феномену лідерства, зазначає, що лідером є особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції, регуляції, оптимізації спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства; це член групи, за яким всі інші члени визнають право приймати життєво важливі рішення у відповідальних для неї ситуаціях, – рішення, що зачіпають їхні інтереси, і визначають напрями і характер діяльності всієї групи. Крім того, це найавторитетніша особистість, що реально відіграє центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємовідносин.

Інколи поняття «лідер» ототожнюють з поняттям «керівник», але така позиція є невірною, адже не завжди лідер є керівником колективу, а керівник у свою чергу не завжди є лідером. Відмінність керівника від лідера полягає ще також в тому, що першого зазвичай, призначають, він наділений офіційним правом заохочувати та наказувати, є відповідальним за стан справ у колективі, тоді як лідер – обирається стихійно та не має офіційних зобов'язань [3].

Такої ж думки притримується і А. Траверсе, але при цьому зазначає, що лідер не може не мати якостей керівника (тобто організаторських, комунікативних та інших професійно необхідних і достатніх здібностей). Він має прагнути і бути здатним консолідувати зусилля оточуючих та активно впливати (в межах певної території) на цей процес задля досягнення означених і проголошених цілей [4].

А. Ахундова дає визначення і іншій категорії, і вважає, що лідерство у сучасному суспільстві – це вплив, авторитет, влада і контроль над іншими; це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з прийняттям владних рішень, це керівна посада.

Варто наголосити на тому, що політика неможлива без політичного лідера, який виступає символом спільності і зразком політичної поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади [3].

С. Осипова, в своєму дисертаційному дослідженні, дає декілька визначень лідерству. Перш за все, на її думку, лідерство має

визначатися як пріоритетний вплив з боку певної особи на все суспільство, організацію чи групу. З другого боку – це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням владних рішень, тобто це керівна посада. По-третє, політичне лідерство виступає як своєрідне підприємництво, яке здійснюється на політичному ринку, на якому політичні підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої програми вирішення суспільних задач і передбачувані способи їх реалізації на керівні посади. По-четверте, політичне лідерство – є символом спільності і зразком поведінки групи, здатної реалізувати її інтереси за допомогою влади [5, 5].

На думку А. Д. Пахарєва лідерство – це не тільки набір неординарних якостей і здібностей лідера, а й особливий вид міжособистісних взаємин, і його вплив є цілеспрямованим і передбачуваним, характеризується тривалістю часу та динамічністю [6, 7].

В. Власов розуміє під лідерством персоніфіковану форму соціального контролю та інтеграцію всіх механізмів і способів індивідуально-особистісного впливу з метою досягнення максимального ефекту в груповій діяльності [7].

В політологічній літературі вирізняють ще таке поняття як «контреліта», до якої відносять лідерів та впливових осіб з опозиційних політичних сил, партій, громадських рухів, яка не отримали підтримки більшості населення, та аналізує й критикує дії влади, пропонуючи власні шляхи розвитку держави [*8*]. Не можна говорити про те, що опозиція не впливає на політичний курс певного регіону, або держави вцілому, саме під її нищівною критикою лідери, що знаходяться при владі, змушені корегувати свій політичний курс. Але в більшості випадків, завдяки неконструктивній критиці, з метою підвищиння свого авторитету, «контреліта» замість активізувати суспільство, сіє в ньому зневіру і скептицизм.

Якщо говорити про таку категорію, як вплив, то під ним слід розуміти комплекс факторів, які за певних умов можуть змінити поведінку, світосприйняття особи, її ціннісні орієнтири, або групи осіб в потрібному напрямку. У своїй праці Д. Виговський наводить соціологічне визначення впливу, яке є цілеспрямованою зміною уявлень, поглядів, поведінки особи або групи шляхом діяння; однією з форм реалізації влади.

Що ж до політичного впливу, то це взаємодія суб'єктів політики з метою зміни існуючого стану чи поведінки суспільства для отримання дивідендів, вигод, певних переваг [9, 63]

Інтерес до лідерства і спроби осмислити цей складний соціальний феномен виходить із стародавніх часів. Політика й історія в епоху

Античності вивчалися переважно з позиції тих людей, які управляли та керували іншими. Спочатку їх право на керівництво обгрунтовувалося високими моральними якостями і достоїнствами. Самі лідери представлялися в образі героїв, наділених особливими фізичними якостями і моральними чеснотами.

У середні віки в суспільній думці переважав погляд на історію як на промисел Божий, політична думка розвивалася переважно зусиллями релігійних діячів і мислителів. Тому і політичні лідери в працях мислителів тієї епохи це провідники Божої волі.

В епоху Відродження, в центрі уваги громадської думки перебувала людина з її земними радощами і проблемами. Такою людиною в оточенні інших людей постає політичний лідер в працях італійського мислителя Н. Макіавеллі, який переніс політичного лідера з області уявного та належного в площину реального життя. В цей час відбувається звільнення від теології та активний аналіз проблем прав, державних законів, виникнення й функціонування політичних інститутів [10].

Зокрема останній розробив власну теорію лідерства, яка містить чотири основних положення: 1) влада лідера корениться в підтримці його прибічників; 2) підлеглі повинні знати, що вони можуть очікувати від свого лідера, і розуміти, що він очікує від них; 3) лідер повинен володіти волею до виживання; 4) правитель – завжди зразок мудрості і справедливості для своїх прихильників [11].

Питаннями лідерства та лідера займався відомий німецький соціолог, економіст і правознавець XIX ст. М. Вебер, який запропонував типологію лідерства, за якою виділив такі три типи:

– Традиційне лідерство, яке ґрунтується на вірі у святість традицій, звичаїв. Авторитет лідера традиційний і часто передається у спадок. Так, старший син монарха після його смерті сам стає монархом;

– Раціонально-легальне лідерство грунтується на вірі в законність існуючого порядку, його «розумність». Раціонально-легальний лідер приходить до влади на основі існуючих у суспільстві законів та інших правових норм. Він, як правило, обирається на керівну посаду в ході демократичних виборів. Відсторонення від посади легального лідера також відбувається на основі чинного законодавства.

– Харизматичне лідерство грунтується на вірі в особливі якості індивіда, які привабливі для народу. У ролі харизми можуть виступати такі якості, як мужність, рішучість, близькість лідера до народу та ін. У баченні народу харизматичний лідер – це лідер-напівбог, пророк, який все знає і все може. Такий тип лідера з'являється, як правило, в кризові періоди розвитку суспільства [12].

Спробою пояснення феномена політичного лідерства виступає концепція особистісних якостей. В її основу була покладена ідея домінування суб'єктивних факторів у політичному процесі, коли пояснення владних відносин ґрунтувалося на визнанні вирішальної ролі особистісних якостей правлячих осіб. За нею, політичний лідер розглядається як активний і самодостатній суб'єкт суспільно-політичної діяльності, який завдяки своїм умінням і здібностям може впливати на пасивні маси [13, 6].

Існують й інші класифікації феномена політичного лідерства. Серед найпоширеніших в сучасній політичній науці, варто відзначити, психопатологічну типологію Г. Лассуелла розподіляє лідерів на «теоретиків», «адміністраторів» і «агітаторів», наділяючи кожний з цих типів специфічними властивостями. Типологія Д. Рисмана деференціює лідерів на «байдужих», «моралізаторів» і «внутрішніх спостерігачів». Типологія Дж. Барбера поділяє президентів США на чотири типи за шкалами «активності-пасивності» і «позитивності-негативності». В. Джоунс визначив чотири типи лідерів, зокрема «делегат», «довірена особа», «лакей», «підприємець», які діють у ринковому демократичному суспільстві, [13, 7].

Політичне лідерство є наслідком природних потреб людського суспільства. Ці потреби диктуються необхідністю самоорганізації, упорядкування життєвого укладу і поведінки людей з метою забезпечення їхньої життєдіяльності. Таке впорядкування досягається завдяки вертикальному управлінню, на чолі якого є лідер.

Західні політологи виділяють три основні компоненти ефективного лідерства:

– індивідуальні риси лідера;

– ресурси або інструменти, якими він володіє;

– ситуацію, в якій він діє і яка впливає на його політичну поведінку [6, 7].

Діяльність лідера є специфічною сферою його професійної активності і полягає в прагненні, за допомогою важелів політичної влади і особистого авторитету, практично реалізувати свої власні та групові інтереси, досягти поставленої мети, що була проголошена в задекларованій програмі, а це, в свою чергу, дасть можливість вирішити актуальні суспільні проблеми. Специфіка функціонування лідера визначається сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів. Так, до зовнішніх факторів відноситься національно-історична ситуація, у якій здійснює свою діяльність політичний лідер (політичний режим і політична культура країни). До внутрішніх відносять: психологічні характеристики і стиль поведінки політичного лідера [13, 8].

Важливими критеріями професіоналізму діяльності лідера виступають: здатність впливати на сучасні соціально-політичні і економічні процеси в суспільстві, політичну культуру різних соціальних груп, ефективно будувати управлінську вертикаль; рівень і обсяг професійних політичних знань; ступінь опанування професійними навичками і уміннями; специфіка професійної політичної позиції лідера; стиль політичної діяльності лідера як система індивідуальних підходів і способів розв'язання завдань політичної діяльності, формування комунікативних взаємозв'язків у соціальному середовищі; уміння формувати і підтримувати внутрішньоорганізаційну культуру своєї команди. Саме така діяльність лідера характеризується як професійна [13, 10-11].

Для успішної реалізації своєї програми, лідер, насамперед, повинен завоювати довіру мас та їх авторитет.

Інтереси суспільства вимагають від лідерів не тільки чітко сформульованих програм перетворень, але і бачення їх наслідків як позитивного, так і негативного характеру.

Головним змістом професійної діяльності лідерів є їх участь в здійсненні державної влади в сучасному суспільстві. Для того, щоб процес ухвалення державних рішень був гармонійним, узгоджувався з інтересами мас і цілями суспільного розвитку, діяльність лідерів повинна бути, перш за все, професійною [5, 10].

На даний час політична культура українських громадян є перехідною від підданської до активістської, для якої характерний стан розгубленості та соціальна пасивність, а це є підґрунтям для маніпулювання. Адже там де люди займають активну позицію, мають високу політичну культуру – менше можливостей для маніпуляції через різні політичні технології.

Своєрідністю формування іміджу українського лідера є те, що він створюється в умовах занепаду цінностей, які були притаманні минулим поколінням, й одночасно із застосуванням новітніх виборчих технологій [14, 10-13].

Політичним іміджем лідера є образ, що спеціально створюється та формується для досягнення поставлених цілей, та має відповідати як сценічним даним кандидата, так і соціально-психологічним очікуванням виборців. Головну роль у формуванні іміджу відіграють іміджмейкери політехнологи, які в процесі своєї діяльності вирішують дві задачі: по-перше, розробка позитивного іміджу політика відповідно до вимог та очікувань населення; по-друге, забезпечення ефективної роботи політика у структурі влади [15, 64].

Ще Н. Маккіавелі в своїй праці «Государь» звертав увагу на те, яким чином необхідно приховувати власні негативні дії (тобто маніпулювати свідомістю людей). Він неодноразово підкреслює те, що якщо правитель вчиняє вигідні для нього аморальні вчинки, він повинен всіляко приховувати їх і представляти себе як чесну і порядну людину. Мислитель зазначає, що: «…правителю немає необхідності володіти усіма чеснотами, але є пряма необхідність виглядати наділеним ними… Нехай перед тими, хто бачить його та чує, він з'явиться як саме милосердя, вірність, людяність і чесність, особливо чесність» [16].

Створення такого образу відбувається поетапно, кожний з яких має свої методи втілення в життя: а) збір і аналіз інформації, б) конструювання іміджу, в) адаптація кандидата до образу, г) апробація на електораті, д) аналіз інформації про імідж, є) корекція іміджу, ж) аналіз результатів [14, 10].

На сьогоднішній день, на жаль, спостерігається криза моральних цінностей, відсутній діалог еліти з масами, у суспільстві запанував культ наживи будь-яким засобами.

Політичний діяч України, який прийшов до влади, прагне максимально використовувати свій статус в своїй особистих інтересах. Наслідком такої ситуації стали: гігантський розрив між політичними лідерами та народом, відбулося падіння рівня суспільної довіри до владних структур та політичних лідерів. Єдиним виходом з такої ситуації є істотне підвищення якості української політичної еліти шляхом її глибокого оновлення шляхом залучення нових людей та фахової підготовки, які краще відповідали б потребам модернізації суспільства та викликам сучасного світу [17, 143-144].

В. Батушан під час вивчення проблем професійної підготовки політичних лідерів наводить дві основні моделі: північноамериканська (США, Канада та ін.), яка реалізується в університетській підготовці та західноєвропейська континентальна (Іспанія, Італія, Німеччина, Франція та ін.), яка передбачає утворення загальнонаціональних закладів, підпорядкованих голові уряду або іншому вищому керівництву. На його думку, найпрогресивнішу професійну підготовку державних службовців, втому числі і політичних лідерів здійснює Міжнародна організація праці, визнано MES-концепцію, яка довела свою ефективність світу через реалізацію трьох найважливіших принципів професійної підготовки: 1) орієнтація на діяльність; 2) провідна роль того, хто навчається; 3) гарантія результату [18].

В Україні лише зовсім недавно, майбутні політичні лідери отримали можливість здобути полівалентні знання, які будуть безпосередньо використовуватися в своїй професійній діяльності. Випускники таких спеціальностей, як «Державне управління», «Парламентаризм та пар-

ламентська діяльність» будуть швидше адаптовуватися до політичних процесів, які відбуватимуться в Україні та світі.

Населення України вже втомилося від фінансово-економіної кризи, політичної нестабільності і готове пожертвувати частиною своїх прав на користь «сильної руки». Свідченням цього є опубліковані результати досліджень представлені Research & Branding Group, які вказують на те, що українці прагнуть сильного лідера, за що віддали свої голоси 80 % опитаних [19, 101].

Отже, у підсумку варто зазначити, що інститут лідерства є однією з головних складових ефективного управління в державі. Саме завдяки його авторитету та впливу (як формального так і неформального) залежить якісна складова розробленого та задекларованого (регіонального, загальнодержавного, зовнішньополітичного) курсу.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуалізується потреба у появі видатних політичних лідерів, здатних вивести з кризи та зупинити регіональний розкол України, відновити ідеї справедливості та моральності та реалізувати їх на практиці.

Діяльність лідера завжди має бути направлена на забезпечення економічної та політичної стабільності, соціальної справедливості, зростання рівня життя і добробуту громадян. Адже на лідера покладається ухвалення стратегічно важливих рішень, від яких залежить доля не тільки країни, а й кожного окремого громадянина. Ефективність впливу на суспільно-політичні, соціально-економічні та державотворчі процеси з боку інституту політичного лідерства безпосередньо залежить від стабільного і систематичного моніторингу громадської думки.

Отже, механізм соціально-політичного лідерства органічно пов'язаний із реалізацією феномена впливу в тій чи іншій соціальній спільності, коли політико-правова регламентація діяльності політичного діяча чи лідера близькоспоріднена із механізмом соціального контролю за прийняттям рішень, їх використанням в контексті зворотнього зв'язку в системі «лідер суспільство». Соціально-політичний вплив лідера – це не тільки реалізація політико-правових імперативів в його діяльності та домінування особистісного впливу над формальним, це ще й реальне входження позитивно-суб'єктивних ознак лідера як суб'єкта політичного впливу в практичну площину соціально-позитивних дій.

Бібліографічний список

1. Словник із соціальної політики. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 253 с.
2. Сущность, функции и типология политического лідерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.paruszakona.ru/?p=100

3. Ахундова А. Проблеми політичного лідерства [Електронний ресурс] / А. Ахундова // Гілєя: науковий вісник. – 2012. – Вип. 58. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_58/Gileya58/P8_doc.pdf
4. Траверсе О. Політичне лідерство: поняття, дискурс, практика [Електронний ресурс] / О. Траверсе. – Режим доступу : http: //www.viche.info/journal/332/
5. Осипова С.А. Сучасні тенденції формування інституту політичного лідерства та їх прояв в Україні : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси»/ С. А. Осипова. – О., 2006. – 16 с.
6. Пахарєв А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище : автореф. дис. … доктора. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / А. Д. Пахарєв. – К., 2003. – 32 с.
7. Власов В. И. Влияние и процесс: монография [Електронний ресурс] / В. И. Власов. – Ростов на Дону, 2000. – Режим доступу : http: //filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001096/st000.shtml
8. Нелюбов О. Р. Роль української еліти в процесі державотворення / О. Р. Нелюбов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – С. 210-214.
9. Виговський Д. Суть політичного впливу як категорії політичної науки / Д. Виговський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – Вип. 19. – С. 62-66.
10. Понятие лидерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.paruszakona.ru/?p=102
11. Теория лидерства Н.Макиавелли [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.paruszakona.ru/?p=104
12. Типология лидерства по Веберу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.paruszakona.ru/?p=108
13. Біленко С. С. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному просторі : автореф. дис. на здобуття канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси «/ С. С. Біленко. – О., 2004. – 16 с.
14. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації : автореф. дис. … канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / С. Г. Денисюк. – К., 2007. – 18 с.
15. Єремєєва І. А. Проблеми формування ефективного іміджу в сучасній політології / І. А. Єремєєва // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3-4. – С. 63-69.

16. Нелюбов О. Р. Концепція політичного лідера у працях Н. Макіавеллі [Електронний ресурс] / О. Р. Нелюбов. // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Vdakk/2011_2/47.pdf
17. Ткачук В. Політична еліта та політична модернізація / В. Ткачук // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 139-144.
18. Батушан В. В. Професійна підготовка політичних лідерів як шлях підвищення ефективності впливу і взаємодії в державному управлінні [Електронний ресурс] / В. В. Батушан // Державне управління: теорія і практика. – 2011. – № 1. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2011_1/txts/Batushan.pdf
19. Шурко О. Формування іміджу авторитетного лідера в сучасних умовах / О. Шурко, А. Новик // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22. – С. 100-105.

Статья посвящена одной из актуальных проблем в современной политической жизни – исследованию функционирования института лидерства как механизма политического влияния. Определена сущность понятий «лидерство» и «лидер», выявлены формы и векторы влияния института политического лидерства в современном украинском политикуме.

The article deals with one of the urgent problems in contemporary political life – study of leadership as determinants of political influence. The essence of the concepts of «leadership» and «leader» are defined forms and vectors influence political leadership institute in contemporary Ukrainian politics.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 321.01/02

Лазарев С. С., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕСУРСІВ

В статті здійснено аналіз теоретичних підходів до розуміння політичних ресурсів, вивчається сутність ресурсів, їх природа та зміст. Аналізується зміст таких понять як ресурси влади, можливості влади, різноманітні типології ресурсів та специфіка саме політичних ресурсів.

Суб'єкти політичної взаємодії не завжди раціонально використовують наявні політичні ресурси. Це призводить до непередбачених

© С. С. Лазарев, 2013

ускладнень, додаткових фінансових, матеріальних та інших витрат, сприяє поглибленню конфліктних ситуацій та політичної напруженості.

Дослідження поняття політичних ресурсів, вивчення структури і механізмів відтворення політичних ресурсів, каналів і ступеня їх впливу на політичну ситуацію в суспільстві, «запобіжних механізмів», закладених у структурі політичних ресурсів, представляє науковий інтерес. Проблема полягає в тому, що не розроблені політологічні критерії, показники та ознаки, що характеризують специфіку, стан та процеси формування і використання політичних ресурсів. Поняття політичних ресурсів ще не отримало розгорнутого висвітлення в політології.

Цей термін вживається як у широкому, так і вузькому значеннях. У широкому розумінні ресурси влади являють собою все те, що індивід або група можуть використовувати для впливу на інших суб'єктів влади. Таке розуміння ресурсів є досить загальним і не дозволяє диференціювати різні елементи влади, оскільки в цьому випадку ресурси включають всі фактори, які здатні так чи інакше вплинути на владу: якості суб'єкта (компетентність, організованість і т. п.); деякі властивості об'єкта (наприклад його політичну довірливість, звичку підкорюватися владі, авторитет і т. д.); сприятливу для суб'єкта ситуацію (економічний підйом, опозиція тощо), а також матеріальні й інші засоби впливу (гроші, зброя, сировина тощо). При такому широкому розумінні ресурсів втрачається їх специфіка як щодо самостійного елементу, який є посередником взаємодії агентів влади та важливим політичним чинником підпорядкування і панування.

Тому, переважним є більш вузьке трактування ресурсів, їх розуміння як всіх тих засобів, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт влади. Ресурси можуть застосовуватися для заохочення, покарання або переконання. У процесі їх реалізації суб'єктом вони можуть трансформуватися у владу, яка і є здатністю перетворювати певні ресурси у стійкий вплив у рамках системи взаємопов'язаних агентів.

В різних суспільних і гуманітарних науках є спроби охарактеризувати ресурси, в тому числі і в політичному аспекті. Однак у політичній науці немає усталеного визначення політичних ресурсів, критеріїв, ознак, показників, що характеризують їх стан, процеси формування та використання. Виникають складності з методикою виявлення політичних ресурсів і визначення їх ефективності. Це говорить про актуальність тематики данної статі.

Об'єктом данної статті є ресурси влади та суспільства. Предметом – визначення політичних ресурсів суспільсттва. Мета – вивчення концептуальних засад розуміння політичних ресурсів. Для досягнення

цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: розкрити поняття політичних ресурсів; дослідити різноманітні точки зору щодо цього поняття, визначити загальні підходи та теорії природи та сутності політичних ресурсів, надати власне бачення щодо поняття та сутності політичних ресурсів.

Певні положення, що дозволяють охарактеризувати поняття політичних ресурсів, відображені в роботах П. А. Сорокіна, П. Дракера, Н. Еліаса, К. Шмітта, Р. Міллса, К. Маркса, М. Вебера, Н. Вінера, Т. Парсонса, Р. Мертона, Ф. Селзніка, П. Бурдьє та інш.

Деякі методологічні орієнтири для типологізації політичних ресурсів і розкриття їх функціональних особливостей містяться в роботах Д. Мангейма, А. Етціоні, П. Блау, Ф. Гоулда, Р. К. Річа, К. Хайнінгса, Р. Роуза, Р. Уайта та інш.

Ресурсне забезпечення політичних процесів тією чи іншою мірою висвітлено в роботах Г. Баранова, Є. Бойкова, Н. Борисової, А. Колесникова, М. Желтова, Ж. Тощенко, А. Тулеева, Ю. Клейберг, Л. Сморгунова, Є. Тарасова.

Дослідники виробили деякі підходи до типологізації політичних ресурсів, пропонуючи різні концептуальні варіанти їх організації та використання. Сюди можна віднести конфліктні «моделі» в теорії соціальної дії та виділення економічного (виробничого) чинника в якості ресурсостворюючого. Так, Р. Міллс розглядав взаємодію в політиці як відносини «панування і підпорядкування» [6, с. 45]. А. Мендра зазначив взаємозалежності потенційних ресурсів і демографічних процесів у суспільстві [5, с. 112]. П. Сорокін підкреслював залежність ресурсів від видів соціальної взаємодії (характеру «актів», «провідників» і т. д.) [9, с. 234]. У Т. Парсонса можна зустріти ідеї мобілізаційної теорії організації ресурсів суспільства для досягнення колективних цілей, спільних інтересів [14, с. 49].

Крім терміна «ресурси влади» в політичній літературі використовуються й інші. Інколи використовують терміни «основи влади», «засоби влади» і т. д. Згідно з наведеним визначенням до владних ресурсів належать такі їх різновиди: важливі для об'єкта цінності, контрольовані суб'єктом влади (предмети споживання, гроші, умови життєдіяльності); засоби, здатні вплинути на внутрішній світ, мотивацію людини (ЗМІ, проповідь в церкві і т. п.); знаряддя (інструменти), за допомогою яких можна позбавити людину тих чи інших цінностей, в тому числі вищої – життя (каральні органи, зброя).

Розуміння того, що таке ресурси влади, є неоднаковим у різних дослідників. Так, М. Роджерс визначає ресурси влади як «благо, володіння яким підвищує здатність його володаря впливати на інших

індивідів» [8, с. 76]. Характеризуючи роль «ресурсів» в поясненні і дослідженні владних відносин, Р. Даль підкреслює, що аналіз їх розподілу між індивідами і соціальними групами в різних суспільствах і історичних умовах – це стародавній, загальновизнаний, поширений і переконливий засіб пояснення [3, с. 39], використаний Аристотелем в Греції в IVв. до н. е., Дж. Херрінгтон для характеристики суспільства XVII в. в Англії, засновниками американської конституції і багатьма видатними вченими XX в.

Аналіз ресурсів є необхідним для розуміння розподілу влади в суспільстві, він допомагає виділити різні форми влади і оцінити її основні параметри. Ресурси можуть застосовуватися для заохочення, покарання чи переконання. У процесі їх реалізації суб'єктом вони можуть трансформуватися у владу, яка є здатністю перетворювати певні ресурси у стійкий вплив в рамках системи взаємопов'язаних агентів.

Більшість науковців згодні з тим, що ресурси влади можуть бути різними, і немає єдиного ресурсу влади. Наприклад, А. Етціоні виділяє примусові ресурси, ресурси, що дають вигоду, і нормативні ресурси влади. До цієї класифікації слід додати ще один тип ресурсів влади – знання [13, с. 18].

Р. Даль запропонував ще більш докладний перелік ресурсів політичної влади, який включає вільний час акторів, гроші і багатство, контроль над робочими місцями, контроль над інформацією, соціальне становище, володіння харизмою, популярністю і легітимністю, посадові права, солідарність, здатність отримати підтримку інших людей та груп та ін. Уміння Р. Даль не включає в свій перелік ресурсів, хоча і визнає, що формально вміння можуть розглядатися як «особливий ресурс». Єдиний мотив невключення полягає в тому, що вони вважаються дуже значущими для пояснення відмінностей між владою різних лідерів. Однак даний аргумент виглядає не цілком переконливо [3, с. 40]. Те ж саме можна сказати і щодо багатьох інших ресурсів влади. Т. Бентон пропонує розмежувати «можливості» і «ресурси». Перші відносяться до внутрішньої природи акторів, другі – до їх зовнішніх структурних властивостей. Підхід Т. Бентона базується на реалістскій методології, вілповідно до якої влада людини (або речі) пов'язана з її природою. Погоджуючись з основними положеннями реалістского підходу, Бентон, однак, вважає, що цей підхід не може безпосередньо використовуватися стосовно до поняття політичної влади, оскільки остання, на відміну від індивідуальних здібностей людини, пов'язана не тільки з внутрішньою природою людей, але і з їх зовнішніми відносинами з іншими людьми і матеріальними

об'єктами [12, с. 29]. Знання, вміння, компетенція, внутрішня організація, солідарність та інші якості подібного роду, які Т. Бентон відніс до «можливостям», відіграють специфічну роль у владі. Для володіння владою обов'язково потрібні інформаційні ресурси: суб'єкт повинен мати певні знання дій, які можуть забезпечити досягнення бажаного результату. Відсутність відповідної інформації означає відсутність влади. На думку автора статтті, знання відіграють особливу роль у здійсненні влади, однак не слід обмежувати ресурси виключно «зовнішніми» засобами впливу.

Слід зазначити, що роль різних ресурсів у владному відношенні не є однаковою – вони є засобами впливу суб'єкта на об'єкт та виражають їх нерівність і залежність об'єкта від суб'єкта. Крім того, в деяких випадках влада грунтується виключно на ресурсах, наприклад, на фізичній силі, володінні важливою інформацією або інтелектуальній перевазі. Тобто, влада цілком може обходитися і без зовнішніх ресурсів. Внаслідок цього, віднесення до ресурсів влади тільки зовнішніх засобів впливу суб'єкта на об'єкт може призвести до виникнення того, що суб'єкт може мати владу, не володіючи ресурсами влади.

Тому, знову ж таки на думку автора даної статті, ресурсами влади суб'єкта можна вважати тільки ті засоби впливу на об'єкт, які суб'єкт контролює і може використовувати в потрібний час. До таких можна відносити всі можливі засоби, потенційно здатні забезпечити підпорядкування об'єкта в силу того, що багато хто з них не контролюються суб'єктом або недоступні йому. Також слід зазначити, що практично будь-який матеріальний предмет, духовна сутність або норма можуть використовуватися в якості ресурсу влади. Однак не можна поширювати це твердження на будь-який об'єкт. У цьому випадку, ресурсом влади швидше можуть стати контроль над інформацією і здатність маніпулювати свідомістю. Тому, навряд чи можливо вказати однозначні засоби, які можуть стати ресурсами влади над усіма людьми.

Уданому контексті варто відрізняти загальні ресурси влади та конкретні ресурси влади. Загальні ресурси влади, це засоби, які суб'єкт контролює і може використовувати для досягнення підпорядкування об'єкта. Конкретні ресурси влади є ті загальні ресурси влади, які обумовлюють владне ставлення в даних умовах в даний час. Володіння ресурсами не обов'язково веде до влади, а ресурси можуть стати основою владних відносин лише у тому випадку, якщо суб'єкт володіє відповідним знанням та вмінням їх використовувати. Якщо суб'єкт не може використовувати наявні в нього ресурси, то він володіє лише потенційною владою і фактично не здатний домогтися підпорядкування об'єкта.

Однак, цього буває недостатньо для виникнення владних відносин, якщо суб'єкт не може використовувати свої ресурси (або деякі з них) в силу моральних, релігійних, правових, політичних або інших самообмежень або через якись психологічні характеристики. В даному випадку мова йде не про нездатність суб'єкта використовувати ресурси, а про його небажання здійснювати свою владу. Таким чином, для володіння і здійснення влади актор повинен володіти необхідними ресурсами і бути здатним використовувати їх для досягнення своїх цілей. Однак і цього може бути недостатньо.

Ще однією умовою є мобілізація ресурсів. Термін часто використовується в аналізі політичної влади і зазвичай відноситься до груп і організацій, а не до індивідуальних акторів. Він пов'язаний з процесом формування груп, асоціацій і організацій для досягнення колективних цілей. Стосовно до політики «колективні цілі» означають вплив, контроль або доступ до державного управління. Питання про політичну мобілізацію – про те, які групи стають мобілізованими для ефективних політичних дій, є одним з найбільш істотних для пояснення політичних явищ. Необхідно враховувати, що не всі ресурси можуть бути використані негайно. У. Гемсон запропонував розрізнення ресурсів по їх ліквідності: до високоліквідних ресурсів належать ті, які можуть бути використані відразу, без попередньої підготовки, а «низьколіквідні» вимагають певного часу для їх мобілізації.

Д. Ронг провів ретельний аналіз ліквідності різних ресурсів влади, підкресливши відмінність між індивідуальними і колективними ресурсами. Він вважає, що більшість ресурсів, якими володіють індивіди (вільний час, гроші, репутація, персональні якості і т. д.) мають порівняно високий рівень ліквідності, тобто їх легко підготувати до використання або переорієнтувати з одного об'єкта на інший. І навпаки, колективні ресурси (до найбільш значущих ресурсів подібного роду Д. Ронг відніс кількість членів групи, монополію на професії та знання, солідарність та організацію) набагато більш різноманітні за своєю ліквідностю. Нерідко вони тільки починають формуватися одночасно з виникненням групової солідарності, організації та лідерства шляхом мобілізації раніше неорганізованих індивідів. Тому владні можливості груп варіюються від актуальної влади, здійснюваної повністю організованими або мобілізованими індивідами, групами та інститутами, до порівняно віддаленої можливості досягнення влади людьми, які, хоча і розділяють деякі загальні устремління, але не мають будь-якої громадської організації чи усвідомлення колективної ідентичності [15].

Р. Т. Мухаєв наводить класифікацію ресурсів по ефективності і циклу дії. При цьому використання того чи іншого ресурсу або виду

ресурсів залежить від багатьох факторів, у тому числі і від типу політичного режиму [7, с. 117]. Ще одна система класифікації резсурсів виходить з характеру впливу і сфери впливу. Зокрема, А. Етціоні поділяє ресурси на утилітарні, примусові і нормативні [13, с. 86].

Що стосується ставлення дослідників до влади, що базується на примусових ресурсах, то значних розбіжностей тут немає. Примусову владу можна визначити як здатність А змусити Б діяти у відповідності зі своїми намірами і всупереч бажанням Б шляхом загрози негативного впливу на Б, якщо той не кориться. При використанні сили як ресурсу політичної влади джерелом підпорядкування виступає здатність суб'єкта безпосередньо впливати на об'єкт або його оточення. Володіння силою означає можливість здійснити навмисний вплив на тіло або психіку об'єкта або обмежити його потенційні дії. Найчастіше поняття «сила» трактується в плані впливу на фізичну сторону життя об'єкта. Також, важливо розрізняти здатність суб'єкта домогтися підпорядкування об'єкта шляхом використання сили і шляхом загрози використання сили.

Нерідко стверджується, що застосування сили є свідченням краху влади. Тому влада і сила розглядаються як протилежності. Найбільш послідовно цю точку зору відстоює Х. Арендт [1, с. 126]. Аналогічної позиції дотримується також Е. Гідденс, Ю. Хабермас [2; 13] і деякі інші дослідники. Безсумнівно, влада фокусує в собі характер, суть усієї системи суспільних відносин, оголює соціальні протиріччя і в той же час є найважливішою формою їх вирішення.

Однак у сучасному суспільстві ситуація вимагає багато в чому іншого підходу. На цьому тлі стає очевидним брак уваги до правових, моральних ресурсів влади. Однобічність проявляється і в підході до релігійних ресурсів. Першочергова значимість ресурсів як основ влади відображена в теорії «соціального обміну», відповідно до якої, в основі влади лежить нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів. Люди, які не мають ресурсів, отримують їх в обмін на виконання розпоряджень їх власників. Таким чином, вони потрапляють в залежність від інших та підкоряються їм.

Для виділення різних видів влади поширеною є класифікація її ресурсів у відповідності з найважливішими сферами життєдіяльності – на економічні, соціальні, культурно-інформаційні, примусові (силові). Економічні ресурси – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного та особистого виробництва і споживання. Соціальні ресурси – здатність підвищення або зниження соціального статусу чи рангу, місця в соціальній стратифікації. Вони частково збігаються з економічними ресурсами. Однак соціальні ресурси включають й

такі показники, як посада, престиж, освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення і т. п. Культурно-інформаційні ресурси – це знання та інформація, а також засоби їх отримання і поширення: інститути науки та освіти, засоби масової інформації та ін. Як вважає О. Тоффлер, знання та інформація є найважливішим ресурсом влади. Вже сьогодні в постіндустріальних країнах знання, в силу своїх переваг – нескінченності, загальнодоступності, демократичності, – підпорядкували силу і багатство і стали визначальним фактором функціонування влади. В ході суспільного розвитку такі традиційні ресурси влади, як сила і багатство, втрачають вплив, хоча і не зникають повністю. На перший план виходять знання та володіння інформацією. Звичайно, далеко не у всіх країнах знання та інформація мають пріоритет над економічними, соціальними і силовими ресурсами [10, с. 129]. Однак, тенденція підвищення значущості культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади в сучасному світі виявляється досить відчутно.

Примусові ресурси – це зброя, інститути фізичного примусу і спеціально підготовлені для цього люди. У державі їх ядро складають армія, поліція, служби безпеки, суд і прокуратура з їх речовими атрибутами: будівлями, спорядженням та технікою, тюрмами і т. д. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним джерелом здійснення влади, оскільки його використання здатне позбавити людину життя, свободи і майна.

Різноманітні ресурси влади зазвичай застосовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, яка більшою чи меншою мірою володіє всіма видами ресурсів.

Специфічним ресурсом влади є сама людина – так звані демографічні ресурси. Люди – це універсальний, багатофункціональний ресурс, який виробляє інші ресурси. Людина – творець матеріальних благ (економічні ресурси), солдат і член партії (політично-силові ресурси), володар і розповсюджувач знань та інформації (культурно-інформаційних ресурси) і т. д. Особистість виступає ресурсом влади лише в одному зі своїх численних вимірів – будучи засобом реалізації чужої волі. В цілому ж людина – не тільки ресурс влади, але й її суб'єкт та об'єкт.

Використання ресурсів влади приводить до руху всі її компоненти, робить реальністю її процес, який характеризується насамперед способами і механізмом володарювання. Існують два головні способи володарювання. Перший з них полягає в спонуканні об'єкта до певних дій. Другий полягає у забезпеченні бездіяльності підвладних, блокуванні небажаних для керівництва видів їх поведінки.

Політичні ресурси, як різновид ресурсів влади – це наявність розвинених політичних партій, відпрацьованість державних меха-

нізмів, підготовлений апарат управління, політичні традиції і звичаї, наявність політичних цінностей в суспільстві, наявність політичних лідерів і відпрацьованого механізму їх формування, розвинена політична теорія і механізми оволодіння нею, розвинена політична культура мас і політична культура функціонування політичних структур та ін.

Політичні ресурси розкриваються у відносинах між суб'єктами політики. Це політичні регулятори відносин між громадянським суспільством та державою [4, с. 275].

Політичні ресурси є впорядкованими і мобілізованими можливостями суб'єктів соціально-політичної взаємодії, спрямованими на досягнення певних цілей у публічній політиці.

Політичні ресурси формуються на різних рівнях взаємодії суб'єктів політики і залучаються до соціально-політична взаємодія як допоміжні інструменти впливу і впливу суб'єктів один на одного. Однак, не завжди політичні ресурси постають у вигляді налагодженої системи обслуговування взаємодіючих суб'єктів. Частина ресурсів може бути не виміряною, не відомі їхні реальні обсяги і місця просторового розміщення. Політичні ресурси можуть бути незатребуваними або тривалий час не використовуватися. Політичні ресурси здатні оновлюватися або запозичуватися. У суспільстві постійно відбуваються рекреаційні процеси (відновлення, перерозподіл, модернізації ресурсного запасу).

В цілому, політичні ресурси втягуються у політичну взаємодію як допоміжні інструменти впливу і впливу суб'єктів один на одного. Структурні елементи політичних ресурсів сприяють мобілізації політичної активності учасників взаємодії, організації інформаційно-комунікативних мереж відносин між взаємодіючими сторонами. Наявність проявленого або завуальованого попиту (пророщення) до політичних ресурсів сприяє впровадженню технологій забезпечення і обслуговування політичними ресурсами суб'єктів політики. Сюди відносяться інформаційні технології, організаційні схеми соціально-політичної взаємодії, моніторинг політичної обстановки на території, іміджеві технології і т. п.

Бібліографічний список

1. Арендт Х. Традиции и современность / Х. Арендт // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 124-33.
2. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гидденс. – М. : Академический проект, 2005. – 128 с.
3. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37 – 48.

4. Мамонтова Е. В. Символічний ресурс як забезпечення ефективності державного управління в умовах соціальних зрушень / Е. В. Мамонтова // Теорія та практика державного управління: зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарРІДУ НАДУ «Магістр», 2007. – Вип. 3 (18). – С. 274-279.
5. Мендра А. Основы социологии. / А. Мендра / Пер. с фр. – М. : NOTA BENE, 2000. – 344 с.
6. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение і Ч. Р. Миллс / Пер. с англ. О. А. Оберемко; под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М. : Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.
7. Мухаев Р. Т. Политология / Р. Т. Мухаев. – М. : ПрИОр, 1997. – 400 с.
8. Роджерс Е. М. Коммуникационные технологии: новые медиа в обществе / Эверетт М. Роджерс / Нью Йорк, 1986. – 136 с.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М. : Політиздат, 1992. – 543 с.
10. Тоффлер О. Метаморфозы власти / О. Тоффлер / Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21-st Century, 1990. – М. : АСТ, 2004. – 672 с.
11. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М. : Праксис, 2005. – 368 с. – («Новая наука политики»).
12. Benton T. Objective Interests and the Sociology of Power / T. Benton // Power: Critical Concepts / ed. John Scott. Vol. 2. – London: Routledge, 1994.
13. Etzioni A. The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes / A. Etzioni. – N.Y. : Press Univ., 1968. – 612 p.
14. Parsons T. The Social System / T. Parsons. – London : Routledge, 1951. – 241 p.
15. Wrong D. H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. Oxford: Basil Blackwell, 1979, 1988, 1995. / Д. Ронг [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: //www.politstudies.ru/resources/ -

В статье предпринят анализ теоретических подходов к пониманию политических ресурсов, изучается сущность ресурсов, их природа и содержание. Анализируется содержание таких понятий как ресурсы власти, возможности власти, разнообразные типологии ресурсов а также специфика именно политических ресурсов.

In the article analysis of theoretical approaches to understanding of political resources is undertaken, essence of resources, their nature and maintenance are studied. Maintenance of such concepts as resources of power, possibilities are authorities, various typologies of resources and also specific exactly of political resources are analysed.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2013

УДК 321.01/02(477)

Полухіна А. В., НУ «ОЮА»

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ ДІЙ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті аналізуються різні підходи до визначення ненасильницьких дій в українській політичній думці та визначені проблеми застосування ненасильницьких дій в українській політичній практиці.

В правовій державі присутні найважливіші передумови для обмеження насильства, вирішення конфліктів мирними, ненасильницькими засобами. Це досягається передусім в результаті визнання рівності прав усіх громадян на управління державою, вираження і захист своїх інтересів. В умовах демократії кожна громадська група має можливість вільно виражати і обстоювати свою думку, домагатися визнання його справедливим і прийняття парламентом або урядом.

Тому, ненасильницькі дії виступають важливим інструментом у політичній боротьбі, що призводить до різних соціально-політичних перетворень. Джин Шарп відзначав, що: «Ненасильницькі дії здатні змінити відносини влади. Вони не дають владі можливості протидіяти вороже відносно до налаштованої групи, навпаки, ставлять перед необхідністю сприяти цілям, на досягнення яких спрямована ця дія» [4]. Ненасильницькі дії виступають формою реалізації базових прав та свобод у кожному конкретному суспільстві.

Сьогодні українське суспільство дедалі частіше заявляє про себе не лише на національній, а й на глобальній політичній арені, при цьому форми ненасильницької активності зазнають перетворень під впливом різноманітних факторів. Отже, можна говорити про актуальність теоретичних аспектів дослідження ненасильницьких дій саме в українській суспільно-політичній думці, так як проблема ефективності (результативності) участі громадян у політичному житті вкрай важлива.

У статті розглядаються та аналізуються праці таких українських вчених як: В. О. Громико [3], Е. Щербенко [10], М. І. Семененка [8], В. Андрущенка [1], І. Галактіонової [2], В. М. Торяника [9] та ін.

Київський політологічний енциклопедичний словник 1997 р. подає визначення «ненасильство у політиці» як «концепції, що визнає необхідність, доцільність та виправдання відмови від застосування насилля (фізичного чи духовного), гніту, примусового впливу, зловживання владою, заподіяння матеріальної шкоди, незаконного

© А. В. Полухіна, 2013

застосування сили; соціально-політичний ідеал, що свідомо практикується людьми при вирішенні будь-яких громадських проблем, кладе в основу політичної діяльності принципи загальнолюдської моралі та гуманізму» [5].

М. І. Семененко визначив «ненасильницьку політичну діяльність, як сукупність гуманістичних методів, форм і засобів розв'язання соціальних суперечностей, інтеграції загальнодержавних, корпоративних і особистісних інтересів з урахуванням розумних і справедливих інтересів учасників політичного процесу задля досягнення соціального миру і злагоди та гуманістичного еволюційного засобу утвердження в громадсько-політичному житті принципу соціальної справедливості» [8, с. 4-5].

В. О. Громико та С. С. Семенов розуміють під політичним ненасильством «не збройну, не репресивну боротьбу за людську справедливість та свободу» [3, с. 64]. Також вони виділили істотні умови здійснення ненасильницької політики саме в Україні: 1) розвинена демократія, щире народовладдя, включення «простих людей» у політичні процеси; 2) соціально економічні умови, рівень та якість населення; 3) ментальність, відсутність войовничого духу, рівень цивілізованості (зокрема, політичної культури); 4) постійне втілення в масову свідомість «золотих правил» моральності [3, с. 67-68] та ін.

На думку вищезгаданих авторів «Ненасильство як суспільно-політичний рух має свою конкретну мету (досягнення миру, добра, справедливості тощо), технологію практичних дій, певний досвід їх здійснення» [3, с. 71]. Як бачимо, з вказаних умов та визначення можна говорити, про те, що в Україні можливо вирішувати політичні питання саме за допомогою ненасильства (наприклад, в листопаді – грудні 2004 року в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської виборчої кампанії [7, с. 96]).

В. Андрущенко вважає, що «застосування ненасильницьких дій (такі методи, як страйки, пікетування, несанкціоновані мітинги, компанії громадянської непокори, використовують ЗМІ, надсилають листи, звернення, телеграми до Президента, уряду, парламенту) … є ознакою демократизму політичної системи, яка не лише не вступає з ними в протиборство, але й навпаки – намагається з їхньою допомогою врахувати інтереси всіх членів суспільства» [1, с. 276]. Також він вважає, що саме погіршення умов життя, нестабільність державної влади, – є причиною розчарування народу, скептичного ставлення до влади [1, с. 616], нормотворчої діяльності уряду, що, в свою чергу, призводить до обурення, яке проявляється у формі різних методів не-

насильницької боротьби. В. Андрущенко у своїй праці відстоює ідею організованого суспільства, і, як на мене – місце ненасильницьких дій займають не останнє місце в його поглядах.

Е. Щербенко виокремила ключові принципи покладення в основу політики ненасильницьких дій «феномен людської гідності, прийняття відповідальності, поваги до права і використання тактики прямих дій для переведення в переговорний режим ситуації, коли одна з сторін (як правило, та, що перебуває при владі) не визнає іншу як таку, що рівна їй за своєю гідністю. Особливою рисою є також те, що учасники ненасильницьких акцій протесту позбавляються страху перед загрозою насильства» [10].

І. Галіктіонова у свої праці розгяладає громадянську непокору як один із методів ненасильницьких дій у політичній діяльності.

І. Галактіонова відзначає, що трансформації у суспільно-політичному житті країни, розбудова демократичних інститутів, становлення громадянського суспільства сприятиме зростанню кількості громадських рухів, у тому числі й рухів протесту. Однак, якщо влада працюватиме конструктивно, попереджаючи загострення соціальних, політичних, економічних, екологічних проблем суспільства, враховуючи громадську думку, дотримуючись законів держави, то потреби у протестних рухах не виникне [2].

В. М. Торяник стверджує, що саме «Ненасильницькі дії здатні змінити ставлення влади до тих чи інших проблемних ситуацій. Разом з тим не можна не враховувати, що легітимація права на опір означала б прерогативу політичних меншин, яка позбавляла б більшість демократичних переваг і робила б її залежною від позаконституційних процедур. А це було б вже не ознакою демократичної зрілості, а симптомом занепаду демократії та кризи правової державності, оскільки руйнує її базисний принцип – правову рівність. За цих обставин саме більшість громадян, які знаходяться в стані легальності й мовчазно терплять агресивні дії меншин, потребує захисту з боку правової держави, а отже – протиправною є поширена максима політики швидко і з розумінням погоджуватись з протиправним тиском, оскільки вона фактично означає легітимацію самозваного опору як начебто рушійної сили демократії.

Але саме правова держава створює найбільш сприятливі умови для громадянської непокори, оскільки вона одночасно дає можливість відчути смак героїзму від правового ризику та можливість скористатись правовою безпекою. Тим самим опір стає своєрідною політико-правовою грою, виставою. Але ця вистава виховує правовий нігілізм, що є дуже небезпечним для демократії та права. У цій грі право

позбавляється етично зобов'язувальної сили, а правова слухняність перестає розглядатись як громадянська доброчинність [8].

О. Ю. Висоцький визначає умови за яких ненасильницькі дії дієві: неефективність існуючого політичного режиму у вирішенні соціальних та економічних питань; нестабільність внаслідок послаблення владного контролю над подіями та ситуаціями, що відбуваються у суспільстві; застосування насильницьких дій з боку влади; наявність ідейно-політичної альтернативи існуючому режиму [2].

Ненасильство – найважливіший і безпомилковий показник рівня морального розвитку людини і суспільства. Разом з тим воно є прагматичним імперативом нашого часу. Вся логіка розвитку сучасної цивілізації приводить до розуміння ненасильства як найважливішої умови подальшого прогресу та процвітання людства [8].

Підбиваючи підсумки, можна говорити про те, що:

– ненасильницькі дії можна визначити як відмову в застосуванні сили, насильства для вирішення проблем, що стоять перед суспільством;

– неспівпадання інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави, все це дозволяє говорити про те, що за допомогою ненасильницьких дій суспільство може вплинути на діяльність державного управління, сформувати якісний склад представників в державних органах, які забезпечать баланс між державою та громадянським суспільством;

– для ефективного застосування ненасильницьких дій у політичній діяльності необхідні відповідні умови та фактори, що впливатимуть на успішне використання відповідних методів ненасильницьких дій;

– в державі (зокрема, в Україні) повинна існувати взаємна відповідальність між державою та суспільством, що, в свою чергу, дозволить вирішувати конфлікти саме ненасильницьким шляхом;

– для ефективного використання ненасильницьких дій в українській політичній діяльності також варто викорінити зі свідомості населення та посадових осіб такі явища як: правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогію, якщо влада працюватиме конструктивно, попереджаючи загострення соціальних, політичних, економічних, екологічних проблем суспільства, враховуючи громадську думку, дотримуючись законів держави, то потреби у протестних рухах не виникне;

– забезпечити ознайомлення «простих» громадян із законодавством, що забезпечує їх право на протест та мирні зібрання, що, в свою чергу, дозволить підняти культуру та свідомість громадян і т. д.

Отже, в українській політичній думці існує безліч визначень та підходів до поняття ненасильницьких дій у політичній діяльності, однак їх об'єднують спільні ознаки: розбудова демократичних інститутів, становлення громадянського суспільства, що дозволить ефективніше використовувати ненасильницькі дії, що є досить актуальним для подальшого дослідження так як України за роки незалежності знаходиться в т. з. «маятниковому» стані.

Бібліографічний список

1. Андрущенко В. Організоване суспільство / В. Андрущенко. – К. : Інститут вищої освіти АПН України, 2006. – 679 с.
2. Висоцький О. Ю. Технології ненасильницької політичної боротьби : делегітимаційний потенціал щодо владних структур авторитарного режиму [Електронний ресурс] / О. Ю. Висоцький. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_64/Gileya64/P4_doc.pdf
3. Галактіонова І. Громадянська непокора як явище в сучасній політичній культурі суспільства [Електронний ресурс] / І. Галактіонова // Освіта регіону. – 2008. – № 1-2. – Режим доступу : http: //www.social-science.com.ua/
4. Громико В. О. Ненасильницька політика : утопія чи реальність для України? / В. О. Громико, С. С. Семенов // Вісник Національною юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 64 – 72.
5. Джин Шарп Ненасильственная борьба : лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? [Елетронний ресурс] / Джин Шарп. – Режим доступу : http: //www.nekij.info/Links/Library/G.Sharp/Books/Nenasiljstvennaja %20borjba.html
6. Лекція становлення культури миру в процесі демократичних перетворень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //kiev.convdocs.org/docs/3132/index-27628-1.html?page=6
7. Політологія : навчальний посібник / Г. П. Щедрова, В. Ф. Барановський, О. В. Карчевська та ін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 304 с.
8. Семененко М. І. Гуманізація політичної діяльності в концепції ненасильства : автореф. дис …. канд. політ. наук : 23.00.03 / М. І. Семененко ; Інс-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 16 с.
9. Степин В. С. Эпоха перемен и сценарии будущего [Електронний ресурс] / В. С. Степин. – Режим доступу : http: //philosophy.ru/library/stepin/epoch.html
10. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис… канд. політ. наук : 23.00.02 / В. М. Торяник ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 17 с.

11. Щербенко Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства. На прикладі дискурсу лідерів ненасильницького руху [Електронний ресурс] / Е. Щербенко // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу : http: //www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1340

В статье анализируются различные подходы к определению ненасильственных действий в украинской политической мысли и определены проблемы применения ненасильственных действий в украинской политической практике.

In article the various approaches to the definition of use of non-violent actions of the Ukrainian political thought are analyzed and the problems of non-violence in the Ukrainian political practice are identified.

Стаття надійшла до редколегії 03.01.2013

УДК 321.01: 316.35

Сурвілайтє Д. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

Статтю присвячено дослідженню правових основ процесу формування молодіжної політики. Проаналізовано міжнародне та українське законодавство щодо регулювання діяльності молодіжних організацій, захисту прав молодого покоління. Визначено напрямки подальшого вдосконалення нормативно-правової бази формування та реалізації молодіжної політики.

Актуальність теми дослідження. Вона обумовлена докорінними трансформаціями простору соціальних відносин та політичними змінами, пов'язаними з демократизацією взаємодії влади та соціуму, розвитком інституцій громадянського суспільства. Слід враховувати, що посткомуністичні країни знаходяться у ситуації переходу від атворитаризму до демократії у контексті глобальних змін та становлення інформаційного суспільства.

На думку української дослідниці О. Іваніло «Щоб зміни були регульованими, вони повинні відбуватися в певних нормативних рамках. Норми політичної системи регулюють політичну діяльність та поведінку суб'єктів політики, визначають правила політичної гри, межі дозволеного і забороненого, офіційного й неформального,

 © Д. В. Сурвілайтє, 2013

легального та протизаконного. Реальний політичний процес в перехідному суспільстві часто виявляється ширшим за правові межі, а правила політичної доцільності вищі за норми конституційної законності» [2, с. 18].

Вищезазначені процеси позначились на формуванні відносин між поколіннями, реалізації молодіжної політики. Політичний розвиток у сучасних умовах напряму залежить від виваженої та комплексної державної молодіжної політики та від тієї уваги, яку приділяють молоді, а необхідною умовою стає перегляд ставлення до нових поколінь, модернізація системи відносин між поколіннями.

Відповідно до законодавства України, до молодого покоління відносяться громадяни України віком від 14 до 35 років, при цьому нижня межа цієї соціально-вікової групи (14 років) визначається моментом набуття часткової цивільної дієздатності, здатністю брати участь у трудових, сімейних та інших правовідносинах, а верхня межа (35 років) пояснюється продовженням тривалості життя та розширенням меж середнього і старшого віку.

Становлення державної молодіжної політики значної мірою визначається нормами правового регулювання взаємодії влади та молодих громадян, діяльності молодіжних організацій як складової громадянського суспільства.

Варто погодитись із професором М. Головатим у тому, що «Державна молодіжна політика у демократичному, правовому суспільстві передбачає створення певних умов і гарантій для соціального становлення та розвитку молоді, її інтеграції в усі сфери життєдіяльності, реалізації усіх потенцій і здібностей юнаків та дівчат. Це основоположні засади такої політики, без яких вона просто не може існувати, бути активною. Державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому держава, а також і партії, громадські об'єднання, організації, рухи, соціальні інститути вступають у взаємостосунки з молоддю, сприяють (або ні) реалізації інтересів, запитів і потреб молодих людей» [1].

Фундаментальні основи правового регулювання державної молодіжної політики, на яких базуються та розвивають Закони України, Укази Президента, Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів, інші нормативно-правові акти закладено у Конституції України.

З урахуванням нормативно-правової бази діяльності органів державної влади основними напрямками молодіжної політики виступають:

– гарантування правової захищеності молоді;

– забезпечення соціального захисту молодого покоління;

– гарантування соціальних послуг з боку держави (здобуття середньої освіти, охорона здоров'я, працевлаштування та ін.);

– підвищення соціальної та політичної активності молоді, надання пріоритету громадським ініціативам у формуванні та реалізації молодіжної політики.

Молодіжна політика виступає одним із пріоритетних напрямків діяльності держави, який спрямований на створення та реалізацію економічних і організаційних умов та правових гарантій для самореалізації молодої людини й розвитку молодіжних об'єднань та рухів.

При цьому, «Норми як загальнозначуще правило поведінки встановлюють межі діяльності та регулюють відносини між людьми та групами людей у процесі діяльності. Норми існують як основні правила участі в політичному процесі, вони є у всіх сферах політичного життя суспільства. Політична діяльність, управлінська діяльність так само відбувається в окреслених нормами межах, оскільки політичні відносини є нормованою ієрархією підпорядкування. Нормативна система – це сукупність чинних у суспільстві легітимних норм поведінки, обов'язкових або допустимих, правових, політичних, моральних, писаних та неписаних, базових цінностей і владних приписів. Для нормативної системи характерна взаємопов'язаність та взаємовідповідність її елементів, здатність впливати на політичні інститути та політичні й соціальні відносини. Як і політична система загалом її нормативна підсистема ієрархічна та структурована» [2, с.].

Дослідженню молодіжної політики, державної молоіджної політики та її правових основ присвячено грунтовні праці зарубіжних та вітчизняних науковців – політологів, соціологів, філософів, психологів та ін.

Серед усього комплексу наукових розробок з даної проблематики слід відзначити наступні напрямки та авторів досліджень:

– дослідження процесу соціалізації молоді (Є. Головаха, В. Пухляк, Ю. Загородній, В. Куріло, С. Савченко, М. Клочко, П. Ордешук, О. Козлова, Л. Преснякова, С. Сергейчик, Н. Пробийголова та ін.);

– аналіз умов для усебічного розвитку молоді як соціальної групи (А. Зінченко, Н. Лук'янова, М. Головатий, О. Каретна, Н. Юрій та ін.);

– процес формування молодіжної політики в Україні (Є. Бородін, Н. Лук'янова, М. Головатий, О. Каретна, М. Гуцалова, Л. Довгань, Т. Дроздова, М. Канавець та ін.);

– дослідження процесу інституціоналізації молоіджних організацій та рухів (В. Барабаш, Н. Юрій, А. Гулевська-Черниш, Н. Заболотна та ін.);

– аналіз політичної культури молодого покоління (Є. Говоруха, В. Бебик, В. Ребкало, В. Затонський, А. Похресник та ін.).

Відповідно до норм діючого вітчизняного законодавства та міжнародних актів та угод, ратифікованих країною державна молодіжна політика реалізується за такими напрямками: рівність прав та обов'язків, забезпечення соціальної та економічної перспективи молодих громадян, соціальних гарантій та захисту молоді, участі у громадському та політичному житті та охоплює такі сфери суспільної взаємодії, як соціальна, економічна, політична, сімейно-побутова, духовна.

У процесі соціалізації та політичної соціалізації представників молодого покоління можна відзначити такі тенденції, як «поширення політичного нігілізму, аполітизму, фрагментарність, еклектичний характер входження молоді в політику, поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей, підвищення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді, інституціалізація й політизація молодіжного руху, перехід від колективістських, суспільних форм соціального життя до індивідуальних, від авторитарності до демократизації, від конфронтаційності до компромісу, від міфологем до раціоналізму, з підвищенням освітнього рівня молодого покоління зростає його політична інформованість, компетентність, а відтак і цінність для нього політики» [4, с. 72].

Слід відзначити наступні принципи державної молодіжної політики, які визначені та закріплені у чинному законодавстві:

– необхідність участі молоді у виробленні молодіжної політики, важливість її залучення до реалізації державної молодіжної політики;

– забезпечення представництва (зокрема, права обирати та бути обраним) молодих громадян у владних структурах, політичних партіях та організаціях;

– соціальні гарантії для молодих людей з боку держави – соціальні послуги, право на освіту, зайнятість, самореалізація в усіх сферах діяльності (окремо слід відзначити декларації щодо необхідності соціального захисту та компенсацій молодим людям, які у силу різних обставин неспроможні подбати про себе).

На думку українського дослідника М. Головатого державна молодіжна політика має базуватися на таких принципах, як: «Принцип участі. Тобто суб'єктом розробки і реалізації державної молодіжної політики мають бути, перш за все, самі молоді громадяни, їх об'єднання, організації… Тут важливе значення має те, у який спосіб у державі ведеться робота щодо підготовки майбутніх фахівців усіх галузей життєдіяльності суспільства – економіки, культури, освіти тощо.

Принцип гарантій. Згідно з ним держава має надавати всім молодим громадянам мінімум державних соціальних послуг, які стосуються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки і працевлаштування… Принцип соціальної компенсації. У даному випадку йдеться про правовий та соціальний захист саме тих молодих людей, які за власним соціальним статусом та станом здоров'я самі не спроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо) … Принцип пріоритету. В ході здійснення державної молодіжної політики мають, в першу чергу, стимулюватися і підтримуватися ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, які сприяють розв'язанню найпекучіших проблем молоді. На кінець ХХ століття такими проблемами молоді України були і нині є: освіта, професійна підготовка, зайнятість, безробіття, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб» [1].

Виникнення, становлення та розвиток молодіжних громадських організацій в українському суспільстві, їх становище й подальші перспективи значною мірою залежать від нормативно-правового бази цієї складової громадянського супсільства.

Нормативно-правова база формування та реалзації державної молодіжної політики складається із Конституції України, Законів України, Указів Президента, Постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів, судових рішень, міжнародних правових документів.

У Законах України «Про об'єднання громадян» та «Про молодіжні та дитячі громадські організації» закладено правові засади створення та функціонування молодіжних громадських організацій.

Щодо міжнародного досвіду формування молодіжної політики, то визначають декілька основних моделей державної молодіжної політики: «неоконсервативну (приміром, у США), коли держава найперше надає соціальну допомогу тим категоріям і групам молоді, що її потребують, і соціал-демократичну (в більшості європейських країн), де держава практично бере на себе відповідальність за розв'язання майже всіх проблем молоді. Характерною особливістю молодіжної політики в європейських країнах є те, що вона здебільшого реалізується у трьох напрямах. Тобто держава, її органи розв'язують актуальні проблеми молоді в соціально-економічній, культурно-духовній сфері та у сфері молодіжного руху. При цьому більшість розвинених країн (Німеччина, Австрія, Фінляндія, Франція) продовжують розробляти й удосконалювати специфічне ювенальне законодавство. У багатьох країнах молодіжна політика реалізується завдяки відповідним державним і регіональним програмам, ґрунтується на створенні певних гарантій, умов для розвитку й самореалізації молоді» [3].

Міжнародні угоди посідають окреме місце у системі нормативно-правових актів, які стосуються державної молодіжної політики та ратифіковані Україною у відповідності до визначеної процедури. Серед важливих міжнародних актів, які мають пряме відношення до молодіжної політики слід віднести Загальну Декларацію прав людини (від 10 грудня 1948 р.), Конвенцію Міжнародної організації праці «Про свободу асоціацій і захисту права на організацію» та ін.

На окрему увагу заслуговують нормативно-правові атки, які спрямовані на забезпечення необхідних умов розвитку та соціалізації молоді в Україні: Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» визначено основні напрями формування реалізації державної молодіжної політики в Україні за соціальними напрямками. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» визначає організаційні особливості функціонування об'єднань молодих громадян.

З метою вирішення важливих питань, повязаних із працевлаштуванням молоді був прийнятий Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю».

Систематизувати нормотворчу діяльність Верховної Ради України, Президента України, Кабінету міністрів, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування щодо вирішення проблем молоді та реалізації молодіжної політики можна наступним чином.

По-перше, підвищення рівня освіти, її доступності та якості, а також сприяння духовному розвитку молоді та ін.

По-друге, покращення соціального та економічного стану молодого покоління. Передусім, вирішення питань працевлаштування (першого робочого місця), житла та ін.

По-третє, підтримка творчої та обдарованої молоді, протидія таким негативним явищам у молодіжному середовищі, як наркозалежність та ВІЛ;

По-четверте, формування активної громадянської позиції молоді, розвиток молодіжних і дитячих громадських організацій.

Таким чином, державна молодіжна політика виступає одним із напрямків діяльності держави, яка здійснюється в інтересах молодої людини та суспільства в цілому, що має утворити умови для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод

молодих громадян, для надання державою кожній молодій людині соціальних послуг з навчання, професійної підготовки, допомогти молодим людям у реалізації їх можливостей, безпосередній участі у формуванні та реалізації політики, що стосуються суспільства взагалі та молоді зокрема.

Процес подальшого удосконалення законодавства щодо формування молодіжної політики пов'язаний із підвищенням ефективності діяльності з реалізації основних напрямів молодіжної політики та визначення механізму дотримання норм законодавства на регіональному та місцевому рівні.

Бібліографічний список

1. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільногорозвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану [Електронний ресурс] / М. Ф. Головатий // Політичний менеджмент. – Режим доступу: http: //www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=258
2. Іваніло О. Політико-правові норми як регулятор суспільно-політичної діяльності / О. Іваніло // Політична наука в Україні: стан і перспективи : Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 2007. – 308 с.
3. Лук'янова Н. Державна молодіжна політика в Україні: світовий і національний досвід формування та реалізації [Електронний ресурс] / Н. Лук'янова // Віче. – 2009. – № 22. – Режим доступу: http: //www.viche.info/journal/1740/
4. Пробийголова Н. Деякі тенденції процесу політичної соціалізації молоді / Пробийголова Н. // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С.70-81.

Статья посвящена исследованию правовых основ процесса формирования молодежной политики. Проанализировано международное и украинское законодательство относительно регулирования деятельности молодежных организаций, защиты прав молодого поколения. Определены направления дальнейшего совершенствования нормативно-правовой базы формирования и реализации молодежной политики.

The article investigates the legal framework of the process of formation of youth policy. Analysis of international and Ukrainian legislation regulating the activities of youth organizations, protection of the young generation. The directions for further improvement of the legal framework development and implementation of youth policy.

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2013

УДК 323.17

Демчук Д. В., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

СТАДІЇ ТА ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОГО РИЗИКУ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АНАЛІЗУ

В даній статті аналізуються актуальні питання щодо стадій та факторів політичного ризику. Зокрема, акцентується увага на вивченні підходів до розуміння внутрішніх та зовнішніх факторів та їх впливу на стадії розвитку політичного ризику.

На сучасному етапі розвитку політичного простору політичний ризик розуміється як тенденції, що провокують стан невизначеності у процесі ухвалення політичних і державних рішень і перешкоджають плануванню дій на ринках країни. Політичні ризики виростають з політичних відносин, тобто відносин з приводу влади і власності, лежать у полі ухвалення політичних рішень і як такі впливають на позиції агентів інших полів. Поняття «політичний ризик» не співпадає за об'ємом з поняттям «політична стабільність» і стосується дій/бездіяльності національного Уряду, що стрімко і неочікувано змінюють умови роботи економічних агентів на ринках та негативно впливають на становище різних соціальних груп. Політична нестабільність розглядається як елемент структури політичних ризиків.

Потенційний ризик у політиці – це будь-яка проблема суспільного життя, яка в певних умовах стає політичною, загальною. Оскільки вона, як правило, нова, то виникає потреба ризикованої діяльності суб'єктів для переведення її в площину реального, тобто існуючого ризику. Якщо потенційний ризик притаманний усім видам політичної діяльності і він може не розпізнаватися і, отже, не вирішується, то реальний політичний ризик є засобом здійснення політичної дії, що знимає факт невизначеності політичної ситуації і робить її більш-менш визначеною, чіткою та ясною. Консервація потенційного політичного ризику веде в політиці до втрати політичного іміджу суб'єкта, байдужості лідерів до суспільних справ і інших явищ. Перехід потенційного ризику в реальний – це важлива ланка діяльності політика, показник певної зрілості його політичної культури.

Цей процес пов'язаний з аналізом конкретних стадій дозрівання умов ризику, переведенням їх у стадію конкретного ризику і його оцінкою, визначенням рівня допустимого ризику та іншим фактам життя. Знання стадіальності політичного ризику є однією з обов'язкових

© Д. В. Демчук, 2013

умов для розробки засобів по зниженню ризику, прогнозування його результатів і деякої керованості. Але, це знання може носити загальний характер, оскільки політичний ризик і умови, чинники, які його обусловлюють є дуже рухливими. Слід також враховувати те положення, що в політиці один ризик може накладатися на інший, при цьому зміст ризиків не завжди є очевидним, явним і зрозумілим не тільки політикам, але й більшості населення.

Політичне життя вносить в стадіальність політичних ризиків постійні зміни, тому політикам – аналітикам варто звертати на цю специфічність політики особливу увагу, що дозволяє вносити певні корективи в політичний рух.

Політичний ризик являє собою феномен, оскільки рішення та поведінка осіб, відповідальних за політичний ризик, найчастіше непередбачувані. М. Карякін називає цю властивість політичного ризику гіпердевіацією («гіпернестабільністю»), вважаючи, що «в принципі існують деякі підходи, які дозволяють дати оцінку даної нестабільності і визначити границі кожного конкретного ризику» [2, С. 32].

В явищі політичного ризику можна виокремити такі основні елементи: можливість відхилення від припустимої політичної мети, заради якої здійснюється обрана альтернатива політичного рішення; імовірність отримання бажаного результату політичної діяльності; невпевненість у досягненні поставленої політичної мети; можливість настання несприятливих наслідків (матеріальний або фізичний збиток, захворювання, смерть тощо) при здійсненні тих чи інших політичних дій в умовах невизначеності для суб'єкта політичної діяльності, який іде на ризик; матеріальні, екологічні, морально-ідеологічні та інші втрати, пов'язані із здійсненням обраної в умовах невизначеності альтернативи; очікування небезпеки, невдачі внаслідок вибору альтернативи та її реалізації. Саме ці елементи складають сутність політичного ризику.

В енциклопедії Хабіб-Делонкле [7, с.1220] політичні ризики класифікують за двома ознаками: непередбачувані події; політичні рішення (дії органів влади). У свою чергу до непередбачуваних подій відноситься: революція, зміна влади, зміна уряду, війна, нанесення моральних збитків працівникам, які працюють за кордоном (викрадення, шантаж, фізична шкода, втрата майна); до політичних рішень – конфіскація активів, ембарго, зміни в законодавстві, відмова від намірів, розірвання контрактів, відклик ліцензій, перешкоди проведенню імпортних та експортних операцій, заборона на конвертацію та переказ грошових засобів за кордон, кардинальнізміни, які проводяться в економічній політиці.

При розкритті змісту поняття «політичний ризик» слід відокремлювати його від спорідненого поняття «ситуація політичного ризику». Останнє поєднує різні обставини й умови, які утворюють певну політичну обстановку для того чи іншого виду діяльності. Причому ця обстановка може або сприяти, або перешкоджати здійсненню даної діяльності. Тому, оскільки в ситуацію входять умови здійснення ризикованої діяльності (об'єктивна складова), різноманітні причини, мотиви тощо такої діяльності (суб'єктивна складова), то можна вважати, що поняття «ситуація політичного ризику» за логічним обсягом є значно ширшим за саме явище ризику [3, с. 39].

Особливістю політичного ризику полягає в тому, що на даний момент часу він ніби існує і не існує. Це пояснюється тим, що політичний ризик – це перш за все явище «якісного стану» деякої системи. Даний стан змінюється з часом, що призводить до зміни самого ризику [6, С. 214].

Будь-який ризик, у тому числі й політичний не може виникнути сам по собі. Існують певні причини, що прямо або опосередковано впливають на нього. Чинники прямого впливу не викликають сумніву. На ступінь політичного ризику впливає законодавство та державні органи, які регулюють діяльність підприємств. Чинники непрямої дії звичайно непомітно впливають на рівень ризику, проте їхній вплив може бути значним [4, С. 55].

Як вважає О. В. Горбняк, специфіка сучасного ризику полягає в тому, що небезпечна реальність прихована від сприйняття, оскільки на рівні буденної свідомості небезпека може не сприйматися. Таким чином, експерти монополізують право на визначення об'єму ризиків та ступеня їх вірогідності [1, С. 102].

Поряд з ризиком функціонуванню і розвитку багатьох суспільних процесів притаманні й елементи невизначеності. Це обумовлює появу ситуацій, які не мають однозначного вирішення. Якщо існує можливість кількісного і якісного визначення ймовірності здійснення того чи іншого варіанту рішення, то ми маємо справу з ситуацією ризику. Вона пов'язана зі статистичними процесами, тому ситуації ризику притаманні такі умови як наявність невизначеності, необхідність вибору альтернативи (відмову від вибору можна розглядати різновидом вибору), можливість здійснити оцінку ймовірності реалізації обраної альтернативи.

Необхідною умовою ризикованої діяльності є не будь-яка невизначеність, а лише статистична невизначеність. У цілому невизначеність означає неоднозначність умов функціонування певної системи. При статистичній невизначеності ймовірність здійснення подій

визначається через відносну частоту, а при нестатистичній – визначається як суб'єктивна ймовірність і фіксується числом в інтервалі від 0 до 1, який характеризує ступінь впевненості суб'єкта в настанні тих чи інших подій. При наявності статистичної невизначеності рішення приймаються в умовах ризику; при наявності нестатистичної невизначеності рішення приймаються в умовах невизначеності.

Вихідною стадією політичного ризику є виявлення внутрішньо-політичних і зовнішньо-політичних факторів, умов які можуть збільшувати або зменшувати конкретний вид ризику. Фактори ризику визначаються на основі аналізу політичної, економічної, соціальної політики, як окремих країн, так і світового співтовариства в цілому. Фактори політичних ризиків відіграють вирішальну роль при прийнятті політичних рішень, тому їх аналіз – ключовий напрямок в роботі по управлінню ризиками. Факторний аналіз складний, оскільки як одні й ті ж фактори здійснюють в різних умовах неоднаковий вплив і можуть в певних умовах ставати незначними. Необхідно знайти взаємозв'язок різноманітних факторів, що відображатиме зв'язки між різними державами, історії їх розвитку, визначати сукупний результат тих чи інших політичних заходів і встановлювати зв'язок між подіями [5, с. 593].

До внутрішньо-політичних чинників відносять ті які виступають змістом даного політичного суб'єкту. Чим більш відомим є політичний суб'єкт, чим більш значимі його практично – політичні справи, тим менше слід очікувати появи факторів, що збільшують політичний ризик і навпаки.

Складнішою є залежність внутрішньо-політичних факторів від зовнішніх. По-перше, зовнішні фактори можуть впливати на внутрішньополітичні не прямо, а опосередковано, в результаті чого зростає поле невизначеності політичного життя, а, отже, збільшується можливість ризику. По-друге, при множинності зовнішньо-заданних факторів визначити конкретність пріоритетного чинника, який впливає на внутрішньо-політичний зміст діяльності суб'єкта, дуже важко. Крім того, фактори рухливі і в окремий проміжок політичного простору виділити визначальний вплив саме цього чинника, який в той же час може бути замінений іншим чинником, ставить взагалі під сумнів можливість гнучкого, конкретного виявлення зовнішнього чиннику в аспекті його впливу на визначення умов політичного ризику. Але, при всій значущості зовнішніх факторів їх все ж не слід перебільшувати і абсолютизувати, шукати в них первинність. Джерелом розвитку політичного ризику є його внутрішні фактори. Зовнішні – значимі, але вторинні. Вони можуть збільшувати або зменшувати потенційність і

подальшу реальність політичного ризику, але головними чинниками є чинники внутрішньополітичні.

При аналізі виявлених факторів, що можуть збільшувати або зменшувати політичний ризик слід на даній стадії звертати увагу на колективне відображення загальних інтересів політичних суб'єктів, представлених у програмі об'єднань та партій. Оскільки політика інтегрує інтереси соціальних спільнот людей в єдине та загальне, то знаходження, виявлення факторів, що мають значення загальних для об'єднань, що складають програму їх діяльності, є солідарною умовою, що зменшує політичний ризик.

Політичні фактори включають: війни, конфлікти, небезпечні ситуації і будь-які висловлювання політичних діячів з приводу конкретних подій; відставка або зміна уряду, вибори (зміна уряду веде до можливості зміни політичного та економічного курсу країни; впливає на привабливість капіталовкладень в її економіку; відставка голови Центрального банку або усунення кого-небудь, хто займає важливий політичний або фінансовий пост, викликає миттєву реакцію ринку); загроза націоналізації; зміна політичного ладу [1, С. 103].

Виділяють статистичні, експертні, математичні й інші способи і методи вимірювання ризику. Але політика є особлива людська галузь діяльності, в якій всі способи і методи вимірювання ризику виходять на проблему поліпшення умов життя народу, людей, задоволення їх інтересів. Тому політичний ризик виправданий, якщо його результати відображають цей основний компонент політичної діяльності суб'єкта. Звідси установка допустимого рівня ризику передбачає можливість найменшого зниження втрат політичної діяльності суб'єкта при задоволенні колективних, спільних інтересів людей. Дана константа в політиці досить часто прихована від поглядів, розуміння багатьох людей. Справа в тому, що в політиці результат політичної діяльності суб'єктів може носити характер неочевидної результативності, тобто в ній важко визначити спрямованість і результат діяльності суб'єкта сьогодні, зараз. Результат може виявитися дієвим або навпаки.

Так, політик ризикує і обіцяє життя людей зробити кращим. На практиці виявляється, що його ризикована діяльність є засобом особистого збагачення та самовираження. Оголошена політика обертається політиканством, суть якого полягає в обмані народних мас, оскільки форми вираження його думки і дії не відображають колективного інтересу цих мас. Допустимий рівень ризику визначається відповідно до найменших втрат в політичній діяльності суб'єктів, тобто незадоволеність інтересів якомога меншої кількості людей. При цьому засоби допустимого ризику, його реалізація сполучені

з насильницькими механізмами і не враховують інтереси «низів», їх конкретних структурних інтересів. Тобто, рівень допустимого ризику при тотальному політичному режимі часто взагалі не враховується.

В цілому, слід вказати, що криза в Україні знижує рівень керованості країною; унеможливлює вчасне розв'язання економічних і соціальних проблем; влада втрачає довіру громадян; з'являється загроза демократії. Перебіг конфліктів залежить від того, наскільки політична еліта оволоділа мистецтвом антикризового менеджменту. Влада повинна не тільки вміти виводити суспільство із кризи, а й запобігати виникненню нових криз. Щоб мати уявлення про ймовірність виникнення кризи, треба враховувати ризики. Врахування політичних ризиків уможливлює політичне прогнозування.

Бібліографічний список

1. Горбняк О. В. Політичний ризик та його фактори / О. В. Горбняк // Політологічні студії. – 2010. – № 2. – С. 101-104.
2. Карякин М. Ю. Страхование политических внешнеторговых операций и международных инвестиций / М. Ю. Карякин. – М. : «Авуар консалтинг», 2002. – 144 с.
3. Кривошеїн В. Ризик як атрибут політики / В. Кривошеїн // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 38-47.
4. Левченко М. О. Політичний ризик як один з факторів впливу зовнішньо-економічної діяльності машино-будівного підприємства / М. О. Левченко // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 2 (24). – С. 52-57.
5. Стонер Дж. Ризик і менеджмент ризику / Дж. Стонер // Стонер Дж., Долан Е. Вступ у бізнес. – К. : Основи, 2000. – С. 591-595.
6. Фатенок А. О. Політичний ризик у зовнішньо-економічній діяльності / А. О. Фатенок // Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». – Луцьк, 2007. – Вип. 4 (19). – С. 212-224.
7. Encyclopedie de I'Assurance sous la direction de F. Ewald et J-H Lorenzi, 1998, Article «Risgues politigues» de L. Habib-Deloncle.

В данной статье представлен анализ актуальных аспектов стадий развития политического риска и факторов, которые влияют на этот процесс. В частности, внимание уделено анализу внутренним и внешним факторам влияния на стадии развития политического риска.

The analysis of actual aspects of the stages of development of political risk and factors which influence on this process is presented in this article. In particular, to the analysis of internal and external factors of influence on the stage of development of political risk paid attention.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 321.7+323.2

Гаджиєва Д. В., НУ «ОЮА»

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

В статті обґрунтовується необхідність виокремлення та введення в науковий обіг концепції інституту політичного транзиту, аналізує його суспільно-політичний характер та призначення. Відмічено, що політичний транзит традиційно розглядається як загальний процес переходу до демократії, а питання транзитивних інститутів залишається відкритим. Крім того, в статті розглянуто ознаки та базові функції інститутів політичного транзиту, що допомагає повніше розкрити їх суть.

Одним із напрямків дослідження в сучасній політичній науці є вивчення політичного транзиту, як процесу соціально-економічних, політичних та інституційних перетворень, пов'язаних з рухом до більш демократичних способів організації політичної системи, суспільства та управління в державі.

З моменту коли С. Хантінгтон, проаналізувавши глобальний політичний процес кінця XX сторіччя, пояснив причини, умови та наслідки демократизації і описав феномен «хвилі демократизації» [1], цей процес розгорнувся ще більше, і вже в XXI трансформаційні процеси активно протікають в країнах Європи, Азії, Африки.

Вивчення історичних витоків та сучасного етапу політичного транзиту в світовому масштабі дозволяє враховувати попередній досвід на сучасному етапі трансформаційних перетворень в Україні, зробити такі перетворення більш ефективними та безболісними. М. Кастельс писав, що на межі тисячоліть увесь світ знаходиться в процесі історичної трансформації, яка має кілька вимірів: технологічний, економічний, соціальний, культурний та геополітичний [2], а Україна, звісна річ, не може знаходитись осторонь цих процесів.

Дослідженню політичного транзиту присвячений широкий науковий доробок зарубіжних авторів, таких як С. Хантінгтон, Д. Расстоу, В. Гельман, Е. Гіденс, Л. Даймонд, А. Лейпхарт, О. Балаян, М. А. Баранов, А. Ю. Мельвіль. Значний вклад у вивчення причин, механізмів та проблем політичного транзиту внесли вітчизняні дослідники С. Г. Вонсович, І. О. Мезеря, Ю. А. Нісневич, О. В. Новакова, Т. В. Бєльська, В. В. Кобильник, О. Радченко, Л. Бунецький та інші.

Разом з тим, можна помітити, що в науковій літературі політичний транзит традиційно розглядається як загальний процес переходу до демократії, а от питання щодо політичних інститутів, які фактично

© Д. В. Гаджиєва, 2013

беруть на себе функцію з організації та практичної реалізації усіх згаданих перетворень та, по суті, стають транзитивними інститутами, залишається відкритим. В той самий час аналіз світової історичної та сучасної практики трансформаційних перетворень підтверджує той факт, що такі перетворення не відбувались і не могли відбутись опосередковано, відокремлено від інституційного механізму. Ця прогалина між політичною теорією та реальною політичною практикою обґрунтовує необхідність введення в науковий обіг такої категорії як інститут політичного транзиту, та її детального і всебічного вивчення. Отже, метою роботи є виокремлення поняття інституту політичного транзиту та вивчення його суті, ознак та основних функцій.

Як вже зазначалось, інститути політичного транзиту є неодмінними супутниками трансформаційних процесів на шляху до нового державного та суспільного ладу. Якщо розглядати історію демократичних перетворень XX сторіччя, то можна помітити, що політичний транзит в багатьох країнах часто співпадав зі скликанням та функціонуванням установчих зборів. Установчі збори стали синонімом великих державних змін та демократичних перетворень ще з часів Великої Французької революції 1789 року, коли пала абсолютна монархія, а перші Національні установчі збори у 1791 році прийняли Конституцію Франції.

В XX сторіччі значення установчих зборів як транзитивного інституту лише закріплюється. Саме на XX сторіччя припадає пік створення та діяльності установчих зборів. Наприклад, установчі збори діяли під час трансформаційних перетворень в Індії (1946-1949), Пакистані (1947-1956), Австралії (1973-1985) [3]. Так само шлях до незалежності в Намібії був забезпечений установчими зборами, які розробляли проект конституції країни [4].

Не обійшлось без створення установчих зборів прийняття Веймарської конституції у Німеччині. Революція, що розгорнулась в Німеччині в 1918 році призвела до перших вільних та демократичних виборів 1919 року, в результаті яких було створено Веймарські національні установчі збори. Ці збори написали нову Конституцію для Німеччини, припинили революцію і привели країну до парламентаризму [5]. Після прийняття Конституції національні установчі збори були розпущені, а шляхом виборів був сформований Рейхстаг, який пробув законодавчим органом в країні до подій 1933 року.

Ліквідація монархії в Італії також відбулась за допомогою Італійських установчих зборів 1946-1948 року. Після поразки в Другій світовій війні в Італії почались буремні роки: монархія потерпіла крах і король Умберто II був вимушений покинути країну, а народ

шляхом референдуму обрав республіканську форму правління. В цей транзитний період країною правили установчі збори, які розробили нову конституцію, а після обрання парламенту припинили свої повноваження [6].

Варто відмітити, що політичний транзит підчас звільнення від колоніалізму та шляху до незалежності Індії, Пакистану, Індонезії, Латиноамериканських та Африканських країн також супроводжувався створенням установчих зборів або їх різновидів [3,4].

Якщо звернутися до практики політичних транзитів XXI сторіччя, то найсвіжішим буде приклад політичного транзиту в Ісландії в 2008-2012 роках. В 2008 році в результаті світової фінансової кризи Ісландія опинилась на грані банкрутства, в країні розпочались акції протесту та страйки. В 2009 уряд Ісландії був змушений піти у відставку [7], а країна опинилась перед вибором нових шляхів політичних, економічних і суспільних перетворень в державі. Процес розпочався зі зміни Основного закону Ісландії, як основи політичного життя суспільства. В 2010 році пройшли вибори до установчих зборів Ісландії, в 2011 установчими зборами було розроблено новий проект конституції, в 2012 пропозиції установчих зборів були затверджені на загальнонаціональному референдумі [8]. В результаті суттєвих трансформацій зазнали як політична, так і соціальна сфери життя суспільства, держава вийшла на якісно інший рівень політичного розвитку, що допомогло стабілізувати ситуацію в країні, а безпосереднє забезпечення цього процесу взяли на себе установчі збори, які виконали роль транзитивного інституту.

Цей приклад, окрім всього іншого, також показує, що спричинити процес політичного транзиту може не лише необхідність суто демократичних перетворень, але й необхідність якісно нових змін у вже сформованій демократичній системі. Процес політичного транзиту, таким чином, стає своєрідною точкою біфуркації, яка виводить демократичну систему на інший рівень функціонування.

Інший приклад, що може стати в нагоді при формуванні концепції інституту політичного транзиту, надає такий політичний феномен, як тимчасові уряди. Тимчасові уряди також відомі в політичній практиці, як інститут, створений в перехідний для держави період, на визначений термін та з певною метою. Історії української державності добре відомі приклади роботи тимчасових урядів. Це і Тимчасовий уряд Росії, створений після буржуазної революції 1917 року в Петербурзі, і Генеральний секретаріат Центральної Ради в Києві. Обидва уряди були створені в перехідний для держави час і мали забезпечити своєю роботою транзит до нових способів

організації влади і політичної системи: республіканської форми правління, парламентаризму, демократії.

Якщо повернутись до сучасності, то в XXI сторіччі тимчасові уряди активно створюються та діють в країнах «арабської весни». Після революцій тимчасові уряди були створені в Тунісі, Єгипті, Сирії [9]. Всі вони мають на меті тимчасове управління країною, до проведення нових виборів, створення нового уряду, парламенту.

Розглянуті вище приклади з світової історії та сучасної практики політичних транзитів дозволяють виділити певні інваріантні ознаки інститутів політичного транзиту. На нашу думку, до таких інваріантних ознак слід віднести те, що інститути політичного транзиту завжди будуть мати тимчасовий, представницький та цільовий характер.

Тимчасовий характер означає, що інститути політичного транзиту створюються і діють лише певний період часу, який встановлюються законом, актом парламенту або рішенням референдуму. З досягненням бажаних перетворень в державі, інститут припиняє свої повноваження і ліквідується (згадаємо розглянуті приклади Німеччини, Італії, Ісландії). Це також означає, що після ліквідації інституту політичного транзиту, жоден інший політичний орган або інститут не може перебирати на себе його функції та повноваження, якщо це не передбачено конституцією або законом держави.

Представницький характер означає, що інститут політичного транзиту складається з членів, які представляють інтереси громадян країни і діють виключно в їх інтересах, незалежно від того обрані ці члени шляхом загальнонаціональних виборів чи ні.

Цільовий характер інституту політичного транзиту означає, що такий інститут створюється для досягнення певної державної або суспільно-політичної мети. Частіше всього вони створюються з метою переходу до більш демократичних способів управління, але, як показує практика, не завжди (приклад Ісландії). Частіше всього права, обов'язки та повноваження інституту політичного транзиту, які передбачені в законі, відповідають цій меті і не можуть виходити за її рамки.

Виходячи з усього вищесказаного, пропонуємо виділити наступні функції інститутів політичного транзиту, які допоможуть повніше розкрити їх суть:

– трансформаційна;
– організаційна;
– конститутивна;
– політична;
– контрольна;

– представницька;

– стабілізаційна.

Розглянемо основні риси змісту вказаних функцій.

Суть найголовнішої, трансформаційної функції полягає в тому, що інститут політичного транзиту створюється і діє виключно в умовах політичного транзиту – державного переходу до інших, якісно нових, способів організації політичної системи суспільства: до нового режиму, нової форми правління, нових методів здійснення влади, нової ідеології і т. д. В таких умовах, інститут політичного транзиту стає таким інститутом, який безпосередньо втілює в життя такий перехід, робить все можливе для скорішого і ефективнішого досягнення поставленої перед ним мети та в подальшому несе за це відповідальність. В широкому розумінні ця функція передбачає нерозривний зв'язок між політичним транзитом, як процесом, та інститутом політичного транзиту, як його невід'ємною складовою, що втілює в своїй природі глибинні принципи та ідеї політичного транзиту, обґрунтовуючи тим самим його призначення.

Близька до трансформаційної, але вужча за змістом, організаційна функція означає те, що на інститут політичного транзиту покладається детальне планування та розробка базових принципів, методів та головних шляхів здійснення політичного транзиту. Таке планування також встановлює приблизні строки здійснення політичного транзиту, визначає, які державні органи, громадські організації, юридичні та фізичні особи будуть організаційно сприяти процесу політичного транзиту. В межах реалізації даної функції такий інститут намагається передбачити можливі проблеми на шляху політичного транзиту та заходи їх попередження і вирішення. Сенс організаційної функції зводиться до практичної реалізації політичного транзиту в країні.

Конститутивна (установча) функція інституту політичного транзиту полягає в тому, що в силу його цільового призначення та передбачених законом повноважень, на інститут політичного транзиту покладається закріплення, легітимізація та легалізація досягнутого в процесі політичного транзиту нового політичного устрою, державного та суспільного ладу. Тобто, по завершенні процесу політичного транзиту, інститут політичного транзиту проголошує та утверджує досягнуті перетворення на вищому державному рівні.

Політична функція інституту політичного транзиту проявляється в тому, що визначення базових принципів, методів та шляхів здійснення політичного транзиту відбувається спеціалізованим і уповноваженим на це органом, що виключає конкуренцію компетенції за це право між іншими органами державної влади, сприяє гармонізації політичних відносин всередині держави і політичній стабільності.

Суть контрольної функції інституту політичного транзиту, на нашу думку, можна звести до того, що після розробки заходів щодо реалізації політичного транзиту в державі, також необхідно проводити заходи по контролю за втіленням цього процесу в життя. А в рамках інституту політичного транзиту, як спеціально уповноваженого на це органу, можливе створення контрольних груп і комісій, які виконуватимуть контрольні повноваження.

Представницька функція, як і ознака, передбачає, що на інститут політичного транзиту покладено обов'язок представляти інтереси громадян держави, як залучена в процес політичного транзиту. Це також означає, що члени інституту політичного транзиту можуть представляти інтереси громадян та держави на міжнародному рівні на різноманітних конференціях, самітах, симпозіумах, міжурядових нарадах.

Стабілізаційна функція інституту політичного транзиту означає, що цей інститут результатами своєї діяльності покликаний стабілізувати політичну ситуацію всередині держави, яка викликала необхідність політичних змін та перетворень і встановити нові соціально-політичні умови розвитку держави.

Таким чином, незважаючи на те, що політична теорія не оперує поняттям «інститут політичного транзиту», матеріали світової політичної практики свідчать інше. У XX та XXI сторіччі майже всі крупні транзитивні перетворення в країнах Європи, Азії, Латинської Америки та Африки супроводжувались створенням та діяльністю особливих інститутів, які брали на себе функцію організації та забезпечення політичного транзиту та безпосереднього втілення його в життя. Частіше за все, такими інститутами виступали установчі збори та тимчасові уряди, але, ймовірно, лише ними справа не обмежується. Наприклад, варто пам'ятати, що транзитивні функції можуть виконати референдуми.

Інститут політичного транзиту можна визначити, як представницький орган, що бере на себе організацію тих політичних перетворень, які відбуваються в державі, встановлює та закріплює новий державний лад, сприяє політичному порядку та стабільності. Інститут політичного транзиту має власні ознаки та функції, які повніше відображають його соціально-політичну сутність та значення.

Вивчення інститутів політичного транзиту і надалі залишається вкрай важливим. Це допоможе синхронізувати здобутки політичної теорії і практики, сприятиме глибшому розумінню транзитних процесів, допоможе їх оптимізувати та зробити більш ефективними.

Бібліографічний список

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
2. Кастельс М. Інформаційні технології, глобалізація та соціальний розвиток / М. Кастельс // Економіка знань: виклики глобалізації та Україна. – К. : НІСД, 2004. – С. 82.
3. Никифорова Н. А. История государства и права зарубежных стран : учеб. пос. / Н. А. Никифорова. – М. : Окей-книга, 2007. – С. 102.
4. Repertoire of Practice of the Security Council 1989-1992. – United Nations Publications. – 2005. – P. 205.
5. The November revolution, 1918/1919. German Bundestag, Research Section WD 1, March 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.bundestag.de/htdocs_e/artandhistory/history/factsheets/november_revolution.pdf
6. Авакьян С. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : лекции / С. А. Авакьян. – Челябинск : ЮУрГУ, 2008. – С. 161.
7. Iceland protesters demand government step down / ed. by Michael Roddy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.reuters.com/article/2009/01/20/iceland-protests-idUSLK69268520090120
8. Advertisement of the results of the referendum on 20 October 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.kosning.is/thjodaratkvaedagreidslur2012/english/nr/7993
9. Красников Н. Арабские революции меняют правительства [Електронний ресурс] / Н. Красников. – Режим доступу : http: //www.kp.ru/daily/25648/812064/

В статье обоснована необходимость выделения и введения в научный оборот концепции института политического транзита, проанализирован его общественно-политический характер и назначение. Отмечено, что политический транзит традиционно рассматривается как общий процесс перехода к демократии, а вопрос транзитивных институтов остается открытым. Кроме того, в статье рассмотрены признаки и базовые функции институтов политического транзита, что помогает полнее раскрыть их суть.

The following article describes the necessity to distinguish and to introduce the concept of institution of political transition into the scientific terminology; and analyses its social and political character and mission. It is marked that political transition is traditionally examined as a general process of passing to democracy, and the question of transitive institutions remain open. In addition, the article considers features and basic functions of institution of political transition that promotes to reveal their essence more effectively.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2013

УДК 321: 316.61

Малінін В. В., ОРІДУ НАДУ при Президентові України

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СКЛАДОВІ

У статті досліджується актуальне питання політичної теорії та практики – процес формування політичної ідентичності в умовах глобалізації. Визначено його особливості у посткомуністичній Україні та проаналізовано такі складові, як національна, соціокультурна, регіональна, цивілізаційна, громадянська ідентичності.

Глобалізаційні процеси, які відбуваються у сучасному світі актуалізують дослідження проблеми формування політичної ідентичності в Україні. Особливості та складові політичної ідентичності визначаються специфікою соціокультурної, економічної та політичної ситуації та, водночас, визначальним чином впливають на становлення та розвиток державних інститутів та інституцій громадянського суспільства.

Варто погодитись із українською дослідницею Н. Пелагешою у тому, що «національна держава залишається основною структурною одиницею світового порядку. Але сьогодні її суб'єктність обмежена діяльністю нових акторів міжнародної політики – наддержавних утворень, міжнародних урядових та неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, тощо. Вони стали не менш впливовими, ніж національна держава, та перебрали на себе право втручатися у внутрішні справи окремої країни і здійснювати такі політики, які раніше вважалися виключно справою її компетенції. Нові, породжені глобалізацією актори міжнародних відносин, трансформують не тільки економіку національних держав, а й дедалі більше впливають на соціокультурну сферу, а отже, на процеси формування ідентичності. Беручи гуманітарну сферу під свою опіку, вони встановлюють власні правила її функціонування та розвитку» [2, с. 46].

Аналізу сутності феномену ідентичності та механізмів її формування з позицій політичної науки, державного управління, соціології, економічної науки присвячено роботи таких зарубіжних авторів, як Б. Андерсон, П. Бергер, У. Бек, Р. Брюбейкер, П. Бурд'є, М. Гібернау, Е. Гіденс, С. Гантингтон, М. Кастельс, Т. Карозерс, Ф. Фукуяма та ін.

Дослідженню процесу формування політичної ідентичності, визначення її особливостей та складових в умовах глобалізації присвячено роботи таких вітчизняних атворів, як В. Бебик, О. Галазюк,

 © В. В. Малінін, 2013

М. Головатий, О. Зернецька, І. Зварич, Н. Ковтун, А. Колодій, Н. Костенко, І. Кудря, І. Курас, Л. Нагорна, Ю. Павленко, Н. Пелагеша, І. Попова, О. Проценко, С. Сахацький, В. Смолій, О. Стегній, Л. Яковлева та ін.

У політичному дискурсі розрізняють такі види ідентичності, як національна, політична, соціокультурна, територіальна, регіональна, цивілізаційна, релігійна та ін. У сучасних політологічних дослідженнях виділяють індивідуальну та колективну ідентичність. Найбільший інтерес, з точки зору політичної науки, представляє остання, яка поділяється на етнічну та політичну. На даному етапі політичного розвитку національна ідентичність поступається впливом регіональній та локальній (місцевій) ідентичності, а важливою складовою політичної ідентичності стає цивілізаційна ідентичність.

У процесі теоретичного аналізу політичної ідентичності необхідно враховувати такі характеристики, як історичні умови, особливості етнічного складу населення, релігії та конфесії, представлені на даній території, рівень урбанізації, політичну культуру та рівень інституціоналізації влади та громадянського суспільства та ін.

У дослідженнях політичної ідентичності можна виділити декілька методологічних напрямків, зокрема – конструктивістській та парадигму символічного інтеракціонізму. У підході конструктивізму інтегруються положення щодо соціальної та політичної реальності, як такої, що конструюється діями акторів та політичного дискурсу, який формує простір політичних ідентичностей.

До представників цього напрямку відносять П. Бергера та Т. Лукмана (передусім завдяки роботі «Соціальне конструювання реальності»), Б. Андерсона (робота «Уявлені спільноти»), Р. Брюбейкера (робота «Переобрамлений націоналізм»), низку робіт П. Бурд'є, присвячених символічному простору та К. Касторіадіса щодо постмодерного дискурс-аналізу.

З точки зору символічного інтеракціонізму (Дж. Г. Мід, Г. Блумер) політичну ідентичність як частину символьного простору політики, сприймають в якості засобу підкреслення відмінності одних суспільних груп від інших.

Політичні актори використовують символічне «навантаження» ідентичності з метою групової мобілізації для досягнення політичної мети. У цьому сенсі дискурс щодо політичної ідентичності виступає одним із елементів організації політичного простору та механізмів політичної конкуренції.

Інтерпретація ідентичності як політичного феномену, який конструюється у процесі взаємодії політичних акторів призводить

до розуміння її плинності, множинності та гібридності. Саме тому деякі автори ставлять під сумнів евристичну значимість самого терміну «ідентичність» для соціально-політичних досліджень (зокрема, на цьому наголошує Р. Брюбейкер).

Поняття ідентичності у соціально-політичних дослідженнях розуміється як «тотожність» та «самість», а політична ідентичність проявляється у солідарності індивіда із групою, ототожненні із груповими політичними характеристиками (наприклад, партійна ідентифікація).

Також політична ідентичність пов'язується із належністю до відповідної соціально-політичної спільноти і представляє собою процес вироблення та підтримки колективних смислів групової інтеракції, які підтримують символічну, ідеологічну та політичну єдність групи.

У сучасних політологічних візіях феномен ідентичності характеризується наступними особливостями.

По-перше, відзначається відмова від спрощеного сприйняття ідентичності як даності та фіксації відмінностей між групами, спільнотами та суспільствами.

По-друге, увага дослідників концентрується на процесі політичної презентації, інтерпретації та артикуляції символів, які несуть певні смисли щодо ідентичності.

По-третє, визначаються політичні фактори та соціально-економічні умови, що впливають на процес конструювання ідентичності.

По-четверте, виявляються актори процесу конструювання ідентичності групи, робиться акцент на аналізі політичних еліт та політичного класу.

По-п'яте, відзначається прикладна орієнтація досліджень, а також пошук адекватного раціонального інструментарія, якій дозволяє формулювати рекомендації щодо формування та реалізації політичної ідентичності у взаємодії.

На думку російського автора А. Гончарика «Ідентичність – це відчуття приналежності до групи і прихильності спільним цінностям, які поділяє група. У ході формування та закріплення ідентичностей елітами з'являються нові символи, міфи і образи. Всі інтерпретації подій і процесів, що відбуваються, торкаються життя регіонів, визначаються внутрішніми кордонами, визначеними політичними відносинами, які вкладаються в ці внутрішні кордони. Чим більше ті чи інші еліти вкладають сенс і унікальних рис в ідентичність, тим більше вона закріплюється підтримується, продукується і входить у свідомість людей» [1, с. 18].

У дослідженнях політичної ідентичності виділяються такі основні напрямки, як сутнісні характеристики політичної культури суспільства, «вигоди» політичного класу, інтереси політичних акторів, процес конструювання дискурсивних практик та ін.

В умовах глобалізації трансформується роль інститутів національної держави у процесі формування політичної ідентичності. У сучасному світі національні держави в їх класичному розумінні не можуть повною мірою забезпечити культурний суверенітет та конструювати ідентичність за етнічними та територіальними ознаками, у тому числі – мовними й культурними. Саме таку роль виконує складний синтез політичних, економічних, ціннісних, культурних, інформаційних та інших засад, у XXI столітті активізується процес конкуренції ідентичностей, культурно-цивілізаційних платформ.

На думку Н. Пелагеши «Оскільки «гарячі війни» за сучасної системи міжнародного права є процедурою досить ускладненою, то «воєнні дії» суб'єкти глобалізації переносять у соціокультурну сферу, прикладаючи багато зусиль для поширення власних цінностей, змістів, ідеалів, культурних зразків та мови, що й формують ідентичність. Події набувають рис «холодної війни», а «бойові дії» ведуться за свідомість та лояльність (ідентичність) тих чи інших груп населення» [2, с. 48].

Глоблізаційні процеси можуть стати однією із причин кризи ідентичності, при цьому сама ідентичність стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються та вивчаються сутнісні характеристики політичної реальності.

Глобалізація охоплює всі сфери людського буття, сприяє розумінню єдності взаємозалежного і взаємозалежного світу. В культурному плані глобалізація відкриває доступ до плюралізму, впливає на ідентичність, відкриваючи шлях до плюралізму ідентичностей у глобальному світі.

Глобалізація призводить до глибоких та складних трансформацій, які пов'язані із змінами інформаційно-комунікативних систем та технологій. Зокрема, вони призводять до підвищення ролі інформаційних та комунікативних систем, формування інформаційної нерівності, зміни моделей етнокультурної ідентичності та ін.

Особливо слід відзначити процес формування так званої «мережевої» ідентичності на основі мережевої інформаційної культури.

В умовах глобалізації розвиваються наднаціональні спільноти та ідентичності, під впливом процесів європейської інтеграції постає проблема формування «європейської ідентичності» навколо загальноєвропейських цінностей. Це одна зі складових становлення особливого типу ідентичності – цивілізаційної.

Цивілізаційна ідентичність визначається як процес ототожнення індивіда, групи, народу з місцем у системі відносин у певній цивілізації. В основі цивілізаційної ідентичності знаходиться велика міжетнічна спільнота, заснована на єдності історичної колективної долі різних народів, взаємопов'язаних культурними цінностями, нормами й ідеалами.

Серед факторів впливу на процес формування цивілізаційної ідентичності слід відзначити соціокультурні та геополітичні. До соціокультурних складових цивілізаційної ідентичності відносять мову, релігію, культуру, систему цінностей, а до геополітичних – зовнішнє оточення та міжнародну політичну ситуацію.

Серед особливостей формування політичної ідентичності у посткомуністичному просторі слід відзначити такі чинники, як:

– високий рівень регіональної ідентифікації;

– наявність «радянської ідентичності» та переважання її на певних територіях;

– соціальні та економічні мотиви у процесі самоідентифікації, обумовлені низьким рівнем доходів у більшості населення;

– кореляція національної ідентичності (мовної, культурної) з етнічним складом населення певної місцевості;

– амбівалентність ідентичностей, як прояв «розколотої свідомості», «подвійної ідентичності»;

– специфіка мовної, етнічної, конфесійної орієнтації має регіональний вимір. У політичному просторі вона проявляється у ставленні до історичних подій та перспектив суспільно-політичного розвитку.

У сучасному світі склалось розуміння політичної ідентичності як рухливого та фрагментованого феномену суспільного життя, який формується у комунікативному просторі під впливом глобалізаційних процесів.

Глобалізація конструює загальносвітовий контекст простору ідентичностей та, водночас сприяє формуванню локальних (місцевих) ідентичностей, прив'язаних до історичного і культурного середовищ окремих територій. У добу глобалізації на особливу увагу заслуговують гендерна, етнічна та соціокультурна ідентичності, які впливають на політичну взаємодію.

Таким чином, процес формування політичної ідентичності характеризується комплексним впливом багатьох взаємопов'язаних факторів, у ньому поєднуються особистісний вибір індивіда та його психологічна мотивація, груповий вимір політичної взаємодії (тут можна говорити про регіональну ідентичність), суспільний рівень (національна ідентичність, громадянська ідентичність) та вимір

цивілізаційної ідентичності. Саме остання стає визначальним чинником політичного розвитку в умовах глобалізації.

Бібліографічний список

1. Гончарик А. А. Роль политических элит в формировании региональной идентичности: интерпретация коллективной памяти и мифов / А. Гончарик // IX Международная научно-практическая конференция «Векторы развития современной России». – М. : МВШСЭН, 2010. – 147 с.
2. Пелагеша Н. Є. Україна в смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Є. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.

В статье исследуется актуальный вопрос политической теории и практики – процесс формирования политической идентичности в условиях глобализации. Определены его особенности в посткоммунистической Украины и проанализированы такие составляющие, как национальная, социокультурная, региональная, цивилизационная, гражданская идентичности.

The article examines topical issues of political theory and practice – the formation of political identity. Determined its features in postcommunist Ukraine, composition and analyzed such as national, socio-cultural, regional, civilization, civic identity.

Стаття надійшла до редколегії 09.01.2013

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

УДК 343.9.01

Vyacheslav Tulyakov, Grigoriy Pimonov,
Daria Balobanova, Eugene Polyansky, Mikhail Dmitruk,
National University «Odesa Law Academy»

CRIMINAL POLICY OF UKRAINE AT THE PEAK OF DOCTRINAL RECONSIDERATION

Contemporary criminal policy of Ukraine is significantly influenced by global trends towards humanization of criminal liability and protection of rights in the sphere of criminal law application. One of initial questions is the concept of criminal offence, and interrelation of offences with other violations of law. Criminal infraction in its essence is a result of foremost view at contemporary realia of Ukrainian legislation.

Development of public law worldwide is substantially stipulated be lingering state of global economic crisis. Legal system of Ukraine is not an excluding from this general rule, taking in account existing risks for budgetary sphere created by shadow economy, corruption etc. All of manifestations, created by global economic crisis, to certain extents, produce reflections at the scopes of legal systems. It engraves existing global challenges, stipulated by transnational organized crime, ethno-national and religious terrorism and others.

Such challenges do require appropriate responses in the sphere of public law, particularly – criminal law. To give a global response – is a task of the European Community. But the burden «local» reactions to existing situation is assigned at law enforcement bodies of states, and even in greater extent – is within the scope of their legislation bodies.

 © V. Tulyakov, G. Pimonov, D. Balobanova, E. Polyansky, M. Dmitruk, 2013

Criminal lawyers of nowadays while trying to conceptualize the essence of criminal justice in contemporary world argued whether the modern system of criminal justice is suitable to administer justice, i. e. not only appropriate to improve the protection of human rights, but also to promote justice and peace in general (Anne Kindt). Merchandising criminal practices, hate crimes, corruption and organized criminal activity actually have no borders and limits. Marginalization of immigrants does not contradict the widespread misuse of law on international and national level but lead to criminal behaviors worldwide. Deviance and misuse of law became the features of modern way of life, of society's existence. The same we could say to crime phenomena.

That is the fact that usually crime is increasing in scope and intensity (US crime tendencies are exemption of this rule). Due to criminologists' opinion crime threatens the safety of citizens around the world and hampers countries in their social, economic and cultural development. Globalization has provided the environment for a growing internationalization of criminal activities. Multinational criminal syndicates have significantly broadened the range of their operations from drug and arms trafficking to money laundering. Typically, strengthening the capacity of governments to reform legislation and criminal justice systems; establishing institutions and mechanisms for the detection, investigation, prosecution and adjudication of various types of crimes; upgrading the skills of criminal justice personnel are the basic elements in modern criminal policy worldwide (see Stanford Law School notions).

The implementation of the provisions of Lisbon Treaty in the sphere of securing the stability, safety and rule of law zone and the global protection of human rights in European countries have been sequentially leading to the necessity of unification of legislation on ordinary crimes and offences. This is what the modern action plans of the parliaments and legal committees of different countries of Europe operating in the framework of implementation of Stockholm Protocol 2009 are aimed at. This is what the activities of Ukrainian parliamentarians are aimed at as well. The approximation of Ukrainian legislation to the European norms and standards has also touched the sphere of criminal regulation.

One of the modern trends harmonization of criminal law policy of Ukraine with the European Union is making the provisions of the Criminal Code of Ukraine compliant to the European Court of Human Rights practice. Certainly the European Union and the Council of Europe are different supranational entities, bringing criminal policy of Ukraine in compliance with the acts of the institutions of the Council of Europe indirectly leads to harmonization with the legal policy of the European Union.

The ways harmonization of the Criminal Code of Ukraine with the Court practice in criminal law doctrine is seen in different ways: as a mitigation of sanctions of criminal law or as the division of criminal acts into crime and criminal misdemeanor. The last method of the direction of penal policy being investigated was fixed in the Criminal Justice Reform Concept. In this regard, the study of the Court practice as one of the factors behind the introduction of a criminal misdemeanor and its implications for criminal law doctrine of Ukraine determine the relevance of selected research topics and can be used in establishing criteria distinguishing criminal offense of administrative offenses and crimes.

The issues of harmonization of criminal law legislation in the countries of continental Europe and the Court practice were studied by V. A. Tulyakov, P. L. Fris, M. I. Khavroniuk [1, p. 187-189] O. Tolochko, V. P. Tychyi and other scientists. However, the impact of the Court practice as a factor of the division of criminal acts to crimes and criminal misdemeanors was not studied fully. In its decisions the Court notes that the acts which shall be punished with arrest, no matter what types of acts it belongs to under national law, are criminal by their nature. The Code of Ukraine on Administrative Offences provided for such a type of penalty as administrative detention for a number of offenses. We propose to transform the acts of these categories that have a significant degree of public danger into criminal offenses. To prove this position, let's examine the position of the Court with respect to acts for which arrest serves as penalty, as well as the significance and the nature of the Court practice for Ukraine, the list of offenses for which the Code of Ukraine on Administrative Offences of Ukraine provides arrest, and determine the legal nature of these offenses.

It is a common knowledge that the New Criminal Procedure Code 2012 passed by the Parliament of Ukraine has established the extended approach to construction of criminal offense approved in most European countries, embracing both a crime and a criminal misdemeanor. Being a purely procedural category in the context of the mentioned law, the phenomenon of a criminal misdemeanor has given rise to quite a big controversy in the environment of substantial law experts.

First, the current criminal legislation of Ukraine doesn't stipulate the division of criminal offenses into crimes and misdemeanors.

Second, the extended construction entails uncertainties in the law enforcement practice, increases the dark figure of crime, and fundamentally shifts the notions of structure and dynamics of deviance and methods of its analysis.

Third, assigning gravity of an act based on type sanctions imposed for its commitment as a classification criterion doesn't fully correspond with

the realia, taking into account the amendments made to article 12 of the Criminal Code of Ukraine in the course of humanization of the current legislation.

To address these deficiencies and to form new concept, of the President of Ukraine with his Decree № 98/2012-rp has formed a working group on the issues of reforming the legislation on administrative offenses and introduction of criminal misdemeanors in Ukraine. The theoretical model of the concept of criminal misdemeanors is also developed at the Department of Criminal Law of the National University «Odessa Law Academy». [2]

So, if a lesser act is not a crime, then we obviously have to speak about another offense which is similar to a crime. This can be a criminal, administrative or disciplinary offense. For example, petty theft and disorderly conduct have a certain degree of public danger, but this danger is negligible, since it cannot cause substantial harm to legally protected social relations, property or public order respectively. Therefore, the legislator classifies them not as crimes but as other offenses; according to the current legislation they are administrative infractions (offenses). Though having formal similarity to a crime, such an act by its legal nature is an official misconduct.

The traditionalist Criminal Code of France 1810 contained a threemerous classification of criminal acts (violations of the criminal law), distinguishing «criminal misdemeanors» and «criminal offenses» along with the actual crime. Punishability of the act served as the criterion of distinction for the legislator. Hereat, as L. Golovko rightly pointed out, criminal offenses were minor criminal infractions punishable only with «police penalties», primarily a fine, the cases on which were considered by the so-called «police courts»; criminal misdemeanors were more serious violations of the criminal law punishable with so-called «corrective punishment» including more stringent penalties up to imprisonment for several years, cases of which were considered by the so-called «corrective courts» consisting of a number of professional judges; and crimes – the most dangerous criminal infractions, punishable with called «criminal penalties». [3]

A criminal misdemeanor as a form of criminal offenses is distinguished from a crime by the fact that though having external similarity with a crime, its public danger is negligible, since it is not able to cause substantial harm to relations protected by law. When defining the concept of a criminal offense, one should pay attention to its elements and the legal effects of recognition of a socially dangerous act as a criminal misdemeanor. The main difference between a crime and a criminal misdemeanor is the degree of public danger. Criminal misdemeanor has an insignificant degree of public danger; it cannot cause substantial harm to legally protected

relations. In addition, a criminal misdemeanor shall not be punished with penalty involving imprisonment or limitation of liberty. Also, a significant feature of a criminal misdemeanor distinguishing it from crime is that the conviction of a person for a criminal misdemeanor shall not entail such a negative legal effect as a criminal record.

The criminal legislation of Ukraine is in the position of subjective imputation. Therefore, if actions of an individual were aimed at causing substantial harm to legally protected social relations, but the actual damage was insignificant or did not come at all for reasons independent of the perpetrator, the act should be classified as an inchoate crime (a preparation or an attempt), i. e. intent is the focus. The lack of «significant harm» or the threat of such harm eliminates criminality, but it can still be considered a misdemeanor.

With changes in the regulation of misconduct taking administrative measures in Eastern Europe and the dyadic division of criminal offenses in its central part, this model in one way or another effectively manifests itself in combating crime. Therewith, deviant behavior has become a norm for the biggest part of the population. What is at issue is criminal practices hiding in borderline dark figure, what is at issue is everyday crime having become mass due to their subjective «everydayness», not even speaking about palled systematic acts of corruption.

Meanwhile, the increase of criminal offences is on the rise, being dependant on the level of anomie in the society and the norm awareness of the citizens. And following this, we accumulate the experience of naming and punishing them respectively. Now the members of the Presidential Commission are making an attempt to unify non-managerial administrative delicts, disciplinary offenses, and some civil offenses into a single category of a criminal offense. A tendency of over-criminalization emerges and is clearly seen as the methods criminal law are considered to be one of the basic and essential ones for use in the country when controlling deviations.

However, the subjectively explained selectivity of choice of acts caused by the procedural and administrative unprovability of specific infringements will lead to social injustice, when the poor are sent to jail, while the powers that be buy off. In the view of introduction of the new Criminal Procedure Code we will face a situation where after enactment of a criminal law provision the professionals will have to wait for months for clarifications regarding the peculiarities of classification of an act and enforcement of a norm to offenders. This will really lead to systematic violations of human rights, to the formation of social groups stigmatized as potential criminals, deformation of stereotypes and ideals of law and justice.

Hence, first, over-criminalization leads to «desiccation» of preventive and punitive function of criminal prohibition.

And second, amorphism of criminal norm is a precondition of mass violations of human rights and controllable judicial discretion.

From our point of view, the main criterion for the criminalization of acts is defined in Part 2 of Article 11 of the Criminal Code of Ukraine (an act of inflicting significant damage to an individual person or legal entity, society, state).

The paradox of modern public law doctrine is the gradual smearing of publicity, the return of presuming of primacy of the individual, the private over the state, the public, the social. It can be clearly traced in the criminal works. The task of criminal law in utilitarian, legalistic sense is the protection of constitutional norms and principles. As a matter of fact, a Criminal Code is a Constitution with sanctions. Incompleteness of the process of constitutional reform and instability of regulation of relations will lead to inefficiency and palliative nature of criminal law recodification novels, the formation of a new set of temporary «dead» norms.

Criminal regulation should be not so much a tool to protect the state from encroachments on its sovereignty and security as an instrument of protection of the rights and freedoms of an individual and a community.

The emphasis on the community justice, the justice of the involved is particularly important when reorienting the vector of criminal law protection, not upon words but upon deeds.

One may lingeringly talk about the «smearing» of the object of criminal regulation until the state policy not in words but in reality turns its attention to the victims of a crime and the approval of humanistic social values as a priority of criminal protection. We have already had an occasion to write that recodification is not possible without the change of the idea.

This means that there's a need for a new Theoretical Model of the Criminal Code of Ukraine designed for the stable development of relations of nation-building and utmost protection of the rights and legitimate interests of individuals.

Thus, it was suggested that the constitutional conditioning of penal prohibition, the connectivity to the norms of the Constitution of the state and the internationally recognized principles and fundamental freedoms of a human and a citizen be present in the preamble to the future Criminal Law. Among the participants of criminal relations (an offender – the state – a victim – a third person) a central place should be occupied by a victim.

Only penalty should serve as the essence and the substance of liability, while the restoration of rights of the victim should be assigned to other mandatory measures of response to a criminal act.

The legal support of protecting the rights and freedoms of a crime victim should become the main purpose of the new Criminal Code. In this regard, any Criminal Code is built with justification of prohibition of infringements against a person, property, society and state, as well as against a range of moral values declared as the basic ones for the society and supported by it.

Other acts should be decriminalized, passed over to the category of criminal misdemeanors, or instituted on the claim of victims (including the state and other social entities).

At the same time, the extension of the system of private prosecution should lead to the expansion of alternative ways of responding to a crime.

This involves describing the issues related to the imposition of not only punishment, but also other measures of criminal law (security, social protection, restitution, compensation) to the offender in the General Part of the Criminal Code. Here it is necessary to append a description of «ne bis dem idem» principle with a reference to the fact that serving a sentence does not relieve from a responsibility of an offender to a victim.

The consistent formalization of the doctrine of a crime and a criminal misdemeanor with the new classification and taxonomy based on the concept of criminal law in the broad sense is mandatory. For example, in Engel v Netherlands (1976) 1 EHRR 647 cases and the Benham v United Kingom (1996) 22 EHRR 293 case, the Court indicated that delinquencies for which such a penalty as arrest is provided, no matter what types those delinquencies are considered to be under national law, are criminal acts. The specified position has also found reflection in the Court's decision in p.55 of 06.09.2005 case following the complaint N 61406/00 «Gurepka against Ukraine» [4]. With the adoption of the Law of Ukraine 17.07.1997 «On ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the first protocol and protocol number 2, 4, 7, 11 to the Convention» (hereinafter – the Law «On ratification of the Convention») the Parliament of Ukraine gave consent to bound our state with these treaties. According to Art. 32 of the Convention as amended by Protocol number 11, the question of the interpretation and application of the Convention and its Protocols is within the competence of the Court. Ukraine has recognized the indicated jurisdiction, as it was clearly stated in the law «On ratification of the Convention».

Interpretation of the Convention and the Protocols is done by the Court when considering specific cases in their rulings. Using the provisions of the Court by the judicial authorities of Ukraine, including

the Constitutional Court of Ukraine, the interpretation of the Convention and the Protocols thereto is required under subparagraph «b», § 3, p. 31 of the Vienna Convention on the Law of Treaties as the next practice of treaty appliance. By ratifying the Convention, Ukraine made commitment to implement the convention and practices at the international level. According to § 1 of Art. 17 of the Law of Ukraine «On Implementation and application of the European Court of Human Rights» 23.02.2006 (hereinafter – the Law) Ukraine consolidated obligation to implement the Court's judgments and application of the Convention in national legislation of Ukraine. Thus, the practice of the Court on the application of the Convention is a source of law in Ukraine.

M. I. Khavroniuk analyzing the criminal provisions of the laws of continental Europe concludes that the crimes include acts of two categories: acts that were acknowledged as crimes at all times of existence Eurasian civilization and which impinge on the most important values; violations which commitment indirectly infringes the most important values and are «de-jure» recognized as crimes, but «de-facto» are not crimes. The category of acts M. M. Khavroniuk calls quasi-crimes that «as-if offenses» [1, p. 187-189]. These minor offenses which were recommended by the Council of Ministers to be excluded from the category of crimes and are is quasi-criminal offenses by their nature should be transformed into criminal misdemeanors. This category of acts must also include dangerous misdeeds for which Code on Administrative Offences of Ukraine provides a penalty of arrest. With the introduction of these changes in the Criminal Code of Ukraine and the Code on Administrative Offences of Ukraine, on the one hand individual institutes of administrative and criminal legislation of Ukraine will be brought into line with the Court's practice of the Convention, and on the other hand, to a certain extent peculiarities of the national criminal law of Ukraine will be taken into account.

Otherwise, if we classify all the offenses for which the possible penalty according to the current Code on Administrative Offences of Ukraine is arrest as criminal offenses, as proposed in the draft law «On amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding the introduction of criminal misdemeanors» from 03.03.2012, № 10146 [5], essential criminalization of administrative offenses will take place, which will be in conflict with the requirements of The Concept of Reform of Criminal Justice.

Thus, the criteria for the classification of offenses in national law, the characteristics of the legal nature of offenses having regard to the prevalence of the legal treatment of the nature of an anti-social act in the States parties of the Convention, the nature and character of gravity of penalties

and other sanctions applied are, according to the practice of application of Article 6 by the ECHR, the grounds for attributing certain acts to criminal offenses, regardless of how and in what way these acts are classified by the national legislation.

Naturally, the emphasis on the publicity of these criteria reduces the quality of legal guarantees of the right to privacy under Art. 6 of the Convention, taking into account the sovereignty of the construction and implementation of criminal policy concepts of each separate country.

As a result, the expansion of the limits of formalization of criminal prohibitions in the practice of the ECHR requires the gradual development in the sphere of subsequent formalization of characteristics of privacy protection level, strengthening legal guarantees of rights and freedoms of citizens.

The issue of the protection of relations in the area of the acts decriminalized in future, in our view, should be resolved in terms of forming the mechanisms of public-social justice and in the sphere of private regulation. In this context, there's a need for the structural improvement of the doctrine of criminal law in terms of a clearer description of the forms and types of criminal pressure, principles, sources, jurisdictional powers, the grounds of liability, the peculiarities of non-institution and discharge of criminal liability, approximation rules, criminal law thesaurus.

This cycle of works includes addressing a range of problems of doctrinal nature, from multi-track criminal pressure to the utmost formalization of the grounds non-institution to liability (immunities and privileges in criminal law) and toughening the liability of habitual criminals in order to protect the public interest.

Bibliographic list

1. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальноїа Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
2. Дмитрук М. М. Категорія проступків в кримінально-правовій доктрині : дис. … канд. юр. наук – 12.00.08 / М. М. Дмитрук ; НУ «ОЮА». – Одеса, 2012. – 228 с.
3. Головко Л. В. Анализ Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан [Electronic resource] / Л. В. Головко. – Mode of access : http: //www.zakon.kz/4480131-analiz-koncepcii-proekta-ugolovnogo.html
4. Рішення у Справі «Гурепка проти України» (Заява № 61406/00) від 06.09.2005 р. [Electronic resource] / Європейський суд з прав людини. – Mode of access : http: //www.minjust.gov.ua/files/Gurepka.zip

5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків : Проект Закону України від 03.03.2012 р. за № 10146 : зак. ініціатива В. Д. Швеця [Electronic resource]. – Mode of access : http: //w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=42733

Сучасна кримінальна політика України значною мірою підлягає впливу тенденцій розвитку ідей гуманізації кримінальної відповідальності та забезпечення захисту прав особистості. Однією з головних проблем є проблема розробки концепту кримінального правопорушення у контексті співвідносин злочинів та інших порушень кримінального закону. Зроблено висновки щодо можливості реалізації цього концепту в українському законодавстві.

Современная уголовно-правовая политика Украины в значительной мере подвержена влиянию тенденций к гуманизации уголовной ответственности и обеспечению защиты прав личности в сфере правоприменения. Одной из насущных проблем является концепция уголовного правонарушения в контексте соотношения преступлений и иных нарушений закона. Идея уголовного проступка является передовой в современных реалиях украинского законодательства.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2013

УДК 343.222

Козаченко О. В., НУ «ОЮА»

СПЕЦІАЛЬНІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ

Досліджуються основні юридичні характеристики кримінально-правових заходів, передбачених санкціями окремих статей Особливої частини Кримінального кодексу України. Визначаються суттєві та змістовні особливості спеціальних кримінально-правових заходів та вносяться пропозиції відносно оптимізації їх нормативного визначення та практики застосування.

Кримінальне право сучасного стану свого розвитку характеризується пошуком допустимих та ефективних заходів впливу на поведінку осіб в умовах виникнення та існування різних форм кримінальних практик, так як злочини, кримінальні проступки, об'єктивно протиправні діяння, які вчиняються неосудними або малолітніми особами, зловживання правом та інші. В системі заходів кримінально-правового впливу, до яких може бути віднесені покарання з судимістю,

© О. В. Козаченко, 2013

примусові заходи медичного та виховного характеру, примусове лікування, реституційно-компенсаційні, превентивно-профілактичні, реабілітаційно-заохочувальні особливе місце займають спеціальні кримінально-правові заходи, застосування яких передбачається в окремих санкціях статей Особливої частини КК України.

Дослідженню кримінально-правових заходів присвячені роботи таких вітчизняних та зарубіжних науковців як Л. В. Багрій-Шахматова, Б. Т. Базилєва, Ю. В. Бауліна, В. В. Голіни, Т. А. Денисової, С. В. Землюкової, О. М. Костенка, Н. Ю. Мельничук, Т. В. Непомнящої, К. А. Сича, В. О. Тулякова, М. Д. Шаргородського та інших, які досліджували кримінально-правові властивості заходів впливу на особу, що вчинила злочинне діяння. Однак, в більшості наукових праць відсутнє дослідження юридичної природи спеціальних кримінально-правових заходів, при тому що доцільність їх застосування в умовах протидії злочинності не вимагає детального обґрунтування.

Метою даної публікації виступає аналіз суттєвих та змістовних характеристик спеціальних кримінально-правових заходів, які займають вагоме місце в системі заходів кримінально-правового впливу, однак юридичні властивості яких залишають маловивченими, що негативно впливає на ефективність окремих кримінально-правових норм та практику їх застосування.

До спеціальних видів кримінально-правових заходів, які, поряд із покаранням, отримали поширення у санкціях окремих кримінально-правових норм Особливої частини кримінального закону, слід віднести заходи, природа яких на нормативному і доктринальному рівнях залишається невизначеною. За характером правових обмежень, які реалізуються в процесі застосування спеціальних видів кримінально-правових заходів, вони можуть бути умовно поділені на такі групи:

1. Кримінально-правові заходи, пов'язані з конфіскацією речей і предметів та матеріальних цінностей, які реалізуються на:

А) імперативних засадах, які вказують на обов'язкове застосування встановленого у санкції окремої статті кримінально-правового заходу у разі визнання особи винною у вчиненні злочину і призначення цій особі покарання. Наприклад, у ч. 11, 12 ст. 158 КК України «Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців» передбачається застосування примусового заходу у формі конфіскації програмних та технічних засобів, за допомогою яких було вчинено несанкціоноване втручання, які є власністю винної особи; у ч. ч. 1, 2, 3 ст. 176 КК України

«Порушення авторського права і суміжних прав» – конфіскація та знищення всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз даних, виконань, фонограм, відеограм, програм мовлення та знарядь і матеріалів, які спеціально використовуються для їх виготовлення та деяких інших.

Б) дискреційних засадах, які дають можливість застосовувати або відмовитися від застосування спеціальних кримінально-правових заходів на розсуд суду з урахуванням обставин злочину й особи, яка його вчинила: в ч. 1 ст. 244 КК України – конфіскація всіх знарядь, якими користувалася винувата особа для вчинення злочину або без такої.

2. Заходи, пов'язані з позбавленням особи можливостей користуватися предметами, які стали об'єктом або знаряддям злочинного діяння: у ч. 3 ст. 204 КК України – вилучення та знищення вироблених товарів та з конфіскацією обладнання для її виготовлення.

Крім того, в діючому законодавстві передбачено особливі види кримінальних покарань, які мають спеціальний характер і пов'язані з обмеженням спеціальних прав на:

А) імперативних засадах: у ч. 3 ст. 286 КК України «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» – позбавлення права керувати транспортним засобом на строк до трьох років.

Б) дискреційних засадах: у ч. ч. 1 та 2 ст. 286 КК України – позбавлення права керувати транспортними засобами на строк до трьох років або без такого позбавлення.

Спеціальні кримінально-правові заходи, особливості яких визначаються можливістю їх застосування виключно у разі доведення вини особи у вчиненні певного злочину, характеризуються такими ознаками. По-перше, вони передбачені нормами кримінального права, мають чітко визначений примусовий характер і знаходяться у безпосередній залежності від застосування кримінального покарання, що дає підстави відмовити спеціальним кримінально-правовим заходам у можливості їх застосування без кримінального покарання. Висновок про залежний від кримінального покарання характер спеціальних кримінально-правових заходів обґрунтовується використаною законодавцем технікою викладення змісту окремих санкцій в Особливій частині КК України, застосування якої базується на визначенні виду і можливого розміру покарання на альтернативній основі і виду іншого спеціального кримінально-правового заходу, поєднаних прийменником *з*. Наприклад, у санкції ч. 1 ст. 305 КК України законодавець вказує: контрабанда предметів наркотизму карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років *з конфіскацією* (виділено

Козаченком О. В.) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, або фальсифікованих лікарських засобів, що були предметом контрабанди. Про залежний від кримінального покарання характер спеціальних кримінально-правових заходів вказує і визначений законом порядок їх застосування. Так, інші кримінально-правові заходи поряд із покаранням застосовуються виключно у разі доведення вини особи у вчиненні злочину і визнаної доцільності застосування до такої особи кримінального покарання та допустимості призначення покарання, визначеної законом. Зокрема, спеціальні кримінально-правові заходи не можуть застосовуватися у разі постановлення обвинувального вироку суду із звільненням засудженого від відбування покарання, якщо спливли строки давності виконання обвинувального вироку суду (ст. 80 КК України).

По-друге, самостійний, хоча й залежний від кримінального покарання, характер спеціальних кримінально-правових заходів дає підстави зробити висновок, що вони не є видом покарання і їм не притаманна ознака кари, яка є визначальною властивістю покарання. Висновок про розмежування спеціальних заходів і кримінального покарання обґрунтується на прикладі санкцій, передбачених у ст. 305 КК України «Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, або фальсифікованих лікарських засобів». У відповідності до діючого кримінального законодавства, конфіскація як вид покарання полягає у примусовому, безоплатному вилученні в прибуток держави майна, що знаходиться у власності особи, засудженої за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину з корисливих мотивів, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, санкція якої передбачає можливість призначення цього додаткового покарання (ст. 59 КК України). Ознаками цього виду покарання, і одночасно умовами призначення такого покарання, є: особа, щодо якої застосовується покарання, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин із корисливих мотивів; санкція статті Особливої частини КК України за вчинення цього злочину передбачає можливість призначення покарання у вигляді конфіскації майна; у засудженого вилучається майно, яке належить йому на праві приватної власності, тобто є особистим його майном; вилучення майна здійснюється у примусовому порядку; майно вилучається назавжди і передається у власність державі. Очевидно, що конфіскацію предметів контрабанди, яку законодавець визначив у ч. ч. 1, 2, 3 ст. 305 КК України, не можна віднести до традиційної конфіскації як виду покарання з таких причин. Так, наркотичні засоби, психотропні речовини здебільшого знаходяться в обмеженому цивільному обігу,

і виникнення права власності на такі засоби пов'язується з наявністю у суб'єкта певної правосуб'єктності. Що стосується аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин, фальсифікованих лікарських засобів, то їх повністю виключено із цивільного обігу. По-друге, назва додаткового покарання містить вказівку на предмет конфіскації – майно, яке повинно мати специфічні ознаки, що дає підстави віднести той чи інший предмет матеріального світу до майна. Традиційно правова доктрина виокремлює фізичну (предмет можна вилучити з володіння законного власника, його можна пошкодити або знищити), економічну (мінова або споживча вартість предмета, здатність задовольняти матеріальні потреби людини, бути відокремленим від природного середовища чи бути створеним заново), юридичну (предмет повинен бути чужим для будь-якої іншої особи, яка їм заволоділа) ознаки. Що стосується наркотичних засобів або психотропних речовин, то вони мають економічну ознаку тільки у тому разі, якщо вони мають терапевтичну цінність і використовуються в легальному обігу. У свою чергу, аналоги наркотичних засобів або психотропних речовин, а також фальсифіковані лікарські засоби не мають економічної вартості взагалі. Таким чином, на предмет контрабанди – наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, фальсифіковані лікарські засоби – не поширюються ознаки майна, а тому передбачена законодавством конфіскація вказаних предметів не може розглядатися як покарання. Уявляється, що висновок є очевидним – вказаний захід хоча і передбачений санкцією статті, де за загальним правилом може бути вказане тільки покарання за вчинений злочин, однак відноситься до інших спеціальних кримінально-правових заходів, визначення яких на законодавчому рівні не надається.

Зміст спеціальних кримінально-правових заходів указує на відсутність ознаки кари, а виключно обмеження окремих прав і свобод пов'язані у більшості випадків з обмеженням можливості користуватися предметами матеріального світу (конфіскація, вилучення), а інколи з обмеженням реалізації наданого державою спеціального права (права на керування транспортними засобами). Спеціальні заходи, передбачені у деяких санкціях статей Особливої частини КК України, не орієнтовані на спричинення фізичного та морального страждання різного ступеня, в залежності від виду такого заходу, а спрямовані на застосування до особи додаткових до кари, яку несе в собі покарання, обмежень, які у своїй сукупності і забезпечують оптимальний примусовий вплив з боку держави до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом як злочин. Відсутність у спеціальних кримінально-правових заходах

ознаки кари обґрунтовується і кримінально-правовим принципом, зміст якого вказує на нормативну заборону двічі карати особу за один і той же злочин (контекст виведений із положення ст. 61 Конституції України), тобто двічі застосовувати кримінально-правові заходи з ознаками кари, крім випадків, коли такі заходи є основним і додатковим покаранням. Враховуючи, що спеціальні кримінально-правові заходи не є покаранням будь-якого виду, слід зробити висновок про відсутність у їх змісті ознак кари, у протилежному випадку застосування спеціальних заходів разом із покаранням суперечить базовим, фундаментальним положенням кримінального права.

Як було зазначено, спеціальні кримінально-правові заходи, відповідно до діючого кримінального законодавства, мають додатковий до покарання характер, а тому розміщаються у санкціях окремих статей Особливої частини КК України, що супроводжується виникненням певних неузгодженостей, що негативно впливає як на визначення юридичної природи таких заходів, так і на практику їх застосування.

Наприклад, у ст. ст. 216, 240, 363-1 КК України спеціальні заходи передбачені тільки в санкціях кваліфікованих складів злочинів, тоді як вчинення діяння без кваліфікуючих ознак не супроводжується застосуванням інших спеціальних кримінально-правових заходів. Якщо визнати, що спеціальні заходи не залежать від ступеня суспільної небезпеки, то слід погодитися з тим, що вони не залежать від повторності, наявності в особи судимості або інших кваліфікуючих ознак, які вказують на підвищений ступінь небезпеки, а пов'язані з характеристиками суспільної небезпеки злочинного діяння у цілому. Таким чином, спеціальні заходи у вказаних статтях повинні бути передбачені у санкціях основних складів злочинів, тобто передбачених частинами першими ст. ст. 216, 240, 363-1 КК України. Вказане повною мірою відповідає і ситуації, коли у санкції основного складу злочину передбачається застосування спеціального заходу примусу, а в санкції кваліфікованого складу таке застосування не було передбачене (ст. 306 КК України), що суперечить природі спеціальних заходів, яка вказує на зв'язок таких заходів виключно з об'єктивною стороною злочину, що визначає характер суспільної небезпеки. Враховуючи зазначене, слід визнати доцільним поширення застосування спеціальних заходів кримінально-правового примусу і на випадки вчинення кваліфікованих злочинів, що було здійснено Законом України від 6 жовтня 2011 року «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів і одурманюючих засобів».

Відсутність ознаки кари у спеціальних кримінально-правових заходах позбавляє законодавця можливості змінювати засади застосування спеціальних заходів у межах однієї статті КК України із дискреційних основного складу на імперативні кваліфікованого складу злочину. У зв'язку із цим спеціальні заходи не можуть змінювати зміст у межах однієї статті у зв'язку з їх призначенням за вчинення злочину без кваліфікуючих ознак – на дискреційних засадах, з кваліфікуючими ознаками – на імперативних засадах. Так, наприклад, у ст. 244 КК України у санкції ч. 1 передбачена конфіскація всіх знарядь, якими користувалася винна особа в процесі вчинення злочину, на розсуд суду, у ч. 2 конфіскація застосовується в обов'язковому порядку. Аналогічний підхід використовує законодавець і в процесі формування санкцій ст. 286 КК України, де у санкціях ч. ч. 1 та 2 використовуються дискреційні засади застосування спеціальних заходів, а в ч. 3 – імперативні. Відмова спеціальним кримінально-правовим заходам у прямій залежності від ступеня суспільної небезпеки вимагає в процесі застосування заходів на імперативних або дискреційних засадах орієнтуватися виключно на характер суспільної небезпеки самого діяння, не пов'язуючи зі ступенем небезпеки, тобто наявністю або відсутністю кваліфікуючих ознак.

Крім того, уявляється за доцільне, враховуючи превентивний характер спеціальних кримінально-правових заходів, відсутність у їх змісті ознак кари і потенційної можливості їх застосування окремо від покарання, поширити можливість застосування вказаного виду примусового кримінально-правового заходу й у разі вчинення об'єктивно неправомірного діяння, яке передбачене кримінальним законом як злочин.

Враховуючи існуючі проблеми з нормативним визначенням спеціальних кримінально-правових заходів уявляється за доцільне, використовуючи європейський досвід вирішення цього питання, передбачити можливість застосування спеціальних кримінально-правових заходів у формі спеціальної конфіскації та позбавлення спеціального права, вказавши їх у загальній частині КК України. Реалізація цієї пропозиції забезпечить застосування вказаних заходів незалежно від кваліфікації злочинного діяння, незалежно від визнання особи винною з призначенням покарання або без призначення такого, незалежно від виду застосовуваного кримінально-правового заходу, а тільки за умови встановлення необхідності й доцільності здійснення спеціальної конфіскації: 1) грошей, цінностей та майна, які були здобуті злочинним шляхом у процесі вчинення злочинів або об'єктивно неправомірних діянь або їх грошовий еквівалент; 2) предметів, які

використовувалися як знаряддя, обладнання та інших засобів вчинення злочину або об'єктивно неправомірних діянь. Аналогічним чином, тобто незалежно від призначення покарання або без нього, особа може бути позбавленою спеціального права, з використанням якого або із зловживанням яким було вчинено злочин або об'єктивно неправомірне діяння.

По-третє, зміст спеціальних кримінально-правових заходів указує на їх певне інструментальне призначення – оптимізувати кримінально-правовий вплив на особу з урахуванням особливостей окремого вчиненого злочину, що забезпечує конкретизування кримінально-правового впливу доповненням покарання в залежності від виду об'єкта посягання і характеру вчинюваних злочинних дій, забезпечуючи необхідний і достатній вплив, що відповідає культуро-антропологічному змісту кримінального права, який вимагає справедливого, без надмірного покарання, впливу не тільки на особу, але й на фактори, які супроводжують вчинення злочину, зокрема, позбавляючи можливості застосовувати певні предмети матеріального світу для вчинення злочину або позбавляючи можливості користуватися спеціальним правом, зловживання яким набуло ознак злочинного діяння.

На підставі визначених ознак можна зробити висновок, що під спеціальними кримінально-правовими заходами слід визнавати таку сукупність прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу, яка застосовується судом як разом, так і окремо від покарання, до особи, що вчинила злочин або об'єктивно неправомірне діяння з метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому. При характеристиці дефініції спеціальних кримінально-правових заходів особливу увагу слід приділити цілям їх застосування, які визначають зміст даної правової реалії, що отримала широке застосування в процесі пошуку оптимальних форм впливу на поведінку особи, яка допустила вчинення окремого певного виду злочину, однак така реалія не отримала нормативного визначення. Слід зазначити, що основна мета застосування спеціальних заходів полягає в забезпеченні вимог спеціальної превенції – унеможливити вчинення аналогічного злочину цією особою, оскільки особа позбавляється предметів, знарядь, засобів, які вже використовувалися для вчинення злочину, або спеціального права, зловживання яким визнано злочином.

Відсутність нормативного визначення спеціальних кримінально-правових заходів негативно впливає на доктринальне дослідження умов їх введення законодавцем у санкції окремих статей кримінального закону, в результаті чого спеціальні заходи не мають наукового обґрунтування їх використання. Висновок про відсутність у спеціальних кримінально-правових заходів ознаки кари та їх орієнтованість

на позбавлення права на користування правами, зловживання якими було порушено в результаті вчинення злочину, або обмеження можливості користуватися майном, яке було об'єктом або засобом вчинення злочину, вказують на перспективність поширення застосування таких заходів у значній кількості кримінальних санкцій. У ст. ст. 199, 200, 213, 216, 224, 227, 263, 302 КК України поряд із кримінальним покаранням особи, визнаної винною у вчиненні злочину, можуть застосовуватися спеціальні заходи, спрямовані на конфіскацію: підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК України); підроблених документів на переказ, платіжних карток та інших засобів доступу до банківських рахунків і обладнання для їх виготовлення (ст. 200 КК України); та в інших випадках, коли існує необхідність за допомогою кримінально-правових заходів обмежити потенційну можливість вчинення аналогічних злочинів у майбутньому, позбавивши особу права на користування предметами, виключеними або обмеженими у цивільному обігу, отриманими особою незаконно або обіг яких здійснюється всупереч установленим вимогам, що слід розглядати як додатковий аргумент на користь висловленої пропозиції визначення досліджуваних заходів у Загальній частині КК України.

Застосування спеціального заходу поряд із покаранням у санкції статті вказує на можливість призначення такого заходу виключно за умови призначення особі покарання. Відповідно, якщо до особи застосуються примусові заходи виховного або медичного характеру, особа звільняється від кримінального покарання або виноситься обвинувальний вирок із звільненням від покарання, у цьому разі спеціальний захід застосований бути не може, що значно обмежує правозастосовний потенціал спеціальних кримінально-правових заходів, зокрема тих, які пов'язані з конфіскацією предметів, що виступили знаряддям вчиненого злочину. На підставі зазначеного пропонується в дефініцію спеціальних кримінально-правових заходів закласти нормативну можливість застосовувати спеціальні кримінально-правові заходи і без призначення покарання, що вказує на самостійний характер спеціального кримінально-правового заходу який може застосовуватися разом з іншими примусовими кримінально-правовими заходами.

Крім того, вважається за доцільне забезпечити нормативне визначення подальшої долі вилучених предметів на підставі застосування інших спеціальних кримінально-правових заходів, що повністю відповідає цілям застосування спеціальних заходів. При цьому суди, які вирішують долю конфіскованих предметів, повинні виходити з нормативної визначеності долі речових доказів і з доцільності їх подальшого використання, що виключить такі правові казуси, які

виникли, наприклад, у ст. 300 КК України, у санкції якої конфіскація творів, що пропагують жорстокість, культ насильства, расову, національну чи релігійну нетерпимість, не супроводжується їх знищенням, що суперечить загальній цілі застосування спеціального заходу – не допустити розповсюдження зазначених творів. Викладене у повному обсязі стосується і предметів порнографії, які конфіскуються відповідно до ст. 301 КК України. Такий підхід відповідає апробованому порядку вирішення долі вилучених предметів – речових доказів, який дає можливість враховувати властивості предметів і можливості їх подальшого використання у цивільному обігу.

Исследуются основные юридические характеристики уголовно-правовых мер, предусмотренных санкциями отдельных статей особенной части Уголовного кодекса Украины. Определяются сущностные и содержательные характеристики специальных уголовно-правовых мер и вносятся предложения относительно оптимизации их нормативного определения и практики применения.

In this article research the main legal characteristics of the criminal and legal measures provided by sanctions of separate articles of special part of the criminal code of Ukraine. Defined the intrinsic and substantial characteristics of special criminal and legal measures are defined and offers concerning optimization of their normative definition and practice of application.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 343.2: 343.9

Ягунов Д. В., м. Одеса

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОДУЛЯЦІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ: ВІД ЗАКОННОСТІ ДО УБЕЗПЕЧЕННЯ (ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Стаття присвячена дослідженню проблематики трансформації різних модуляцій кримінального покарання в історії європейських каральних практик. Аналізуються особливості та часові рамки модуляцій кримінального покарання та визначаються контури сучасної модуляції, обумовленої впливами глобалізаційних процесів.

Проблему, яка аналізується у цій статті, можна визначити як визначення сутності та особливостей модуляції європейських каральних

 © Д. В. Ягунов, 2013

практик епохи глобалізації з урахуванням трансформації попередніх модуляцій каральних практик.

У цій статті під модуляцією кримінального покарання ми пропонуємо розуміти сукупність історично обумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення та інституційне забезпечення реалізації каральних практик та пов'язану з ними певну суспільно-економічну формацію.

У цій статті ставиться за мету проаналізувати сутність різних модуляцій кримінального покарання, які поступово змінювали одна іншу в історії європейських каральних практик, та окреслити контури нової модуляції, яка відповідає сутності кримінального покарання епохи глобалізації.

Ця стаття базується на наукових працях Г. Руше, О. Кіркхеймера, М. Фуко, а також на попередніх напрацюваннях автора цієї статті, присвячених впливам глобалізації на каральні методи сучасності.

Викладення основного матеріалу статті варто розпочати з того, що в сучасній кримінології та науці кримінального права багато говориться про «кризу покарання» та про проблеми «досяжності» цілей покарання, які свого часу набули статусу непохитних аксіом та залишаються такими й понині в пострадянському кримінальному праві. Саме ця «традиційність» при дослідженні сутності покарання та непорушність його формальних цілей, з яких радянське кримінальне право зробило свого роду «золоте теля», сьогодні призвели до того, що сучасне кримінальне право, засноване на класичній школі кримінального права, опинилося у глухому куті своєї дисфункціональності, намагаючись «прикритися» такими зовнішніми проявами «кризи покарання», як тривале й стабільне переповнення пенітенціарних установ, недостатність фінансування органів системи кримінальної юстиції, високий рівень рецидиву та низька якість соціальної роботи зі злочинцями, а головне – тотальна криза «реабілітаційного ідеалу» (останній аспект є принципово важливим для цілей нашого дослідження).

Досліджуючи особливості трансформації сутності європейських каральних практик та беручи до уваги праці німецьких вчених Руше та Кіркхеймера (Покарання та соціальна структура», 1939), присвячених економічній обумовленості каральних практик, видатний французький філософ Мішель Фуко сформулював вельми цікаву конструкцію у вигляді трьох послідовних модуляцій європейських каральних практик, визначивши, що для кожної модуляції є характерним певний закон кримінального права та відповідна цьому закону реакція.

Першу модуляцію кримінального покарання Фуко визначив як «*бінарний код законності*». В межах цієї модуляції елементарний закон

кримінального права, сформульований як заборона «не вкради» або «не вбий», супроводжувався традиційним та на той час покаранням у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу. Ця модуляція, дещо «розбавлена» певною кількістю страт та видів покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття.

Саме *театральність*, на яку постійно вказував М. Фуко, червоною стрічкою проходить крізь першу модуляцію. Сказати те, що середньовічні капітальні та тілесні покарання були театром – це майже нічого не сказати. Чого, наприклад, варта римська *poena cullei*, і, мабуть, більшої театральності ще варто пошукати. Нагадаємо, що це покарання полягало в зашиванні злочинця в шкіряний мішок разом з живими змією, мавпою, півнем і собакою з подальшим втопленням мішка у водоймі. Покарання було *відверто символічним*: злочинець, який піддавався *poena cullei*, уподібнювався відповідним тваринам. Під впливом рецепції римського права в часи Середньовіччя *poena cullei* була засвоєна і в ряді європейських країн. Так, у французькому зводі звичаєвого права «*Livres de Jostice et de Plet*» (1260), йдеться про «покарання в мішку з півнем, собакою та змією». Покарання застосовувалася в рідкісних випадках аж до XVIII століття, коли вже класична школа Чезаре Беккаріа вже майже стукала в двері європейського кримінального права.

Аналогічний приклад можна привести і у випадку з покаранням у вигляді віддання на розтерзання хижим тваринам. Воно здебільшого асоціюється з Давнім Римом, проте це покарання широко використовувалася в Європі у XIV столітті (Перуджа, Рим, Флоренція). Навіть «великий» «гуманіст» Томмазо Кампанелла у своїй утопії «Місто Сонця» (1602), напевне, сумував за відсутністю такої театральності, тому і пропонував застосування покарання у виді кидання злочинців на поживу диким тваринам.

Час втілення першої модуляції – «*бінарного коду законності*» – визначити надзвичайно важко. Це може викликати тривалі дискусії. Так, Мішель Фуко прямо вказує, що система законності – це «архаїчний апарат кримінального права, яким він заявляє про себе, починаючи з Середньовіччя та закінчуючи XVII – XVIII століттями» [1, с.20]. Проте ми гадаємо, що більш важливим є час завершення панування цієї модуляції. Початок переходу від «покарань тіла» до «покарань душі» в Європі розпочався з 1750-х років та завершився на початку XIX століття, коли вже ідея пенітенції або морально-релігійного виправлення як системного явища тріумфально крокувала по Європі та Америці, навіть не очікуючи, що тріумф скоро перетвориться на фарс,

а головне – не помічаючи наближення до цього фарсу. А поки що на той час на порядку денному перебували філантропічна діяльність Джона Говарда, прийняття в Англії Пенітенціарного акту 1779 року, створення перших насправді пенітенціарних установ в США, перші кроки на шляху створення сучасних уявлень щодо пробації (Англія, 1820-ті роки), що в сукупності створило яскраву та видовищну ширму гуманізації.

Щодо завершення першої модуляції, то віддамо слово Мішелю Фуко, який в іншій своїй фундаментальній праці «Наглядати й карати» точно зобразив цей аспект проблематики, що нами розглядається: «В кінці XVIII – XIX століття, не зважаючи на окремі яскраві спалахи, похмуре каральне свято починає згасати» [2, с.14]. Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем.

Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство. Проте, не зважаючи на це, вони все ж таки спалахують. Можна згадати відому страту Дам'єна (2 березня 1757 року), яку згадує Мішель Фуко прямо на початку своєї книги «Наглядати й карати». І це – буквально за декілька років до публікації Чезаре Беккаріа свого фундаментального твору «Про злочини та покарання». Тому подібне насильство вже не сприймається суспільством, яке вже з нетерпінням очікує «вистави гуманізації».

Крім того, можна згадати, чого лише варті гравюри видатного італійського архітектора, «батька» «паперової» архітектури Джованні Баттіста Піранезі (1720-1778), в творчості якого займає серія гравюр «Фантастичні зображення в'язниць», більш відома як просто «В'язниці».

«В'язниці» у гравюрах Піранезі – це похмурі і лякаючі своїми розмірами й відсутністю логіки архітектурні побудови із загадковими просторами та незрозумілим призначенням сходів та спіралеподібних містків, абсолютно нефункціональними переходами, блоками і ланцюгами. Міць кам'яних конструкцій пригнічує. Отже, *нульова функціональність*, *максимальна театралізованість*. Ще не друга модуляція, проте вже і не перша. Театральність – поки що на першому місці, але ця театральність давить на душу, а не знищує тіло. І водночас постає питання: з якою метою формується цей тиск? Товсті стіни, ланцюги, люди в темному одязі, дивні темні сходинці, що не можуть на лякати – все це містить образи модальності бінарного закону і не приховує романтичну тугу за каральними техніками Середньовіччя. Проте більш високі стелі та більші обсяги повітря демонструють зародження нової модуляції. Навіть за хаосом стін та тіней проектів Піранезі вбачаються проблиски дисциплінарних технік, контури того, що

згодом з легкої руки Беккаріа отримає назву «класична школи кримінального права».

Подібних прикладів можна навести безліч, проте в контексті цього дослідження варто додати, що, наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики, за свідченням Фуко, «стали стриманими». Таврування відміняється в Англії (1834) та Франції (1832). Лише батіг та різки застосовуються в окремих системах (Росія, Англія, Пруссія). Все це знаменує остаточне завершення епохи панування модуляції бінарної законності.

Друга модуляція – це той самий «не укради» та «не вбий», які формують відповідну систему покарань. Проте ці покарання представлені не лише як одиночні акти, вони пов'язані із певними прогностичними техніками, які дозволяють заздалегідь, до того, як злочинець вчинив крадіжку, визначити, чи готовий він її вчинити. З іншого боку, реакція на злочин буде вже представлена не з демонстративними каральними актами, проте з ув'язненням (або, краще, практикою ув'язнення), яке позиціонує себе як «виправне».

Дисциплінарний механізм відтворює всередині себе якісно нового злочинця, який відчуває на собі, крім закону, та судового рішення цілий ряд медичних та психологічних технік, які створюють каркас процедур діагностики, класифікації та обробки. В системі координат цієї модуляції злочинець підпадає під дію серії процедур, спрямованих на його трансформацію, які сьогодні ми називаємо «пенітенціарними техніками», які, в свою чергу, засновані на традиційних та добре знайомих нам в силу спадщини радянського виправно-трудового права «засобів виправлення» (режим, обов'язкова праця, освіта, моральне виховання).

Соціальна відстань між *бінарним кодом законності* та *дисциплінарним механізмом* – безмежна, не зважаючи на те, що їх розділяє менше століття. «Публічна страта та в'язничний розпорядок дня. Вони не карають за однакові злочини, не виконують покарання щодо злочинців одного типу. Кожне з них відображає певний стиль покарання». То був час, коли в Європі та Сполучених Штатах «вся економія покарання «*була перетворена*» [2, с.13]. Цей період слушно М. Фуко визначає як «час великих «скандалів» в традиційному правосудді, час незлічимих реформаторських проектів. Час нової теорії закону та злочину, нового морального або політичного обґрунтування права карати. Час відміни старих приписів та зникнення старих кодексів. Час створення «сучасних» кодексів: Росія (1769), Пруссія (1780), Пенсільванія і Тоскана (1786), Австрія (1788), Франція (1791, 1808, 1810)». І саме цей період відповідає початку другої модуляції кримінального покарання.

Початок третьої модуляції можна віднести до початку XX століття. Вона пов'язується з пошуком відповіді на питання, кількість та якість який перевищило «спроможності» другої модуляції. «Які покарання ми повинні застосовувати» – це перше питання, яке ставиться в контексті формулювання засад третьої модуляції? Проте це питання визначається вже не бажанням виправити злочинця (нехай навіть формальним), а необхідністю знайти відповідь, скільки ж його виконання дійсно коштуватиме для суспільства. Втілення каральних практик завжди було сферою політичної діяльності, проте той рівень політизації, який почала характеризуватися пенальність з початку 1980-х років, не йде в будь-яке порівняння з минулими модуляціями.

Головним для третьої модуляції («пристрою безпеки») є те, що питання «виправлення» або «реформації» злочинця не стоять на порядку денному, хоч не можна не визнати, що і за третьою модуляцією розвивається шлейф реформаційного ідеалізму. Ідея виправлення вичерпала себе, а Роберт Мартінсон та його послідовники нанесли на початку 1970-х років їй такого нищівного удару, від якого вона так і не відійшла [3, с.28-30]. Питання стосовно того, чи не повернеться злочинець до злочинної діяльності після застосування кримінально-правових заходів, є актуальним не в силу необхідності забезпечити реформацію (ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) злочинця, скільки в силу того, щоб переконатися, що повторний злочинний акт не буде ще більше коштувати для платників податків.

Крім того, саме в межах цієї модуляції було остаточно сформовано сучасну кримінологію, яка поставила до цього часу невідомі питання. Які середні показники злочинності? Коли змінюються ці показники? Скільки збитків спричиняє злочинність? Що є більш витратним: постійно боротьба зі злочинністю або разові показові акції?

А головне – це зовсім інша група питань суто філософського спрямування. Коли злочинця спіймано, то чи варто його карати? А скільки буде коштувати нам його покарання? А чи дійсно ми можемо виправити злочинця? А скільки це буде коштувати? Чи існує небезпека повернення злочинця до злочинної діяльності?

Сьогодні відображення цієї модуляції можна знайти скрізь. Скільки коштуватиме реалізація тієї чи іншої пенальної стратегії для платників податків? Наскільки ця політика буде «сторювати найбільшу цінність для грошей платників податків»? Всі ці питання вже тривалий час стоять на першому місці в статутних документах усіх сучасних в'язничних служб та служб пробації, органів поліції та інших елементів національних систем кримінальної юстиції.

У світлі кризи реабілітаційного ідеалу сутність цього відображення третьої модуляції можна відобразити за допомогою висловлення Роберта Мартінсона: «Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо знищення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево» [3]. Крім того, питання щодо ризиків, про яке далекоглядно говорив Мішель Фуко наприкінці 1970-х, вже через 30 років постало у вигляді «менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів та спричинення суттєвої шкоди», що служить філософсько-концептуальним підґрунтям діяльності сучасних служб пробації та в'язниць [4, с.139-173].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що, відповідно до модуляційної класифікації Фуко, перша модуляція відповідає поняттю «код законності» з бінарним розподілом на «законне» та «незаконне», де основною категорією є покарання.

В процесі переходу до другої модуляції каральні практики починають включати медичні та психологічні техніки, які забезпечують існування процедур контролю та «опрацювання» індивідів, внаслідок чого в основі другої модуляції лежить «*дисциплінарний механізм*», де закон дії в системі процедур нагляду та виправлення злочинців.

І, нарешті, в основі третьої модуляції лежить «*пристрій безпеки*».

Можна наголосити, що «убезпечення», помножене на «ціну», стало сутністю третьої модуляції, яка замінила модуляцію кримінального покарання реформаційно-реабілітаційного зразку. «Пристрій безпеки» замінив «дисциплінарний механізм». І сьогодні, на початку XXI століття, варто поставити питання про зміну третьої, «новоєвропейської» модуляції безпеки та її просторове розширення.

Проте, з іншого боку, більш глибокий аналіз сутності третьої модуляції та особливостей сучасного глобалізаційного суспільства варто поставити питання про четверту модуляцію кримінального покарання, яка відповідає духу глобалізаційного суспільства.

По-перше, третя модуляція кримінального покарання, яку Мішель Фуко визначав як «сучасна модуляція», була «сучасною» станом на період з 1950-х років до середини 1970-х років (власне, коли цей великий вчений і розробляв свою модулярну концепцію). На початку нового тисячоліття, беручи до уваги очевидне скорочення часових меж модуляцій, навіть з позиції логіки варто ставити питання про окреслення контурів нової модуляції – модуляції Постмодерну.

По-друге, хоч загальні контури четвертої модуляції було сформовано в тісних рамках категорії убезпечення, більшість питань та проблем, які випливають з сутності модуляції кримінального покарання

епохи глобалізації на початку XXI століття, вже не поміщаються в ці рамки та вимагають *модуляційної автономності*.

По-третє, вторгнення техніки та електроніки до суспільної свідомості не могло не відобразитися на сутності, формах та проявах соціального контролю, який дедалі більше набував паноптичного характеру та примушував неприродно змінюватися категорію свободи.

Головною особливістю модальності каральних практик XXI століття є те, що каральні практики сформовані в умовах знищення їх публічних засад. Монополія на «право карати», яка донедавна належала державі, виявилася в руках приватних акторів з подальшою тенденцію до поглиблення цього феномену.

І проблема полягає в тому, що якщо три перших модуляції – як би формально би вони до цього не ставилися – мали за мету зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над нею, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-релігійної реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів та механізмів. Навіть ідея, що «якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево», не зважаючи на свій крайній прагматизм, все одно, вона переслідувала те, що традиційно аналізується в категоріях благородних, соціально-орієнтованих ідеалів.

Проте сьогодні ми можемо говорити, що сучасна глобалізаційна модуляція кримінального покарання пов'язана зі «зрощенням» злочинності. Те намагання принаймні «щось» «робити зі злочинцями», і, за можливості, «максимально дешево», якому «пристрій безпеки» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку просто «максимально дешево». Тотальна в'язнична приватизація, що мов хвиля накрила національні пенальні системи, свідчить про те, що держави вимушено дозволяють приватному елементу перебрати до цього монопольну державну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Раніше злочинця намагалися знищити (спочатку без лапок, а потім – з лапками). Капітальні та корпоральні покарання спрямовувалися на тіло, дисциплінарні – на душу, безпекові – на свободу. Проте все одно каральні практики намагалися витісняти «злочинне» в силу небажаності дій злочинця та/або його особи як такої.

Сьогодні ми, навпаки, спостерігаємо тенденцію, яка, до речі, вже набула системності та масовості, яка публічно проголошує: злочинець вже не є маргіналом в соціальних відносинах. Він є відверто бажаною персоною для сучасних національних систем кримінальної юстиції (хоч їх національність вже давно почала «стиратися» в силу транснаціоналізму в'язничної приватизації). Сучасні пенітенціарні системи – це вже не, користуючись термінологією Фуко, «досконалі та завершені заклади». За формною вони ще є такими, проте за змістом – це інкубатори злочинності, причому не в силу наявності вже відверто застарілого тавра «в'язничної субкультури» або «університетів кримінальності», а в силу економічної корисності для багатьох зацікавлених акторів.

Навіть поверховий огляд трансформації модуляцій каральних практик свідчить про тенденцію ускладнення сутності подальших модуляцій, а відтак – ускладнення статусів менеджерів цих модуляцій. Від середньовічного ката вимагалося бути високоякісним експертом своєю справи, мати відповідні навички та інструменти, які, до речі, коштували значні гроші.

Друга модуляція вимагала експертів з дисципліни, що забезпечило масове відтворення релігійних місіонерів, психологів, лікарів, соціальних працівників. Можна лише згадати, чого варта трансформація моделі офіцера пробації, який «встиг» побути і релігійним місіонером, і вихователем моралі у злочинців, і соціальним працівником, і клінічним психологом, знову соціальним працівником [5;6].

Для третьої модуляції це вже були експерти з убезпечення, і офіцери пробації (так само як і в'язничні офіцери) стали «менеджерами ресурсів» і, нарешті, «менеджерами ризиків вчинення рецидивних злочинів та ризиків спричинення суттєвої шкоди».

Крім того, важливою є не лише трансформація ролі експерта, характерного для тієї чи іншої модуляції, а їх необхідна кількість, яка так чи інакше пов'язується з кількістю самих злочинців, а також – з їх характеристиками та статусами.

Можна навести Три тенденції. Масштабне збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їх діяльності та відродження суто позитивістських категорій «небезпечного злочинця». Усі заговорили про «статевих хижаків» та «небезпечних осіб», і складається враження, що раніше їх взагалі не існувало. Якщо раніше йшлося, умовно кажучи, лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їх класифікація розширена за рахунок великої кількості *проміжних станів*, причому кожна нова категорія наповнюється новими «*знаннями*» з боку нових «*експертів*». Замість єдиної групи «*злочинців*» з'явилися «*злочинці*», «*девіанти*»,

«*педофіли*», «*статеві хижаки*», «*особи з підозрілою поведінкою*», «*особи з ненормальною поведінкою*» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати класичним кримінальним правом, але яких почали згадуватися в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями «убезпечення суспільства» [7].

Як наслідок – більше експертів, причому експертів особливих. З'явилися реєстри та електронні бази даних відповідних осіб. Все це характеризує саме ту четверту модуляцію, про яку, власне, ми і говоримо, яка вже не приховує очевидний факт: для четвертої модуляції ми можемо говорити про експертів з контрольованого та економічно вигідного відтворення злочинності, яка, в свою чергу набула ознак товару з відповідними якостями.

Бібліографічний список

1. Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977-1978 уч. г. / М. Фуко. – СПб., 2011. – 544 с.
2. Фуко М. Надзирать и наказывать / М. Фуко. – М., 1999. – 480 с.
3. Ягунов Д. В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики / Д. В. Ягунов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 4. – С. 28-30.
4. Ягунов Д. Пробація у світлі концепції offender management: підходи XXI століття до проблеми поводження зі злочинцями (європейські стандарти та досвід європейських країн) / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – Одеса, 2012. – Вип. 9. – С.139-173.
5. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років) / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2010. – Випуск 40. – С. 175-183.
6. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років) / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2011. – Випуск 41. – С. 198-207.
7. Ягунов Д. В. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свобод и в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства) / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. Випуск сьомий. За ред. Д. В. Ягунова. – Суми: ПП Кочубей Н. В., 2011.

Статья посвящена исследованию проблематики трансформации различных модуляций уголовного наказания в истории европейских карательных практик. Анализируются особенности и временные рамки модуляций

уголовного наказания и определяются контуры современной модуляции, обусловленных влиянием глобализационных процессов.

This paper is devoted to research of the problems of transformation of different modulations of criminal punishment in the history of European penal practices. The paper is also focused on features and periods of modulations of criminal penalties. It also defines the contours of modern modulation caused by the impact of globalization.

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2013

УДК 349.41 (477)

Годованюк А. Й., НУ «ОЮА»

ПОЛЕЗАХИСНІ ЛІСОСМУГИ ВЖЕ БІЛЬШ ЯК ДВАДЦЯТЬ РОКІВ САМІ ПОТРЕБУЮТЬ ЗАХИСТУ. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті проведено аналіз сучасного законодавства, що регулює відносини пов'язані з використанням та охороною полезахисних лісових смуг. Окреслено основні історичні етапи створення та функціонування лісосмуг в Україні. Розкрито безліч проблем, які пов'язані з передачею у власність та оренду земель сільськогосподарського призначення.

В ході проведення земельної реформи основна увага законодавців, землевласників і суспільства в цілому була і зостається сконцентрованою на землях сільськогосподарського призначення. Натомість предмет нашої статті – землі зайняті полезахисними лісовими смугами – абсолютно випадають з поля зору.

Згідно Земельного кодексу України [1] полезахисні лісові смуги виключені зі складу земель лісового фонду і віднесені до несільськогосподарських угідь земель сільськогосподарського призначення та належать до земель запасу і резерву сільських, селищних рад. Відповідно до законодавства полезахисні лісосмуги, як землі запасу, вважаються комунальною власністю. Відтак номінально у них з'явився комунальний власник, проте створення господарської структури, котра б могла вести належний догляд, не передбачено.

Тривала відсутність господаря у полезахисних лісових смуг та інших лісових насаджень перетворилася у критичну проблему державного масштабу. Масові рубки та винищення лісосмуг, безконтрольність та нераціональне їх використання – все це вже найближчим

 © А. Й. Годованюк, 2013

часом може обернутися екологічною загрозою. До того ж сьогодні лісосмуги стають місцем самовільного скидання сміття, потерпають від випалювання стерні на прилеглих полях. Жодного кроку в напрямі відновлення лісосмуг не робиться. На даний час практично неможливо вирішити питання правового режиму полезахисних смуг нормативно – необхідне відповідне законодавче державне регулювання.

Інша болюча проблема полезахисних лісосмуг – відсутність достовірних відомостей про їх реальний стан. Дані офіційної статистики про ці лісові насадження зупинилися на рівні 1996 року. Тому загальне уявлення про динаміку полезахисних смуг можна буде отримати, якщо провести інвентаризацію усіх лісових насаджень, що не входять до земель лісового фонду.

Окрім того, ситуація, що склалася з лісосмугами, вимагає перегляду загальних законодавчих підходів до всіх лісових насаджень, які не входять до земель лісового фонду, що загалом дасть змогу створити правовий фундамент, який сприяв би подальшому розвитку аграрних лісів.

Багаторічне байдуже ставлення з боку держави до полезахисних лісосмуг призвело до того, що сьогоднішнього молодого землегосподарника вже доводиться переконувати у доцільності та корисності насаджень, котрими помережані наші поля.

За своїм впливом і господарським значенням полезахисні смуги належать до лісомеліоративних насаджень. Розміщені на сільськогосподарських землях у визначеній системі, вони є одним з потужних довгодіючих заходів підвищення врожайності сільськогосподарських культур шляхом поліпшення мікрокліматичних умов, змінення гідрологічного режиму і боротьби з ерозією ґрунтів. Тут варто додати конкретики, наголосивши, що полезахисні лісосмуги здатні зменшувати швидкість вітрів, впливати на температуру та вологість повітря, на випаровування води з ґрунту, його вологість та ґрунтотворні процеси, підвищення продуктивності транспірації сільськогосподарських культур, снігорозподіл, охорону ґрунтів від видування тощо. Мовою цифр на полях, які захищені лісосмугами, швидкість вітру знижується на 20-30 %, вологість повітря збільшується на 3-5 %, в два рази зменшується непродуктивне випаровування вологи. Приміром, один гектар лісосмуги захищає від суховіїв, які є «родовим нещастям» південних областей, 20-30 гектарів ріллі, до 15 % збільшуючи врожайність хлібного поля. Це теорія. А на практиці щороку Україна втрачає 10-12 мільйонів тонн зерна саме через ерозію ґрунтів, зокрема вітрову. Це щонайменше п'ятирічний (!) урожай ранніх зернових такої області, як Херсонська. В цьому контексті доречно буде навести ще одну

цифру: площа еродованих земель налічує нині понад 18,5 мільйонів гектарів (31 % території держави).

Вивченню проблем захисного лісорозведення свого часу суттєву увагу приділили науковці В. О. Бодров [2], Г. М. Висоцький [3,], П. І. Герасименко, Д. Д. Лавриненко, В. С. Наконечний, О. І. Пилипенко [4], І. М. Сазонов, В. Є. Свириденко, В. Ю. Юхновський [5], та багато інших. Глибокі дослідження історичних аспектів цього питання знаходимо у спільній науковій праці професорів О. І. Фурдичка та В. Д. Бондаренка [6]. Вони зокрема констатують увагу на тому, що хоча початок степового та полезахисного лісорозведення пов'язують з діяльністю лісничих першого степового державного Велико-Анадольського (неподалік м. Маріуполя) дослідного лісництва (1843 рік і наступні) В. Є. Граффа, потім Л. Г. Барка та ін., насправді ж на той час в Україні упродовж майже півстоліття нагромаджувався оригінальний досвід у цій справі, який і був широко використаний у незаперечно титанічній практичній роботі В. Є. Граффа та його послідовників, у дослідженнях вчених В. В. Докучаєва, Г. Ф. Морозова та ін.

Піонером полезахисного лісорозведення став нащадок одного із сподвижників гетьмана Івана Мазепи В. Я. Ломиковський – землевласник Миргородського повіту Полтавської губернії. На одержаній у володіння виснаженій, запущеній землі він з 1809 по 1837 роки, створив «деревопільне» (визначення Ломиковського) господарство: всюди, де тільки було можна, насаджуючи дерева суцільними ділянками, групами, рядами по межах полів, створив систему захисних насаджень. Коли смуги виросли, на полях помістя навіть у посушливі роки збирали багаті врожаї (зокрема у дуже неврожайні для незахищених полів 1834 і 1835 р. р.). Окрім того Ломиковський демонстрував, що має ще й дрова та будівельний матеріал.

В цій справі були послідовники, але в цілому створення лісових полезахисних смуг мало епізодичний характер, і лише в 1892 р. після великої посухи була організована особлива експедиція під керівництвом В. В. Докучаєва. Він розробив єдину систему боротьби з цим стихійним явищем, головне місце в якій відводилось захисним лісовим насадженням, які створювались для захисту степових посівів від бур, суховіїв, для правильного розподілу снігу, запобігання ерозії ґрунту і поліпшення мікроклімату. На всіх трьох дослідних ділянках були закладені полезахисні смуги, але у 1899 році експедиція була закрита через відсутність коштів.

Відновились роботи лише у 1917 році, після революції. Ще не закінчилася громадянська війна, а Рада Праці і Оборони 29 квітня 1921 р. прийняла спеціальну постанову про боротьбу з посухою із за-

стосуванням захисного лісорозведення. До 1926 року було створено близько 50-ти тисяч гектарів полезахисних лісових смуг. А до початку Великої Вітчизняної війни майже всі господарства у посушливій зоні були залучені до цієї праці, в результаті якої можна було говорити про наявність понад 900 тисяч гектарів насаджень.

Після війни роботи знову відновилися. У великих масштабах вони проводилися після того, як Рада Міністрів і ЦК ВКП (б) прийняли постанову про грандіозний план перетворення природи. До 1959 р. було закладено близько 800 тисяч гектарів полезахисних лісових смуг. Боротьба з несприятливими природними явищами впродовж багатьох років будувалася на основі комплексу організаційних, агротехнічних, гідротехнічних і лісомеліоративних заходів, розроблених видатними вченими В. В. Докучаєвим, П. А. Костичевим, К. А. Тімірязєвим, О. О. Ізмаїльським, В. Р. Вільямсом та іншими.

Таким чином в Україні переважна більшість лісосмуг була закладена колгоспами та радгоспами в 50 – 60-х роках XX століття і перебувала у їхньому користуванні. З початком приватизації земель у 1992 р. у долі полезахисних лісосмуг з'явилася і закріпилася на багато років невизначеність. Вони не підлягали паюванню згідно із Земельним кодексом України (в ред. 1992 р.). Тому при розпаюванні земель визначили паї, землі запасу, землі резерву, а стосовно лісосмуг питання залишилося відкритим. У зв'язку з проведенням у 2000 році реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств у сільськогосподарські формування ринкового типу (приватні підприємства, фермерські господарства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо), які не були суб'єктами права колективної власності на землю, полезахисні лісосмуги були передані у відання відповідних місцевих рад. Частина полезахисних лісосмуг потрапила і знаходиться нині у сфері управління Державного агентства лісових ресурсів, Мінагрополітики та продовольства, частина взагалі зосталася без хазяїна.

Безперечно, за такий тривалий час невизначеності саме життя змушувало тих, хто працює на місцях, неодноразово ставити запитання: «Кому ж врешті-решт передати полезахисні лісосмуги, котрі на сьогоднішній день самі вкрай потребують захисту?». З цього приводу ні Міністерство екології та природних ресурсів України, ні державні агентства водних і лісових ресурсів, ні Держземагенство не надають жодних пропозицій.

Здавалося б природнім землі під лісосмугами віднести до земель лісового фонду. Але лісники категорично проти ідеї взяти полезахисні насадження на свій баланс, оскільки проведення інвентаризації, рубок догляду, робіт з відтворення потребує суттєвих матеріальних витрат, котрі ляжуть на галузь зайвим тягарем.

Зважаючи на те, що в минулому лісосмугами опікувалися колгоспи, висловлюються думки щодо вирішення проблеми подібним чином, передавши полезахисні насадження великим сільгоспвиробникам, які орендують дані поля і мають у своєму арсеналі достатньо засобів, аби утримувати ці посадки. Логіка, звісно, є, бо ж лісосмуги захищають їхній врожай від вітрів, а якщо, навіть, в силу великої розрослості чи неналежної проектної висоти насадження втратили полезахисну ефективність, такі господарі завжди знайдуть кошти для проведення робіт, які зумовлять виконання полезахисними насадженнями свого призначення. Але передати лісосмуги на утримання і в цьому випадку не так просто як здається. У великих сільгоспвиробників, котрі реально могли б зайнятися їх впорядкуванням, в оренді практично знаходиться лише частина землі – відсотків 30-35 від загальної площі ріллі. Решта – у одноосібників, але в їх контексті розглядати дану проблему не має жодного сенсу, позаяк розв'язання її такій категорії власників абсолютно не під силу.

Реальний шлях вирішення питання стосовно подальшої життєдіяльності полезахисних лісових смуг подекуди на місцях вбачають у створенні комунальних підприємств, більше того, не чекаючи, що проблема нарешті одержить увагу на державному рівні, вдаються до конкретних практичних кроків. Спробуємо розглянути цей факт на прикладі Романівської районної ради Житомирської області, до речі, йдеться про єдину практичну спробу на теренах Житомирщини.

В цьому невеликому районі, який знаходиться частково і в поліській, і в лісостеповій зонах, державна програма полезахисного лісозбереження була закінчена в 1976 році. Але, як і повсюди, справа була пущена на самоплив в період розпаювання земель. З часом, залишені напризволяще лісосмуги, стали потребувати рубок догляду та вибіркових санітарних рубок. Оскільки засаджувалися вони деревами, котрі швидко ростуть, то, позбувшись рукотворної опіки, помітно збільшили густоту, а подекуди, навіть, розширили площі. Мало того, що під самими посадками, в затінку дерев, посіви не дають росту, така захаращена лісосмуга не приносить належної користі. Вона не може затримати суховії, позаяк не продувається, вітер перекочується через неї і «змітає» гумус. Та й, зрештою, нічийні посадки дозволяли господарювати в них, кому заманеться, крок за кроком винищуючи те, що створювалося десятиліттями.

Ці факти неодноразово звучали на сесії районної ради, депутати порушували питання про необхідність навести лад в згаданій справі. Врешті-решт, після попереднього погодження з територіальними громадами, відповідно до статті 43 закону України «Про місцеве само-

врядування України», статті 14 лісового Кодексу України, статей 10, 189 Земельного Кодексу України з метою впорядкування питань, пов'язаних з ефективним управлінням та раціональним використанням полезахисних лісосмуг, інших лісових насаджень, які не належать до земель лісового фонду, а також враховуючи рекомендації постійної комісії районної ради з питань агропромислового комплексу, земельних відносин, розвитку села, екологічного використання природних ресурсів, районна рада вирішила дати згоду на створення агролісомеліоративного підприємства (Рішення 23 сесії 5 скликання від 10.04. 2009 р., № 306. «Про створення комунального агролісомеліоративного підприємства»)

Було розроблено і вищеназваним рішенням затверджено «Положення про комунальне агролісомеліоративне підприємство Романівського району», в якому зазначено, що підприємство створене з метою ефективного управління та раціонального використання полезахисних смуг, інших лісових насаджень, які не належать до земель лісового фонду. Воно здійснює свою діяльність на договірній основі: з сільськими, селищними радами, які є власниками полезахисних смуг. Серед основних напрямків діяльності в Положенні визначено: проведення охорони і захисту полезахисних смуг та інших лісових насаджень; надання практичної допомоги при проведенні рубок догляду в полезахисних смугах та інших лісових насадженнях на науковій основі; реалізація державних та місцевих програм в полезахисному розведенні; організація виконання всіх агролісогосподарських робіт та охорони захисних насаджень; проведення обліку захисних насаджень і змін, які в них проходять, та забезпечення необхідної звітності; організація робіт по відновленню насаджень на згарищах, прогалинах, реконструкції насаджень, які втратили свої захисні властивості; проведення заходів з виявлення запасів природних рослинних ресурсів шляхом інвентаризації та забезпечення їх охорони і відтворення; проведення відводу рубок догляду, санітарних, проміжного користування та інших рубок в установленому чинним законодавством порядку, виписка лісорубних квитків; здійснення контролю та надання технічної допомоги в організації комплексу робіт по охороні полезахисних смуг від пожеж, незаконних рубок та інших лісопорушень; проведення інвентаризації та обліку полезахисних смуг та інших захисних насаджень, обстеження якості рубок догляду та санітарних рубок, облік лісонасаджень по установлених формах, ведення звітності по них тощо.

В Положенні зафіксовано й те, що підприємство перебуває в управлінні районної ради, має самостійний баланс та розрахунковий і

спеціальний рахунки. Керівництво діяльністю комунального підприємства здійснює директор, який призначається головою районної ради (за рішенням ради) на умовах контракту.

Варто наголосити, що сприяти вирішенню питань, пов'язаних з ефективним управлінням, раціональним використанням, а також забезпеченням охорони, відновлення та проведення лісогосподарських заходів в полезахисних лісових смугах та інших лісових насадженнях, які не належать до земель лісового фонду, покликана й «Районна програма збереження, захисту та ефективного використання полезахисних смуг та інших лісових насаджень, що не належать до земель лісового фонду» (затверджена рішенням 27 сесії Романівської районної ради 5 скликання від 26.02. 2010 р., № 369).

Всі ці документи давали підставу до практичних дій, але фактично комунальне підприємство почало функціонувати лише з початком роботи Романівської районної ради 6 скликання, в 2011р. Впродовж цього року з районного бюджету та бюджетів сільських і селищних рад було виділено кошти в сумі 31 293 грн., що дозволило за цей період провести досить об'ємну роботу по інвентаризації природних рослинних ресурсів на землях запасу сільських і селищних рад, їх таксації (визначення виду насаджень, номера контуру, площі в га, природного складу, середнього діаметра, середніх висоти та віку, повноти насаджень, пропозицій по догляду) тощо. На підставі інвентаризації встановлено, що всього полезахисних смуг на території району 224,44 га, проте дані Держземагенства району показують зовсім іншу цифру – 192,7 га. Отже, частина лісосмуг не була врахована, свого часу висадивши їх, у проект не внесли, а в результаті – розпаювали. Інших лісових насаджень обліковано – 3231,20 га.

Проводився комплекс робіт і з охорони полезахисних лісових смуг, відтак незаконні рубки дерев в них перестали зоставатися непоміченими, одразу оформлялися акти про порушення лісового законодавства і передавалися в правоохоронні органи для притягнення до відповідальності. Приміром, незаконно зрізані в лісосмузі села Станіславівка 22 сосни обійшлися зловмисникам у 32тис.359 грн. Подібних випадків протягом 2012 року було зафіксовано п'ять. Факти відшкодування збитків (роз'яснювальна робота донесла їх до широкого загалу) відбили охоту у любителів легкої наживи брати до рук сокиру, незаконні рубки нині припинилися.

В рамках виконання Програми комунальне підприємство планує здійснити комплекс лісогосподарських заходів шляхом проведення вибіркових санітарних та реконструктивних рубок, реконструкцію полезахисних смуг, їх відновлення крупномірними саджанцями цін-

них порід, частково ці роботи на територіях певних сільських рад вже проводяться (йдеться, зокрема, про рубки з видалення сухостійних, вітровальних деревостанів в зелених насадженнях). Але своєчасне та належне виконання заходів у повному обсязі затримується через недостатність фінансування, коштів не вистачає через обмежені можливості районного бюджету. Розраховувати, що справу можуть вирішити надходження від господарської діяльності комунального агролісомеліоративного підприємства, теж нереально. Відтак депутатський корпус районної ради прийняв рішення звернутися до обласної ради з проханням розглянути питання про надання підприємству про надання допомоги за рахунок коштів, що надходять в порядку відшкодування витрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Як бачимо, усі практичні спроби самостійно на місцях розв'язати проблему ефективного утримання, догляду та захисту полезахисних смуг здатні сприяти лише частковому вирішенню її. Суттєвого результату годі очікувати без змін до чинного законодавства. А тому спробуємо узагальнити думки і пропозиції, зібрані в ході роботи над цією статтею.

Аби нарешті позбутися невизначеності стосовно статусу земель, зайнятих під полезахисними лісосмугами, у статті 22 Земельного кодексу України, в тій частині, де йдеться про землі сільськогосподарського призначення, у пункті 2-б слід вилучити полезахисні лісові смуги із переліку несільськогосподарських угідь з метою віднесення цих та інших захисних насаджень до земель лісогосподарського призначення.

Доповнення ще одним пунктом потребує стаття 57 ЗК. Його слід викласти у такій редакції: «Земельні ділянки під полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями можуть надаватися у користування власникам землі та іншим землекористувачам, які використовують прилеглі земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та мають у підпорядкуванні спеціалізовані підрозділи для ведення лісового господарства». Така норма дасть шанс лісосмугам бути врятованими великими сільськогосподарськими товаровиробниками.

Практики вважають за необхідне спростити порядок оформлення, скоротити термін виконання і зменшити вартість робіт із землеустрою. Відтак у статтю 123 ЗК, яка визначає порядок надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування, пропонується внести зміни: «Надання у користування земельної ділянки, межі якої встановлені в натурі (на місцевості), в тому числі й за матеріалами інвентаризації земель, без зміни цільового призначення здійснюється

на підставі технічної документації із землеустрою щодо складання документа, що посвідчує право користування земельною ділянкою».

У статті 134, в частині щодо обов'язковості продажу земельних ділянок державної чи комунальної власності або прав на них на конкурентних засадах (земельних торгах), пропонується у перелік земельних ділянок, які не підлягають продажу на конкурентних засадах, додати надані у користування земельні ділянки, зайняті полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями.

Впорядкування правовідносин, що стосуються користування землями, зайнятими полезахисними лісовими смугами, потребує внесення відповідних змін не лише у Земельний, а й у Лісовий кодекс України. Доречно узаконити норму, що: «Віднесення земель, зайнятих захисними насадженнями лінійного типу, за своїм цільовим призначенням до певної категорії земель здійснюється на підставі проектів землеустрою відповідно до земельного законодавства за рішеннями органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які передають ці землі у власність, надають у користування, а також створюють об'єкти природо-охоронного та історико-культурного призначення».

Таким чином вирішення проблеми життєдіяльності полезахисних смуг потребує злагодженої взаємодії та співпраці вчених різних галузей наук для чіткого визначення правового режиму та збереження даних насаджень.

Бібліографічний список

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3 – 4. – Ст. 27.
2. Бодров В. О. Лісова меліорація з основами лісництва / В. О. Бодров, П. І. Герасименко, Д. Д. Лавриненко та ін. – К.,1972. – 193 с.
3. Висоцький Г. М. Перспективи лісової дослідної справи на Україні / Г. М. Висоцький // Тр. з лісової досвід. справи на Україні. – Х., 1928. – Вип. 10. – С. 3 – 21.
4. Пилипенко О. І. Системи захисту ґрунтів від ерозії : підручник / О. І. Пилипенко, В. Ю. Юхновський, М. М. Ведмідь. – К. : Златояр, 2004. – 436 с.
5. Юхновський В. Ю. Агролісомеліорація: підручник / В. Ю. Юхновський, С. М. Дударець, В. М. Малюга ; за ред. В. Ю. Юхновського. – К. : Кондор-Видавництво, 2012. – 372 с.
6. Фурдичко О. І. Першопостаті українського лісівництва. Нариси до лісової історії / О. І. Фурдичко, В. Д. Бондаренко. – Львів : ВАТ «Бібльос», 2000. – 372 с.

В статье проведен анализ современного законодательства, которое регулирует отношение связанные с использованием и охраной полезащитных

лессовых полос. Очерчены отдельные исторические этапы создания и функционирования лесополос в Украине. Раскрыто множество проблем, связанных с передачей в собственность и аренду земель сельскохозяйственного назначения.

The article analyzes the modern legislation that regulates the relations concerning the problem of the use and protection of shelter loess stripes. Marked the various historical stages of creation and functioning of forest belts in Ukraine. Solved a lot of problems associated with the devolution to the ownership and lease of agricultural land.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 336.71

Івченко К. А., м. Київ

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ БАНКІВСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті аналізуються законодавче регулювання банківської діяльності і обґрунтовується висновок про те, що, незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, останнє потребує вдосконалення, насамперед, шляхом скасування застарілих норм та доповнення новими положеннями, що регулюють сучасні аспекти банківських відносин.

У період інтеграції України у світовий фінансовий простір законодавче регулювання банківської діяльності посідає одне з провідних місць у дослідженнях вітчизняних науковців та практиків, оскільки банківська сфера відіграє значну роль у розвитку економічних процесів, які відбуваються в Україні.

У науковій літературі дослідженню поняття «законодавче регулювання банківської системи» в Україні присвячені роботи таких провідних науковців, як Є. Алісова, А. Бадтиєва, Я. Гейвандова, Р. Гриценко, Т. Гудзь, І. Заверуха, Л. Воронова, С. Козьменко, І. Д'яконова, В. Коваленко, О. Костюченко, В. Кротюк, Є. Кубко, Т. Латковська, О. Любунь, О. Орлюк, О. Пастушенко, О. Поздняков, А. Селіванова, Г. Шемшученко, А. Яценюк та ін.

Метою статті є аналіз теоретичних дефініцій поняття законодавчого регулювання банківської діяльності та їх відображення у чинних нормативно-правових актах України, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення державного регулювання процесу розвитку банківської системи.

© К. А. Івченко, 2013

Перш за все, звернемося до аналізу поняття «державне регулювання банківської діяльності». Так, О. Орлюк розглядає державне регулювання банківської діяльності як одну із «форм державного управління, що становить собою систему заходів, за допомогою яких держава через центральний банк (або інший уповноважений орган) забезпечує стабільне та безпечне функціонування банків, а також попереджає дестабілізуючі процеси у банківському секторі» [10, с. 151-152]. Подібне визначення дає й О. Любунь [8, с. 208-209].

В. Міщенко, А. Яценюк, В. Коваленко, О. Корнєва схиляються до думки, що під державним регулюванням банківської діяльності слід розуміти відповідну правову базу, тобто закони, що регламентують діяльність банків, а також ухвалення відповідними установами, уповноваженими державою, що регламентують функціонування банків у вигляді нормативних актів, інструкцій, директив. Положення базуються на чинному законодавстві, конкретизують та роз'яснюють основні пункти законів та визначають межі поведінки банків, які сприяють надійному та ефективному функціонуванню банківської системи [9, с. 47-48]. На нашу думку, визначення державного регулювання банківської діяльності, надане зазначеними науковцями, зводить останнє до прийняття відповідними органами нормативних актів, інструкцій та директив, тобто правової бази, а не до системи заходів та інструментів впливу.

О. Хаб'юк розуміє під банківським регулюванням формування та застосування державою заходів впливу на банківську сферу для досягнення державних цілей (забезпечення грошового обігу, стабільність банківської системи, уникнення монополізації, усунення недоліків міжнародної діяльності банків тощо). Складовою цього вважається поняття банківського нагляду, яке визначається як контроль (моніторинг) за діяльністю банків та застосовування заходів впливу в разі порушень законодавства, а також нормотворча діяльність органів нагляду [14, с. 21-38].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національний банк України» державне регулювання банківської діяльності є однією з функцій НБУ, яка полягає у «створенні норм, що регулюють діяльність банків та визначають загальні принципи банківської діяльності, порядок здійснення банківського нагляду і відповідальність за порушення банківського законодавства» [11]. Таким чином, законодавець у зазначеній нормі обмежує державне регулювання нормотворчою та контрольною функціями.

На нашу думку, державне регулювання діяльності банків репрезентує систему заходів, за допомогою яких держава через центральний

банк (або інший уповноважений орган), шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів, які визначають основи банківської системи, регулюють напрями діяльності банків, забезпечують їх стабільне функціонування та визначають відповідні заходи впливу з боку держави в особі відповідних органів на суб'єктів банківської системи.

Таким чином, в основі державного регулювання банківської діяльності лежить масив нормативно-правових актів, які в своїй сукупності становлять банківське законодавство.

Поняття «банківське законодавство» вітчизняними науковцями здебільшого трактується у широкому розумінні. О. Орлюк визначає банківське законодавство як систему всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері банківської діяльності [5, 123]. І. Б. Заверуха подає таке визначення банківського законодавства: сукупність законів, підзаконних нормативно-правових актів, а також міжнародних правових документів, які забезпечують правове регулювання банківських відносин [2, 17].

На думку О. М. Селезньової, аргументацією щодо використання терміна «банківське законодавство» у широкому розумінні є специфіка предмета регулювання – банківських норм, які тісно пов'язані між собою. У зв'язку з цим простежується цілісний взаємозв'язок тих норм, що вміщуються у законах, і тих, що у підзаконних нормативно-правових актах [13, 28]. На нашу думку, таке тлумачення поняття банківського законодавства зазначеним автором ґрунтується на тому, що на сьогодні досить широке коло питань щодо основних напрямів діяльності банків регулюється не законами, а підзаконними нормативно-правовими актами, норми яких у свою чергу розпорошені по значному масиву нормативної бази.

Джерелом банківського законодавства виступає, перш за все, Конституція України, яка закріплює фундаментальні норми правового регулювання вітчизняної банківської системи. В свою чергу, норми Основного закону конкретизуються та деталізуються у спеціальних законодавчих актах та нормах відповідних законів.

Закони України, що регулюють банківську систему, поділяють на загальні та спеціальні. Норми загальних законів застосовуються в тому випадку, коли спеціальні норми не встановлюють будь-яких інших правил чи обмежень або якщо спеціальне регулювання є суперечливим і недосконалим [7].

Загальними кодифікованими актами, що регулюють відносини у банківській сфері, є Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України та Кримінальний кодекс України в частині скоєння

злочинів у банківській сфері. Так, Цивільний кодекс України містить понад 60 статей, що регулюють окремі операції у сфері банківської діяльності (глави 71-74) [15]. В першу чергу мова йде про кредитування, відкриття й ведення рахунків, здійснення розрахунків та платіжні інструменти. Зазначені загальні норми у подальшому деталізуються у відповідних спеціальних законах та підзаконних нормативно-правових актах НБУ, що врегульовують порядок і режим здійснення відповідних банківських операцій.

У Господарському кодексі України відповідними статтями (гл. 35, параграф 1) визначається правовий статус банків, їх види та організаційно-правові форми; ієрархія банківської системи України; встановлюється правовий статус НБУ та Ради НБУ; містить норми, які досить стисло регламентують певні банківські операції, дублюючи таким чином норми законів «Про Національний банк України» та «Про банки і банківську діяльність» [1].

Можливість застосування кримінальної відповідальності за здійснення злочинів, пов'язаних із незаконною банківською діяльністю, закладено у Кримінальному кодексі України [6].

До загальних нормативно-правових актів можна віднести також не кодифіковані закони: Закон України «Про обіг векселів в Україні», Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань», Закон України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», Закон України «Про акціонерні товариства» тощо.

Норми загальних законів застосовуються у регулюванні діяльності банків у зв'язку з тим, що згідно з чинним законодавством вони виступають суб'єктами підприємницької діяльності і, тому, підпадають під дію норми в галузі підприємницької діяльності.

Однак головна роль у правовому регулюванні банківської системи належить спеціальним законам. На сьогодні до таких законів належить Закон України «Про банки і банківську діяльність» та Закон України «Про Національний банк України». Що стосується законів, які регулюють більш широке коло правовідносин, але меншою мірою стосуються банківської діяльності, відносяться до профільних [7]. До таких законів належать: Закон України «Про фінансові послуги і державне регулювання ринків фінансових послуг», Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про електронний цифровий підпис», Закон України «Про іпотеку», Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів і реєстрацію обтяжень», Закон України «Про Фонд гарантування вкладень фізичних осіб», Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним на-

слідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України». Опоненти поданої класифікації відстоюють думку, що недоцільно виокремлювати в окрему категорію профільні закони і відносять їх до спеціальних законів у банківській діяльності [7].

На нашу думку, виділення профільних законів в окрему групу все ж таки має сенс, оскільки їх положення не регулюються виключно банківською діяльністю й застосовуються тільки при виникненні відповідних правовідносин, але з цієї групи слід виключити Закон України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», який регулює правовідносини у банківській сфері та віднести його до групи спеціальних законів. Крім того, на рівні спеціальних законів повинні бути врегульовані питання здійснення окремих банківських операцій.

Суто спеціальними законами є Закон України «Про банки і банківську діяльність» та Закон України «Про Національний банк України». Зазначені нормативні акти запровадили системний підхід до побудови банківської системи; встановили правовий режим банківської діяльності, визначили порядок реєстрації та ліцензування банків, класифікували методи банківського регулювання та нагляду. Нормативні акти визначили правове забезпечення сталого розвитку банківської системи України, заклали фундаментальні основи регулювання правовідносин на ринку банківських послуг. Разом із тим, детальний аналіз законодавчого регулювання банківської системи свідчить, що воно перебуває на етапі становлення, та незважаючи на позитивні здобутки ще не повною мірою відповідає потребам ринкової економіки. Зокрема, вітчизняні науковці О. Костюшенко, О. Орлюк, Д. Кирилюк, Є. Карманов В. Кротюк та інші виділяють низку негативних рис вітчизняного банківського законодавства, які полягають у наступному: правове регулювання банківської діяльності здійснюється за допомогою великої кількості ієрархічно розміщених підзаконних нормативно-правових актів; нормативна база досить часто змінюється і доповнюється, що ускладнює процес правового регулювання; між чинними загальними і спеціальними нормативно-правовими актами існує багато протиріч, що тягне не правильне застосування норм; відсутній єдиний кодифікований нормативний акт з банківської діяльності; при наявності великої кількості нормативних актів, спеціальних законів у банківській сфері недостатньо; доступ до оперативної інформації щодо правотворчої діяльності уповноважених органів досить обмежений.

Зазначені недоліки можуть бути усунені шляхом прийняття Банківського кодексу України. Систематизації банківського

законодавства повинна здійснюватися за допомогою інкорпорації та кодифікації. Інкорпорація банківського законодавства передбачає приведення до певної системи нормативно-правових актів, що врегульовують банківські відносини, за певними критеріями. Зважаючи на специфіку банківського законодавства, О. Селезньова пропонує здійснювати інкорпорацію банківського законодавства не за одним критерієм, а за декількома, причому з виділенням основного та допоміжного. Як основний, доцільно обрати суб'єктивний критерій (групування нормативно-правових актів на декілька підсистем залежно від того, який державний орган прийняв ці акти), а допоміжним визначити хронологічний критерій [12, с. 38-39].

Кодифікація банківського законодавства здійснюється на основі інкорпорованих нормативно-правових актів з метою об'єднання цих актів та внесення деяких змін та доповнень до них шляхом утворення кодифікованого акта – Банківського кодексу України.

Структура Банківського кодексу повинна складатися із загальної та спеціальної (особливої) частини. Є. Карманов вважає, що загальна частина Банківського кодексу повинна містити норми, що застосовуються при регулюванні всіх банківських правових відносин, поширюється на весь предмет банківського законодавства, а особлива частина має визначати загальні положення надання банківських послуг, висвітлювати активні та пасивні операції банків, а також послуги з фінансового управління [3, с. 46].

Серед науковців триває дискусія щодо доцільності включення в Банківський кодекс правовідносин, що виникають за участю Національного банку України. Так, на думку Є. Карманова, у загальній частині Банківського кодексу повинні висвітлюватися функції банківської системи в цілому, Національного банку України, банків і банківських об'єднань [3, с. 46]. На противагу цьому Д. Кирилюк вважає, що регулювання вертикальних відносин, що виникають між Національним банком та комерційними банками, повинно здійснюватися окремими нормативно-правовими актами, а зміст Банківського кодексу необхідно обмежити нормами, що регулюють відносини банків з іншими банками або фінансовими установами, а також з їхніми клієнтами [4, с. 82]. На нашу думку, Банківський кодекс доцільно включити норми, що регламентують правовідносини між Національним банком та іншими учасниками банківського ринку, особливо це стосується тих положень, які надають право Національному банку здійснювати безпосередній вплив на банківську систему.

Щодо структури Банківського кодексу, то загальна частина повинна визначити суть правовідносин, що підлягають регулюванню

з боку банківського законодавства, окреслити коло об'єктів, суб'єктів та учасників банківських правовідносин, законодавчо визначити структуру банківської системи, функції та правовий статус, організаційно-правову структуру та особливості функціонування центрального банку, банків і банківських об'єднань, чітко перелічити принципи банківської діяльності в Україні та взаємовідносини суб'єктів і учасників банківських правовідносин. У нормах загальної частини Банківського кодексу повинні знайти своє відображення положення чинних нормативно-правових актів, які стосуються порядку видачі банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій; порядку створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень; порядку застосування Національним банком України заходів впливу за порушення банківського законодавства.

Спеціальна частина банківського кодексу України має розкривати два основні напрями діяльності Національного банку, а саме механізми реалізації інструментів прямої та опосередкованої дії на грошово-кредитний ринок держави та механізми його впливу виключно на банківську систему.

Положення спеціальної частини Банківського кодексу щодо діяльності НБУ повинні відобразити норми спеціалізованих та деяких профільних законів, а також чинних підзаконних нормативно-правових актів, які стосуються регулювання Національним банком ліквідності банків України; порядку регулювання діяльності банків в Україні; випадків застосування Національним банком України заходів впливу за порушення банківського законодавства. Такий підхід законодавця до розширення законодавчого рівня регулювання правовідносин у банківській сфері буде сприяти стабілізації банківського законодавства.

Крім того, спеціальна частина Банківського кодексу України, окрім регулювання питань діяльності НБУ, повинна містити принципи та порядок надання банківських послуг та здійснення банківських операцій (депозитних, кредитних та касово-розрахункових). Норми спеціальної частини, при визначенні особливостей регулювання зазначених питань, доцільно ґрунтувати на чинному порядку відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах; порядку здійснення безготівкових розрахунків в Україні в національній валюті та міжбанківського переказу коштів в Україні в національній валюті; порядку проведення та оформлення касових операцій у банках України; порядку організації перевезення валютних цінностей та інкасації коштів в установах банків України; порядку

здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами тощо.

Таким чином, проведений аналіз законодавчого регулювання банківської діяльності свідчить, що, незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів та здавалося б досить розвинене законодавство, останнє потребує вдосконалення. Процес кодифікації банківського законодавства поруч із розробкою та прийняттям спеціальних законів, під сферу дії яких підпадало б регулювання специфічних правовідносин між суб'єктами та учасниками банківського ринку, посприяв би удосконаленню банківського законодавства, шляхом скасування застарілих норм та доповнення новими положеннями, що регулюють сучасні аспекти банківських відносин.

Бібліографічний список

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-VI) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
2. Заверуха І. Б. Банківське право: Посібник для студентів / І. Б. Заверуха. – Л. : Астролябія, 2002. – 222 с.
3. Карманов Є. Банківський кодекс України – об'єктивна необхідність / Є. Карманов // Вісник НБУ. – 2005. – № 11. – С. 44-46.
4. Кирилюк Д. До питання про необхідність розробки та прийняття Банківського кодексу в Україні / Д. Кирилюк // Юридичний журнал. – 2006. – № 1 (46). – С. 80-82.
5. Кравчук В. В. Базельські угоди: новий етап розвитку міжнародної системи оцінки ризиків / В. В. Кравчук // Фінанси України. – 2004. – № 6. – С. 121-128.
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III) // Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 25. – Ст. 131.
7. Лобозинська С. М. Удосконалення правового регулювання банківської системи України [Електронний ресурс] / С. М. Лобозинська. – Режим доступу : http: //www.nbuv.gov.ua/ Portal/Soc_Gum/Vddfa/2009_1/3/5. %20Lobozinskaj.pdf
8. Любунь О. С. Національний банк України: основні функції, грошово-кредитна політика, регулювання банківської діяльності / О. С. Любунь, В. С. Любунь, І. В. Іванець. – К. : ЦНЛ, 2004. – 351 с.
9. Міщенко В. І. Банківський нагляд: навчальний посібник / В. І. Міщенко, А. П. Яценюк, В. В. Коваленко, О. Г. Коренєва. – К. : Знання, 2004. – 406 с.
10. Орлюк О. П. Банківське право : навч. пос. / О. П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 376 с.
11. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5 – 6 (09.02.2001). – Ст. 30.

12. Селезньова О. М. Проблеми систематизації банківського законодавства / О. М. Селезньова // Економіка. Фінанси. Право. – 2006. – № 12. – С. 37-39.
13. Селезньова О. М. Теоретичні питання банківського законодавства / О. М. Селезньова // Економіка. Фінанси. Право. – 2007. – № 4. – С. 27-30.
14. Хаб'юк О. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету : монографія / О. Хаб'юк. – Івано-Франківськ : ОІППО; Снятин : ПрутПринт, 2008. – 260 с.
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-VI // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 40. – Ст. 356.

В статье анализируется законодательная регуляция банковской деятельности и обосновывается вывод о том, что, несмотря на большое количество нормативно-правовых актов, последние нуждаются в совершенствовании, в первую очередь, путем отмены устаревших норм и дополнения новыми положениями, которые регулируют современные аспекты банковских отношений.

In the article the legislative adjusting of bank activity is analysed and a conclusion is grounded, that, in spite of plenty of normative-legal acts, the last need perfection, above all things, by abolition of out-of-date norms and addition new positions, which regulate the modern aspects of bank relations.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 347.91 (4/8).001.36

Розман Ю. В., НУ «ОЮА»

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ

Стаття присвячена аналізу існуючих альтернативних способів вирішенняприватно-правових спорів. Досліджено ефективність проведення процедури медіації, значення та сутність даного процесу, роль медіатора у прийняті взаємовигідного для конфліктуючих сторін рішення. Проаналізовано світовий досвід високорозвинутих країн в даній сфері та висвітлено реалії та передумови запровадження медіації в Україні.

Розвиток світових тенденцій щодо проголошення найвищою соціальною цінністю прав та свобод людини, її честі та гідності, недоторканності та безпеки, потребує створення ефективного механізму

© Ю. В. Розман, 2013

захисту суспільних інтересів людини та громадянина, чіткої правової системи та належного функціонування всіх гілок влади. Одним з основоположних напрямків на шляху до створення сильної правової держави та незалежного громадянського суспільства є налагодження процесів попередження та розв'язання різноманітних конфліктів, що виникають в суспільстві з приводу тих чи інших матеріальних благ або є наслідком суперечності інтересів, врегулювання яких потребує певних правових умов та чіткої організації.

Захист прав та законних інтересів може здійснюватись різними способами, які особа вправі вільно обирати. Право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань гарантоване Конституцією України – основним законом держави. Однак, наряду з першочерговим правом кожної людини та громадянина на судовий захист, у сучасних умовах розвитку суспільства необхідною умовою створення ефективної системи захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів громадян та юридичних осіб є формування та розвиток адекватного правового механізму регулювання інститутів альтернативного вирішення приватно-правових спорів, який забезпечуватиме оперативне, об'єктивне та компетентне вирішення суперечок і розбіжностей, що виникають в динаміці приватноправових відносин.

Актуальність теми дослідження. Проведення комплексного реформування системи захисту прав та інтересів особи, пошук якісно нових методів захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів громадян та юридичних осіб, впровадження процедури вирішення приватно-правових спорів шляхом проведення медіації на законодавчому рівні та вдосконалення чинного процесуального законодавства з метою створення дійсної можливості реалізації права на альтернативне вирішення спорів, яке може бути застосоване поза державної судової системи та всередині неї, є дійсно актуальним в існуючих реаліях сьогодення та потребує всестороннього аналізу. Враховуючи недостатність наукової та практичної розробки так званих «цивілізованих» способів врегулювання конфліктів, виникає необхідність детально дослідити існуючі методи альтернативного розв'язання спорів, що є більш-менш врегульованими на законодавчому рівні, та визначити правову природу, сутність та переваги медіації, як однієї з найбільш ефективних форм вирішення приватноправових спорів.

Ступінь наукової розробки теми. Питання належного формування та розвитку існуючих альтернативних способів вирішення спорів,

необхідності законодавчого закріплення всесвітньо визнаної процедури медіації, створення якісно нового механізму захисту прав та свобод людини та громадянина, що охоплюються предметом даної публікації, привертають все більше уваги науковців та знаходять свій доктринальний вираз в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників та практичних діячів, серед яких слід виділити роботи А. Я. Анцупова, В. М. Баранова, О. О. Бєлікова, О. М. Боброві, Н. Л. Бондаренко-Зелінської, Є. О. Борисової, Г. Брука, С. В. Васильчака, А. О. Горової, В. А. Жмудь, В. В. Землянської, Г. Зера, Г. І. Єрьоменко, С. І. Калашникової, Р. Г. Коваля, Н. Н. Леннуара, К. В. Михайлової, Ю. А. Михальського, Н. П. Осіпової, І. В. Панової, Т. О. Подковенко, Ю. Д. Притики, О. М. Спектр, А. І. Шипилова, В. Ф. Яковлева та інших видатних вчених та практиків.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу існуючих альтернативних способів вирішення приватно-правових спорів, визначення медіації як одного з найбільш ефективних методів цивілізованого вирішення юридичних конфліктів, формування науково-теоретичних та практичних висновків щодо необхідності здійснення належного законодавчого регулювання процедури медіації та внесення відповідних змін до чинного процесуального законодавства.

Для досягнення поставленої мети при написанні статті було визначено такі головні *завдання:* дослідити правову природу та особливості застосування існуючих альтернативних способів вирішення приватно-правових спорів; проаналізувати правові механізми інтеграції інституту медіації у правові системи багатьох високорозвинутих країн; визначити значення та сутність процесу медіації, умови її проведення та функції медіатора, зазначити головні переваги медіації порівняно з судовими процедурами розгляду спорів; висвітлити наявні передумови запровадження медіації в Україні.

Виклад основного матеріалу. На теперішньому етапі розвитку людства існують різні методи (підходи) до вирішення спорів (конфліктів), які умовно можна розділити на дві групи: традиційні (вирішення спорів з позиції права шляхом застосування законодавчих приписів та норм в спеціально створених судах) та нетрадиційні (так звані «альтернативні» способи розв'язання конфліктів – вирішення спорів з позиції інтересів шляхом пошуків компромісних рішень та досягнення згоди між конфліктуючими сторонами завдяки зусиллям третьої, незалежної сторони).

Як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються, традиційним способом вирішення суперечок є судові процедури. У разі виникнення спору, на думку переважної більшості людей, його слід

вирішувати через суд, поклавши відповідальність на суддю за прийняте рішення та залишивши за собою право його оспорювати, у разі незадоволення результатом. Однак, відсутність стабільного розвитку державної та судової систем, недосконалість процесуального законодавства та низька довіра суспільства до судової системи призвели до того, що сьогодні існують великі сумніви щодо можливості оперативного та об'єктивного вирішення спору в судовому порядку. Перевантаженість судів, тривалість судового розгляду, труднощі у реалізації прийнятих судових рішень свідчать про обмеженість такого підходу [1, с. 31]. Крім того, при судовому розгляді спору неминучі змагальність та протистояння сторін, що загострює відносини між ними та унеможливлює дійсне розв'язання конфлікту.

У сучасному процесі демократизації суспільних відносин чітко простежується пріоритетність принципів гуманізму, справедливості, моралі, що вимагають пошуку якісно інших підходів до врегулювання конфліктів. Альтернативні способи вирішення спорів (мирні способи) передбачають використання таких методів розв'язання спорів, які найбільше підходять у тій чи іншій ситуації, враховують інтереси та вимоги сторін, допомагають подолати конфлікт, зберегти можливість подальшого спілкування та співпраці. Спори, що розв'язуються мирними шляхами, не лише не приносять шкоди суспільним відносинам, а навпаки, сприяють прогресу і мають позитивне значення для функціонування суспільства. Альтернативні способи розв'язання спорів об'єднує договірна основа їх створення, добровільність застосування, оскільки їх використання є правом, а не обов'язком особи. Їм притаманна спільна мета: мирне врегулювання спору, досягнення компромісу та збереження дружніх (партнерських) стосунків між учасниками спору [2, с. 54].

Як показує світова практика, альтернативне вирішення спорів є цілком реальним і життєздатним механізмом вирішення приватно-правових спорів між юридичними та фізичними особами. Застосування альтернативних способів вирішення спорів обумовлено об'єктивними факторами, серед яких: необхідність спрощення процедури вирішення спорів, використання наявних методів примирення для подолання юридичних конфліктів, потреба у звільнені судових органів від значної кількості приватно-правових спорів. Тенденція розвитку українського суспільства полягає нині у зменшенні впливу держави на суспільні відносини через пряме регулювання, посилення ролі приватного права. Однак, стримуючим фактором є те, що до теперішнього часу не здійснено законодавчого закріплення терміну «альтернативне вирішення спорів». Зважаючи

на існуючі наукові розробки з цього питання, альтернативні способи вирішення спорів можна визначити як сукупність різноманітних процедур, спрямованих на врегулювання правових конфліктів (спорів), що виникають у приватноправовій сфері, на основі узгодження позицій та інтересів сторін, які здійснюються недержавними органами, виходячи з принципів диспозитивності, рівноправності, добровільності та конфіденційності.

Враховуючи розроблені теоретичні надбання та практику, що склалася на сьогоднішній день, українські науковці виокремлюють три основні альтернативні способи вирішення спорів по відношенню до офіційного правосуддя: переговори, медіація (посередництво), третейський суд. Крім того, існує можливість вирішення спору за допомогою Міжнародного комерційного арбітражного суду, щоутворюється при Торгово-промисловій палаті України, та є самостійною, постійно діючою арбітражною установою (третейським судом), метою якого є розгляд і вирішення міжнародної комерційної суперечки по суті в певній процесуальній формі, без залучення державних судових органів. Міжнародний комерційний арбітражний суд приймає до розгляду спори, які відносяться до його компетенції, у випадку письмової згоди між сторонами про передачу йому всіх або окремих спорів, які виникають або можуть виникнути між сторонами у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того мають вони договірний характер чині. Ще одним альтернативним способом розв'язання спору може стати розгляд справи товариським судом – уповноваженим органом трудового колективу, який відповідно до норм трудового законодавства має право за поданням власника розглядати питання про порушення трудової дисципліни та приймати щодо порушників трудової дисципліни рішення про застосування заходів громадського впливу та стягнення.

Так, найпоширенішим способом в Україні є переговори – тобто намагання конфліктуючих сторін вирішити спір без допомоги сторонніх осіб. Метою переговорів є прийняття спільних рішень, які сторони вважають найкращими, причому кожний учасник переговорного процесу сам вирішує, чи погоджуватись йому на ту чи іншу пропозицію. Відтак, сторони, які ведуть переговори, безпосередньо контролюють як процедуру переговорного процесу, так і його суть. Невипадково переговорам надається особлива увага, оскільки цей спосіб здебільшого ґрунтується на повазі опонентів один до одного, що дозволяє досягати згоди там, де інтереси не співпадають, думки і погляди розходяться, проте результативні переговори можуть запобігти виникненню конфліктів у подальшому [3, с. 1].

Другим альтернативним способом вирішення спорів є інститут третейського судочинства, який є найбільш врегульованим на законодавчому рівні. Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про третейські суди» третейський суд – це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин [4]. Принцип арбітрування, покладений в основу роботи третейського суду, спрямований не на розгляд суперечки по суті. Його метою є максимальне сприяння сторонам конфлікту в досягненні ними компромісу та укладення мирової угоди. Законодавцем передбачено дві форми третейського судочинства: на постійно діючій основі (постійно діючі третейські суди) та для вирішення конкретного спору (суди «ad hoc»). Основними перевагами третейського суду є те, що діяльність суду має договірну основу, розгляд справи відбувається відносно швидко, рішення третейського суду є кінцевим (остаточним), а його виконання відбувається через державні виконавчі служби. Проте, на відміну від рішень, винесених судами загальної юрисдикції, що постановляються іменем держави України та є обов'язковими до виконання всіма фізичними та юридичними особами, рішення третейського суду є обов'язковими лише для сторін третейського розгляду справи.

Медіація є найбільш ефективною формою та одним із визнаних у світовій практиці способів позасудового вирішення цивільних спорів. Медіація сприяє запровадженню правових та моральних засад до сфери підприємницької діяльності. Світовий досвід свідчить про те, що медіація дає змогу вирішувати успішно різноманітні конфлікти, що виникають в усіх сферах суспільного життя, а саме: приватно-правові спори щодо поділу майна, батьківської опіки над дітьми при розлученні, врегулювання відносин між сусідами, питання спадкового права, розв'язання конфліктів, що виникають між особами, пов'язаними трудовими відносинами та інші [5, с. 339]. Це цивілізований процес вирішення проблем між сторонами, управління яким покладається на самі конфліктуючі сторони, кінцевим результатом якого є досягнення згоди та встановлення взаємовигідного положення для обох сторін.

Суть медіації полягає в тому, що сторони конфлікту можуть за допомогою посередника провести переговори і досягти згоди, не звертаючись до суду. Медіація оминає складні судові процедури та може бути адаптована до будь-яких обставин. Її метою є обговорення та опрацювання складної ситуації, налаштування учасників спору на конструктивну взаємодію, причому посередник виступає арбітром,

який допомагає віднайти порозуміння між сторонами та, обговоривши протиріччя, дійти компромісу. Посередники докладають усіх зусиль, аби переконатися, що учасники медіації вірно розуміють наслідки своїх рішень. Але вони не вказують, що треба робити. Тільки сторони самі можуть вирішити, як урегулювати ситуацію [6, с. 157].

Для проведення медіації необхідні такі умови: наявність мотивації у всіх учасників конфлікту; готовність до відкритого обговорення суті спору; готовність уважно вислухати опонента та прийняти зважене рішення. Оскільки медіація є процедурою добровільною, то вона може відбутися тільки за умови, що сторони прийшли на переговори з наміром домовитися. Добровільність проявляється і в тому, що сторони та посередник у будь-який час можуть припинити переговорний процес без пояснення причин або, за взаємної згоди, – поновити його (принцип добровільності). Сторони приймають рішення щодо врегулювання спору (його учасники мають рівні права в переговорах та у прийнятті рішень – принцип рівноправності сторін), а якщо вони не дійдуть згоди, то мають право звернутися до суду. Відносини, що виникають у процесі медіації, є формою реалізації права суб'єктів залагодити конфлікт будь-якими законними методами, які вони для себе визначають як пріоритетні. У процесі посередництва всі учасники діють відповідно до процесуальних взаємовідносин, що є реалізацією прав та обов'язків, передбачених регламентом процедури [7, с. 36].

На відміну від судового вирішення спору, який базується на прямому правозастосуванні, медіація здійснюється з використанням права на основі справедливості та з урахуванням інтересів обох сторін. Залучення посередника дає можливість усунути психологічний бар'єр, що існує при прямому спілкуванні «ворогуючих» сторін. Залучивши до переговорного процесу кваліфікованого посередника, сторони визнають свою готовність до компромісу. Учасники медіації приймають рішення (на відміну від судового розгляду, під час якого рішення приймає безпосередньо суддя), що задовольняє їх обох, а посередник лише створює умови, які дають можливість коректно вести обговорення суті справи. Процес медіації – суворо конфіденційний (не розголошується), у той час як судовий розгляд, зазвичай, є процедурою публічною. Суд визначає, коли процес розпочнеться, коли закінчиться і як проходитиме. Ґрунтуючись на відповідних нормах чинного законодавства, суд приймає рішення та оголошує його сторонам. У процесі ж медіації всі учасники мають можливість контролювати ситуацію. Судовий розгляд завжди передбачає наявність переможця і того, хто програв, а медіація налаштована на пошук взаємовигідного та взаємоприйнятного розв'язання спору.

Таким чином, медіація, як альтернативна судовому розгляду процедура вирішення спорів, економічно ефективна й доцільна, дає змогу знайти таке вирішення спірного питання, що влаштує всі сторони конфлікту, не витрачаючи при цьому час на підготовку до розгляду й розгляд справи в суді та додаткові кошти на обслуговування численних судових процедур. Крім того, проведення процедури медіації в більшості випадків породжує в конфронтуючих сторонах відчуття задоволення від способу й результату вирішення конфлікту, забезпечивши конфіденційність шляхів його вирішення, запобігає виникненню подібних конфліктів у майбутньому та підвищує вірогідність того, що прийняте сторонами спільне рішення буде виконано заінтересованими особами [8, с. 134].

Головною умовою медіації є врахування інтересів сторін спору. Процес медіації, на відміну від судового, не потребує підготовки і надання значної кількості документів, дотримання процесуальних норм, порушення яких у суді може закінчитися програшем справи. Медіації властивий неформальний та гнучкий характер. Порівняно із судовим процесом, який може продовжуватись декілька років, медіація заощаджує час. Цей альтернативний спосіб вирішення спорів зменшує завантаженість судів і дає їм можливість сконцентруватися на більш складних справах, підвищує репутацію судової гілки влади.

У процесі медіації сторонам надаються значні права і повноваження. Сторони ж наділяють медіатора точно визначеним обсягом процесуальних повноважень, він не має права ні судити, ні оцінювати, ні приймати та озвучувати будь-яке рішення. Медіатор може збирати інформацію, вивчати та узагальнювати її, робити помітки, керувати переговорним процесом, створюючи сприятливу атмосферу, але не правомочний впливати на процес примирення шляхом власних заяв. Він не представляє жодну із сторін, а завдяки використанню існуючих технологій та особистого досвіду, допомагає зняти роздратування, виплеснути негативні емоції та налагодити ефективне спілкування. Медіатор ставить питання щодо основних моментів протиріч, залагоджує точки напруги між сторонами, застосовує різноманітні способи, завдяки яким досягнення компромісу полегшується, а укладена сторонами медіаційна угода стає реальною для виконання [9, с. 136].

Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950 року передбачено прийняття справ до судового розгляду тільки після невдалої спроби вирішити спір альтернативними способами. Пріоритетність посередництва у розв'язанні всіх спірних питань проголошена і в Угоді про партнерство та співробітництво членів Європейського Союзу. Організація Об'єднаних Націй

прийняла Модельний закон щодо міжнародних комерційних процедур примирення, а Кодекс поведінки для медіаторів, який було розроблено з метою одержання більшої довіри до медіації, 2004 року підтримала Європейська комісія. Визнання європейським співтовариством ефективності медіації відображається також в положеннях прийнятої 21.05.2008 року Директиви Європарламенту «Про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських спорах», що містить зобов'язання держав-членів ЄС щодо впровадження законів та інших нормативних актів, які необхідні для належного виконання положень даної Директиви.

Таким чином, можна рішуче стверджувати, що світова практика застосування медіації для вирішення приватно-правових спорів набирає обертів та стає дедалі популярнішою. В країнах з розвинутою ринковою економікою медіація в останні 10 років набула значного поширення і є однією з рушійних сил прогресу суспільства, члени якого прагнуть залагоджувати спори, що виникають між ними, самостійно, без втручання державних органів. Враховуючи всі позитивні аспекти медіації вона розглядається як найбільш прогресивна форма неформального врегулювання приватно-правових спорів. Особливу увагу звертають на себе США, де при вирішенні спорів за цивільними позовами в деяких штатах обов'язково використовують послуги арбітра або медіатора. Активно користуються послугами медіаторів при вирішенні цивільних спорів у Швейцарії, Канаді, країнах Бенілюкс. Більш того, в США, Сполученому Королівстві, Австрії, Бельгії, Польщі, Норвегії, Фінляндії правові норми щодо позасудового вирішення спорів закріплені на законодавчому рівні [10, с. 4]. Серед країн колишнього СРСР лідируючі позиції займає Росія. Так, 27.07.2010 року Російська Федерація прийняла Федеральний закон «Про альтернативну процедуру врегулювання спорів за участю посередника (процедуру медіації)», яким чітко встановлюються правові умови для вирішення конфліктних ситуацій за допомогою медіації. Дія даного закону розповсюджується на спори, що виникають з цивільних правовідносин, в тому числі у зв'язку зі здійсненням підприємницької та іншої економічної діяльності, а також на спори, що виникають з трудових та сімейних відносин.

В Україні медіація як альтернативний засіб вирішення спорів робить лише перші кроки, визнаючи галузь застосування, виробляючи свої стандарти, шукаючи засоби впровадження в суспільне життя. Сьогодні виникла нагальна потреба у вивченні міжнародних стандартів у цій сфері, удосконалення норм національного законодавства, що регулюють проведення процедури примирення у конфліктних

ситуаціях, внесення змін до процесуальних нормативно-правових актів для скасування перешкод у проведенні присудової медіації, розробці механізмів їх практичного застосування. Той факт, що медіація має серйозні перспективи розвитку в Україні і країнах СНД, як це відбувається в усьому світі, є очевидним. Однак, широкому застосуванню сучасного методу налагодження конфліктів і примирення сторін заважає елементарна необізнаність суспільства щодо його можливостей, відсутність детальної регламентації цього процесу на законодавчому рівні [11, с. 2-3].

Слід відмітити, що чинне українське законодавство має перспективне підґрунтя для застосування інституту медіації, а саме – наявність норм, що передбачають можливість укладення між сторонами судового процесу мирової угоди з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок у Цивільному процесуальному кодексі та Господарському процесуальному кодексі, законах «Про міжнародний комерційний арбітраж», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Крім цього, важливе значення мають Закон України «Про третейські суди» та Закон України «Про порядок вирішення трудових та колективних спорів». Однак, цих норм явно бракує для повноцінного розвитку альтернативних способів вирішення спорів. Перш за все, необхідно внести зміни до процесуальних нормативно-правових актів для скасування перешкод у проведенні медіації та прийняти спеціальний закон.

Про бажання України приєднатися до прогресивного тренду, який сприйнятий в багатьох країнах Європи та виконувати взяті на себе зобов'язання з належного впровадження в українське суспільство процедури медіації та підтримки світових тенденцій у цій сфері, свідчить виданий в 2006 році Президентом України Указ «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Одним із пріоритетних напрямків даної концепції було визначене створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів, реформування та розвиток інститутів, безпосередньо пов'язаних з реалізацією права на судовий захист.

Суттєвим кроком до встановлення медіації в Україні стала розробка проекту Закону України «Про медіацію», який було зареєстровано у Верховній Раді України 19.04.2012 року. Протягом трьох років законопроект розроблявся групою авторів задля можливості впровадження, розвитку та ефективного функціонування альтернативних методів вирішення спорів в Україні та визнання медіації на офіційному рівні. З прийняттям даного закону на законодавчому

рівні будуть закріплені правові умови, основні засади, порядок та принципи здійснення медіації, правовий статус учасників медіаційного процесу. Даний законопроект досить чітко прописує порядок проведення медіації, обов'язковість виконання медіаційної угоди, а також можливість звернення до суду у разі порушення угоди про результати медіації, що не було вказано в попередньому законопроекті [12]. Прийняття закону, який би чітко регулював процедуру медіації, передбачав обов'язковість прийнятих в її результаті рішень та зобов'язував суб'єктів владних повноважень застосовувати всі заходи для вирішення спору, перш за все в досудовому порядку, значно б полегшило просування медіації в Україні.

Висновки. Розглянувши існуючі в нашій державі способи альтернативного вирішення приватно-правових спорів та проаналізувавши наявні світові тенденції, необхідно зазначити, що запровадження медіації на законодавчому рівні не тільки сприятиме всебічному й ефективному розв'язанню конфліктів, досягненню домовленостей, що відповідають дійсному стану речей та забезпечить реальне впровадження у життя досягнутих рішень зі збереженням нормальних взаємовідносин між сторонами, але й дозволить суттєво розвантажити перевантажені справами загальні суди, створюючи новий інститут цивілізованого вирішення спорів, що виникають в приватноправових сферах суспільного життя.

Бібліографічний список

1. Подковенко Т. О. Медіація як один з альтернативних способів розв'язання юридичних конфліктів / Т. О. Подковенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009 – Вип. 45. – С. 31-38.
2. Гойко О. Від судового захисту до альтернативних методів вирішення спорів / О. Гойко // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2010. – № 6 (56). – С. 54-60.
3. Самойленко А. Альтернатива судовим баталіям: переговори, медіація та третейський суд / А. Самойленко // Правовий тиждень. – 2010. – № 17. – 27 квітня. – С. 1-2.
4. Про третейські суди : Закон України [Прийнятий 11 травня 2004 року № 1701-IV] // ВідомостіВерховноїРадиУкраїни. – 2004. – № 35. – Ст. 412.
5. Мамич М. В. Медіація як технологія врегулювання конфліктів / М. В. Мамич // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 34. – С. 338-341.
6. Лисенко О. М. Посередництво (медіація) як ефективна технологія розв'язання конфліктів за участю третьої стороні / О. М. Лисенко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 4. – С. 154-158.

7. Добриніна Г. Чи можна вирішити спір, не звертаючись до суду? / Г. Добриніна // Справочник экономиста. – 2008. – № 6. – С. 35-38.
8. Васильчак С. В. Медіація як один із методів цивілізованого вирішення корпоративних конфліктів / С. В. Васильчак, Л. В. Кутас // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 20.14. – С. 133-137.
9. Землянська В. Вивчення досвіду Польщі у сфері медіації / В. Землянська // Право України. – 2004. – № 3. – С. 135-137.
10. Паладій М., Шевелева Т. Не хочете вирішувати конфлікт у суді – зверніться до медіатора / М. Паладій, Т. Шевелева // Інтелектуальна власність. – 2006. – № 12. – С. 4-7.
11. Бардаченко Л. Медіація в Україні: практика застосування світових тенденцій / Л. Бардаченко // Правовий тиждень. – 2010. – № 1-2 (179-180). – 12.01.2010 р. – С. 2-3.
12. Проект Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 10301-1 від 19.04.2012), внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами С. В. Ківаловим та В. А. Бондиком [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF7Y501A.html.

Статья посвящена анализу существующих альтернативных способов разрешения частноправовых споров. Исследована эффективность проведения процедуры медиации, значение и сущность данного процесса, роль медиатора в принятии взаимовыгодного для конфликтующих сторон решения. Проанализирован мировой опыт высокоразвитых стран в данной сфере и освещены реалии и предпосылки внедрения медиации в Украине.

The article is devoted to the alternative methods' analysis of the private-legal disputes. The effectiveness of carrying out of the mediation procedure, meaning and main point of this process, mediator's role on the decision-making, that the most advantageous for the conflicts parties has been researched. The worldwide experience of highly developed countries in this area has been analyzed and the actuals and requisites of the mediation introduction on Ukraine have been covered.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 349.22: 331.108.34

Дарморіс О. М., УПФУ в Бережанському районі Тернопільської області

ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ

У статті автор досліджує особливості формування європейської молодіжної стратегії зайнятості; аналізує положення основних європейських програм та ініціатив, спрямованих на зниження безробіття серед молоді. В основному, метою цих програм є покращення освіти та трудової мобільності молодих людей.

Нині Європейський Союз є одним із найбільших наднаціональних утворень, членом якого прагне стати і Україна. Однак основними умовами ефективного членства в ЄС є економічна та правова інтеграція.

На даний час, світ охопила глобальна економічна криза, не є винятком і країни-члени ЄС.

На світових ринках праці спостерігаються значні темпи зростання безробіття. Найбільш незахищеними на ринку праці виступають молоді люди, люди старшого віку, які втратили роботу, однак ще не досягли пенсійного віку.

На подолання цих проблем і спрямована європейська стратегія зайнятості, складовою, якої є стратегія зайнятості молоді.

У цьому світлі особливо актуальним є питання забезпечення зайнятості молоді в ЄС та використання цього позитивного правового досвіду в українських реаліях.

Автор у даній статті має за мету дослідити особливості формування європейської молодіжної стратегії зайнятості, основні положення різноманітних програм, спрямованих на зниження безробіття та забезпечення зайнятості молоді.

Хоча ринок праці Європейського Союзу зазнав впливу економічної кризи, однак рівень зайнятості як ніколи залишається стійким порівняно із економічним спадом, що охопив усі галузі економіки. Іншими словами, скорочення зайнятості є незначним порівняно із скороченням економічної діяльності завдяки використанню строкових трудових договорів та інших заходів для подолання кризи.

Однак у країнах ЄС намітилась тенденція до стрімкого зростання безробіття серед молоді, мігрантів, осіб із низьким рівнем кваліфікації.

© О. М. Дарморіс, 2013

Рівень безробіття в ЄС в цілому склав 9,8 % у листопаді 2011 року. Рівень безробіття серед молоді (особливо щодо осіб у віці до 25 років) збільшився вдвічі і склав 22,3 %, що дорівнює майже 5-ти мільйонам безробітних. Незвично, що рівень безробіття серед молоді в Німеччині та Люксембурзі трохи знизився у 2008-2010 рр. Однак, він зріс у інших країнах і в деяких досяг значних розмірів. Країни, які зазнали тяжкої економічної кризи, у числі тих, де рівень безробіття є найвищим, це зокрема: Греція, Італія, Литва, Латвія, Португалія, Словаччина та Іспанія. У цих країнах рівень безробіття серед молоді досягнув 30 % у листопаді 2011 року.

Слід сказати, що існує різниця в рівні безробіття серед молодих жінок і чоловіків. Так, рівень безробіття серед молодих жінок в ЄС на 1,6 % є нижчим, ніж серед чоловіків. Однак у семи європейських країнах, таких як: Кіпр, Греція, Франція, Чехія, Італія, Польща та Португалія рівень безробіття серед молодих чоловіків є нижчим порівняно із рівнем безробіття серед жінок.

Аналізуючи рівень самозайнятих в ЄС, необхідно сказати, що в цілому 15 % дорослих є самозайнятими, з них лише 4 % – це молодь у віці від 15 до 24 років.

Співвідношення молоді, яка є самозайнятою різниться від країни до країни. Це залежить від перешкод і можливостей, які існують на ринах праці: на ринках праці із високим рівнем самозайнятості спостерігається і високий рівень самозайнятості серед молоді; на ринках праці, на яких оплата праці самозайнятих є нижчою, відповідно і рівень самозайнятих серед молоді є нижчим.

Серед європейських країн лише 12 % самозайнятих (а саме особи у віці від 15 до 24 років) мають найманих працівників, що майже на половину є нижчим ніж серед дорослих (30 %). Як правило бізнес, яким займається молодь зосереджений у таких галузях як будівництво (18,7 % молоді у порівнянні до 13,8 % серед дорослих), інформація та зв'язок (4,9 % серед молоді і 2,7 % серед дорослих), інші заклади обслуговування (7,5 % до 4,9 %) [1].

Мета стратегії працевлаштування ЄС – це підтримка освіченої, володіючої високими вміннями, здатної до адаптації робочої сили, а також надання переваги ринкам праці, які реагують на економічні зміни.

Європейська стратегія зайнятості розвивалася як процес, головною метою якого було заохочення обміну інформацією та проведення спільних дискусій між усіма країнами-членами з тим, щоб досягнути рішення або застосувати кращу практику для забезпечення більшої та кращої зайнятості в країнах-членах ЄС.

Стратегія постає як діалог між державами-членами та Європейською комісією, який ґрунтується на таких офіційних документах як настанови, рекомендації та щорічна спільна доповідь із зайнятості. Крім того, важливою її складовою є діалог між Європейською комісією, соціальними партнерами та європейськими інституціями, а саме Європейським парламентом, Європейським економічним і соціальним комітетом і Комітетом регіонів. Ключову роль у реалізації Стратегії відіграє Комітет зайнятості, який формується із представників кожної країни-члена та Європейської комісії та координує завдання та пріоритети політики зайнятості на європейському рівні.

Етапи реалізації Європейської стратегії зайнятості здійснюються за таким алгоритмом: а) розроблення загальної концепції; б) визначення країн, які досягли позитивних результатів; в) конкретизація завдань і складання спеціальних дорожніх карт; г) консультації з соціальними партнерами та представниками організацій громадянського суспільства; д) схвалення керівних настанов, запропонованих Комісією та Радою ЄС; е) імплементація керівних настанов на національному рівні; є) моніторинг та інспектування; ж) загальна доповідь; з) новий цикл (Комісія може переглянути раніше сформульовані концептуальні уявлення про те, що перешкоджає підвищенню зайнятості, внести зміни в стратегічні цілі) [2, с. 84].

Необхідно сказати, що реалізація усіх напрямків Європейської стратегії зайнятості відбувається шляхом запровадження різноманітних програм, не є винятком європейська стратегія зайнятості молоді.

Так, Програма Співтовариства щодо зайнятості та соціальної солідарності – «Прогрес» [3] проголосила, що засідання Європейської ради в Лісабоні, яке відбулося 23-24 березня, стало важливим етапом на шляху реалізації Європейської стратегії сприяння зайнятості та соціального включення як невід'ємної частини загальної стратегії Союзу, спрямованої на досягнення стратегічної мети протягом наступного десятиліття, що ґрунтується на більш конкурентоздатній та динамічній і заснованій на знаннях економіці, здатній на стійкий розвиток, із більшою кількість робочих місць та більшим соціальним включенням.

Програма Співтовариства щодо зайнятості та соціальної солідарності «Прогрес» підтримує фінансово реалізацію завдань Європейського Союзу у сфері зайнятості та соціальних справ, як вони визначені у повідомленні Комісії, що стосується Соціальної програми і, таким чином, сприяє досягненню цілей Лісабонської стратегії у даній сфері.

Програма розрахована на період часу з 1 січня 2007 року до 31 грудня 2013 року.

Вона переслідує наступні завдання:

покращення вивчення та розуміння ситуації, що переважає у державах-членах і інших країнах-учасниках шляхом використання аналізу, оцінки та закритого моніторингу політик;

підтримка розвитку статистичних інструментів, методів і спільних індикаторів;

підтримка та моніторинг реалізації права Союзу, там де це є необхідним; завдань політики ЄС у країнах-членах, оцінка їх ефективності та впливу;

сприяння системному та взаємному вивченню, визначенню та поширенню передового досвіду та інноваційних підходів на європейському рівні;

підвищення інформованості про політики Союзу і його завдання зацікавлених сторін і широкої громадськості;

підтримка здатності ключових європейських організацій, що діють на різних рівнях з метою стимулювання, підтримки та подальшого розвитку політик ЄС та їх цілей, там де це необхідно.

Гендерний мейнстрімінг підтримується в усіх частинах та заходах згідно з цією Програмою.

Структурно Програма охоплює такі питання, як: зайнятість; соціальний захист і включення; умови праці; боротьба із дискримінацією і відмінностями; гендерна рівність.

Реалізація Програми відбувається шляхом використання спільних загальних принципів при імплементації програм такого роду, прийняття щорічної робочої програми, котра присвячена виконанню окремих розділів Програми; фінансової підтримки Європейського Союзу; формування щорічного бюджету; визначення процедури відбору заходів, котрі отримують підтримку Союзу та проектом переліку дій, які потребують такої підтримки та затверджуються Союзом; визначення критеріїв оцінки Програми, включаючи критерії визначення економічної ефективності, розподілу коштів та результатів їх переміщення.

Основним стратегічним інструментом виконання Лісабонської стратегії щодо росту та праці державами-членами та регіонами виступає Європейська політика єдності, що є серцевиною Лісабонського процесу. Це основний принцип європейської політики щодо успішного виконання Стратегії росту та праці [4].

Програма Європейської політики єдності розрахована на період часу 2007-2013 рр.

Ключовими характерними рисами Програми виступають положення, що стосуються:

– забезпечення взаємодії з національними програмами реформування;

– акцентування уваги на пріоритетах Лісабонської стратегії;

– підтримка чотирьох пріоритетних завдань, визначених на засіданнях Ради весною 2006 та 2007 року, щодо збільшення інвестицій в знання та інновації; розкриття потенціалу бізнесу, особливо малого бізнесу у справі забезпечення зайнятості; покращення можливостей зайнятості через розвиток «flexicurity»; покращення управління енергетичними ресурсами;

– адресація інших ключових рекомендацій Ради та пріоритетів Союзу (метою Програми єдиної політики є створення безпрограшних ситуацій через посилення потенційних спільних зусиль щодо забезпечення охорони навколишнього середовища, попередження ризиків та сприяння зростанню).

Розвиток Європи без кордонів, її конкурентоспроможності на світовому ринку потребує змін ситуації на ринку праці із врахуванням процесу старіння європейського суспільства. Такі зміни можливі при умові розвитку різних рівнів мобільності працівників.

Трудова мобільність є ключовим інструментом ефективного функціонування єдиного ринку та стосується надання можливості великій кількості людей знайти кращу роботу, ключовим об'єктом Лісабонської стратегії.

Лісабонська стратегія та Європейська стратегія зайнятості визначили розширення географічної мобільності та перехід із однієї роботи на іншу як важливі передумови для створення робочих місць та розвитку можливості зайнятості, здатності до адаптації європейських трудових ресурсів у контексті швидких змін на ринку праці. План діяльності у вищезгаданих чотирьох сферах акумулює існуючий до цього часу досвід з цього питання.

Європейська стратегія розвитку молоді, що розрахована на 2010-2018 рр. [5], переслідує дві основні цілі: забезпечення більших і рівних можливостей для молодих людей в навчанні та на ринку праці; заохочення молоді бути активними в громадському та суспільному житті.

Старегія пропонує ініціативи у восьми сферах діяльності:

– освіта та навчання;

– зайнятість та підприємництво;

– охорона здоров'я та благополуччя;

– участь;

– свобода організацій;

– соціальне включення;

– молодь та світ;

– творчість і культура.

Стратегія визначає такі способи її імплементації в національне законодавство, як:

– кооперація з країнами-членами – загальна програма, спільне навчання, оприлюднення результатів і звіту про проведену роботу – це ключові елементи забезпечення вивчення успішних практик та обміну інформацією щодо пріоритетів та дій;

– стуктурний діалог – залучення молоді до постійного спільного визначення пріоритетів, способів втілення та контролю за здійсненням Стратегії;

– закладення основи для молодіжної політики – усі проголошені заходи повинні грунтуватися на конкретних підставах, досвіді та знаннях ситуації щодо молоді;

– працевлаштування молоді – стимулювання можливостей для молодих людей щодо розвитку автономії та підприємницької діяльності, активної участі молоді в усіх сферах суспільного життя (соціальний захист, політика, спорт, навчання);

– молодь в Програмі дій – співпраця при визначенні цілей Європейської стратегії розвитку молоді шляхом забезпечення можливостей молоді до мобільності, навчання та участі в організаціях.

Молодь у дії [6] – це комплексна політика ініціатив, що стосується розвитку освіти та зайнятості молоді в ЄС. Проголошена в 2010 р., вона є частиною Європейської стратегії швидкого, сталого та всеохоплюючого розвитку.

Програма «Молодь у дії» має на меті удосконалити навчання молоді та їх здатність до праці, зменшити високий рівень безробіття серед молоді та підвищити рівень зайнятості вказаної групи населення. Це планується досягнути такими способами: пристосуванням освіти та навчання до актуальних потреб молоді; заохоченням молодих людей отримувати гранти на навчання в країнах ЄС та інших державах; заохоченням країн-членів ЄС до впровадження заходів щодо спрощення переходу від навчання до роботи.

Для втілення Програми у дію передбачено ряд методів, це зокрема: застосування політики координації для визначення та стимулювання дій на рівні ЄС та національному рівні; спеціальні заходи, розроблені для молоді – «Твоє перше місце роботи», підтримка молодих підприємців через розвиток Європейського мікрофінансового кредитування.

Ініціативи щодо розвитку можливостей молоді [7] полягають у запровадженні заходів, запланових на 2012-2013 рр., щодо зниження безробіття серед молоді. Молодіжні ініціативи – це частина європейської Програми «Молодь у дії» у сфері навчання та працевлаштування.

Основною метою Ініціатив щодо розвитку можливостей молоді є підтримка безробітних молодих людей. Особливо Ініціативи спрямовані на допомогу людям, які залишили школу або навчання та не отримали середньої освіти. Планується повернути таких молодих людей на навчання до школи чи на професійні курси, надати їм можливість закінчити вищі навчальні заклади та отримати перший досвід роботи.

Для впровадження Ініціатив передбачається використання фінансового ресурсу Європейського соціального фонду, розвиток інноваційних підходів, надання можливості молодим людям знайти роботу в інших країнах ЄС, посилення співпраці між органами влади, бізнесом та професійними спілками на європейському, національному, регіональному та місцевому рівнях, політичне керівництво та сприяння Європейської комісії.

Підсумовуючи вищесказане, слід сказати, що основними інструментами зниження рівня безробіття серед молоді в ЄС та забезпечення її зайнятості, є розробка довготривалої стратегії зайнятості. Деталізують її положення різноманітні програми в окремих сферах діяльності. Кожна з цих програм має свій окремий бюджет і методи реалізації.

Бібліографічний список

1. Entrepreneurial Activities in Europe: Policy Brief on Youth Entrepreneurship [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.oecd.org /document/60/0,3746,en.html.
2. Могильний О. М. Стратегія Європейського Союзу щодо підвищення рівня зайнятості в аграрній сфері / О. М. Могильний // Економіка та держава. – № 4. – 2006. – С. 83-88.
3. Decision No 1672/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006 establishing Community Programme for Employment and Social Solidarity – Progress / Official Journal L 315, 15/11/2006, P. 0001-0008.
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Member States and Regions delivering the Lisbon Strategy for growth and jobs through EU cohesion policy, 2007-2013 / COM (2007) 798.
5. EU Youth Strategy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www. ec.europa.eu/youth/policy/eu-youth-strategy_en.htm.

6. Youth on the Move [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www. ec.europa.eu/social/main.jsp?catld=9508langld=en.
7. Youth Opportunities Initiative [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www. ec.europa.eu/social/main.jsp?catld=1006&langld=en.

В статье автор исследует особенности формирования европейской молодежной стратегии занятости; анализирует положения основных европейских программ и инициатив, направленных на снижение безработицы среди молодежи. В основном, целью этих программ является улучшение образования и трудовой мобильности молодых людей.

In the article the author studies specifics of forming EU youth employment strategy, to examine regulation of EU main programs and initiatives that concern the lowering of youth unemployment. In particular, the aim of these programs is to improve the education and employability of young people.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 349.22:331.106.26(477)

Андронова В. А., НУ «ОЮА»

ВИНИКНЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА ТРУДОВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті розкривається сутність індивідуальних трудових правовідносин, особливості їх виникнення, дається порівняльна характеристика з однієї сторони – чинного трудового законодавства, його недоліки, шляхи їх вирішення, а з іншої – положення проекту ТК України та трудового законодавства РФ.

В теорії трудового права серед науковців немає єдиної точки зору щодо моменту виникнення індивідуальних трудових правовідносин.

Питання, пов'язані з визначенням моменту виникнення індивідуальних трудових правовідносин, досліджені у працях таких вчених, як: М. Г. Александров, Б. К. Бегічев, Н. Б. Болотіна, В. С. Венедиктов, В. Л. Гейхман, О. В. Данілюк, В. С. Колеватова, О. Є. Пашерстник, П. Д. Пилипенко, В. І. Прокопенко, О. В. Смірнов, Л. І. Солодовник, Г. І. Чанишева та інші.

Метою даної статті є здійснення наукового аналізу підстав виникнення індивідуальних трудових правовідносин за чинним законодавством України та проектом ТК України.

 © В. А. Андронова, 2013

Для досягнення даної мети сформульовано наступні завдання:

– проаналізувати сутність юридичних фактів, що сприяють виникненню індивідуальних трудових правовідносин;

– дослідити чинне трудове законодавство, що регулює підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин,

– здійснити порівняльно-правовий аналіз положень проекту ТК України та положень ТК РФ, що визначають порядок виникнення індивідуальних трудових правовідносин;

Окрему увагу необхідно приділити моменту виникнення індивідуальних трудових правовідносин. Всі дискусії у науці трудового права, а також у правозастосовній діяльності виникли і тривають більшою мірою через невизначеність даного питання у КЗпП України. Річ у тім, що КЗпП України чітко не визначає моменту виникнення трудових правовідносин між працівником та працедавцем, хоча загальновизнаним у теорії трудового права є те, що трудові правовідносини виникають з моменту укладення трудового договору [1, с. 84]. При цьому укладення трудового договору відповідно до ст. 24 КЗпП України оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Таким чином, моментом виникнення трудових правовідносин між працівником та працедавцем можна вважати момент видання відповідного наказу (розпорядження). Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи. Тобто можна зробити висновок, що трудові правовідносини можуть виникати з настанням одного із трьох юридичних фактів: 1) при укладенні письмового трудового договору, 2) після видання відповідного наказу чи розпорядження, 3) при фактичному допуску працівника до виконання його трудових обов'язків.

Отже чинне трудове законодавство України прямо не вказує на момент виникнення трудових правовідносин між працівником та працедавцем. Однак теорія трудового права безпосередньо пов'язує момент виникнення трудових правовідносин з моментом укладення трудового договору.

Більш чітко момент виникнення трудових правовідносин визначено у проекті Трудового кодексу України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 38 проекту Трудового кодексу України трудові відносини виникають з дня початку працівником роботи за розпорядженням чи з дозволу роботодавця. Дозволом роботодавця вважається дозвіл, наданий особою, яка уповноважена від його імені укладати трудові договори.

Трудові відносини виникають із встановленого у трудовому договорі дня початку роботи також у разі, якщо працівник не розпочав

роботу у відповідний день у зв'язку з хворобою або іншими поважними причинами, визначеними сторонами трудового договору.

Відповідно до ч. 3 ст. 38 проекту у разі покладення судом на роботодавця обов'язку прийняти працівника на роботу трудові відносини вважаються такими, що виникли з дати, зазначеної у рішенні суду.

Трудовий договір, як зазначає П. Д. Пилипенко, є двосторонньою угодою, що базується на взаємному волевиявленні двох сторін: працівника і роботодавця. Свідченням того, що саме угода сторін є тією життєвою обставиною, яка породжує трудові правовідносини, може бути й те, що зміна умов трудового договору (трудових правовідносин) допускається лише за взаємною згодою сторін (ст. 32 КЗпП), так само й підставою для припинення трудового договору також передбачено угоду сторін (п. 1 ст. 36 КЗпП). Тобто законодавець, передбачивши факт укладення трудового договору на підставі угоди сторін, цілком закономірно встановив, що і зміна його, і припинення також відбуваються за угодою сторін. Тобто, угода сторін як підстава для виникнення трудових правовідносин виражається назовні у формі трудового договору [2, с.43-44].

Новелою, закріпленою у проекті, є те, що трудовий договір може бути укладений в будь-який час до початку роботи працівника, тобто працівник конкретного підприємства (установи) ще до свого звільнення може укласти трудовий договір з іншою юридичною особою.

Відповідно до ст. 38 КЗпП власник або уповноважений ним орган має право затримати працівника, який подав заяву про звільнення на два тижні (за винятком окремих випадків, передбачених законом). Тому навіть якщо працівник знайшов іншу, більш вигідну для нього роботу, і подав заяву прозвільнення, затриманя на роботі протягом двох тижнів може призвести до того, що за цей час вакансія буде зайнята іншою особою. Однак упроекті данапроблема отримала своє вирішення, оскількипрацівник ще до звільнення може укласти договір з новим працедавцем.

Водночас дане положення має й свій недолік. Він полягає у тому, що в законі чітко не визначено час, коли працівник, який уклав новий трудовий договір, повинен обов’язково приступити до роботи. Тому може скластися ситуація, коли особа, яка уклала трудовий договір з новим роботодавцем продовжить працювати на старому місці, тобтовзагалі вирішить не змінювати свого місця роботи.

Отжедоцільно було б у проекті ТК України чітко встановити термін, протягом якого працівник повинен приступити до роботи, якщо договір укладений заздалегідь [3, с.11]. Для порівняння у ст. 61 ТК РФ зазначається, що працівник зобов'язаний приступити до виконання

трудових обов'язків з дня, визначеного трудовим договором. Якщо ж в трудовому договорі не обумовлений день початку роботи, то працівник повинен приступити до роботи на наступний робочий день після набрання договором чинності. Якщо працівник не приступив до роботи у встановлений термін без поважних причин протягом тижня, то трудовий договір анулюється.

Відповідно до ч. 2 ст. 67 проекту при прийнятті працівника на роботу роботодавець зобов'язаний видати наказ (розпорядження) та ознайомити з ним працівника під розписку в семиденний строк з дня початку роботи, а на його вимогу – надати копію наказу (розпорядження).

На думку М. Г. Александрова наказ власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу не має значення юридичного факту для трудових правовідносин, а слугує переважно підставою для бухгалтерії внесення конкретного працівника у відомість про оплату праці [4, с.242]. Між тим з такою точкою зору можна погодитись лише частково. Дійсно, якщо трудовий договір був укладений у письмовій формі, і в ньому вказана конкретна дата початку роботи, то наказом лише оформлюється те, що вже відбулося. Однак якщо трудовий договір укладався усно або в ньому не вказано конкретний час, коли працівник повинен приступити до роботи, то наказ є тим юридичним фактом, який визначає момент початку трудових правовідносин між працівником та роботодавцем.

Також не можна оминути увагою ще одну новелу проекту, яка є не менш важливою ніж визначення моменту виникнення трудових правовідносин. У ст. 27 КЗпП зазначається, що строк випробування, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – шести місяців. На відміну від цього положення у ст. 48 проекту наголошується, що строк випробування тривалістю до шести місяців може встановлюватися для керівників юридичних осіб, їх заступників, головних бухгалтерів та їх заступників, керівників відокремлених підрозділів юридичних осіб, а також для інших категорій працівників у випадках, передбачених законом. Також зазначається про те, що до строку випробування не зараховуються дні, коли працівник фактично не працював, незалежно від причин.

Отже, якщо у нормах КЗпП вказується, що керівник може самостійно, тобто на власний розсуд, встановлювати строк випробування до 6 місяців, то з прийняттям Трудового кодексу України така ситуація стане неможливою, оскільки у статті 48 проекту чітко

встановлені випадки, коли може бути встановлений строк випробування до 6 місяців.

Доволі цікавою, з точки зору практичного застосування є стаття 31 проекту Трудового кодексу України, яка має назву «Відмова у прийнятті на роботу». У статті йдеться про заборону необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу. Недоліком даної норми є те, що в ній не вказано, що слід розуміти під необґрунтованою відмовою, і які підстави для відмови у прийнятті на роботу можна вважати обґрунтованими. Було б доцільно закріпити в законі уточнення відносно того, що відмова в прийомі на роботу не може вважатися дискримінаційною, якщо її спричинила виключно невідповідність ділових (професійних) якостей працівника вимогам роботодавця.

Порівнюючи проект Трудового кодексу України з Трудовим кодексом РФ можна помітити, що формулювання вищезазначеної норми в Трудовому кодексі РФ правильніше відбиває суть проблеми. Так, у статті 3 ТК РФ, яка має назву «Заборона дискримінації у сфері праці», вказується на те, що кожен має рівні можливості для реалізації своїх трудових прав і ніхто не може бути обмежений в трудових правах і свободах або отримувати які-небудь переваги незалежно від статі, раси, кольори шкіри, національності, мови, походження, майнового, сімейного, соціального і посадового положення, віку, місця проживання, відношення до релігії, політичних переконань, приналежності або неприналежності до громадських об'єднань, а також від інших обставин, не пов'язаних з діловими якостями працівника.

Між тим не кожна людина здатна оцінити свої навички, вміння та професійний досвід адекватно, тому відмову в прийнятті на роботу багато хто розглядає як порушення своїх прав та положень статті 22 КЗпП України, згідно з якими забороняється необґрунтована відмова в прийнятті на роботу. При цьому не допускається пряме або непряме обмеження прав або встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні трудового договору залежно від походження, соціального майнового положення, расової і національної приналежності, пола, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства в професійних спілках або інших об'єднаннях громадян, роду і характеру зайняття, місця проживання.

Відповідно до ч. 5 ст. 24 КЗпП особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. Також забороняється укладення трудового договору з особою, якій протипоказана ця робота відповідно до медичного висновку.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України особливою формою договору є контракт, в якому термін його дії, права, обов'язки й відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення й організації праці працівника, умови розірвання договору (в тому числі дострокового) можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України. Контракт помилково названо формою трудового договору, оскільки форма договору може бути письмовою або усною. Тому правильніше говорити про контракт як про різновид трудового договору. Такої ж точки зору дотримується і П. Д. Пилипенко, який наголошує на тому, що контракт є не формою трудового договору, а його різновидом, оскільки формою вважається зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю і змістом [5, с.694]. Формою ж трудового договору є, як правило, письмова, тому стверджувати, що контракт є формою трудового договору є не зовсім коректним [2, с.87]. Тому контракт, як наполягає В. І. Прокопенко, – це швидше вид трудового договору, а не форма останнього. Також, вчений зазначає, що у найновішому тлумачному словнику української мови власне контракт тлумачиться як письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов'язання [7, с.215].

З. Козак, проаналізувавши словникову літературу, дійшов висновку, що терміни «договір» та «контракт» – це дійсно слова синоніми, коріння яких є спільними, оскільки обидва ці терміни передбачають встановлення, зміну, припинення суспільних відносин шляхом домовленостей, угод між сторонами договору, контракту [8, с.18].

Відповідно до роз’яснень, наданих у Листі Міністерства праці та соціальної політики від 03.02.2003 року№ 06/2-4/13, власник або уповноважений ним орган може вимагати від працівника укладення контракту тільки в тому разі, коли він відноситься до категорії працівників, які відповідно до законів працюють за контрактом. Укладення контракту з усіма працівниками є неправомірним, оскільки знижує рівень їхньої соціальної захищеності та суперечить вимогам Конвенції МОП № 158 (1982 р.), яка була ратифікована Україною 4 лютого 1994 року. Порушення цих вимог відповідно до статті 9 КЗпП може бути підставою для визнання недійсними умов праці за контрактом, як таких, що погіршують становище працівника.

Отже, якщо у тих випадках, коли не обов’язково укладати контракт з працівником, роботодавець може лише запропонувати працівникові його укласти, і у випадку, якщо працівник відмовляється від його укладання, то працедавець не може примусити його це зробити.

Якщо з працівником було укладено контракт у випадку, коли така форма трудового договору не передбачена законодавством, у разі виникнення спору суд визнає недійсними положення такого контракту, які погіршують положення працівника порівняно з чинним трудовим законодавством.

Як зазначає у своїй монографії П. Д. Пилипенко, контракт може залишитися самостійною підставою для виникнення трудових правовідносин. Однак йому має відводитися роль справді виняткової обставини, яку можна було б застосовувати лише у випадках, що визначалися б законами України стосовно певних категорій працівників з метою посилення їх відповідальності за доручену справу. Як видається, саме ця ідея була покладена в основу запровадження контрактів у нашій країні, але реалізована вона була не зовсім вдало. І лише тому, що не було вироблено належного механізму застосування контрактної системи найму на роботу [2, с.91].

Проект ТК України не передбачає такої форми трудового договору як контракт. У п. 5 прикінцевих та перехідних положень зазначається, що після набрання чинності Трудовим кодексом України раніше укладені трудові договори у формі контракту вважаються трудовими договорами, укладеними на визначений у них строк. До прикладу, у Трудовому Кодексі РФ також контракт не згадується.

Таким чином, відсутність у нормах проекту ТК України положень про контрактну форму трудового договору є прогресивним явищем. Принцип рівності громадян перед законом та рівності їх трудових прав означає також те, що для певних категорій працівників не повинно існувати спеціальних форм трудового договору, положення яких погіршують їх становище, порівняно з нормами трудового законодавства.

Бібліографічний список

1. Данилюк О. Проблема множинності підстав виникнення індивідуальних трудових правовідносин / О. Данилюк // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: Матеріали І науково-методичної конференції; м. Хмельницький, 3-4 грудня 2004 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 84-85;
2. Пилипенко П. Д. Підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин / П. Д. Пилипенко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. – 146 с.
3. Андронова В. А. Визначеня моменту виникнення індивідуально-трудових правовідносин // Правове забезпечення соціальної сфери: зб. матер. IV Міжнар. наук. конф. студ., аспір. Та молод. вчених / за аг. Ред.. д. ю. н., проф. Г. І. Чанишевої. – Одеса: Фенікс, 2013. – С. 9-11.

4. Александров Н. Г. Трудовое правоотношение / Н. Г. Александров – М., 1948. – 337 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4. – 305 с.
6. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с.
7. Козак З. Контракт за трудовим правом України: Навч. посіб / З. Козак – Л., 1998. – 28с.

В статье раскрывается сущность индивидуальных трудовых правоотношений, особенности их возникновения, дается сравнительная характеристика с одной стороны – действующего трудового законодательства, его недостатки, пути их решения, а из другой – положение проекта ТК Украины и трудового законодательства РФ.

Essence of individual labour legal relationships, feature of their origin opens up in the article, comparative description is given from one side – current labour legislation, his defects, ways of their decision, and from other is position of project of TK of Ukraine and labour legislation of Russian Federation.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2013

УДК 347.965(477).001.73

Бакаянова Н. М., НУ «ОЮА»

ПРАКТИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Автор аналізує повноваження органів адвокатського самоврядування і висловлює ряд пропозицій відносно шляхів подальшого реформування адвокатури в Україні.

Гарантоване державою право адвокатів самостійно вирішувати питання організації та діяльності адвокатури в порядку, передбаченому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», відповідає сутності адвокатури, її суспільному призначенню. Обрані органи адвокатського самоврядування мають реалізовувати завдання, які визначені ст.44 Закону та діяти в межах встановлених повноважень. Визначення повноважень органів адвокатського самоврядування є важливим кроком, що спрямований на виконання завдань, покладених на органи адвокатського самоврядування. Зміст та ефективність здійснення повноважень органів адвокатського самоврядування

© Н. М. Бакаянова, 2013

потребують дослідження, оскільки саме через повноваження можуть бути виконані завдання органів адвокатського самоврядування.

Реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність призвело до необхідності розробки нормативного забезпечення організації та діяльності органів адвокатського самоврядування. У зв'язку із впровадженням цілого ряду новацій виникає чимало запитань щодо організації адвокатського самоврядування. Деякі з цих питань вже були предметом дослідження вітчизняних вчених (1); проте, окремі питання ще не оговорювалися, тоді як потребують на увагу.

Відповідно до ст.46 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2) організаційними формами адвокатського самоврядування є конференція адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), рада адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), Рада адвокатів України, з'їзд адвокатів України. Адвокатське самоврядування здійснюється через діяльність конференцій адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), рад адвокатів регіону (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійних комісій адвокатів регіонів (Автономної Республіки Крим, області, міста Києва, міста Севастополя), Вищої ревізійної комісії адвокатури, Ради адвокатів України, з'їзду адвокатів України. Таким чином, законодавством чітко встановлено, які саме органи є органами адвокатського самоврядування.

Система органів адвокатського самоврядування є досить розвинутою та дозволяє виконати завдання цих органів у відповідності до законодавства. Повноваження органів адвокатського самоврядування визначені як безпосередньо у Законі «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», так і в Правилах адвокатської етики та інших нормативних документах. Зміст та порядок реалізації цих повноважень при глибокому аналізі виглядає дещо спірним.

Ч.4 ст. 48 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює повноваження ради адвокатів регіону, серед яких передбачено й утворення комісії з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги (п.10 ч.4 ст.46 Закону). Зазначене повноваження органу адвокатського самоврядування пов'язано із реалізацією адвокатурою ст.59 Конституції України, ст. 25 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також Закону «Про безоплатну правову допомогу» щодо надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги.

Затверджене Рішенням Ради адвокатів України від 17.12.12 р. № 35 Положення про комісію з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги (3) закріплює, що до складу комісії, який формується радою адвокатів регіону з числа адвокатів, стаж адвокатської діяльності яких становить не менше десяти років, адреса робочого місця яких знаходиться відповідно в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві, місті Севастополі, і відомості про яких включено до Єдиного реєстру адвокатів України, входять голова, заступник голови, секретар та не менше двох інших членів Комісії. Голова, заступник голови, секретар, інші члени Комісії не можуть одночасно входити до складу кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійної комісії адвокатів регіону, ради адвокатів регіону, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Вищої ревізійної комісії адвокатури, Ради адвокатів України.

Отже, рада адвокатів регіону замість здійснення повноваження, визначеного у п.10 ч.4 ст.46 Закону, самостійно, тобто шляхом утворення комісії з числа членів ради, фактично, утворює новий орган з числа адвокатів, що не обиралися до складу органів адвокатського самоврядування. Очевидно, що така ситуація вступає у протиріччя із принципами адвокатського самоврядування та його організаційними формами, що встановлені Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Законом не передбачено, що функції адвокатського самоврядування можуть здійснюватися будь-якими іншими органами або особами, навіть адвокатами, окрім тих, що визначені в законі. Більш того, склад та правовий статус органів адвокатського самоврядування дозволяють виконувати покладені на них завдання належним чином.

Аналіз законодавства та нормативних документів про адвокатуру дозволяють прийти до висновку, що комісія з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги має формуватися з числа адвокатів, які обрані до складу ради адвокатів регіону.

До дискусійних питань визначення повноважень органів адвокатського самоврядування слід віднести й наступне. Згідно із ч.1 ст.66 Правил адвокатської етики від 17.11.2012 р. (4) у випадках, коли в конкретній ситуації адвокату важко визначити варіант поведінки, який у певних обставинах відповідав би нормам цих Правил, він може звернутися за роз'ясненням до Ради адвокатів України чи з'їзду адвокатів України.

Обрання варіанту поведінки в складній ситуації передбачає певну оперативність при прийнятті рішення. Закріплення зазначеного повноваження за Радою адвокатів України та тим більш за з'їздом адвокатів України з практичної точки зору не дозволять адвокату діяти

достатньо швидко, як того потребують інтереси клієнта та хід справи, що знаходиться у провадженні адвоката. Доцільніше б було надати повноваження з роз'яснення Правил адвокатської етики регіональним органам адвокатського самоврядування.

Варто звернути увагу, що роз'яснення варіанта поведінки адвоката ближче до повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ніж до повноважень ради адвокатів регіону. Саме дисциплінарна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури приймає рішення щодо притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності у разі невідповідності його дій законодавству про адвокатуру та адвокатську діяльність, Присязі адвоката та Правилам адвокатської етики (ст.33 Закону»Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 63 Правил). Звернення адвоката до регіональних органів адвокатського самоврядування в цих випадках є логічним, зручним та таким, що відповідає можливостям цих органів. Офіційне ж тлумачення Правил адвокатської етики, безперечно, має здійснюватися Радою адвокатів України та з'їздом адвокатів України – органами адвокатського самоврядування національного рівня.

Бібліографічний список

1. Варфоломеєва Т. В., Жуковська О. Л. Кому заважає сильна та незалежна адвокатура? / Т. В. Варфоломеєва, О. Л. Жуковська // Адвокат. – 2004. – № 9. – С. 32; Загарія В. Н. Повноваження між органами адвокатського самоврядування збалансовані. [Електронний ресурс] / В. Н. Загарія // Закон і бізнес. – 18.09.2012. – Режим доступу : http: //www. zib.com.ua/ua/11635.
2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» // Голос України. – 2012. – № 148-149. – 14.08.2012.
3. Рішення Ради адвокатів України від 17.12.12 р. № 35 «Про затвердження Положення про комісію з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами безоплатної правової допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //unba.org.ua.
4. Правила адвокатської етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //unba.org.ua.

Автор анализирует полномочия органов адвокатского самоуправления и высказывает ряд предложений относительно путей дальнейшего реформирования адвокатуры в Украине.

The author analyses the powers of bodies of lawyer self-regulating and draws up proposals for ongoing reform of the Bar in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 342.951

Панфілова О. Є., НУ «ОЮА»

РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТІВ ЗРОСТАННЯ ІМПОРТУ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

Стаття присвячена дослідженню спеціального розслідування, як особливого виду адміністративного провадження, та визначенню його місця у правовій системі України. Автором проводиться аналіз окремих стадії спеціального розслідування згідно Закону України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну».

Актуальність дослідження обумовлена важливістю проблеми правильної детермінації інструментів торговельного захисту. Особливо зараз, на сучасному етапі розвитку митного законодавства та подальшої інтеграції України в світову економіку, коли наша держава зв'язана міжнародними зобов'язаннями, як щодо тарифних та нетарифних бар'єрів, так і щодо значної кількості процедурних аспектів їх застосування. Правильне визначення місця спеціального розслідування у системі адміністративних проваджень дозволить встановити шляхи підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади щодо встановлення фактів та прийняття рішень про застосування спеціальних мит та інших заходів торгівельного захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблеми інструментів торговельного захисту досліджувалися у роботах Кулишера И. М., Ківалова С. В., Додіна Є. В., Кормича Б. А., Осики С. Г., Покрещука О. О., Капуша І. С., Махинової А. та інших. Однак, поза інтересами вчених залишилося питання щодо приналежності спеціального розслідування фактів зростання імпорту в Україну до адміністративного провадження. Не було висвітлено і питання стадійності даного виду розслідування. Відсутність конкретних положень і обумовило проведення дослідження.

Мета статті – довести, що спеціальне розслідування фактів зростання імпорту в Україну незалежно від країни походження та експорту товару, що заподіює значну шкоду або загрожує заподіянням значної шкоди національному товаровиробнику, за результатами якого можуть застосовуватися спеціальні заходи, є особливим видом адміністративного провадження.

Виклад основних положень. Уже понад півстоліття більшість наукових дискусій виникають з приводу того, які ж саме аспекти

© О. Є. Панфілова, 2013

правозастосовної діяльності органів влади слід відносити до розряду адміністративно – процесуальних. На цьому тлі представники різних теоретичних шкіл демонструють майже протилежні підходи до детермінації адміністративного процесу. Одні вчені максимально звужують його рамки, інші – навпаки, максимально їх розширюють. Так, переважна більшість відомих процесуалістів (В. О. Лучин, С. С. Студенікіна, В. М. Горшеньов, С. С. Алексєєв та ін.) аргументують точку зору, згідно з якою процесуальна форма притаманна будь-якій (а не тільки правоохоронній) діяльності органів влади із застосування юридичних норм. Вони переконливо доводять, що до переліку завдань юридичного процесу належить не лише розв'язання спорів між учасниками правовідносин, а й вирішення широкого спектра справ неконфліктного («позитивного») характеру. Більше того, у загальному масиві юридичних справ, які підлягають процесуальній регламентації, більшу частину становлять саме управлінські справи. Адже перелік організаційних правовідносин, котрі виникають у сфері управлінської діяльності, є надзвичайно багатогранними та різноманітним [1; 2; 3; 4; 5].

Управлінська концепція адміністративного процесу отримала найбільше визнання у вітчизняній правовій теорії. Її прибічники наполягають на тому, що адміністративний процес не повинен і не може обмежуватись роллю організаційно – правого «регулятора» юридичних конфліктів. На їх думку, подібне розуміння адміністративного процесу не відображає всієї повноти цього явища. Стверджується, що особлива, процесуальна форма, є притаманною усій правозастосовній діяльності органів публічної влади, а не лише її окремим аспектам, які безпосередньо пов'язані із застосуванням заходів примусу. Таким чином, межі функціонування адміністративного процесу, окрім власне юрисдикційної сфери, поширюються на все розмаїття управлінських (неконфліктних) справ. З огляду на свою специфіку, в юридичній літературі окреслений підхід отримав назву «широкого» [6].

Представники концепції широкого розуміння адміністративного процесу (Д. М. Бахрах, Е. В. Додін, В. А. Лорія, А. Е. Луньов, Г. И. Петров, Ю. М. Козлов, В. Д. Сорокін та інші вчені), як правило, ототожнюють процес і процедуру і доводять процес до меж всякого правозастосування. Широке розуміння адміністративного процесу характеризується тим, що до поняття адміністративного процесу включається вся діяльність органів державного управління по застосуванню матеріальних норм, переважно адміністративного права, для розгляду і розв'язання будь-яких індивідуальних адміністративних справ. Слід зазначити, що автори, які дотримуються широкого розуміння адміні-

стративного процесу, визнають наявність в ньому і юрисдикційних проваджень, і проваджень по розгляду індивідуальних управлінських справ, що не носять спірного характеру, проте межі і структура адміністративного процесу визначаються ними неоднаково [7].

Так, в процесі правоохоронної діяльності, здійснюваної посадовими особами митних органів, виникають адміністративно – деліктні правовідносини, що зачіпають інтереси громадян та суб'єктів господарювання, обмежують їх права. Тому необхідно, щоб вказана діяльність здійснювалася в порядку, який забезпечує ефективне і обґрунтоване застосування правових норм, як загального, так і спеціального характеру, які призначені для регулювання суспільних відносин, що виникають у зв'язку з діяльністю митних органів щодо застосування норм матеріального адміністративного та митного права.

Загальновизнаною є точка зору, відповідно до якої виконавчо – розпорядча діяльність державних органів, в тому числі й митних органів, полягає в розгляді конкретних, юридично значущих питань, у вирішенні індивідуальних справ. З цією метою виникає потреба у реалізації норм матеріального права, застосуванні її припису до конкретної ситуації. В зв'язку з чим вважається, що встановлений законом порядок розгляду та вирішення індивідуально – конкретних (адміністративних справ), що виникають у сфері державного управління, спеціально уповноваженими на те органами (посадовими особами), і є адміністративним процесом [8; 9].

Ієрархічно систему адміністративного процесу у загальному вигляді можна відобразити так: «адміністративний процес» – «адміністративне провадження» – «провадження з розгляду конкретної адміністративної справи» [6].

Під адміністративним провадженням слід мати на увазі нормативно урегульований порядок вчинення процесуальних дій, що забезпечують законний та об'єктивний розгляд індивідуальних адміністративних справ, об'єднаних спільністю предмета [10].

Визначальною метою застосування процесуальних форм, в тому числі і адміністративно – процесуальних проваджень, є організація діяльності органів державної влади таким чином, щоб вона була максимально ефективна з точки зору як суспільства, так і кожного окремого громадянина. У сфері митної справи реалізація цієї мети набуває особливого значення. Адже тут у відносини з вітчизняними органами виконавчої влади (митними органами) постійно вступають не лише громадяни України, а й іноземці та іноземні юридичні особи. Яким же чином співвідноситься адміністративний процес з митною справою в Україні [11] ?

Дослідження адміністративного процесу, який застосовується у сфері митної справи, треба розпочати із зазначення, що Митний кодекс містить як матеріальні, так і процесуальні норми. Ще в дев'яностих роках почав запроваджуватись термін «митно – процесуальні норми». При цьому прибічники його застосування визнавали, що митно – процесуальні й адміністративно – правові норми тісно пов'язані між собою, оскільки перші виокремилися з адміністративного права і зберегли багато спільних рис [12].

Ідея виділення митно – процесуальних норм, як окремого виду норм митного права, була розвинута В. Я. Настюком. Він і зазначає, що хоча митно – процесуальні норми не отримали всебічного розвитку, самостійно не систематизовані, не кодифіковані, однак це не стоїть на заваді визнання їх як окремого підвиду правових норм, та чіткого розмежування з матеріальними нормами [13].

Робились навіть спроби запровадити термін «митний процесс», за змістом тотожний провадженню у справах про порушення митних правил [14].

Такий підхід є необгрунтованим. Нині немає жодних об'єктивних підстав говорити про існування такого окремого виду юридичного процессу, як митний процес. Правда окремі російські автори, що захищають саме вільні погляди на юридичний процес, стверджують, що крім цивільно – процесуальних, кримінально – процесуальних та адміністративно – процесуальних норм, які об'єднуються у відповідні види юридичних процесів, існують ще й допоміжні процесуальні норми, що входять до інших галузей права і забезпечують реалізацію матеріальних правових норм цих галузей (наприклад, процесуальні норми трудового чи податкового права). Не даючи оцінки таким поглядам, зазначимо, що на думку тих же авторів існування допоміжних процесуальних норм можливе лише в межах окремої галузі права, можливість же виділення митного права в окрему галузь є досить сумнівною. Крім того навіть наявність в межах окремої галузі права допоміжних процесуальних норм не перетворює такі норми автоматично в самостійний вид юридичного процесу. Тому надалі ми говоритимемо саме про адміністративний процес, що застосовується в межах митної справи [11].

Саме тому ми маємо на меті довести, що спеціальне розслідування фактів зростання імпорту в Україну незалежно від країни походження та експорту товару, що заподіює значну шкоду або загрожує заподіянням значної шкоди національному товаровиробнику, за результатами якого можуть застосовуватися спеціальні заходи, є особливим видом адміністративного провадження.

Будь-яке провадження в адміністративних справах складається з ряду окремих операцій. Вивчення таких операцій у різних видах адміністративних проваджень свідчить, принаймні, про чотири ознаки, які притаманні для них.

По-перше, вони здійснюються послідовно, тобто одна операція змінює другу, утворюючи своєрідний ланцюг дій.

По-друге, розташування операцій у цьому ланцюгу має невипадковий характер. Їхня послідовність логічно визначена.

По-третє, різним видам адміністративних проваджень притаманні різні за характером і призначенням операції.

По-четверте, здійснення тієї або іншої операції у тому або іншому провадженні визначається адміністративно – процесуальними нормами і виступає, як момент реалізації матеріальних норм адміністративного права.

Ці логічні та послідовно змінювальні одна одну операції прийнято називати стадіями адміністративного провадження [6].

Не викликає сумнівів, що дані ознаки властиві й спеціальному розслідуванню. Так, ми бачимо, що спеціальне розслідування відповідно структуроване: складається з ряду стадій, які мають циклічний характер. Стадії слідують одна за одною, і попередня готує наступну. Так, перше засідання Комісії щодо захисту національного товаровиробника від зростаючого імпорту проводиться тільки після того, як була одержана заява – інформування про факти зростання такого імпорту. А порушення та проведення спеціального розслідування відбувається лише після того, як на засідання Комісії було прийнято відповідне рішення.

Аналіз законодавчих актів дозволяє зробити висновок, що очевидним є і логічність визначення стадій у спеціальному розслідуванні, які нормативно закріплені, як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Щодо притаманності різним видам адміністративних проваджень різних за характером і призначенням операції, то специфіка спеціального розслідування полягає у тому, що запроваджується механізм захисту інтересів національно товаровиробника, не залежно від того чи заподіюється шкода національному товаровиробнику, або є наявність лише загрози такого заподіяння.

Четвертою ознакою адміністративного провадження є застосування адміністративно – процесуальної норми. Необхідно відзначити, що митні, митно – процесуальні норми та норми адміністративного права тісно пов'язані. Спільні риси, які притаманні для норм митного та адміністративного права, С. В. Ківалов пояснює тим, що норми

митного права відокремилися від норм адміністративного права. Жодна галузь із 1992 року не розвивалася так швидко. Від цього часу було укладено багато міждержавних угод, Україна приєдналася чи підписала багато міжнародних конвенцій з митних питань [12]. У свою чергу, виокремлено кількісну групу митно – процесуальних актів, які виникли з митних норм. І якщо визнавати окремо інститут митного права, то необхідно визначити норми, які регламентують порядок ведення процесу дещо ширше, ніж це передбачено КпАП України; взаємодії чи взаємодопомозі з митних питань з іншими державами світу, дотриманні міжнародних зобов'язань з митних питань. Митно – процесуальні акти можна розглядати окремо, як самостійні правові акти відповідно до адміністративно – процесуальних норм права, та водночас і як такі, що «обслуговують» митну галузь права. Є кілька поглядів щодо визначення митних та митно – процесуальних норм як підгалузі адміністративного права – системи однорідних предметно пов'язаних інститутів деякої галузі права [15]. І оскільки досі не має єдиної точки зору відносно відокремлення митно – процесуальних норм в окрему галузь права, ми не можемо заперечувати їх пряму причетність саме до норм адміністративно – процесуального права.

У структурі кожного окремого провадження можна виділити стадії провадження: відносно відмежовані, виділені в часі й логічно пов'язані сукупності процесуальних дій (процедур), які відрізняються колом суб'єктів і закріплюються відповідними процесуальними актами.

До основних стадій провадження, котрі властиві в цілому адміністративно – процесуальній діяльності, належать:

– стадія аналізу ситуації, в ході якої збирається і фіксується інформація про фактичний стан справ, реальні факти, оцінюється перспектива подальшого руху справи, ухвалюється рішення про необхідність такого руху. Цю стадію можна також назвати стадією порушення адміністративної справи;

– стадія прийняття (ухвалення) рішення в справі, в ході якої: а) дається юридична оцінка зібраної інформації; б) повно й всебічно досліджуються Матеріали справи з метою встановлення об'єктивної істини, ухвалюється конкретне рішення;

– стадія виконання (або звернення до виконання) ухваленого рішення, в ході якої дістає логічне завершення вся діяльність щодо адміністративної справи (підкреслимо важливість цієї стадії, оскільки без неї все провадження в справі практично втрачає сенс, стає пустою формальністю);

– стадія оскарження, або опротестування, рішення в справі (ця стадія має факультативний характер) [8].

Таким чином, ми можемо виділити вище перераховані стадії і в спеціальному розслідувані фактів зростання імпорту в Україну, однак, які мають свої особливості.

Так, відповідно Закону України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» стадія аналізу ситуації, в ході якої збирається і фіксується інформація про фактичний стан справ є подача заяви, інформування про факти зростання імпорту в Україну, що заподіює значну шкоду або загрожує заподіянням значної шкоди національному товаровиробнику, та проведення засідань комісії. На цьому етапі відбувається сбір та фіксування інформації, її оцінка, та виноситься рішення про подальші дії, а саме: на засіданнях Комісії розглядаються питання про наявність факту імпорту в Україну, зростання обсягів такого імпорту, наявність причинно-наслідкового зв'язку між імпортом та заподіянням шкоди чи загрози заподіяння; та серед ключових питань – порушення або відмова в порушенні спеціального розслідування [16].

Стадія прийняття рішення в справі є центральною стадією, якою і виступає спеціальне розслідування, що є дуже важливим доказом поєднання з адміністративним провадженням. На цьому етапі проводиться розслідування щодо фактів зростання імпорту, у процесі якого Міністерство проводить дослідження всіх відповідних факторів об'єктивного та кількісного характеру, що впливають на національного товаровиробника, та відбувається процедура прийняття рішення про застосування спеціальних заходів.

Стадію виконання ми можемо ототожнити із застосуванням спеціальних заходів. Але тут виникають деякі труднощі, адже спеціальні заходи, які застосовуються за результатом спеціального розслідування не можуть вважатися мірою адміністративної відповідальності. Адміністративне стягнення є мірою відповідальності, правовим наслідком адміністративного правопорушення. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст.23 КпАП) [17]. А відповідно до ч. 9 ст. 16 Закону України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» [16] спеціальні заходи можуть застосовуватися щодо імпорту товару, що є об'єктом спеціального розслідування, на всій території України або в одному, або кількох її регіонах. Якщо цей товар вже доставляється в Україну, ввезення його на митну територію України дозволяється за таких умов: 1) цей товар не буде переадресовуватися імпортером; 2) цей товар ввозитиметься

в Україну при пред'явленні митному органу України імпортером дозволу на імпорт цього товару. Таким чином, можна зробити висновок, що спеціальні заходи застосовуються не щодо конкретних суб'єктів, а щодо предметів використання цими суб'єктами. Цей факт є дуже важливий для аналізу, бо саме він вказую на особливість спеціального розслідування щодо адміністративного провадження.

Факультативну стадію оскаржень або опротестування рішень в спеціальному розслідуванні ми можемо ототожнити з діяльністю Органу з врегулювання суперечок СОТ, який діє на основі Домовленості про правила і процедури врегулювання суперечок [18]. Так, в ст.14 Угоди про захисні заходи вказано, що «до консультацій і врегулювання суперечок, що виникають у рамках дії цієї Угоди, застосовуються положення Статей XXII і XXIII ГАТТ 1994 у тому вигляді, у якому вони розроблені й застосовуються за Домовленістю про врегулювання суперечок» [19].

Відносно поставленої мети на основі комплексного аналізу митного законодавства України, національної правозастосовної діяльності, наукових праць та публікацій фахівців у галузі митного права, окресливши стадії адміністративного провадження та врахувавши відмінності спеціального розслідування, нам вдалося дійти висновку, що спеціальне розслідування є особливим видом адміністративного провадження, яке складається із окремих стадій, як обов'язкового так і факультативного характеру, кожна з яких завершується прийняттям відповідного процесуального документу:

– стадія порушення спеціального розслідування – спеціальна процедура;

– спеціальне розслідування та прийняття рішення за результатами спеціального розслідування;

– стадія судового оскарження (факультативна);

– виконання рішення – застосування спеціальних заходів;

– перегляд спеціальних заходів та заходів нагляду (факультативна).

Поєднання рис, властивих адміністративному процесу, та норм, притаманних митному праву, визначає місце та унікальність спеціального розслідування у правовій системі України, а саме як особливого виду адміністративного провадження.

Бібліографічний список

1. Юридическая процессуальная форма: Теория и практика / под ред. В. М. Гошенева и П. Е. Недбайла. – М., 1976. – 279 с.
2. Теория юридического процесса / под ред. В. М. Горшенева. – Х., 1985. – 191 с.

3. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве / В. О. Лучин. – М., 1976. – 168 с.
4. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К., 1989. – 208 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 томах. / С. С. Алексеев. – М., 1982. – Т. 1. – 360 с.
6. Кузьменко О. В., Гуржій Т. О. Адміністративно-процесуальне право України : підруч. / О. В. Кузьменко, Т. О. Гуржій; за ред. О. В. Кузьменко. – К. : Атіка, 2008. – 416 с. – С.13
7. Адміністративне процесуальне (судове) право України / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла, О. І. Бедний [та ін.] ; за заг. ред С. В. Ківалова. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – 312 с.
8. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. : у 2 т./ ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1. Загальна частина. – 584 с. – С.477-478.
9. Нижнікова В. В. Провадження в справах про порушення митних правил як різновид адміністративного провадження / В. В. Нижнікова // Митна справа. – 2008. – № 1 (55) січень-лютий. – С. 109.
10. Административное право / под ред. проф. Ю. М. Козлова и проф. Л. Л. Попова. – М. : Юристъ, 1998. – 386 с.
11. Петровський О. М. Неюрисдикційні провадження у царині митної справи / О. М. Петровський // Митна справа. – 2007. – № 1 (49), січень-лютий.
12. Ківалов С. В. Організаційно-правові основи митної справи в Україні : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Ківалов Сергій Васильович ; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1996. – С. 26.
13. Настюк В. Я. Норми митного права: теорія і практика застосування : монографія / В. Я. Настюк. – Х. : Факт, 2003. – 215 с.
14. Зименко А. В. Митний процес / А. В. Зименко// Актуальні проблеми юридичної науки : тези доп. та наук. повід. наук. конф. молодих учених та аспірантів. – Х. : Нац. юрид. акад.. України, 2002.
15. Дьомін Ю. М. Поняття, особливості і місце митно-процесуальних норм у системі права України / Ю. М. Дьомін // Митна справа. – 2003. – № 2. – С. 11.
16. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22.12.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 11. – ст.78.
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. N 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984. – додаток до № 51. – ст.1122.

18. Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок // Система світової торгівлі ГАТТ/СОТ в документах. – К. : УАЗТ, 2000. – 596 с.
19. Угода про захисні заходи // Україна і Світова організація торгівлі : зб. офіц. док. – К., 2002. – 384 с.

Статья посвящена исследованию специального расследования, как особого вида административного производства, и определению его места в правовой системе Украины. Автором приводится анализ отдельных стадий специального расследования в соответствии с Закона Украины «О применении специальных мер относительно импорта в Украину».

The article is devoted to the study of the investigation on safeguards, as a special type of administrative proceedings and determines its place in the legal system of Ukraine. The author analyses the individual stages of the special investigation under the Law of Ukraine on safeguard.

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2013

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК340(477.75) (091)

Хаялі Р. І., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМУ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ТИМЧАСОВОГО КРИМСЬКОГО МУСУЛЬМАНСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ І ТАТАРСЬКОЇ ПАРТІЇ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 РОКУ)

Стаття присвячена аналізові програмних документів ТКМВК і Татарської партії, в яких сформульовано мету і завдання політичного врегулювання статусу Криму у складі Росії після Лютневої революції.

Лютнева революція і пов'язані з нею політичні події визначили новий етап у розвитку політико-правової думки кримських татар. Вивчення і висвітлення правових джерел даного періоду дає змогу реконструювати основні тенденції та особливості правосвідомості у середовищі кримських татар.

Метою і завданнями статті є науковий аналіз основних положень програмних документів ТКМВК і Татарської партії, що відобразили складний процес політико-правового вирішення статусу Криму після Лютневої революції.

Лютнева революція в Росії та подальші політичні події в центрі і в Криму справили якісно новий вплив на розвиток концепції державності у кримськотатарській політико-правовій думці. Реакцією на події в Петрограді в лютому 1917 року стала багатотисячна маніфестація кримських татар у березні в Сімферополі під гаслом «Свобода, рівність, братерство і справедливість!». На вимогу широких верств

© Р. І. Хаялі, 2013

населення і національної політичної еліти Таврійське магометанське духовне правління, яке повністю дискредитувало себе корупційним продажем вакуфних земель і безпринципною позицією в духовній сфері, було ліквідовано.

25 березня 1917 року в результаті проведення агітаційної роботи та організаційних заходів представники всіх політичних сил кримських татар під головуванням С. Хаттатова провели у Сімферополі Всекримський мусульманський з'їзд, в якому взяли участь майже 2000 делегатів. На з'їзді було утворено політичний орган – Тимчасовий Кримський мусульманський виконавчий комітет (ТКМВК), що дістав визнання Тимчасового уряду Росії. Комітет, що складався з 50 делегатів, мав повноваження і діяв у період до скликання Курултаю кримськотатарського народу. Очолюваний Н. Джиханом ТКМВК складався з духовного управління і відділів вакуфного майна, народної освіти, бюджету і статистики. У підпорядкуванні ТКМВК було виконавче бюро.

У перший період своєї діяльності ТКМВК основні зусилля сконцентрував на прийнятті та виконанні програмних документів, а саме на організації місцевих комітетів та участі у виборах до Установчих зборів, на здійсненні реорганізації духовного управління та управління вакуфом, а також на проведенні докорінної реформи системи освіти.

Друкованими органами ТКМВК виступили газети «Міллєт» («Нація») (редактор А. С. Айвазов) і «Голос татар» (редактори А. Боданінський і Х. Чапчакчі).

У ТКМВК вирішальні позиції належали лівим силам, діяльність яких визначила формування політико-правової концепції майбутнього кримських татар і народів Криму у складі Росії.

В умовах наростання політичного хаосу і кризи в Росії та у Таврійській губернії 22 липня 1917 року ТКМВК приймає «Політичну програму татарської демократії». «Програма» в концентрованій формі виражала політико-правовий механізм державного устрою Криму.

«Програма» підтримувала політику Тимчасового уряду Росії. Татарська демократія ставила завданням бути на сторожі загальнодержавних інтересів, а тому вона цілком підтримувала творчу роботу Тимчасового уряду, оскільки він не йшов урозріз з ідеологією революційної демократії [1].

У програмі зазначалося, що в єднанні з усіма політичними групами татарська демократія вважає своїм обов'язком підготувати татарське населення до моменту, коли збереться «господар землі російської – Установчі збори» [2]. У передовиці газети «Голос татар» підкреслю-

валося, що метою кримських татар є політична автономія, передача землі та вакуфних капіталів трудовому народові, а національно-культурна автономія виступає як необхідний фактор вільного розвитку національної самосвідомості [3].

На думку укладачів, в Установчих зборах татарський народ в єднанні з іншими народами буде домагатися встановлення федеративної демократичної республіки. Головне завдання представників татарської демократії в Установчих зборах полягало у вимозі передачі всієї землі трудовому народові. Велика увага приділялася питанню повернення усіх розкрадених вакуфних земель вакуфному фонду та повернення старим режимом привласнених вакуфних капіталів.

Стосовно майбутнього політичного устрою Криму в програмі зазначалося, що татарський народ в єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але й не дозволить запровадження в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на неї. Татарський народ вимагає національно-культурної автономії як необхідного фактора для вільного розвитку національної самосвідомості народу [4].

Як подолання пережитків минулого передбачалося скасування від імені трудового народу станових привілеїв, що існували для деяких татар (мурзаків), «котрі по суті були досі страшними паразитами на його тілі і причиною багатьох його бід» [5].

В цілому «Програма» визначила політико-правові пріоритети кримських татар – національно-культурна автономія в оновленій демократичній республіці. Право націй на самовизначення – популярне гасло епохи – в розумінні укладачів «Програми» не виходило за рамки національно-культурної автономії, яка мала враховувати етнічні, історичні особливості і поширювалася на релігійну, культурну, освітню сфери. Такий підхід і таке бачення політико-правового вирішення статусу кримських татар і Криму, з одного боку, свідчили про лояльність етнічної еліти до нового режиму, про наявність певної віри і надії на вирішення національного питання в новому політичному форматі. З другого боку, відсутність правових доктрин, які обґрунтовують «історичне право» на національно-територіальну автономію, або незалежне державне будівництво свідчила про перманентність у розвитку національної політико-правової думки. У подальшому обидві тенденції зумовлять народження третьої – вирішити питання автономії, або державності кримських татар за будь-яку ціну, в тому числі із залученням зовнішніх сил. Усе це неодноразово буде штовхати

національних політичних діячів на різного роду регіональні та міжнародні авантюри.

Навесні-влітку 1917 року в Криму виникає і формується політична партія кримських татар – Об'єднана соціалістична татарська партія, або Татарська партія, основу якої становили соціалісти федералісти. Створена партія розгорнула активну політичну діяльність. Ініціатором будівництва партії було учительство – прихильники соціалістичних ідей. Визнаним лідером партії був А. Боданінський. Лідери і представники партії становили вісімдесят відсотків членів ТКМВК, займаючи ключові позиції. За їхньою участю в місцях проживання кримських татар було створено 124 низові комітети.

Членом партії могли бути особи, які досягли 18 років. Наприкінці 1917 року в лавах партії нараховувалося 60 тисяч членів [6].

Створення Татарської партії було зумовлено бажанням інтелектуальної еліти мати свою політичну силу, яка мала репрезентувати в найближчій перспективі інтереси народу у Крайових і Центральних Установчих зборах.

У липні 1917 року було прийнято програму партії, що складалася з преамбули, п'яти розділів і 27 пунктів. Програма була прийнята всіма 30 кримськими делегатами, причому 5 делегатів розходилися з думкою комітету лише в аграрному питанні, визнаючи приватну власність недоторканною, а два делегати не погодилися з назвою програми «Татарська», пропонуючи назвати її «Мусульманською».

Прийнята програма партії перегукувалася з ідеями Російської партії соціалістів-революціонерів. Це цілком закономірно пояснюється тим, що Крим був аграрним районом Російської імперії, а серед кримськотатарського населення найгострішим було земельне питання. Декларовані партійні інтереси перегукувалися і були продовженням розвитку ідей А. Медієва та його друкованого органу «Ватан хадімі» («Служитель Батьківщини»), (травень 1905 – січень 1907 рр.).

Більш чітко в «Програмі татарської партії» була виражена політична доктрина державності. Зокрема, у преамбулі програми проголошувалось, що Росія має бути демократичною федерацією національностей. Кожен народ, який живе в Росії, незалежно від заселеної ним території, має репрезентувати автономну групу, яка розв'язує всі свої національні завдання цілком самостійно: територіальні області повинні мати суто адміністративний характер і ніяк не впливати на національні відносини. У державі всі мови мають бути рівні [7].

У першому розділі (п. 1) «Національно-правова сфера» підкреслювалося, що партія поділяє виставлене лівими соціалістичними партіями гасло рівності. Вважаючи всіх громадян рівними перед законом,

партія ставить своєю метою піднести культурний та економічний рівень татарської нації на однакову висоту з іншими культурними національностями Росії. Для досягнення цієї мети Татарська партія вважає за необхідне домогтися:

а) широкого самовизначення народу, відкриття шкіл рідною мовою, що цілком відповідатимуть побутові, релігії та національним традиціям;

б) ведення в усіх національно-духовних установах діловодства рідною мовою;

в) задоволення урядом потреб, які не можуть бути виконаними самим народом [8].

Другий розділ «Про спосіб правління і громадянський обов'язок» (п. 2 – 8) визначив ставлення партії до суверенітету народу. Зокрема, під суверенітетом народу мається на увазі можливість зосередження всієї верховної державної влади в руках народу; встановлення демократичної республіки на національних федеративних засадах. Важливим положенням було введення загального рівного прямого таємного голосування на виборах до всіх державних установ, а також до всіх місцевих органів самоврядування. Активне і пасивне виборче право встановлювалося з 20 років. На думку упорядників, майбутні Законодавчі збори мають бути однопалатними. У всі державні та місцеві установи представники мають обиратися терміном на чотири роки. Програма передбачала введення інституту обов’язкового референдуму для обговорення та введення в дію основних законів.

У цьому розділі закріплювалося також право на безоплатне судочинство і введення загальної обов'язкової безоплатної освіти (п. 9 – 10).

У другому розділі окремим підрозділом «Права особи і громадянина» подано застереження. Зокрема зазначається, що всі громадяни Росії незалежно від статі, народності і віросповідання мають бути рівні перед законом (п. 11). «Чоловік і жінка: росіянин, татарин, поляк, єврей, вірменин, мусульманин, лютеранин, католик, православний, штундист – всі повинні мати однакові права». Станові відмінності мають бути знищені. Звання дворянське, міщанське, селянське, купецьке та інші мають бути скасовані. На їх місце має бути запроваджено одне спільне для усіх звання російських громадян.

Усі громадяни повинні дістати невід'ємне право на повну свободу совісті та віросповідання, усного і друкованого слова, зборів, спілок і страйків (п. 12).

Відповідно до програми партії (п. 13) кожен громадянин мав право переслідувати перед судом порушника своїх прав, а також сам

мав відповідати перед законом. Особлива увага приділялася праву громадянина на складання петицій, які безпосередньо подаються урядові.

Важливим елементом особистих прав було скасування паспортів (п. 14). Також установлювалася свобода повсюдного мешкання, переїзду по Росії та виїзду в іноземні держави. Утверджувалася недоторканність особи, житла і листів громадян (п. 15).

Третій розділ «Про захист батьківщини і держави» визначав ставлення до військової повинності. Пункт 16 пропонував замінити примусову військову повинність на навчання добровольців у певний час. При цьому навчання військ кожного народу повинно здійснюватися його рідною мовою. Військові частини мали розміщуватися на рідній території і становлять окрему військову одиницю. Пункт 18 надавав військовослужбовцям політичних прав.

Пункти 19, 20 являли собою класичний російський популізм революційної епохи. «Татарська партія сприятиме відверненню воєн шляхом взаємного порозуміння народів на мирній конференції. Кожен уряд, що ігнорує своїми постановами рішення міжнародної мирної конференції, має бути усунуто робітниками і військами усього світу».

Четвертий розділ програми було присвячено аграрному й економічному питанням. Пункт 21 в турецькому виданні встановлює соціалізацію землі. В архівному варіанті – «Вся земля належить народові». У розпорядження кожного землевласника має бути надано стільки землі, скільки йому буде під силу обробити без найманої праці; причому ця земля перебуває в його распорядженні до тих пір, поки він її обробляє (п. 22). Землі, що не обслуговують потреб народу, як-от: казенні, удільні, і т. д. підлягають безоплатному примусовому відчуженню (п. 23). Такому ж відчуженню підлягають також землі, що перейшли у приватні руки за давністю володіння. Приватновласницькі землі, придбані не за давністю володіння, підлягають примусовому відчуженню за оцінкою. Кожна спільнота сама розпоряджається землею, відведеною їй на користування (п. 24) [9].

Окремим питанням розглядалася процедура соціалізації всіх фабрик і заводів (п. 25). Причому весь чистий прибуток з продуктів виробництва мав надходити в розпорядження працівників. Також скасовувалася процентна система в банках, яким надавалося право брати участь у розподілі прибутку з підприємств (п. 26).

Таким чином, соціалізація промисловості і фінансів являла собою симбіоз соціалістичних ідей і шаріатських установлень ісламу. Ці положення більш чітко знайшли відображення в п. 27, де говорилося, що в

інтересах захисту робітничого класу від фізичного і морального виродження партія цілком солідарна з вимогами соціал-демократів [10].

Аналізуючи «Політичну програму татарської демократії» та «Програму Татарської партії», необхідно зазначити такі закономірності і тенденції розвитку політико-правової думки у вирішенні державного статусу Криму. Обидві програми є концентрованим вираженням ще не зовсім усвідомлених та сформованих політичних ідей і перспектив у середовищі етнічної еліти щодо кримських татар у складі Російської держави. Програми мають лозунговий характер і являють собою всього лише наміри, а не механізм правового вирішення державного облаштування майбутнього Криму і народів, що населяли його.

Цілком очевидно, що програми спрямовані на підтримку Тимчасового уряду та його політики. Особливістю змісту програм є типово народницький популізм – «татарська демократія», «передача всієї землі трудовому народові», – який був характерний для російського політичного дискурсу. Певною мірою політичні інтереси програм подвійні, що свідчить про відсутність розуміння лідерами ТКМВК і Татарської партії перспектив розвитку Росії та регіону. Як наслідок відсутність чітких намірів і стратегічної мети у політико-правовому визначенні статусу Криму.

Автори програм, не вимагаючи політичної автономії, в той же час не допустять «політичної гегемонії будь-якого народу» в Криму. Але при цьому погоджуються на національно-культурну автономію. Документ більше сконцентрований на вирішення політико-правових питань кримських татар, не враховуючи інтересів інших народів Криму. Це значно утруднює політичну підтримку і консолідацію різних політичних сил народів Криму, їхню участь у вирішенні правового статусу півострова. Ця закономірність як парадигма в кримськотатарській політико-правовій думці збережеться і набуде свого сталого розвитку у подальшому.

В цілому програми свідчать про політичну незрілість «татарської демократії», її сподівання на центральну владу.

Суперечливість багатьох положень програм свідчила про тимчасове трансформування у «єднанні» національної еліти, про приховані і глибинні протиріччя в її середовищі, які восени 1917 року виллються у відкрите політичне розмежування і як наслідок різне бачення перспектив правового врегулювання статусу Криму.

З проведенням виборів і скликанням Курултаю у листопаді 1917 року у національному русі сформуються три крила: ліве, на чолі з секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений,

не без застережень, насамперед муфтієм Н. Джиханом і праворадикали на чолі з Дж. Сейдаметом [11].

Ці тенденції в недалекому майбутньому визначили новий етап розвитку політично-правової думки кримських татар у вирішенні державного статусу Криму.

Бібліографічний список

1. Политическая программа татарской демократии // Голос татар. – 1917. – 9 сентября.
2. Там само.
3. Передовица. Бесконечной скорбью… // Голос татар. – 1917. – 22 июля.
4. Политическая программа татарской демократии // Голос татар. – 1917. – 9 сентября.
5. Там само.
6. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 24 – 25.
7. ДААРК. Ф. 1. Оп. 1, Д. 770. Арк. 112 – 114; Hablemıtoğlu Ş., Hablemıtoğlu N. Şefıka Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893 – 1920). – Ankara, 1998. – S. 604 – 605.
8. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
9. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
10. Там само. Арк. 112 – 114; S. 604 – 605.
11. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 51.

Статья посвящена анализу программных документов ВКМИК и Татарской партии, в которых сформулированы цели и задачи политического урегулирования статуса Крыма в составе России после Февральской революции.

The article deals with program documents of TCMAC and Tatar Party in which formed the main aims and tasks of political regulation of the status of the Crimea in Russia after February revolution.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 340.15 (477)16/17": 316.343.33

Резнік О. І., НУ «ОЮА»

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.

У статті розглянутий правовий і соціальний статус православного духовенства в суспільстві Гетьманщини і Правобережжя. Особливості правового становища духовенства показані у світлі становища православної церкви в соціумі.

Релігійне відродження, яке триває в нинішньому українському суспільстві, вимагає осмислення і врахування накопиченого історичного досвіду у сфері релігійних відносин. Тож важливим є звернення до сторінок минулого з метою дослідження ролі і місця православного духовенства як соціального стану в українському суспільстві на різних етапах його розвитку. Показовим у даному контексті є період другої половини XVII – XVIIIст., коли існувала і функціонувала українська державність, хоча і в умовах автономії. У даній статті здійснена спроба проаналізувати основні риси православного духовенства як суспільного стану і встановити особливості його правового статусу в державі.

Хоча соціальна структура українського суспільства другої половини XVII – XVIIIст. досліджувалася не одним поколінням вчених, але зауважимо, що в центрі уваги більшості науковців були питання економічної, соціальної ролі та правового статусу козацтва, міщанства, селянства Гетьманщини. Місце духовенства у соціальній структурі вивчалося в основному у контексті дослідження загальної історії православної церкви в Україні. Вагомий внесок у розробку цього питання становлять праці І. Власовського [5], Т. Євсєєвої [7], С. Плохія [14], М. Яременка [21] та ін. Ми розглянемо правовий і соціальний статус православного духовенства в суспільстві Гетьманщини і Правобережжя у світлі становища православної церкви в соціумі.

В українському суспільстві православне духовенство завжди відігравало важливу роль. Воно користувалося повагою з боку решти населення; саме духовенство на певному етапі розвитку українського народу стало тим стрижнем, навколо якого об'єдналася українська спільнота в опорі іноземній асиміляції. Після поразки козацько-селянських повстань 30-х рр. XVIIст. православні українці Речі Посполитої все більше ідейно згуртовувалися навколо Київського митрополита, чий вплив

© О.І.Резнік, 2013

став своєрідною альтернативою державній владі. Церква здійснила значний вплив на світогляд українців.

У роки Визвольної війни православна церква в Україні була повністю відновлена у своїх правах. За договором 1654 р. царський уряд підтвердив права та привілеї православного духовенства та обіцяв не рушити їх [12, с. 155].

Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти і культури, виховуючи політичну і духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи [14, с. 160-166], репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Б. Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України у світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками [7, с. 101].

За життя Б. Хмельницького Москва не наважувалася втручатися у справи української православної церкви, але у наступні роки тиск посилився. Однак попри руйнування і спустошення країни в добу Руїни, попри зростаючий тиск Москви, церква залишалася світочем української культури і символом української незалежності. Київська духовна академія продовжувала виховувати політиків і діячів культури. Зберігалася давня практика посилати молодь до університетів Західної Європи.

У 1686 р. українська православна церква була підпорядкована московському патріархату, хоча це і не порушило її основних привілеїв. Однак на українську православну церкву поширилися заходи, що їх у подальшому вживали російські монархи щодо російської православної церкви. Зміна юрисдикції Київської митрополії започаткувала процес поступової і неухильної перебудови церковно-державних відносин на українських землях. Після присяги київського митрополита Гедеона Москві «у всьому згідним бути і купночинну» посилилися відцентрові тенденції всередині української церкви: під ставропігію (управління) московського патріарха перейшли найдавніші українські єпархії та монастирі. Роздроблена між кількома державами, Київська митрополія мала наприкінці XVIIст. лише одну митрополичу єпархію. У Гетьманщині вона простягалася від Козельська, Ніжина, Батурина, Січі до західних кордонів країни [7, с. 101]. Загалом влада і титул митрополита звелися до мінімуму. Ліквідація митрополичого управління єпископіями, архимандріями, ігуменствами, монастирями і церквами в межах митрополії знищило право, яке ставило Київську кафедру на один рівень із патріархами [8, с. 163-164].

Дещо виправити ситуацію намагався І. Мазепа. Вже від початку свого гетьманування він виявив себе великим покровителем української церкви і меценатом національної освіти. Така політика давала можливість підготувати ідейний грунт для об'єднання України. Добре усвідомлюючи роль і місце сильної і автономної церковної структури у державі, гетьман виклопотав новому київському митрополитові В. Ясинському титул екзарха московського патріарха. Сучасники називали гетьманування І. Мазепи «другою золотою добою» в історії української церкви. Вона збіглася в часі з царюванням і реформаторською діяльністю Петра І та його радника Феофана Прокоповича. Як відомо, цей фатальний збіг обставин знищив політичні досягнення Мазепи в царині державного та церковного будівництва.

Звичайно, довгі роки Руїни, безперервне кровопролиття і невдачі визвольних змагань поступово нівечили духовні цінності в суспільстві. Однак не можна відмовити щирості та ідейності праці великому числу українських церковно-культурних працівників на полі церковно-адміністративному, шкільної освіти, місії літератури, мистецтва і т. ін. [5, с. 165].

Духовенство поділялося на чорне (ченці) і біле (те, яке несло службу в церквах). Суспільна верства, яка сформувалася з дітей білого духовенства, одержала назву духовного стану. В період становлення абсолютної монархії правова регламентація духовенства підсилилася, оскільки активно тривав процес підпорядкування церкви державі, її входження до складу державного апарату, тобто її етатизація.

Духовенство традиційно було важливою політичною силою в державі, володіло значною кількістю землі та селян. Ця власність захищалася виданими царями грамотами, які звільнювали духовенство від повинностей та податків на користь держави. Біле духовенство сплачувало податки й несло повинності на користь чорного. Церковна адміністрація складалася з представників чорного духовенства. Саме чорне духовенство було привілейованою верствою населення Гетьманщини. Отже, за своїм правовим статусом чорне духовенство наближалося до знатного значкового товариства.

Чорне духовенство було вилучене з-під загальної юрисдикції. Для нього існував спеціальний духовний суд, впроваджений ще Петром Могилою, – Консисторія.

Серед ченців, особливо вищого стану, було багато високоосвічених вчених, що закінчили Києво-Могилянську Академію або Чернігівський чи Переяславський колегіум, були професори з них. Це зумовило велику пошану до вищого духовенства в українському суспільстві.

Українське духовенство стало «культурним містком» між Московською Руссю і Західною Європою, через який доба «освітнього абсолютизму» поширювалася і на відсталу Московію.

Але російська влада за правління Петра I розпочинає наступ на права церкві з метою обмежити православ'я і цілком підпорядкувати його державі. Проголошується нова форма церковно-державних стосунків.

Процес етатизації церкви передбачав секуляризацію земель, тобто вилучення їх у церкви у власність держави, і бюрократизацію духовенства. Під час військовий дій кожний п'ятий з селян духовних вотчин брався до армії.

Цілеспрямований наступ на права церкви підсилився в I чверті XVIII ст. В 1700 р. помер патріарх Адріан, і Петро I не став призначати нового патріарха. Таким чином, патріаршество було скасоване; управління церквою перейшло до Святійшого Синоду, органу, який за юридичним статусом наближався до колегії. За указом 1705 р. на священиків, які не мали парафії, і на їхніх дітей замість військової служби покладалася регулярна грошова сплата. Указ 1706 р. впровадив збирання драгунських коней з кожної парафії; пізніше його замінила грошова сплата в розмірі 15 карбованців з парафії. Спеціальними законодавчими актами поширюється стягування на військові та будівельні потреби значних сум з коштів монастирів й архієрейських домів. Затвердженню залежності духовенства від держави сприяли впроваджені в 1722 р. штати, за якими вільними від подушного податку офіційно визнавалися тільки особи духовного стану, які мали місця у церквах, та їхні діти. Всі інші представники духовенства прирівнювалися до податного стану.

Для впорядкування духовенства і підсилення його залежності від світської влади з 1722 р. були встановлені жорсткі правила вступу до духовного стану. Так, з дворян дозволялося стати духовною особою лише молодшим синам і лише з 40 років [21, с. 44]. З інших станів приймалися лише особи, за яких був сплачений подушний податок. Такі заходи сприяли тому, що духовенство залишалося замкненим, спадковим станом. Корпоративність його підсилилася.

У Гетьманщині другої половини XVII ст. православне духовенство, за традицією, обиралося. Пізніше воно стало призначатися російською світською владою. Світська влада, за традицією, започаткованою ще у Великому князівстві Литовському, переважала над духовною. З початку XVIIIст. спостерігається різке збільшення повноважень світської влади за рахунок духовної влади, що пояснюється загальною політикою російського царизму по відношенню до

церкви. Імператори все більше прагнуть приборкати духовну владу і поставити її на службу державі. Така політика велася царизмом і по відношенню до Гетьманщини. Після смерті Київського митрополита Йосафа Кроковського 1 червня 1718 р. (він помер у Твері на шляху до Петербургу) на київську митрополію призначений був «злосчастний» Варлаам Ванатович, але без висвячення на посаду митрополита. Його наступник Рафаїл Заборовський був призначений на цю посаду 11 червня 1743 р. У листі від 11 січня 1744 р. Рафаїл Заборовський висловив подяку імператриці Єлизаветі Петрівні за «високу милість» і запевнив її у вічній своїй відданості [3, с. 263-264].

Однак попри зменшення обсягу реальної влади церкви протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. зростає церковне землеволодіння. Крупні монастирі і церкви володіли великими земельними угіддями. Б. Хмельницький не тільки залишив за монастирями земельні володіння та обов'язкову працю селян, а і збільшив їхні багатства подальшими наданнями. Так робили і наступні гетьмани, особливо І. Мазепа [20, с. 58, 65, 87, 112, 114; 11, с. 64]. Універсали на володіння землею протягом 1655 – 1664 рр. одержали монастирі: київські (Золотоверхий Михайлівський, Межигірський, Густинський), прилуцький (Густинський), лубенський (Агарський) та деякі інші [9, с. 114]. На кінецьXVII ст. в Лівобережній і Слобідській Україні (з урахуванням Києва) загалом налічувалося 74 монастирі, з яких 20 були жіночими і 54 – чоловічими [6, с. 528-529, 531]. Переважна більшість монастирів у другій половині XVII – XVIII ст. вела значне за розмірами і цілком самостійне господарство, засноване меншою частиною на праці ченців, а більшою – на праці залежних селян. Ці господарства вже починали набувати товарного характеру, маючи у своєму розпорядженні надлишок і сільськогосподарської, і ремісничої продукції, і грошових ресурсів. Виникнення нових міст, містечок і сіл тягло за собою зростання кількості нових монастирів і церков. А оскільки для ведення феодального господарства повинне було підтримуватися цілком визначене співвідношення між орними землями, сінокосами і лісами, то освоєння нових земельних масивів неминуче потребувало і господарського використання нових площ лісів і луків, тим самим земельні володіння монастирів і духовенства весь час зростали [6, с. 594]. У середині XVIII ст. на монастирських землях було 10 000 дворів залежного від монастирів посполитого населення, а монастирська власність становила 17 % усієї земельної власності [15, с. 171]. Володіння Києво-Печерської лаври лише в Стародубському полку становили три волості: Бобовицька, Попогорська, Лищіцька з чотирма селами і 11 слободами. В маєтності Київського Братського монастиря входила

велика кількість сіл на Київщині і Чернігівщині. Його володіння охоплювали територію з численними річками і озерами. В багатьох місцях були збудовані греблі та млини. На Дніпрі і Десні монастиреві належали перевози [9, с. 114].

Крім того, населення щедро надавало у спадщину церквам і монастирям землі «на спомин душі». Так, 31 березня 1676 р. міщанин Василь Осипенко звелів вписати до книг Бориспільського магістрату свій заповіт, пояснивши це тим, «яко тераз часи небезпечниє». Він заповідав своє майно жінці Химі і церкві рівними частками [1, с. 86-87]. У вересні 1687 р. складала заповіт міщанка Варвара Микитиха Зіньчиха. Вона залишила свою землю церкві [1, с. 100-101].

Церковне землеволодіння зростало також за рахунок захоплення земель непривілейованих верств – міщан і селян. Траплялися утиски селян і міщан з боку церков і монастирів, які прагнули привласнити селянські та міщанські землі. Боротьба міст і сіл з монастирями за землю, яка розпочалася наприкінці XVII ст., проходить через усю історію Гетьманщини. Цікаво, що українська світська влада в цих змаганнях традиційно приймала бік церкви, незважаючи на те, що російський уряд вів протилежну політику.

Сучасники відмічали, що майже вся смуга землі по Дніпру від Десни до кордонів Чернігівської і Полтавської губерній і навіть на південь від кордонів знаходилася у руках то Києво-Печерської Лаври, то Межигірського, то Михайлівського, то Братського монастирів, які набували її шляхом купівлі або дарувань [11, с. 111]. У 1686 р. І. Самойлович видав мешканцям Остра охоронний універсал, в якому зазначив, що «водлуг кривд, вчиняємих отцем ректором і ігуменом братським київським», а саме відбиранням у міщан «кгрунтов старинних, полей, сіножатей і пущі», гетьман заборонив церквам «міщан кривдити» [11, с. 115]. Однак уже за правління І. Мазепи утиски продовжувалися. Міщани знов поскаржилися гетьману, але той у дуже різких виразах докоряв міщанам, що вони відволікають його від державних справ, звинувачував їх у непокірності і настирності. Село було віддане монастирю [11, с. 117 – 118]. Козакам села Порошиці довелося відстоювати право власності на свої землі, на які заявив претензії Новгород-Сіверський монастир, у суді [2, с. 56].

Значним, хоча і не дуже поширеним, джерелом прибутків духовенства була торгівля. Монастирі регулярно споряджали свої обози у Крим і Прикарпаття за сіллю, здебільшого для власних потреб, а також інколи для продажу або позички селянам. Джерела свідчать про систематичні подорожі монахів та монастирських підданих за необхідними товарами. Так, 8 лютого – 30 травня 1725 р. датуються

клопотання ієромонаха Києво-Печерської лаври Пахомія та ієромонаха Києво-Михайлівського Видубицького монастиря Феодосія про дозвіл на виїзд за кордон для купівлі солі та інших товарів. Того ж року до Коломиї за сіллю їздили ієромонах Чернігово-Троїцького монастиря Чернявський та ієродиякон Христофор з «послушниками». Навесні 1744 р. піддані Києво-Вознесенського жіночого монастиря П. Волошенко з товаришем та 21 челядником їхали «до польського містечка Коломиї для покупки стулкової солі». Тоді ж до Коломиї через Ханбінковський форпост з паспортами Київської губернської канцелярії вирушали піддані Києво-Микільського Устинного монастиря з села Гатнова К. Медведєв з товаришами та 24 челядниками. З 1751 р. відомий опис товарів новомглинського священика Йосифа Савицького, який, «підробляючи» чумакував та їздив у слобожанський Бахмут за сіллю на узбережжя Азовського моря – для продажу горілки і купівлі риби [18, с. 69-70].

У Гетьманщині був високим престиж православної віри, що знаходило підтримку з боку російського уряду. Держава заохочувала переходи у православну віру представників інших конфесій. Так, Петро Крефт, лютеранин, що перебував на російській службі прапорщиком, відвідав Києво-Печерську Лавру і там зустрівся із ченцем Михайлом, колишнім лютеранином, з яким довго говорив. Після розмови Петро Крефт написав листа Петру І із проханням дозволити йому прийняти православ'я. Своє рішення він обгрунтував так: « … в нашій Лютеранській вірі постів святих жодного не мають, також і Пресвятій Богородиці і всім угодникам Божим не поклоняються… Віра православна вельми благочестива», тому він хоче «її восприяти» [3, с. 126].

Про повагу до духовенства в українському суспільстві говорить той факт, що коли за злочинця вступалися монастирі або духовні особи із проханням, щоб смертну кару було замінено роботами у монастирі, суд звичайно пом'якшував вирок.

1 листопада 1708 р. до Харківського суду діставили впійманих «мішкоріза» (злодія, що крав на ярмарках із мішків) Кучерявого і «родимця» Харківського полку Ярофієвича, за якого вступився Мгарський ігумен. Ярофієвича звільнили і передали до монастиря на роботи [19, с. 75].

Крім вищеназваних причин, у даному випадку справа полягала в тому, що в монастирях не вистачало робочих рук, і злочинці використовувалися як безкоштовна робоча сила. Крім того, можна було сподіватися, що злочинець у монастирі виправиться.

Однак українське суспільство Гетьманщини було позбавлене релігійного фанатизму. До релігії ставилися із повагою, але ставлення

до порушників релігійних засад у Гетьманщині було досить лояльним, на відміну від такого у Росії. Це можна пояснити тим, що злочин розглядали як результат «Божія попущенія». Ставлення до злочину як до непокірності волі Божій, як до вчинку, який гнівить і ображає Божество, виявляється при вивченні судових актів XVII – XVIII ст. Епітети злочинів, які вжито в судових документах: «богомерзкое дело», «богобридкое дело», «виступок, маєстат Божій ображаючий» [19, с. 115]. Правосуддя – «право святое». Злочинець – «оставил боязнь Божую … незбожник», «забув страх Божій». Злочини здійснюються, за актовими книгами, «чрез искони вселукавого и во миру действующего врага диявола»; вони є «наущением бисовским», яке здійснилося «под предводительством діавола», «по потуранню чорта» [19, с. 116]. Тому до порушників релігійних засад ставилися із жалістю, як до хворого, і намагалися його «наставити на істинну путь».

У Лубенському полковому секвестрі на початку 40-х рр. XVIII ст. затримали служителя лубенського полковника Іллю Човпила, який «записався кровію своєю князю бісовському і всім бісам у службу з душею і тілом на 20 літ.» Полковий суд провів допит Човпила і відіслав його до Києва на розслідування справи митрополитом [10, с. 430-431].

Канцелярист Іван Робота «відступив від Бога і запродався чорту», у чому написав чорту розписку. Ця розписка була знайдена глухівським сотником і пред'явлена до генеральної Канцелярії. Відступника закували в кайдани і відправили до Києва на суд Консисторії. Однак церковний суд передав справу на розгляд Генерального Суду. Суд виніс рішення відправити Івана Роботу до монастиря «в науку» до «іскусного старца» [19, с. 181 – 184].

За українським законодавством XVIII ст., особа, яка переходила в іншу віру вимушено, знаходячись у полоні, при поверненні її у християнство каралася не смертною карою, а постриженням у ченці (Права, за якими судиться малоросійський народ, глава II, арт. 3, п. 4) [17, с. 153].

Як вже вказувалося вище, біле духовенство не мало таких привілеїв, як чорне. Біле духовенство сплачувало податки на користь чорного, а за способом життя відрізнялося від селянства незначною мірою. Воно було численним станом. Біле духовенство звільнялося з-під загальної підсудності і підлягало спеціальним церковним судам. Але справи духовенства із мирянами розглядали світські суди.

До білого духовенства постійно вливалися нові сили із знатного товариства і з козацтва, а з іншого боку «попівські сини» вступали до козацтва, досягаючи там високих посад [15, с. 171]. На те, як багато синів священиків не хотіло наслідувати батьківське заняття, вказу-

ють спеціальні накази К. Розумовського приймати синів протопопів до значкового товариства, а синів рядових священиків – як виборних козаків, при чому вказувалося на можливість підвищення по службі для «здатних» [13, с. 74].

Нижчі церковні посади займали особи, які не мали великої власності і влади. Так, посади дяків були виборними. Дяків обирала громада, часто це були мандрівні «школярі», тобто особи духовного стану, які закінчили семінарію, але не мали достатніх зв'язків і коштів, щоб знайти собі роботу у багатій парафії. Цікаво, що громада звичайно влаштовувала претенденту або претендентам на посаду дяка в селі справжній екзамен. Вимогами до кандидатів були «добрий голос, належне знання служби церковної і талант педагога» [4, с. 456]. Мандрівні дяки підлягали випробуванню перед всією громадою. Селяни збиралися на церковному погості біля дзвінниці, а претенденти на місце дяка піднімалися на дзвіницю і робили промови, часто у гумористичному дусі. Почуття гумору, дотепність і кмітливість відігравали вирішальну роль [4, с. 457].

Однак незважаючи на те, що біле духовенство не мало значних привілеїв чорного духовенства, населення ставилося до них із повагою, а влада дбала про них.

Таке становище духовенства на Лівобережжі становило яскравий контраст становищу духовенства Правобережжя, яке у досліджуваний період знаходилося під владою Речі Посполитої. Причому принизливим було положення не тільки православного, а і греко-католицького священства, хоча воно наближеним було до католицького.

Призначення священиків на посаду у Речі Посполитій здійснював архієрей. Для призначення вимагалося пред'явити «презентальні папери», або «презенти». До них входили: представлення благочинного, або духовного правління, заставне клопотання від парафіян, схвальні свідоцтва від сусідів або осіб, у яких священик перебував на службі, звільняючі шкільні свідоцтва тощо. Обов'язковим було пред'явлення «презенти» – рекомендації або згоди з боку поміщика на приймання даного священика на посаду. Збереглися деякі зразки таких паперів. «Священику Лаврісевичу по Меланію двора і парафіян бить всегда на любомльском пріходє», «Священика Анишкевича в сходство желанія житинського володєльца і парафіян на житинську парафію перевести», – читаємо у «презентальних» паперах [16, с. 357-388].

Знущання над священиками з боку панів були звичайним явищем на Правобережжі. Польські пани, зневажаючи православ'я, переносили таке ставлення і на уніатів. І тих, і інших вони вважали за кріпаків і не робили різниці у поводженні із селянами і духовенством. Так, пан

Схабіцький, володар с. Янковиці Житомирського повіту, узяв за звичку притягувати дяка місцевої церкви до здійснення перукарських послуг. Кожного дня дяк мусив являтися до маєтку, стригти і голити пана і його прислужників. Це повинність діяла і у вихідні дні, коли вранці дяк мусив бути присутнім у церкві на службі. Отже, панський наказ виконати було дуже важко. Одного разу дяк не прийшов до маєтку, залишившись на службі, за що пан звелів вибити його 50 ударами батога [16, с. 361].

Інший пан звелів православному священику правити святкову Різдвяну Літургію за новим стилем, тобто за римським католицьким календарем. Священик відповів, що не готовий цього зробити. Тоді пан наказав своїм православним кріпакам (ясно, що вони не могли відмовитись під острахом страшного покарання) всю ніч стукати священику у вікна і двері і кричати: «Добродзю, добродзю! Чи буде завтра служба?» [16, с. 362].

Відомі випадки, коли католицькі пани били священиків, кидали їх до в'язниці, принижували їхню гідність. На духовенство писалися наклепи, часто нібито від імені громади. Допускалися значні економічні утиски священиків.

Таким чином, аналіз правового становища духовенства дозволяє зробити висновок про те, що чорне духовенство за правовим статусом вважалося привілейованою верствою, тоді як біле духовенство мало менше привілеїв і нижчі служителі церкви за правовим становищем наближалися до посполитого населення. Але все духовенство користувалося повагою в українському суспільстві і кращі з його представників становили не тільки соціальну, а й інтелектуальну та духовну еліту українського суспільства.

Бібліографічний список

1. Акты Бориспольского мейского уряду // Киевская старина. – 1892. – № 7. – С. 74 – 183.
2. Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII вв. // Киевская Старина. – 1883. – № 7. – С. 52 – 59.
3. Благодарственное письмо Императрице Елизавете Петровне за возвращение Киевской кафедре митрополитанского титула // Киевская Старина. – 1892. – № 8. – С. 263 – 264.
4. БоржковскийВ. Предание и песня об экзамене дьяка в старинной Малороссии // Киевская Старина. – 1892. – № 6. – С. 453 – 459.
5. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Н.-Й. – Київ, 1997. – 311 с.
6. Водарский И. Землевладение русской православной церкви и её хозяйстенно-экономическая деятельность (XI – начало XX века) //

Русское православне: Вехи истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. – М. : Атеистическая литература, 1989. – 368 с.
7. Євсєєва Т. М. Роль церковної еліти у формуванні політичної самосвідомості / Т. М. Євсєєва // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 89 – 104.
8. Історія православної церкви на Україні : зб. наук. пр. [упоряд. Яременко В. А. та ін.]. – К. : «Четверта хвиля», 1997. – 352 с.
9. Історія Української ССР. – Т. 3 / Ред. тому М. Т. Яценко. – К. : Наук. думка, 1987. – 592 с.
10. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т. – К. : «Дніпро», 1994. – 719 с.
11. Лучицкий И. Гетман Мазепа и остерские общие земли // Киевская Старина. – 1892. – № 1. – С. 19 – 123.
12. Музиченко П. Історія держави і права України. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
13. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. – К. – Мюнхен: [б. в.], 1947. – 171 с.
14. Плохий С. Н. Папство и украинская политика римской курии на украинских землях в XVI – XVIIвв. / С. Н. Плохий. – К. : Вища школа, 1989. – 222 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
16. Помещики и духовенство в Юго-Западном крае в конце прошлого столетия // Киевская Старина. – 1892. – № 9. – С. 354 – 390.
17. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [Текст] / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. – К. : [б. в.], 1997. – 547 с.
18. Пришляк В. Торговці Гетьманщини у першій половині XVIIIст. / В. Пришляк // Київська Старовина. – 2001. – № 6. – С. 66 – 72.
19. Слабченко М. Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / Слабченко М. Е. – Одесса: Тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1911. – 292 с.
20. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / упорядн. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ – Львів, 2004. – 1088 с.
21. Яременко М. Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721 – 1740 рр.): спроба колективного портрета / М. Яременко // Київська Старовина. – 2001. – № 6. – С. 42 – 66.

В статье рассмотрен правовой и социальный статус православного духовенства в обществе Гетьманщины и Правобережья. Особенности правового

положения духовенства показаны в свете положения православной церкви в социуме.

This article describes the legal and social status of the Orthodox clergy in society in Ukrainian Hetman State and in the Right Bank Ukraine. The features of the legal status of the clergy are shown in the light of the situation of the Orthodox Church in society.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 341.3:355.216(4)(091)

Громовенко К. В., НУ «ОЮА»

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВОГО НАЙМАНСТВА В АНТИЧНІЙ, СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ

В статті розглядаються політико-правові аспекти військового найманства в Європі з античних часів до XV ст. Здійснено спробу дослідити генезу найманства іноземного війська в добу античності, розглянути правові положення що до найму професійних військ в античному світі та середньовіччі, дослідити вплив найманства на міжнародні відносини та міжнародно-правове регулювання у XII-XIII ст., проаналізувати організаційно-правові особливості кондотьєрського та державного найманства в пізньому середньовіччі.

Розповсюдження приватних військових компаній в останні десятиліття загострює питання про виправданість та правомірність їхньої діяльності. Дуже тонка межа між приватними військовими компаніями та найманими військами робить відповідь на питання про статус згаданих компаній неоднозначним. Заборона найманства на міжнародно-правовому рівні робить діяльність приватних військових компаній об'єктом прискіпливої уваги збоку міжнародного співтовариства. В цьому контексті ми вважаємо плідним придивитись до проблеми існування найманих військ в історичному аспекті. Довгі століття найманство було цілком правомірною діяльністю, яку регулювали міждержавні угоди та державні правові акти. Постає цілком імовірним, що саме погляд убік відносин найманих військ та держави в історичному аспекті може відкрити для нас додаткові аспекти розуміння діяльності приватних військових компаній.

 © К. В. Громовенко, 2013

Історичні аспекти найманства вивчалися як збоку історичної науки, так і правової науки. При цьому ми знайдемо небагато спеціальних досліджень, присвячених саме історичним формам найманства. Античне найманство вивчалося Г. В. Парком, Дж. Т. Гриффітом, Х.-Дж. Дизнером, А. Еймаром, Л. П. Маринович. Особливого розмаху найманство досягло у середні віки. Цей період в історії найманства вивчався Ж.-П. Аріньоном, Б. С. Бенедиксом, В. Василевським, А. Я. Гуревичем, І. В. Денісовою, І. В. Дуйчевим, В. А. Заксом, В. В. Кучмою, О. М. Луговим, Ж. Мишо, Е. А. Мельниковою, Т. В. Ніколаєвою, В. В. Похльобкіним, Дж. Шепардом, О. Н. Сахаровим, В. Тидгольдом. Переважно до феномену найманства зверталися саме історики, що мають власні завдання та цілі дослідження. Нам хотілося б звернути увагу саме на міжнародно-правові аспекти найманства. Такі аспекти проблеми найманства не ставали об'єктом правового дослідження, що робить нашу розвідку науково виправданою та перспективною.

Джерельну базу дослідження історичних форм феномена найманства створюють тексти міждержавних договорів доби Античності та Середньовіччя. Античне найманство описується в творах грецьких істориків Фукидіда, Ксенофанта та Діодора. Ці автори ретельно описують умови найму та особливості використання найманих військ. Умови договорів найму містяться в русько-візантійських договорах 911 та 944 рр., а також в текстах спеціальних хрисовулів, що надавалися керівникам компанії по найму в інших країнах. Найм варягів в Київській Русі регулювався договорами, тексти яких збереглися в скандинавських сагах. Умови найму хрестоносних військ в Візантії вивчаються по текстам договорів, що включені в хронику Жоффруа Віллардуена та «Історію» Никити Хоніата. Джерельна база достатня для створення обґрунтованих висновків.

Об'єктом нашого дослідження є історичні форми найманства, що існували в античному світі та в середні віки.

Предметом дослідження є специфіка міжнародно-правові аспекти взаємного зв'язку держави та найманого війська в історичній перспективі.

Метою нашого дослідження є історико-правовий аналіз найманства в античної, середньовічної та ранньомодерної Європі.

Найманство зі стародавніх часів було проблемою міжнародно-правовою, отже тягло за собою необхідність оформлювати відносини між державою, що наймає, та державою, що надає послуги, та найманих воїнів. Проблема оплати, спадку, захисту майна, державної лояльності тощо мали бути узгоджені між правителями різних

держав. Учасники відносин найманства належали до різних типів правової свідомості, що призводило до конфліктів. Ситуація зазвичай ускладнювалася багаторівневістю відносин – опосередковано держави були представлені керівниками найманських компаній (прообразів сучасних приватних військових компаній). Від початку існування феномену найманства це не могло бути простою комерційною діяльністю. Нажаль, запобігти впливові на буття держави, що користується найманцями, не вдавалося жодній політичній спільноті.

Ми спробуємо розглянути специфіку найманства в стародавньому світі (античні держави та Персія) та в середні віки (найманство в Візантії, кондотьєрство в Італії, швейцарське найманство в пізньому середньовіччі). Кожен з цих вузлів надає нам особливий ракурс проблеми, що в сумі створюють картину історико-правового контексту існування найманства. Отже найманство завжди приходить на зміну військовій повинності громадян та ставить державу в ситуацію необхідності рахуватись з наявністю досить самостійної військової сили всередині себе.

В античному світі найманство згадується вперше в 392 р. Про грецьке найманство дізнаємось переважно з робіт античних істориків Фукидіда, Ксенофанта та Діодора. Л. П. Маринович завважує, що тільки в IV ст. до н. е. грецьки держави досягли такого рівня економічного розвитку, щоб мати можливість утримувати наймане військо [21, с. 20]. Найманими військами користувалися тільки наймогутніші грецькі держави – Афіни, Спарта, Коринф. Джерела свідчать, що певні місцевості Греції спеціалізувалися на наданні найманців визначеної військової професії. Отже, лучників постачав Крит, пращників – Родос тощо [21, с. 19-20]. Така спеціалізація, за думкою Л. П. Маринович, не може бути випадковою, та була наслідком існування певних домовленостей між різними державами. Відомо, що грецьких воїнів наймали й до перської армії, що вплинуло й на стан найманства власне в грецьких державах.

В античності найманий воїн був професіоналом, який займався цією справою не обов'язково від безвиході чи бідності. Серед найманців було багато родовитих та небідних чоловіків, що обрали для себе військову кар'єру. Створення найманого загону доручалося певному командиру, якому держава надавала певні повноваження. Політична проблема виникала саме завдяки тому, що людина, якій доручається сформувати найманий загін та керувати ним, вступає в певний конфлікт з державою. Командир поставав посередником, особою, що певним чином виступає фігурою, рівновеликою державі. Саме він відповідає за виплати заробітної платні, хід військових дій

тощо. Командир займався цим професійно та міг переходити від однієї держави до іншої в пошуках такої само посади. Професійне військо складалося з загонів, що формували різні командири, подекуди з різних держав. Так, історик Ксенофонт повідомляє про таких командирів як Проксен-беотієць, Сократ-ахеєць тощо.

В античному світі існувала такі особливості відносин між державами и воїнами. По-перше, утримання найманого війська подекуди вимагало від командира відходу від інтересів держави. Необхідність вчасно сплачувати заробітну платню змушувало командира вирішувати питання, найбільше пов'язані з пограбуванням, а не з реалізацією інтересів держави. Подекуди це породжувало конфлікти між військом та державою. По-друге, наймане військо ставало самостійною силою вже незалежно від того, чи воно є найнятим [21, с.34]. Повертаючись додому з, наприклад, перської служби, загин не розходився, а шукав наймача вже в рідній державі [21, с.27]. Беручи до уваги, що це були професійні воїни, він їхніх вимог не можна було просто відмахнутись. По-третє, найманство швидко почало відтворювати себе само, отже налякані грабіжницькою діяльністю найманців мешканці певної території наймали інше військо вже для захисту [21, с. 42].

В середні віки проблема найманства породжувала ті самі проблеми, але на іншому рівні. Нам відомо, наприклад, що з X-XII ст. найманство набуває серйозного розмаху: наймані дружини королівських охоронців існували практично в усіх країнах Європи [17]. О. Луговий виділяє чотири форми найманства – особистий найм, найм за міжнародними домовленостями, найм через емісара та залучення хрестоносців [17]. Торкаючись середньовічного найманства, ми зупинимось в першу чергу на наймі скандинавів до Візантії, отже саме ця система найму створює найбільш барвисту систему міжнародних відносин в галузі використання військової сили. Скандинавія в X-XII ст. переживала складні соціально-економічні процеси, яки змушували значну частину працездатного населення шукати собі долі поза межами власних держав. До XI ст. транзит зі Скандинавії до Візантії відбувався через Київську Русь, пізніше – навкруг Європи.

В Київській Русі дружина містила значну кількість скандинавських найманців. У статтях Повісті минулих літ за 1015 та 1024 рр. сказано, що Ярослав «послав за море» та «посла по варяги», тобто відправляв до країн Скандинавії емісарів з метою найму вояків [16, с. 3]. В скандинавських сагах, зокрема в «Пасмі про Еймунда», описується доля емісара, що опікується наймом варягів до руської дружини. В нагороду за працю Еймунд отримав «у кормління» місто Полоцьк. В сазі описуються умови найму норманів на службу. Договір перескладався

кожного року. «Варягам надавалося помешкання…, харчі, одяг та спорядження. Варяги приймали грошову платню, яка вимірювалася в скандинавських унціях срібла…. Був можливий і компромісний варіант – платня хутром, традиційним грошовим еквівалентом на Сході Європи. Можливою була й сплата худобою» [16, с. 5]. Літописні джерела надають нам можливість побачити, що найм не був безпечною справою – отже, маючи на своїй території збройні загони, Ярослав Мудрий був змушений піднімати рівень оплати, щоб замирити войовничих найманців. Варязькі емісари мали можливості укладати вигідні шлюби з представницями київсько-руської аристократії та отримувати міста у «кормління».

Крім використання варязьких військ у власних цілях, Київська Русь брала участь у постачанні скандинавських найманців до Візантії. «З 980-х рр. діяла система постійного постачання військ з Русі до Візантії, закладена ще умовами договорів 911 та 944 рр. та остаточно оформлена домовленостями про взаємодопомогу між імператором Василієм II та київським князем Володимиром Святославичем» [16, с. 4-5]. Ціллю варязьких професійних воїнів, що наймалися в Київську Русь, була саме Візантія, що надавала чудові умови найму. Найманець в Візантії отримував платню приблизно в 20 разів більшу за плату на Русі [19, с. 110]. Тим більше, що договір в Візантії укладався не щорічно, як на Русі, а на довгий строк, до 29 років. Найманець в Візантії міг розраховувати також на долю у здобичі – так, в 1016 р. імператор Василь II розділив військовий здобич між собою, власне ромейським військом та варязькими найманцями [19, с. 112].

Відносини Русі та Візантії в контексті найманства створюють цікаві політико-правові сюжети. Договір 911 р. був першим договором, який регламентував дозвіл імператора допускати русів до служби в імперії та згоду на це руського князя. В договорі 944 р. бачимо, що надання найманців Візантії руські князі бачать як державну справу. Тих, хто не отримав дозволу на службу від князя, не приймали у Візантії [18, с. 370]. Київській Русі було вигідно закріпити відносини постачання найманців в Візантію, отже це підвищувало авторитет молодої держави [18, с. 373]. Договорами 911 та 944 рр. встановлена майже ідеальна система військової взаємодопомоги. Русь виконувала функцію «фільтра» на шляху бажаючих найнятися в Візантію, відбираючи найперспективніших та надаючи їм досвіду бойових дій [18, с. 375]. Однак після 1043 р. у співробітництві Русі та Візантії починається криза, можливо, пов'язана з участю найманців у бунтах. За декілька років найманці підрозділу Рос (ті, хто опинилися на візантійській службі завдяки системі договорів Русь-Візантія) були вислані з країни, а договори 911 та 944 років були розірвані.

Говорячи про вигоди договорів про постачання найманців до Візантії, нагадаємо, що в 989 р. віддякою за надання князем Володимиром найманських військових Візантії став дозвіл на шлюб Володимира з сестрою візантійських імператорів Анною. Отже, система договорів щодо фільтрації постачання найманців в Візантію підвищувала авторитет Київської Русі як союзниці Візантії та дозволяла впливати на скандинавські держави. Отже, найманство завжди виходило за межі використання військової сили за гроші. Це завжди було інструментом політичного впливу.

Політичні наслідки найманства можуть бути катастрофічними – наприклад, наприкінці VII століття сформована Юстиніаном II 30-тисячна слов'янська армія Небула на третій рік свого існування перейшла на бік арабів і допомогла їм одержати ряд важливих перемог над Юстиніаном [19, с. 109]. Таких прикладів можна навести багато. Отже найманство завжди мало таку небезпечну для наймаючої держави складову.

Візантія приваблювала шукачів долі значною заробітною платнею. При цьому ми маємо завважити, що ми не завжди можемо розрізнити найманство та союзницькі відносини. Отже, зазвичай надання військових сил здійснювалося через міжнародні союзницькі договори. Враховуючі особливості правової свідомості скандинавів, можемо припустити, що відносини з Візантією вони розуміли в категоріях «потлачу», тобто вірності у відповідь на бенкети, що здійснюються на честь воїнів. «Дар чекає на відповідь», а відповіддю була саме вірність. Візантійці загалом не довіряли найманцям, але всі джерела свідчать про відсутність сумнівів в вірності варягів.

Після XI ст. найманці на службі Візантії починають з'являтись, минаючі фільтри Київської Русі. Візантія не наймала вояків з країн, з якими вона не мала договору, який би забезпечив юридичну основу найму. Після виходу з договорів 911 та 944 рр. Візантія почала використовувати емісарів для найму, що діяли в рамках договорів з державами-донорами. Емісару надавався спеціальний хрісовул*, що надавав йому повноважень укладати договір щодо умов найму з іншою державою та організовувати найм війська. Відомі хрісовули, що були надані Калокіру для місії на Русі (967 р.), Рафаїла – до Англії (біля 1070 р.), Мануїла Комніна до Русі (1165 р.), Грейдара Вікського та Петра Злого до скандинавських країн (1195 р.). Збереглися також особливі міжнародні договори найму хрестоносних військ, що укладалися безпосередньо в Константинополі: договори з датським загоном Свено 1098 р., норвезькім Скофті Егмундарсона 1102 р. та Сігурда Магнусона 1110 р. та інші.

Знаходячись на службі візантійського імператора, найманці вважали себе підданими своїх «національних королів». Відомий випадок, коли датські найманці в Візантії вимагали зустрічі з датським королем, якій відвідав Константинополь, щоб вшанувати його. Жодних проблем у відносинах з візантійським імператором ця зустріч не створила.

О. Луговий навіть припускає, що причиною трагічних подій Четвертого хрестового походу 1205 р., підчас якого хрестоносцями було взято християнський Константинополь, був конфлікт правових свідомостей візантійців та хрестоносців «франків». Проблема могла полягати в тому, що візантійці бачили в хрестоносцях найманців, а «франки» вважали себе союзниками, що домовляються надати військову допомогу на певних умовах.

Рамки статті не дозволяють висвітлити особливості всіх варіантів існування середньовічного найманства. В контексті Візантії проблема постає найбільш опуклою, на наш погляд, тому ми наважилися зупинитись на еволюції візантійського найманства більш уважно. В пізньому середньовічні найманство стає дуже розповсюдженим явищем, яке ми спробуємо описати декількома штрихами. Серйозною політичною силою ренесансної Італії були наймані війська під керівництвом так званих кондотьєрів, яки подекуди не тільки виконували свої обов'язку як керівники війська, але й захоплювали владу. Кондотьєрський тип найманства характерний також для германського найманства XV ст. – озброєні загони під керівництвом кондотьєра наймала держава для своїх цілей [1]. Як в італійському, так і в германському варіанті гарантією вірності найманців був лише договір з кондотьєром, який був незалежним та часто мав власні політичні цілі. Одним з найяскравіших прикладів небезпеки довіри до найманців є політична доля Мілану, яким з XV ст. правила династія Сфорца, заснована кондотьєром Муціо Аттендоло (на призвістко Сфорца).

Добре документовані процеси найманства в пізньосередньовічній Германії та Польщі. В XII-XV ст. наймані війська активно використовувались в цих країнах. Тут використовувався так званий кондотьєрський варіант найманства – спеціально вповноважені люди наймали війська, зазиваючи охочих на ринковій площі. Розуміючи небезпеки найманства, польський король дозволяв набирати найманців тільки за наявністю виданої ним самим «повідомляючих грамот». Грамоту король особисто надавав ротмістру, який отримував повноваження на вербування військ та керування ними [6]. Інколи король міг довірити організацію компанії по найму гетьману (своєрідному заступникові короля у керуванні військом), але і в цьому випадку процес не міг початись без надання королем гетьману грамоти [6]. Ротмістр при-

водив військо, яке мало пройти спеціальну перевірку – люстрацію, яку здійснював королівський посадовець [6]. Після люстрації командир надавав присягу (найстарішим документом такого роду є текст присяги 1525 р.). Якщо ротмістр був зв'язаний васальною клятвою, то найманець мав дати присягу.

Процес найму польського населення в чужоземні війська також регулювався королем – останній міг заборонити наймати війська на власній території. Відомо, що в XV ст. польській, литовський та поморський правителі забороняли Німецькому ордену наймати війська на своїй території. Для найму необхідно було укласти договір з королем. Об'єктом міжнародних домовленостей ставав і прохід найманих військ територією держави. Відомо, що 1433 р. маркграф Бранденбурзький заборонив прохід хрестоносних військ повз власні території [6].

З XIV ст. в Європі активно використовувались швейцарські найманці. Їх використовували італійські, германські, французькі правителі. В 1474 г. французький король Людовик XI уклав договір з декількома швейцарськими селищами про постійне надання військової сили. Тут ми бачимо варіант найму, відмінний від традиційних. Найм війська тут не залежить від конкретної проблеми, яку треба вирішити військовим шляхом. Швейцарці стають постійними постачальниками вояків королю Франції. В 1495 г. король Карл VII створив постійне швейцарське військо при дворі. З цього моменту починається інший етап у розвитку найманства – коли держави просто торгують військами, що вони найняли на власній території. С. Є. Александров називає такий тип найманства вищім чи державним на відміну від «підрядового» найманства німецьких чи візантійських правителів [1]. В такому типі найманства спостерігаємо більш тісний зв'язок з державою, ніж в кондотьєрському приватно-підприємницькому варіанті. В XVII-XVIII ст. постачати світові наймані війська активно почали германські правителі, в першу чергу гессенські. Саме гессенців використовувала Англія у війні проти американських колоній. Підчас війни за австрійську спадщину ландграф Вільгельм VIII Гессенський продавав найманців обом воюючим країнам – Англії та Австрії. Гессенське найманство існувало до початку XIX ст.

Наприкінці XVIII – у XIX ст. найманство поступово занепадає внаслідок змін в політичної ситуації в європейських країнах. Французька революція забороняє найманство, на початку XIX ст. активна боротьба з найманством розгортається в германських державах, а в середині XIX ст. новостворена швейцарська держава заборонила найманство. Остатком швейцарського найманого війська є символічна гвардія Ватикану, що існує й сьогодні.

Аналізуючи проблему найманства в античній, середньовічній та ранньомодерній Європі, можемо зазначити, що найманство було поширеною та цілком законною практикою. Використовувати її могли тільки держави, що досягли високого рівня – найманство завжди було великою статтею витрат. Навіть могутня Візантія в XIII ст. для оплати найманців була змушена переплавити церковне приладдя.

Відомі два варіанти найманства – так звані кондотьєрський та державний. В першому випадку держава надає приватній особі повноваження наймати та забезпечувати військо. Зв'язок найманця з державою, що його наймає, забезпечується присягою, яка не дорівнює присяганню у державній вірності. Це зобов'язання перед своїм кондотьєром. Державне найманство передбачає договір між державами на постійне постачання військ. Вояки в такому випадку більше прив'язані до держави.

Примітки:

* Хрісовул – тип візантійських імператорських грамот, що відрізнялися особливою пишністю. Імператор власноруч пурпурними чорнилами вписував до тексту декілька слів, ставив підпис та дату. Хрісовули скріплялися печаткою (зазвичай золотою) та шовковим шнуром. У формі хрісовулів публікувалися договори з іншими державами та найважливіші жалувані грамоти.

Бібліографічний список

1. Александров С. Е. Германское наёмничество конца XV – середины XVII вв. [Електронний ресурс] / С. Е. Александров. – Режим доступу : http: //www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomnosov97/aleksandrov.htm.
2. Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги / Ж.-П. Ариньон // Византийский временник, 41. – 1980. – с. 113-124.
3. Васильевскій В. Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ // ЖМНП. – 1874. – № 11. – С. 105-144; 1875. – № 2. – С. 394-451; 1875. – № 3. – С. 76-152.
4. Виллардуэн, Жоффруа де. Завоевание Константинополя / пер. М. А. Заборова. – М., 1993.
5. Гуревич А. Я. Богатство и дарение у скандинавов в раннее средневековье // Средние века. – М. : Наука, 1968. – Вып. 31. – С. 180-198.
6. Грабарчик Т. Организация наёмніх войск королевства Польского в XV веке [Електронний ресурс] / Т. Грабарчик. – Режим доступу : http: //www.parabellum.vzmakh.ru/n14_s5.shtml.
7. Денисова И. В., Болгов Н. Н. К вопросу о русско-византийских отношениях в конце IX-X вв. / И. В. Денисова, Н. Н. Болгов // Иоасафовские чтения:. – Белгород, 2006. – С. 90-96.

8. Дуйчев И. В. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров // Византийский временник, 15. – 1959. – С. 64-70
9. Дуглас Д. Ч. Норманны: От завоеваний к достижениям (1050-1100 гг.) / Д. Ч. Дуглас; пер. с англ. Е. С. Марниционой. – СПб. : Евразия, 2003.
10. Закс В. А. Проблемы феодализма в скандинавских странах: формы социальной организации и правовые представления норвежского крестьянства в XI-XIII веках / В. А. Закс. – Калинин, 1986.
11. Кучма В. В. Военная организация Византийской империи / В. В. Кучма. – Спб. : Алетейя, 2001.
12. Литаврин Г. Г. О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии / Г. Г. Литаврин // Византийские очерки. – М. : Наука, 1991.
13. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – нач. XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб. : Алетейя, 2000.
14. Литаврин Г. Г., Янин В. Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX-XV вв. // История СССР. – 1970. – № 4.
15. Лемерль П. История Византии / П. Лемерль; пер. с фр. Т. Б. Пошерстник // На перекрестке цивилизаций. – М. : Весь мир, 2006.
16. Луговий О. М. Найм скандинавських вояків у Київській Русі та Візантії в цифрах / О. М. Луговий // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. – Вип. 16. – Рівне, 2009. – С. 3-6.
17. Луговой О. М. Крестоносцы-наемники в Византии [Электронный ресурс] / О. М. Луговой. – Режим доступа : http: //deusvult.ru/13-krestonostsy-naemniki-v-vizantii.html.
18. Луговий О. М. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі в X-XI ст. / О. М. Луговий // Дриновський збірник. – Харків; Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – Т. 3. – С. 365-375
19. Луговий О. М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. / О. М. Луговий // Дриновський збірник. – Харків-Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. – Т. II. – С. 108-114.
20. Луговий О. М. Ціннісні аспекти міжнародних військових угод (на матеріалі зовнішньої політики Візантії X-XII ст.) / О. М. Луговий // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Юридична література, 2008. – Вип. 40. – С. 300-305
21. Маринович Л. П. Греческое наёмничество IV в. до н. э. и кризис полиса. – М. : Наука, 1975. – 278 с.
22. Мишо Ж. История крестовых походов / Ж. Мишо; пер. с фр. С. Л. Клячко. – Одеса : Негоциант, 2004.

23. Мельникова Е. А. Древнескандинавские итинерарии в Рим, Константинополь и Святую землю / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999. Восточная и Северная Европа в средневековье. – М., 2001. С. 403.
24. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: текст, перевод, комментарии / Е. А. Мельникова. – М. : Наука, 1977.
25. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения: тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова. М. : Наука, 1986. – С. 19.
26. Николаева Т. В. Отношения между Данией и Византией в правление Исаака II и Алексея III Ангелов (по материалам скандинавских источников) / Т. В. Николаева // Византия и Запад. – М., 2004. – С. 132-135.
27. Николле Д. Армии мусульманского Востока / Д. Николле, А. МакБрайд; пер. с англ. – М. : АСТ-Астрель, 2003.
28. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах / В. В. Похлебкин. – М., 1995. – Вып. II, кн. 1: Войны и мирные договора. – с. 27-29.
29. Рыбаков В. В. К дискуссии о епископе Осмунде / В. В. Рыбаков // Средние века. – М., 2002. – № 63. – С. 1-16.
30. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X века / А. Н. Сахаров. – М., 1980.
31. Сойер П. Эпоха викингов / П. Сойер; пер. А. П. Санина. – СПб., 2002.
32. Никита Хониат. История [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/
33. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / [пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова]. – М.-Л. : АН СССР, 1950. – Ч.1 – 406 с. ; Ч.2 – 556 с.
34. Русско-византийский договор 911 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.hrono.ru/dokum/0900dok/0911dog.php. Заглавие с экрана]
35. Русско-византийский договор 944 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www.hrono.ru/dokum/0900dok/0944dog.php. Заглавие с экрана]
36. Сага о Греттире. LXXXV-LXXXVI / пер. с др.-исл. О. А. Смирницкой. – М. : Наука, 1976. – С. 136.
37. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. / [пер. с гр. и комм. Г. Г. Литаврина]. – М. : Наука, 1972. – 742 с.

В статье рассматриваются политико-правовые аспекты военного наемничества в Европе с античности до XV ст. Предпринята попытка исследовать генезис наемничества иностранного войска во время античности,

рассмотреть правовые положения найма профессиональных войск в античном мире и средневековье, исследовать влияние наемничества на международные отношения и международно-правовую регуляцию в XII – XIII ст., проанализировать организационно-правовые особенности кондотьерского и государственного наемничества в позднем средневековье.

In the article the political-law aspects of military condotierism in Europe from antiquity to the XV are examined. An attempt to investigate genesis of condotierism of foreign army during antiquity is undertaken, to consider legal positions of professional troops hire in the ancient world and middle ages, investigate influence of condotierism on international relations and international-law regulation in the XII – XIII, to analyse organizational and law features of private and state condotierism in the late middle ages.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 340.15 (477.7) "19": 343.9: 343.432-055.2

Юрій І. А., ОДУВС

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЖІНКАМИ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIX СТ.

В статті розглядаються основні аспекти організації боротьби з торгівлею жінками та примусовою проституцією на півдні Російської імперії в XIX ст.

Торгівля жінками давно стала явищем глобального масштабу, складовою міжнародного кримінального бізнесу. Проблема дослідження різних аспектів боротьби з торгівлею людьми надзвичайно актуальна для нашої держави. Україна, як і більшість країн Центрально-Східної Європи, має тривалий сумний досвід втрати значної кількості жінок, вивезених з її території за кордон, де вони стали жертвами різноманітних методів та форм експлуатації. Найпоширенішою формою торгівлі жінками з початку XX ст. вважається примусова проституція. За даними ООН сьогодні цей вид злочинного бізнесу за прибутковістю стоїть на третьому місці після таких видів кримінальних злочинів, як торгівля зброєю та наркотиками. З метою посилення боротьби з цими ганебними явищами злочинності в Україні ухвалено низку законодавчих актів. Але розмаїття проявів сучасної торгівлі жінками та насильницької проституції, що загрожує життєвим інтересам, національній безпеці, збідненню генофонду нації, вимагає посилення

© І. А. Юрій, 2013

протидії. Дослідження історичного досвіду організації боротьби з торгівлею людьми дозволяє розширити уявлення щодо мотивів такого виду злочину, з'ясувати особливості, форми і методи діяльності правоохоронних структур у залежності від обставин.

В історико-правовій науці з кінця XIX – початку XX ст. накопичений цінний досвід ґрунтовного аналізу причин виникнення проституції як соціального явища. Значний внесок у дослідження проблеми внесли В. М. Броннер, П. А. Граціанов, І. І. Конкорович, В. С. Михневич, В. М. Тарковський, А. І. Федоров, С. С. Шашков та інші. З сучасних правознавців слід відмітити дослідження В. І. Вариводи, присвячене адміністративно-правовій протидії проституції в сучасних умовах; О. Г. Горбунової, К. Б. Левченко, Т. А. Денисової, А. М. Орлеана, О. В. Усенка, А. О. Шеварихіна, А. Ф. Юрченка, В. Х. Ярмакі, які характеризують кримінально-правові аспекти торгівлі людьми, розглядають проблеми боротьби з торгівлею жінками. Проте історико-правовий аспект проблеми на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим.

Метою статті є з'ясування організації протидії торгівлі жінками та примусовій проституції на півдні Російської імперії на основі дослідження документів канцелярій південних градоначальників та новоросійського і бессарабського генерал-губернатора XIX ст.

Проблема торгівлі людьми у Північному Причорномор'ї має глибоке коріння. Торгівля полонянками з України тут велася з доби середньовіччя, Кримського ханства та панування Османської імперії. Легендарна Роксолана, дочка православного священика Анастасія Лісовська, потрапила у полон до татар у 1518 р. під час їх нападу на Поділля і була продана у гарем турецького султана на невільничому ринку Кафи (сучасне м. Феодосія).

З розвитком портових міст Північного Причорномор'я у правоохоронній діяльності їх керівництва гостро постала необхідність боротьби з торгівлею жінками і примусовою проституцією. Так, в м. Одесі ці ганебні явища історичні документи фіксують з моменту зародження міста. На початку XIX ст. в м. Одесі налічувалося понад 1,5 тис. повій. Спроби урезонити проституцію репресивними методами, до яких схилялися керівні структури того часу були мало ефективними.

Серед низки правоохоронних заходів першого одеського градоначальника, а згодом херсонського військового губернатора і керуючого цивільною частиною у Катеринославській і Таврійській губерніях Армана Емманюеля дю Плессі дюка де Ришельє одне з чільних місць займала боротьба зі злочинністю і, зокрема, з проституцією і торгівлею жінками [1, арк. 6, 22]. У 1811 р. під його керівництвом в м. Одесі

було розкрито гучну справу, пов'язану з організацією викрадення і переховування у катакомбах вродливих жінок з метою їх подальшого продажу у будинки розпусти за кордоном.

Злочинці переховували викрадених жінок у катакомбах, де були спеціально обладнані кімнати для тимчасового утримання полонянок, яких потім переправляли на контрабандних суднах у будинки розпусти Туреччини, Греції, арабських середземноморських країн. Здебільшого невільниці вже у катакомбах усвідомлювали, яка доля їх чекає. Деякі з них не витримували наруги і кінчали життя самогубством. Ці факти відкрилися під час слідства по справі викрадення княгині Лопухіної. На її пошуки за наказом градоначальника Ришельє у катакомби було направлено значні сили армії та поліції. Прикуту та покалічену жінку було знайдено у «міні» катакомби і звільнено, а злочинців було затримано. («Міни» – підземні ходи з будинків, що вели в лабіринти катакомб). Ришельє планував провести показовий суд над злочинцями, але не встиг. Розлючений наречений Лопухіної князь Трубецький зі своїми друзями, братами Татариновими, вчинив самосуд над викрадачами: у присутності поліцейських вони впритул розстріляли злочинців, серед яких були очільники банди брати Челібі і Розенберги та семеро їхніх спільників, що викрадали жінок для продажу за кордоном. Ришельє, як прихильник законності, був дуже розчарований цим інцидентом, але водночас розумів справедливий гнів нареченого і його друзів. Суд по цій справі під оплески присутніх визнав князя Трубецького і братів Татаринових невинними й звільнив їх від покарання за помсту у залі суду. Але залишатися більше в Одесі Ришельє їм не дозволив [2].

Справу боротьби з примусовою проституцією і торгівлею жінками в Одесі продовжували наступники Ришельє. Проте, незважаючи на всі старання, ці види злочинності незмінно відроджувалися. З заснуванням у 1843 р. у С.-Петербурзі так званого лікарсько-поліцейського комітету було фактично започатковано легалізацію проституції у Російській імперії. Згодом така установа була створена в Одесі та інших містах. Проте ефективність її була мінімальною. Час від часу відкривалися факти заманювання спритними ділками у свої тенета довірливих дівчат і вивозу їх закордон для будинків розпусти. Особливо активізувався цей «промисел» у південному регіоні після завершення Кримської війни і скасування воєнного стану [3, арк. 7].

З призначенням на посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора у 1854 р. графа О. Г. Строганова акценти у боротьбі з проституцією дещо змінилися. Після ознайомлення з генерал-губернаторством О. Г. Строганов у своєму рапорті (всепідданійшій

записці) наполягав на відновленні соціальних привілеїв і переваг для мешканців південного регіону, оскільки вони старанно виконували вимоги військового часу: брали участь у мобілізації рекрутів для поповнення армії, несли постійну повинність, жертвували значні грошові суми, лікували поранених [4, арк. 1 – 2]. Він добився часткового відшкодування витрат населення у роки війни, встановлення деяких пільг; зумів переконати імператора у тому, що в унікальному, ввіреному йому в управління регіоні значну частину життєво важливих питань можна вирішувати самостійно без попереднього узгодження з центром.

Серед першочергових заходів соціального спрямування О. Г. Строганов вважав необхідною боротьбу з проституцією, що несла загрозу для населення епідемій венеричних захворювань. За наказом генерал-губернатора у південному регіоні, і особливо в м. Одесі, був встановлений жорсткий лікарсько-поліцейський нагляд за жінками легкої поведінки. З'явилися перші поліцейські лікарі, до завдань яких входило виявлення та лікування венеричних захворювань, а також контроль за сплатою податків тими жінками, що обрали «найдавнішу професію». Такий крок місцевої адміністрації сприяв збагаченню казни. У зв'язку з цим навіть поширювалася думка про те, що податок на проституцію значно перевищував прибутки від вантажоперевезень одеського порту. Але введення податку на проституцію не вирішувало проблему її знищення як негативного явища. В ефективності заходів щодо боротьби з цим соціальним злом сумнівався і сам О. Г. Строганов. Це йому належить вислів: «Не знаю, чи зживемо ми проституцію, мабуть, скоріше зживе вона нас». Проте морально-етичні питання постійно були у центрі його уваги.

Боротьба з незаконним вивозом жінок з Одеси розгорнулася з новою силою з призначенням градоначальника дійсного статського радника, барона П. Ф. Местмахера (1857 – 1861), відомого ініціативами щодо удосконалення міського управління, залучення громадськості і проведення нових виборів до міської думи [5, арк. 251, 483]. Його ідеї були співзвучними з пропозиціями новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова, який наполегливо доводив уряду неефективність занадто централізованого управління, що склалося на той час у Російській імперії. О. Г. Строганов підтримав ініціативу П. Ф. Местмахера щодо посилення боротьби з незаконним вивозом жінок і фальсифікацій документів на виїзд закордон через Одеський порт, проведення низки заходів щодо розслідування злочинних дій осіб, що сприяли цим негативним явищам [3, арк. 59–63].

Були розроблені детальні інструкції Одеському карантинному управлінню щодо ретельної перевірки документів іноземців і осіб, що їх супроводжували.

У вересні 1858 р. за розпорядженням О. Г. Строганова була створена спеціальна комісія під головуванням градоначальника П. Ф. Местмахера для розслідування фактів незаконного вивезення жінок для продажу їх у будинки розпусти. Її склад і напрямки діяльності були узгоджені з Третім відділенням Власної й. і. в. канцелярії. До складу комісії від Корпусу жандармів був включений полковник Маньковський, чиновники з особливих доручень з канцелярій новоросійського і бессарабського генерал-губернатора і одеського градоначачальника, які брали активну участь у розслідуванні справи. Вважається, що О. Г. Строганов не співпрацював із таємною поліцією і намагався мало звертати уваги у вирішенні нагальних питань на Третє відділення [6, с. 430]. Проте документи засвідчують протилежне. Завдання і хід розслідування проблеми торгівлі вивезеними до Константинополя з Одеси жінками О. Г. Строганов особисто узгоджував з шефом жандармів і начальником Третього відділення Власної й. і. в. канцелярії В. А. Долгоруковим [3, арк. 20–21].

В результаті діяльності комісії були виявлені факти заманювання прибулими з Туреччини євреями дівчат і вивезення їх до Константинополя для подальшого продажу до закордонних будинків розпусти [3, арк. 5, 31, 58]. Крім того, з'ясувалося, що місцеві чиновники порушували чинне законодавство щодо проживання іноземців у межах Російської імперії. В результаті недогляду з боку владних структур виявилися факти проживання в Одесі та інших південних містах без належних документів і відповідного дозволу іноземних євреїв протягом тривалого часу. Деякі з них тут мешкали десятки років і вели «сумнівну» діяльність.

Також з'ясувалося, що окремі особи прибували в Одесу з іноземним паспортом, всупереч узаконень про паспортний режим (1854 р.), не реєстрували його ні в Одеській поліції, ні в канцелярії градоначальника. Так проживали у місті протягом кількох місяців без належного дозволу, а перед від'їздом зверталися до поліції з клопотанням щодо отримання свідоцтва і паспорта для виїзду закордон, вписавши додатково ще кілька осіб, як правило, жіночої статі. У поліції без належної перевірки давали дозвіл на отримання документів на виїзд всім, вказаним у клопотанні особам. Були також виявлені особи, які «промишляли» складанням відповідних клопотань, гарантуючи отримання відповідних документів на виїзд за кордон. І їм це вдавалося. Так, австрійський підданий Нахман Пурнер з своєю родиною вільно проживав в Одесі

протягом 20 років і займався виключно складанням клопотань щодо отримання паспортів для іноземних євреїв і «супроводжуючих» їх жінок та дівчат. З виявленням таких порушень генерал-губернатор негайно дав розпорядження посилити контроль в усіх владних структурах, щоб не допустити подібного у майбутньому.

О. Г. Строганов звернувся з клопотанням про допомогу у справі розслідування до російського посла у Константинополі, відомого дипломата, дійсного таємного радника А. П. Бутеньова, який після завершення Кримської війни працював з місією щодо відновлення дружніх відносин між Росією і Туреччиною. До розслідування справи було залучене консульство у Константинополі, яке відразу зіткнулося з рядом труднощів: не вистачало коштів і кадрів для розслідування таких злочинів; жінки, які стали жертвами злочинних оборудок з торгівлі живим товаром, здебільшого уникали зустрічей з представниками влади і розголосу щодо їх становища [3, арк. 6–9].

В офіційних зверненнях російського посла А. Бутеньова і генерального консула у Константинополі М. Черняєва до генерал-губернатора О. Строганова містяться дані про жінок, яких звабили і вивезли на чужину у кубла розпусти спритні ділки. Так, генеральний консул М. Черняєв повідомляв про залучення до розшуку потерпілих жінок турецької поліції. З її допомогою трьох вивезених з м. Одеси жінок вдалося витягнути з приватних будинків розпусти, де над ними жорстоко знущалися, і відправлено на батьківщину. Але для більш ефективного розшуку потрібно було наймати таємних агентів, які вимагали за свої послуги щедрої платні. У Генерального консульства кошти для цієї справи не передбачалися [3, арк. 33]. Тому пошук громадянок Російської імперії у будинках розпусти Туреччини суттєвих результатів не дав.

До Константинополя за рішенням генерал-губернатора О. Г. Строганова був направлений чиновник з його канцелярії для особливих доручень, колезький асесор (штатський чин восьмого класу) Миклашевський, який входив до складу комісії з розслідування злочину торгівлі жінками.

Звіти слідчої комісії генерал-губернатору свідчать про узгоджену клопітку роботу, проведену у регіоні і за кордоном по виявленню злочинних дій щодо організації вивезення через одеський порт жінок з підставними документами. У рапорті слідчої комісії генерал-губернатору від 2 грудня 1858 р. повідомлялись імена ще шести жінок, виявлених у будинках розпусти Константинополя, які подали клопотання генеральному консулу про допомогу щодо повернення їх додому. У документі обґрунтовується також думка щодо необхід-

ності надання реінтеграційної допомоги потерпілим [3, арк. 24–25]. Сьогодні надання комплексної реінтеграційної допомоги жертвам торгівлі людьми та їх родинам розглядається як одне з важливих завдань протидії таким злочинним діям.

Бібліографічний список

1. Державний архів Одеської області (далі: ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 41.
2. Файтельберг-Бланк Ф. Р. Одесса – Броды // Одесская газета «Порто-франко». – 03.09.2004. – № 35 (728).
3. ДАОО. – Ф. 1 – Оп. 196 – Спр. 1516.
4. ДАОО. – Ф. 1 – Оп. 173 – Спр. 14.
5. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 498.
6. Херлихи П. Одесса. История. 1794 – 1914 / Патриция Херлихи. – Одесса : Optimum, 2007. – 576 с.

В статье рассматриваются основные аспекты организации борьбы с торговлей женщинами и принудительной проституцией на юге Российской империи в XIX в.

The main aspects of the organization of fight against women trafficking and compulsory prostitution in the south of the Russian Empire in XIXth century are considered in this article.

Стаття надійшла до редколегії 08.01.2013

УДК 329.05

Кройтор А. В., НУ «ОЮА»

УМОВИ ТА ХАРАКТЕР ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено дослідженню процесу внутрішньопартійної взаємодії у політичних партіях в Україні на початку XX століття. Визначено особливості та характеристики діяльності політичних партій, проаналізовано їх роль у політичному процесі. Узагальнено історичний досвід партійного будівництва в Україні та на його основі сформульовано політологічні пропозиції щодо удосконалення партійної взаємодії на сучасному етапі.

Процес формування багатопартійної системи, який розпочався на межі XIX та XX століть та був перерваний монополізацією влади

© А. В. Кройтор, 2013

й одержавленням політичного поля у радянський період відновився наприкінці 80-х років минулого століття.

Одним із важливих елементів політичної боротьби за українську державність стали політичні партії, які виконували функції агрегації, артикуляції та репрезентації інтересів різноманітних груп українського суспільства, боролись за громадське визнання, сприяли політичній соціалізації та підвищенню національної свідомості громадян.

Окрім цього, у перші десятиріччя ХХ століття політичні партії формували власні ідеологічні платформи, вступали у конкуренцію за владу, формували основи державності, намагались реалізовувати визначений політичний курс. Зрештою, саме політичні партії очолили процес боротьби за незалежність країни та національне відродження.

Принципи політичного плюралізму, свободи слова, гарантії основних прав і визначення меж компетенції та функціонального призначення таких суб'єктів політичної діяльності, як політичні партії отримали закріплення в Конституції України (1996 р.) та знайшли продовження у Законі України «Про політичні партії в Україні» (2001 р.). Також до основних законодавчо-нормативних актів України, які регулюють питання утворення та проблеми функціонування політичних партій слід віднести Закони України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», про Державний бюджет України на відповідний рік, інші нормативно-правові акти, які визначають питання взаємодії політичних партій з органами державної влади.

Процеси національного відродження на початку ХХ століття неможливо уявити без активної політичної діяльності лідерів та партій, політичної та ідеологічної структуризації українського суспільства, формування політичної еліти.

Комплексне наукове дослідження процесу формування та інституціоналізації політичних партій виступає одним із пріоритетних напрямків сучасної політичної науки. Історія становлення політичних партій в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. традиційно є важливим джерелом знань, яке містить великі пізнавальні можливості щодо теорій політичних партій та відкриває шлях до ґрунтовного аналізу ґенези партій та ідеологічних програм, концептуальних конструкцій щодо внутрішньопартійної взаємодії та сучасного стану партійної системи.

У визначений період перед українськими партіями стояли виклики та завдання, певною мірою ідентичні сучасним: формування капіталістичної економіки, процеси підйому національної свідомості, що призвело до утворення перших національних партій, становлення незалежної держави, формування багатопартійної системи. При цьому на сучасному етапі виникає та активно діє ціла низка політичних партій, які декларують ідеологічну спорідненість та мають генетичний зв'язок із партійно-політичними утвореннями кінця XIX – початку XX ст.

Варто погодитись із українським дослідником А. Павко у тому, що «... об'єктивне відтворення історичного досвіду партійно-політичних процесів у Східній Галичині та в Наддніпрянщині може стати методологічним ключем для розуміння політичних проблем сучасності, корисним надбанням новітніх українських партій і організацій, важливим гарантом від повернення національних партійних угруповань на уторований у минулому їхніми попередниками шлях» [1].

Наприкінці XIX – початку XX століття на українських землях, що належали різним державам процес національного відродження перейшов у політичну площину та реалізовувався через намагання культурно-історичних та просвітницьких громадських об'єднань боротися за національний суверенітет політичними засобами через створення політичних партій.

У цей період політичні партії відіграють не лише представницькі функції щодо захисту інтересів окремих політичних груп, а й установчі та організаційні функції щодо усього політичного простору. Зокрема, вони стають одним із основних чинників структуризації соціально-політичної взаємодії, розвитку та еволюції політичної системи українського суспільства на початку XX століття. Особливою функцією політичних партій цього періоду стає формування національної еліти: у середовищі політичних партій кінця XIX – початку XX ст.. відбувається становлення української політичної еліти, яка очолить процес державного відродження.

Усе вищезазначенне актуалізує завдання дослідження інституціоналізації політичних партій у політичних процесах початку XX століття, впливу міжпартійних конфліктів та внутрішньопартійної взаємодії на розвиток державності й визначення історичних джерел сучасних проблем партійного будівництва. Отже, актуальність теми дослідження обумовлюється, насамперед, необхідністю розуміння і обґрунтування історичного значення політичних партій у державотворчих процесах минулого та сучасності.

Суспільно-політична роль українських партій в державотворчих процесах початку XX століття виступає предметом міждисциплінарних

досліджень, її аналізують представники історичної та політичної науки, інших суспільних та гуманітарних дисциплін.

Серед представників української політичної науки ґрунтовні загальнотеоретичні роботи, присвячені дослідженню політичних партій належать В. Бебіку, Б. Гагалюку, М. Головатому, А. Колодій, Л. Кормич, Дж. Мейсу, М. Михальченко, А. Павко, В. Полохало, А. Романюку, Ф. Рудичу, С. Рябову, Ю. Шайгородському, Ю. Шведі, Ю. Якименко, Д. Яковлеву та ін.

Серед вітчизняних дослідників історії виникнення українських політичних партій та їх розвитку на початку XX століття слід відзначити праці В. Винниченка, М. Грушевського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, Й. Гермайзе, І. Кураса, Г. Касьянова, В. Сарбея, Т. Гунчака, І. Калмакана, О. Голобуцького, Ю. Липи та ін.

Метою даної статті є дослідження процесу інституціоналізації політичних партій в Україні на початку XX століття та визначення фундаментальних засад організації партійного простору, які склались у той час та певною мірою продовжують визначати характеристики партійної взаємодії.

Політична діяльність представників українських партій відбувалась у складних умовах, які можна охарактеризувати наступним чином. По-перше, слід відзначити відсутність власної держави, тобто в умовах бездержавності українського суспільства політичні партії формувались на теренах Російської імперії (Надніпрянська Україна) та Австро-Угорщини (Західна Україна). По-друге, основним принципом політичного життя українського суспільства стали політичний плюралізм, багатопартійність та відсутність монополії однієї партії. По-третє, програмові засади політичних партій формувались навколо вимог автономії, в окремих випадках незалежності України. По-четверте, на той час відбулось усвідомлення суспільством в цілому та різними соціальними групами ролі політичних партій як основного інструменту політичної боротьби та захисту власних (класових, національних, регіональних) інтересів.

Процес формування політичних партій ускладнювався схильністю окремих політичних партій та їх лідерів до служіння інтересам метрополій, що призводило до зростання регіональних протиріч у баченні статусу українських земель у майбутньому. Перші українські політичні партії Наддніпрянщині створювались нечисельним прошарком української інтелектуальної еліти та за ідеологічною спрямованістю й засобами досягнення мети поділялись на ліворадикальний, ліберально-демократичний та національно-радикальний напрямки.

Основою для формування й активізації політичних партій на початку XX століття виступила діяльність громадських об'єднань. Так, утворення політичної партії «Революційна українська партія» у лютому 1900 року стало логічним результатом діяльності таких організацій, як «Братство Тарасівців» та соціал-демократичного гуртка І. Стешенка, Л. Українки, М. Коцюбинського та ін. Офіційно партію було засновано у Харкові на засіданні «Ради Чотирьох» до якої увійшли Д. Антонович, Б. Каменський, Л. Мацієвич, М. Русов.

Слід відзначити, що вже на початковому етапі функціонування партії внутрішньопартійні відносини були дуже суперечливими, вони відображали різні ідеологічні позиції та цілі політичної діяльності: федералістська, соціал-демократична, націонал-самостійницька та народно-революційна течії.

У подальшому внутрішньопартійна боротьба загострювалась, а протиріччя між групами всередині партії поглиблювались. У 1901 р. на першому з'їзді партії проявилось протистояння між соціалістично-автономістським крилом партії та націонал-самостійницьким, що призвело до відокремлення групи М. Міхновського у 1902 році та створення Української народної партії. М. Міхновський став автором програми, яка була надрукована в 1906 р. у Чернівцях та головним ідеологом партії. Члени УНП декларували опору на робітників, український міський і сільський пролетаріат, але реально перетворились на невеличку ізольовану групу націоналістично налаштованих представників української інтелігенції. Діяльність УНП була спрямована на подальшу розробку і розповсюдження самостійницької ідеології серед широких верств населення. У 1904 р. усередині УНП утворилася озброєна група активістів «Оборона України», яка мала на меті боротьбу за досягнення політичних цілей партії.

В процесі внутрішньопартійної боротьби в середині РУП назрівав ще один конфлікт: М. Меленевський, Є. Голіцинський, П. Канівець та інші звинуватили керівництво РУП у буржуазному націоналізмі та закликали членів партії об'єднатися з РСДРП на основі автономії України. 12 січня 1905 року було створено «Українську соціал-демократичну спілку», яка на правах національного автономного утворення увійшла до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії задля отримання мандатів під час виборів до Державної Думи. Після серії внутрішньопартійних розколів на II з'їзді УСДС, що відбувся в 1905 році партія змінила назву й акцентуючи увагу на соціальних завданнях почала іменуватися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП).

У 1906 році відбувся розкол в УНП: від неї відокремилась група «автономістів», що утворили Українську демократичну партію. Ця організація, так і не здобувши жодного місця у Державній Думі була ліквідована через декілька місяців свого існування.

У жовтні 1890 році під впливом ідей М. Драгоманова ліве крило західноукраїнського національного руху оформилося в Русько-Українську радикальну партію (РУРП), фундаторами якої стали І. Франко та М. Павлик. На організаційних зборах РУРП була ухвалена партійна програма, що ґрунтувалася на соціалістичних принципах. У 1895 році один з лідерів молодих «радикалів» Ю. Бачинський опублікував працю «Україна irredenta» у якій визначив політичну самостійність України в якості необхідної передумови економічного та культурного піднесення.

Українську соціал-демократичну партію (УСДП) було створено частиною членів РУРП М. Ганкевичем, С. Вітиком, Ю. Бачинським на установчому з'їзді у вересні 1899 року. У 1907 році УСДП всупереч позиції польських соціал-демократів висунула вимогу поділу Галичини на українську та польську автономні частини, що мало би стати першим кроком у процесі створення української державності. В якості політичної платформи прийнято програму австрійської соціал-демократичної партії. Слід відзначити, що до 1918 р. УСДП входила до складу останньої в якості автономної структурної одиниці, а вже з 1918 р. діяла абсолютно самостійно, брала активну участь у створенні ЗУНР та діяльності Уряду Директорії УНР.

Значну роль у процесах становлення й розвитку політичних партій на західно-українських землях відіграла «Народна Рада», яка на нараді у Львові 20 грудня 1899 року за участі більше ніж 150 представників з усієї Галичини була перетворена на Українську національно-демократичну партію (УНДП).

Поміркована політична позиція націонал-демократів та їх орієнтація на широки верстви населення Галичини сприяли тому, що УНДП незабаром стала однією із найбільш впливових політичних партій Західної України.

У 1890 році було засновано Українську (російсько-українську) радикальну партію (РУРП). На І з'їзді, що відбувся у Львові було ухвалено програму РУРП, підготовлену І. Франко, С. Даниловичем, М. Павликом, Р. Яросевичем та ін.

Якщо звернутись до програмних документів РУРП то можна побачити, що у 1890 році однією із основних вимог щодо державного устрою України було положення про «необхідність установлення автономії українських земель у складі Австрії. На IV з'їзді партії 29 грудня 1895 р. її програма була доповнена положенням про

необхідність політичної самостійності українського народу, при цьому говорилось, що треба в Австрії утворити окрему українсько-руську політичну територію з руських частин Галичини і Буковини з якнайширшою автономією. Таким чином, мова ішла про автономне існування України у складі Австро-Угорщини. У такій автономії державним ладом повинен бути установлений «науковий соціалізм», тобто «колективний устрій праці і колективна власність засобів продукційних» [2, с. 8].

На початку XX століття основною тенденцією ідеологічного життя та партійного будівництва стала поява та розвиток соціалістичних партій та переорієнтація основних політичних сил із представництва інтересів селянства на промисловий пролетаріат, зосереджений у великих містах. Так, у 1917 році було створено Українську партію самостійників-соціалістів (УПСС) в основі якої – організації Української народної партії, яка на той період фактично припинила свою діяльність. Партія декларувала захист інтересів «працюючої маси», її представники працювали в складі Української Центральної Ради, входили до Директорії.

У 1917 р. виникла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), програму якої написав В. Липинський, автор роботи «Листи до братів-хліборобів». Головні програмні особливості партії можна звести до наступних положень: – Україна має стати федеративною демократичною республікою у якій найвища влада поділяється на законодавчу (Українській Сейм) та виконавчу (Генеральний Секретаріат), а очолює Українську Республіку Президент, якому належить право репрезентації; – рівні громадянські права і обов'язки для всіх (свобода слова, віри, зібрань, організацій); – забезпечення недоторканості особи і житла (приватна власність розглядалась В. Липинським як основа економіки); – створення українського державного земельного фонду з метою забезпечення безземельних і малоземельних хліборобів землею на правах власності.

Таким чином, у ідеологічних побудовах та політичній діяльності досить великої кількості сучасних політичних партій України простежується світоглядний, політичний, ідеологічний зв'язок із національними партіями Наддніпрянщини та Наддністрянщини кінця XIX – початку XX ст. Це проявляється, зокрема у наступних положеннях:

– соціальна база політичних партій (намагання знайти опору та масову підтримку серед різних верств населення);

– ставлення до незалежності України та її геополітичного вибору (формулювання «українського питання» та політичних пропозицій щодо шляхів його вирішення);

– відповідна ідейно-політична структура та ідеологія (ліберально-буржуазні, соціалістичні, робітничі, селянські, консервативні, монархічні та ін.);

– опозиційність щодо влади (помірковані, революційні, опозиційні) та існуючого державного ладу (в Росії та Австро-Угорщині);

– зосередженість на першочерговому вирішенні національних та соціальних питань та пошук оптимального балансу між ними з метою знаходження підтримки різних суспільних верств;

– перманентна внутрішньопартійна боротьба і конфлікти, які послаблювали партії та часто призводили до розколу й створення нових партій.

– намагання грати одну із головних ролей у процесах національної самоідентифікації українців;

– реалізація функцій щодо політичної структуризації українського суспільства, політичної емансипації українців у Росії та Австро-Угорщині, виходу національних рухів на політичну арену;

– модернізація політичної системи, забезпечення її еволюції в напрямку європейських демократичних трендів;

– особливо слід відзначити, що створення нових національних партій значною мірою було викликане еволюційними процесами в середині партійних структур. «Генеза українських партій з програмних, ідеологічних та організаційно-політичних питань не тільки прискорювала процес творення майбутніх партійних угруповань, а й визначала структурні зміни в партійно-політичних системах, їх динамізм... Поряд з цим в українських політичних таборах пробивали собі дорогу консолідаційні тенденції, які знаходили своє втілення у проведенні тактики спільних дій, політичних компромісів. Більшу прихильність до цієї тактики, глибоке розуміння її значення у політичних процесах виявили українські партії Східної Галичини, передусім – УДНП» [1].

В цілому говорити про інституціоналізацію політичних партій можна у сенсі набуття партією вагомості, суспільної підтримки, утворення розгалуженої мережі партійних організацій та досвіду політичної боротьби у виборчих кампаніях. Для процесу інституціоналізації важливим є тривале активне існування, постійна та успішна участь у виборах. Враховуючі це, можна стверджувати, що процес інституціоналізації політичних партій в Україні на початку ХХ століття відбувався складно, а однією із головних перешкод стала внутрішньопартійна боротьба, яка призводила до перманентних розколів та утворення нових партій.

Бібліографічний список

1. Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. … д. і. н. / А. І. Павко; Донецький національний університет. – Донецьк, 2001.
2. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

Статья посвящена исследованию процесса внутрипартийного взаимодействия в политических партиях в Украине в начале XX века. Определены особенности и характеристики деятельности политических партий, проанализирована их роль в политическом процессе. Обобщен исторический опыт партийного строительства в Украине и на его основе сформулированы политологические предложения по совершенствованию партийного взаимодействия на современном этапе.

The article deals with the internal interaction in political parties in Ukraine in the early twentieth century. Features and characteristics of political parties, analyzed their role in the political process. Summarizes the historical experience of party building in Ukraine and on the basis formulated political science proposals for improving interactions party today..

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 340.15 (477)"19": 342.5

Мокін І. С., НУ «ОЮА»

АБСОЛЮТИСТСЬКІ АСПЕКТИ ГЕТЬМАНАТУ П. П. СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу сутності та ролі абсолютизму в цілому, характеристиці основних форм абсолютизму. Автор робить висновок, що діяльність Гетьмана П. П. Скоропадського доводить принципову можливість розв'язання основних питань державотворення та реалізацію мети держави шляхетною та професійною владою саме завдяки абсолютизму.

Проблема організації оптимальної влади, очевидно, є вічною. Починаючи з Давньої Греції відомі спроби європейців визначити найкращі риси Великого Державця, які є підвалиною процвітання його держави. В сучасності, коли мислителям доступна велика теоретична спадщина їхніх попередників, а також існує можливість

© І. С. Мокін, 2013

ретроспективного аналізу досвіду європейського державотворення, з'являється можливість розв'язання означеної проблеми.

Варто відзначити, що проблемі пошуку найбільш позитивної та корисної влади було присвячено праці ряду мислителів. Зокрема, ще Платон [1], Аристотель [2]. Значний внесок у дослідження влади зробили мислителі Середньовіччя, зокрема Августин Аврелій [3] та Тома Аквінський [4]. Особливої уваги заслуговують погляди Т. Гоббса [5], Ф. Прокоповича [6].

Крім того, значна кількість досліджень присвячена безпосередньо Гетьманській державі, у числі котрих, передусім, варто згадати праці таких дослідників як Д. Донцов [7], Д. Дорошенко [8], О. М. Мироненко [9-15], С. Шелухин [16], М. Стахів [17], М. Омелянович-Павленко [18], В. Рум'янцев [19] та ін.

Разом із тим, у межах цієї праці увага автора приділяється передусім природі, сутності, формам та значенню абсолютизму. Тож, завданнями цієї статті є окреслення сутності та ролі абсолютизму в цілому та гетьманського зокрема.

Якщо, на думку геніального французького мислителя Ш. Л. Монтеск'є, основою монархії виступає закон, а принципом – честь [21], внаслідок чого постає цікаве і болюче питання, що ж є основою та принципом республіки та демократії, якщо ці форми засновані, передусім на змінюваності влади? Тоді, очевидно, республіка і демократія як антипод монархії ґрунтуються на хаосі та безчесті? Останнє твердження підтверджується також і сутністю самого терміну «народовладдя», адже, як відомо, Н. Макіавеллі резонно вважав «підлою» природу людини [20].

Тож, якщо метою держави є забезпечення інтересів народу суспільства, то, вважаючи важливим принципом абсолютизму ототожнення особи верховного правителя і держави (за висловом Луї XIV «Держава – це Я»), можна стверджувати, що при зазначеній формі правління спостерігається й єдність інтересів держави, влади, народу, що, крім того, забезпечується названими Ш. Л. Монтеск'є принципом монархії – честю – та її основою – законом. Враховуючи викладене, на наш погляд, абсолютизм є вельми позитивним задля забезпечення загального благоденства і цілком може бути визнаний природною та ідеальною формою організації суспільства.

Зауважимо, що, очевидно, прототипом ідеальної держави варто вважати Рай, який абсолютно реалізує ідеї правової держави і громадянського суспільства (зокрема, це стосується честі і гідності, добра, справедливості, моральності та ін. чеснот, панування закону) [23, 35-36]. Англійський мислитель Р. Філмер у своїй безсмертній праці

«Патріархія, або Захист природного права королів» (1642 р.) стверджує, що монарх одержав усю повноту необмеженої влади у спадок від Адама [24, 459-460].

Як відомо, основною засадою потрапляння особи у Рай, тобто ідеальну державу, є її віра у Бога. На наш погляд, поняття віри варто розглядати, передусім, як внутрішнє переконання особи, прагнення Добра (як категорії Бога), що знаходить повніше відображення у поведінці особи, аніж у формальному дотриманні нею релігійного ритуалу. В даному контексті, варто, також, звернути увагу і на концепцію суспільного договору: утворенню держави, на думку Ж. Ж. Руссо, передувало укладення первинного договору об'єднання індивідів у суспільство та вторинного договору підпорядкування їх владі [22], яка, на думку Т. Гоббса, створює справедливий загальнообов'язковий закон аби врегулювати суспільні відносини [5]. Це означає, що основою життя як у царстві Божому, так і в державі світській, є неухильне дотримання справедливого закону (у першому випадку – Божого, у другому – світського), що є й основою правової держави.

Як зазначалося, Ж. Ж. Руссо виділяв дві стадії суспільної угоди – договір об'єднання людей у суспільство та договір підпорядкування індивідів владі [22]. Виходячи з теологічних позицій, в цьому контексті можна ототожнити договір об'єднання із Завітом, тобто угодою взагалі, а договір підкорення – із Заповітом, який тлумачиться як нормативний кодекс, тобто як загальнообов'язковий Закон.

Отже, оскільки, в цілому, між категоріями теологічними та світськими існує надзвичайна спорідненість, варто зауважити, що така спорідненість має існувати й у владі аби була гармонія у суспільстві, що має виражатися в абсолютній владі помазаника Божого.

Таким чином, найкращі результати для держави, суспільства, народу може дати влада абсолютна [25].

Треба зауважити, що різноманітність історичних форм і умов реалізації монаршої влади дозволяє виділити такі різновиди абсолютизму як: а) класичний (Франція, Японія); б) князівський (Київська Русь; Німеччина); в) військово-кріпосницький (Прусія, Росія); г) освічений (Австрія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція, Росія і Прусія).

Абсолютизм у Західній Європі постав на рубежі XV-XVI ст. [26, 10-11] та набув особливого розквіту у XVII-XVIII ст. Класичний абсолютизм найбільш повно проявився у Франції за доби Людовіка XIV (1638-1715), який розпочав правити самостійно з 1661 р. після смерті кардинала Мазаріні. Класичний абсолютизм характеризується необмеженістю влади короля, його повновладдям, автократичністю, суверенітетом, верховенством його волі, привознесінням особи короля,

ототожненням його із державою, можливістю існування при ньому певних інституцій, що носять лише дорадчий характер, могутністю держави. Ймовірно, певні риси класичного абсолютизму властиві деякою мірою іншим різновидам абсолютизму.

Князівський абсолютизм мав місце у Київській Русі та Німеччині за доби роздробленості. Він характеризується географічною локальністю поширення чи впливу конкретного можновладця, відносною слабкістю держави, наявністю протиріч, усобиць. Крім того, зазвичай, цьому різновиду абсолютизму властива децентралізація влади, наявність локальних сюзеренів, які носять некоролівські титули, формально підпорядкованих центру, можливість обрання ними верховного правителя (що, наприклад, у Священній Римській імперії де-факто здійснювалося курфюрстами з XIII ст. та було оформлено де-юре Золотою булою 1356 р.).

Військово-кріпосницький абсолютизм характеризується передусім пануванням досить феодальних традицій, суворістю, мілітаризмом, полководським генієм правителя, збройним протистоянням чи підготовкою до нього, експансією. У своїй класичній формі військово-кріпосницький абсолютизм склався у Прусії, де його основи були закладені Фридрихом Вільгельмом Гогенцоллерном (1620-1688), курфюрстом Бранденбурзьким.

Очевидно, найрозвинутішою формою абсолютизму варто вважати освічений, який, до того ж, підтримували такі мислителі як Т. Гоббс, Ш. Л. Монтеск'є, Вольтер, Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій та ін., які вважали, що ідеал досконалої світської держави стає реальністю, як тільки монарх, керуючись розумом вдається до реформування існуючого державного ладу; крім того, освічений монарх може слугувати прикладом добродійності, високої моральності, готовності принести себе в жертву в ім'я спільної мети, благополуччя усіх людей [27, 329] (як Христос). Таким чином, освічений абсолютизм характеризується необмеженістю верховної влади, яка належить надзвичайно гідному Монарху, наділеному честю, розумом, справедливістю, який є ідеалом правителя. В цілому, освічений абсолютизм мав місце у Данії, Іспанії, Португалії, Швеції, Прусії (Фридрих II Великий), Росії (Єлизавета Петрівна, Катерина II), однак своєї класичної форми набув в Австрії за доби Марії-Терезії (1717-1780) та Йосипа II (1741-1790).

Зауважимо, що розподілення абсолютизму на визначені нами види є дещо умовним, адже природа абсолютизму єдина, а його прояви залежать від певних факторів.

З'ясувавши загально-теоретичні засади абсолютизму в цілому, доцільно звернутися до українського прикладу його функціонування у Новітню добу.

Зауважимо, що Гетьманська держава П. П. Скоропадського будувалася на абсолютистських началах. Очевидно, форма правління в Українській державі тоді варіювалася від військово-кріпосницької до освіченої форми абсолютизму. Зокрема, військово-кріпосницькі риси правління Гетьмана підтверджуються такими фактами: а) Українська держава була утворена в умовах збройного протистояння світового масштабу; б) історичний шлях основного союзника України – Німецької імперії – дозволяє стверджувати, що піднесення Німецької держави (точніше Бранденбурзько-Пруської) у XVII-XVIII ст. теж ґрунтувалося на військово-кріпосницькому абсолютизмі; в) військово-кріпосницький абсолютизм є найбільш ймовірною формою правління, здатною зберегти державність; г) військово-кріпосницький абсолютизм має досить авторитарне і феодальне забарвлення, що є позитивною його рисою, враховуючи умови, що призводять до нього (зокрема, дещо подібне до того, що відбувалося в Україні на початку 1918 р.); д) значна роль належить апарату примусу та силовим структурам, що сприяє життєздатності режиму в тяжких умовах та ін.

З іншого боку, в державницькій діяльності П. П. Скоропадського явно прослідковуються, також, і риси освіченого абсолютизму, зокрема: а) належність високих честі, розуму, культури самому Гетьману (як відомо, він походив з давнього шляхетського роду); б) визнання Гетьманом пріоритету інтересів держави; в) культурно-просвітницька діяльність влади П. П. Скоропадського та ін.

Очевидно, враховуючи висловлене, можна провести певну аналогію між Українською державою П. П. Скоропадського та Пруським королівством Фридриха II Великого: а) обидва тяжіли до просвітництва; б) обидва мусили діяти у ворожому оточенні; в) обидва були схильні до освіченого абсолютизму, проте мусили вдаватися до заходів військово-кріпосницького; г) обидва діяли в умовах збройної боротьби світового масштабу тощо.

Фактично, Українська держава 1918 р. нагадувала т. з. тимократію (тимархію), яка за Платоном є владою, за якої панують найсильніші та найхоробріші [1]. Тобто, в основі майбутнього Гетьманської держави лежали, відповідно, суб'єктивні («хоробрість») та об'єктивні («сила») фактори.

Зауважимо, що видатний італійський політичний мислитель доби Відродження Н. Макіавеллі виділяв чотири основних способи здобуття та утримання влади: доблесть, сила своєї зброї, сила чужої зброї, милість долі (випадку) [20]. Зрозуміло, що перші два способи є найкращими, тоді як два останні – сумнівними.

Таким чином, очевидно, Гетьманська держава пала внаслідок того, що в основі влади П. П. Скоропадського окрім доблесті (суб'єктивний

фактор) лежала сила чужої зброї (об'єктивний фактор), тобто об'єктивний фактор влади Гетьмана був непостійним і з крахом Німецької імперії настав крах Української держави, адже за досить короткий час існування Гетьманату сформувати грізну армію достатньої чисельності та боєздатності було надто складною справою.

Разом із тим, зауважимо, що діяльність влади П. П. Скоропадського була надзвичайно позитивною у ряді аспектів.

Грамота до всього українського народу 29 квітня 1918 р. стала основним програмним документом П. П. Скоропадського. Гетьман «як вірний син українського народу» тимчасово брав усю повноту влади у свої руки аби здолати кризу, вирішити болючі питання, які виявилися не під силу Центральній Раді (забезпечити цілісність України, гарантувати спокій її народу, здійснити економічну відбудову). Окрім положень про землю, Гетьман, також, пообіцяв народу відновити порядок у державі, нормалізувати економічне життя, обрати на основі нового закону Український сейм, твердо стояти на сторожі законності, підтримувати авторитет влади, забезпечити права робітничого класу, поліпшити умови праці (зокрема залізничників) тощо [9, 628].

«Закони про тимчасовий державний устрій України», затверджені гетьманом П. П. Скоропадським вже 29 квітня 1918 р., виконували роль тимчасової конституції: гарантували природні права народу України (недоторканість особи та її житла, право на мирні збори, мітинги, демонстрації, свободу слова і друку, свободу совісті, свободу пересування, обрання праці, обрання місця проживання, свободу об'єднання у громадські організації тощо); визначали компетенцію гетьмана, Ради міністрів, Генерального суду, церкви; права та обов'язки народу і законодавчу процедуру [10, 491], що дозволяє стверджувати, що в Українській державі наявним було верховенство закону.

Виконавчу гілку влади Гетьманської держави очолювала Рада міністрів, яка координувала діяльність нижчих ланок виконавчої влади, відповідала перед Гетьманом за стан управління державою, при чому імунітету для посадовців визначено не було, і вони за свої правопорушення підлягали цивільній та кримінальній відповідальності.

Генеральний суд (призначався Гетьманом) проголошувався вищим охоронним та захисним закладом і водночас вищим судом України у судових та адміністративних справах. Опублікування законів входило також до повноважень Генерального суду, причому закони набували чинності лише після їх опублікування.

В цілому ж, до основних досягнень Гетьманату варто віднести такі: утворення досить досконалої системи судочинства; налагодження дипломатичних відносин з багатьма державами; стабілізація економіки

та фінансової системи держави; успіх у формуванні регулярної національної армії; утворення Української академії наук, ряду культурних закладів і державних університетів тощо.

Таким чином, на підсумок, нам би хотілося зауважити, що:

1. Абсолютизм є богозавгодною формою правління, адже у державі світській він є екстраполяцією влади Господа, а, отже, природним і законним.

2. Цісар є помазаником Божим (адже королівська влада походить від Адама, і, відповідно, має божественну природу).

3. Втручання третього стану до справи управління державою, у кращому разі, є недоцільним, враховуючи його «підлу природу», брак розуму, честі, необхідних спеціальних знань та ін., а у гіршому – є посяганням на суверенітет державця, тобто гріхом і злочином.

4. Абсолютизм є найбільш ефективною формою організації суспільства, оскільки дозволяє владі найкращим чином реалізувати саму мету держави – забезпечення загального благоденства, тоді як різноманітні варіанти демократії (ґрунтуючись на змінюваності влади і надмірній свободі) сприяють зворотньому.

5. Саме завдяки абсолютизму у добу бароко в Європі було сформовано громадянське суспільство та національні правові держави.

6. В основі абсолютизму лежить сукупність природних (спадковість влади, чеснот, династичність особистості Короля, традиційність, консерватизм), суб'єктивних (розум, честь, справедливість) та об'єктивних (підтримка дворянства, аристократії, наявність могутніх збройних сил) факторів, яка дозволяє визнати абсолютизм найбільш досконалою формою правління (яка, до речі, у державі світській відображує повновладдя Бога у царстві Божому і світі взагалі).

7. Монархія у нашій праці, присвяченій Ш. Л. Монтеск'є [28], була нами визначена як природна спадкова одноособова верховна влада достойної (розумної та шляхетної) особи, що ґрунтується на честі і законі та утворюється шляхом делегування їй народом своїх політичних прав на основі суспільного договору з метою забезпечення загального благоденства на засадах верховенства права.

8. Основними формами абсолютизму варто визнати класичний, князівський, військово-кріпосницький, освічений, при чому, очевидно, ідеальним є саме останній.

9. Останньою до теперішнього часу значною спробою відродження українських консервативних монархічних традицій варто вважати Гетьманат.

10. Форма правління Української держави 1918 р. варіювалася від військово-кріпосницького (вимушені повинності та мілітаризація

тощо) до освіченого (діяльність у сфері освіти, культури та просвітництва тощо) абсолютизму, хоча в майбутньому Гетьман планував перехід до конституціоналізму (верховенство закону, конституційна монархія тощо), підвалини якого ним активно закладалися.

11. З числа визначених Н. Макіавеллі способів здобуття та утримання влади Гетьман, найбільшою мірою, володів двома – доблестю та силою чужої зброї (остання його підвела внаслідок падіння Німецької імперії).

12. Гетьманській державі не вдалося втриматися, очевидно, передусім через глобальне світове збройне протистояння, хоча, за менш складних умов, формація, подібна до Української держави 1918 р., була би надзвичайно ефективною.

13. Діяльність Гетьмана П. П. Скоропадського (хоча й невдала внаслідок зазначених причин) доводить принципову можливість розв'язання основних питань державотворення та реалізацію мети держави (благоденство) шляхетною та професійною владою, що ґрунтується на честі та раціо тощо.

Бібліографічний список

1. Платон. Сочинения. – М., 1990-1994. – Т. 1 – 4.
2. Аристотель. Сочинения. – М., 1975-1983. – Т. 1 – 4.
3. Творения Блаженного Августина. – К., 1901-1912. – Т. 1 – 7.
4. Аквінський Тома Коментарі до Арістотелевої «Політики»/ пер. з латини О. Кислюка. – К. : вид-тво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 794 с.
5. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець ; наук. ред. Т. Польська. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
6. Прокопович Ф. Філософські твори / Ф. Прокопович. – К., 1979 – 1981. – Т. 1 – 3.
7. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Д. Донцов. – К. : Темпора, 2002. – 208 с.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2. Українська Гетьманська держава 1918 р. – 424 с.
9. Мироненко О. М. Грамота до всього українського народу 29 квітня 1918. / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1. – С. 628.
10. Мироненко О. М. Закони про тимчасовий державний устрій України / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2. – С. 491.
11. Мироненко О. М. Українська держава / О. М. Мироненко // Українське державотворення : не витребуваний потенціал. – К., 1997.

12. Мироненко О. М. Верховне управління Українською державою (квітень – грудень 1918) / О. М. Мироненко // Правова держава : щорічник наукових праць. – К., 1995.
13. Мироненко О. М. Скоропадський / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5. – С. 506 – 507.
14. Мироненко О. М. Гетьманська держава 1918 / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1. – С. 585 – 586.
15. Мироненко О. М. Виток українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр. : теоретико-методологічний аспект / О. М. Мироненко. – К., 2002.
16. Шелухин С. Історико-правничі підстави української державності / С. Шелухин. – Вінніпег, 1929.
17. Стахів М. Гетьманський режим і його праводержавна якість / М. Стахів. – Скрентон, 1950.
18. Омелянович-Павленко М. На Україні : Споминки 1917 – 1918 рр. / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1935.
19. Рум'янцев В. О. Українська державність 1918 – 1922 рр. / В. О. Рум'янцев. – Харків, 1996.
20. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; пер. с итал. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
21. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье ; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 674 с.
22. Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж. Ж. Руссо ; пер. з фр. та ком. О. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
23. Пархоменко Н. М. Теологічна теорія походження держави і права / Н. М. Пархоменко, В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Т. 6. – С. 35 – 36.
24. Тимошенко В. І. Патріархальна теорія походження держави / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – Т. 4. – С. 459 – 460.
25. Тимошенко В. І. Договірна теорія походження держави / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2. – С. 259 – 260.
26. Жолудь С. В. Трактат про цісаря / С. В. Жолудь // Науковий потенціал України 2006 : матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – К. : ТОВ «ТК МЕГАНОМ», 2006. – С. 51 – 52.

27. Тимошенко В. І. Освічений абсолютизм / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія. – К. : видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – Т. 4.
28. Жолудь С. В. Загальні засади форми правління на основі поглядів Ш. Л. Монтеск'є / С. В. Жолудь // Актуальні проблеми сучасної науки : матер. Першої Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 22 – 23.

Статья посвящена анализу сущности и роли абсолютизма в целом, характеристике основных форм абсолютизма. Автор делает вывод, что деятельность Гетьмана П. П. Скоропадского доказывает принципиальную возможность решения основных вопросов государства и реализацию цели государства благородной и профессиональной властью именно благодаря абсолютизму.

The article analyzes the nature and role of absolutism in general, the main forms of absolutism are characterized. The author concludes that the activities of the Hetman P. P. Skoropadsky demonstrates the principal possibility of resolving the major issues of state and an objective state noble and professional authority thanks to absolutism.

Стаття надійшла до редколегії 03.01.2013

УДК 340.149: 82 (470) "19"-36

Хижняк Ю. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА В ФЕЛЬЕТОНАХ М. А. БУЛГАКОВА

Статья посвящена рассмотрению правовой жизни советского общества, отображенной в фельетонах М. А. Булгакова. На основании сюжетов фельетонов писателя проанализированы образовательный уровень населения советского государства, состояние общей культуры, а также уровень правосознания и правовой культуры советских чиновников.

Особенности правовой жизни советского общества можно рассматривать с различных ракурсов. Один из возможных вариантов анализа связан с рассмотрением того, как ее характерные черты и особенности выражены на страницах произведений художественной литературы. В отечественной литературе исследования такого направления немногочисленны, так как этот вопрос находится на стыке двух наук – юриспруденции и литературоведения. В настоящей статье

 © Ю. В. Хижняк, 2013

рассмотрены фельетоны М. А. Булгакова с точки зрения отображения в них явлений правовой жизни советского общества.

Одну из важных частей творческого наследия М. А. Булгакова составляют результаты его журналистской работы. В 1920 – 1926 гг. М. А. Булгаков сотрудничал в двух крупных и очень разных изданиях того времени – в газете советских железнодорожников «Гудок» и берлинской газете «Накануне». Темы для фельетонов, опубликованных в этих изданиях, писатель не выискивал и не выдумывал. Все те, к примеру, что печатались в «Гудке», написаны по мотивам рабкоровских писем, а содержание их – подлинные эпизоды и сценки быта железнодорожников и их семей. В этих коротких произведениях писатель запечатлел в художественно-публицистической форме состояние советского общества 1920-х годов, уровень культуры, в том числе и правовой.

Сюжеты, обрисованные М. А. Булгаковым, показывают низкий образовательный уровень населения советского государства того времени, который подтверждают следующие фактические данные.

Состояние образовательного потенциала населения Советской России на исходных рубежах задуманного перехода к социализму зафиксировала перепись 1920 г. Согласно этой переписи, грамотность населения страны (в возрасте 8 лет и старше) достигла 41,7 %, охваченность детей начальной школой – 49,3 %. Таким образом, почти для 60 % населения страны образовательная культура нового времени, в том числе и правовая, продолжала оставаться недоступной [1, с. 171].

Поэтому в 1920-х годах проводились «просветительные кампании», тема которых не ускользнула от зоркого взгляда писателя Булгакова. Фельетон «Неделя просвещения» повествует о «насильственном просвещении»: неграмотного красноармейца в приказном порядке посылают на оперу Джузеппе Верди «Травиата», а он мечтает посмотреть слона и клоунов в цирке. На самом деле речь идет о вполне реальном мероприятии – просветительной кампании среди красноармейцев. 26 февраля 1921 г. во владикавказской газете «Коммунист» сообщалось: «В скором времени среди частей и гарнизона г. Владикавказа начнет проводиться «Неделя просвещения»«. Она состоялась 14-20 марта 1921 года и в ее рамках М. А. Булгаков выступал перед красноармейцами с докладом. Во владикавказском театре для красноармейцев была дважды сыграна булгаковская пьеса «Парижские коммунары» [2, с.688].

Концепция реорганизации общества на началах социализма предусматривала переход политической власти, управления к городскому и сельскому пролетариату, что означало превращение этого класса в правящий класс, т. е. предполагало действительное включение его

в новую для него профессиональную деятельность, требующую весьма высокой по своему типу, содержанию и уровню, прежде всего, правовой подготовки [1, с. 175].

Проблемы привлечения этих слоев населения к управлению государством ярко отображены в фельетонах М. А. Булгакова.

В фельетоне «Круглая печать» Булгаков высмеивает чрезмерное усложнение канцелярских процедур, приводящее к затратам времени, а также ущемлению прав граждан. В результате бюрократизма клиент тратит много времени на хождение по инстанциям, стояние в очередях и ожидание решения. Михаил Афанасьевич рассказывает историю о том, как на некой станции рабочий службы пути остался без продуктов, потому что в вагоне-лавке их не выдали без круглой печати. Приказчик отправил жену рабочего сначала в местком, где ей ответили, что печать есть, но они не имеют права ее поставить. Затем женщина отправилась к помощнику начальника участка, который право имел, но печати у него не оказалось. Дело кончилось тем, что пока жена рабочего искала печать, лавка уехала.

Многие фельетоны М. А. Булгакова иллюстрируют уровень культуры рядовых чиновников, которые не только не понимают сущности своих профессиональных обязанностей, задач своей профессиональной деятельности, но не имеют элементарного уровня образованности и владения нормами этики.

«При исполнении святых обязанностей» – фельетон, рассказывающий о том, как представитель учстрахкассы в вечернее время в нетрезвом состоянии вломился в родильное отделение с целью осведомления о потребностях пациенток. Заглядывая под одеяла к женщинам, он заявил фельдшеру, которая пыталась его образумить: «Пойми, несознательная личность, что это моя святая обязанность осмотр больных и выявление их нужд» [2, с. 541].

В фельетоне «Гениальная личность» секретарь профсоюзного комитета участка еще до общего собрания всех членов заготовил заранее протокол заседания. Члены общего собрания, в том числе и председатель, настолько были восхищены такой предусмотрительностью секретаря, что нарекли его гениальной личностью, ставя в пример молодому поколению, не принимая во внимание того, что его поведение – это грубейшее нарушение последовательности совершения юридически значимых действий, процедуры принятия решений, а значит – иллюстрация непонимания роли важнейшего свойства права – процессуальности.

В условиях советской действительности управленческий профессионализм, а тем более правовое сознание были не так уж важ-

ны. Отсутствие опыта управленческой деятельности, недостаток профессиональных знаний не являлись препятствием для занятия любой должности и можно было достаточно легко произвести замену на должности одних лиц другими. Отсюда же проистекала возможность одному человеку занимать одновременно несколько должностей. Не случайно, так легко реализовался ставший в то время популярным лозунг «Незаменимых нет!» [1, с. 270]

Фельетон «Не те брюки» рассказывает о том, как на заседании месткома разбирали коллективный договор. На протяжении целой ночи рассматривали двести девять параграфов и внесли двести девять поправок, а на рассвете выяснилось, что председатель достал из брюк старый договор вместо нового. То есть ни сам председатель, ни члены заседания не обратили внимания на содержание того, что они обсуждают. Формальный подход к вопросу, желание выполнять свои обязанности не для своей пользы или пользы других, а просто для проформы порождали невнимательность, незаинтересованность, низкую активность человека в работе. Отношение личности к своим обязанностям, правам и свободам зависит от их оценки, которая предполагает сопоставление правовых норм с собственными потребностями, интересами, мотивами, целью и социальной установкой. В соответствии с этими потребностями и интересами индивид либо сознательно согласует поведение с обозначенным правовым образцом, либо совершает внешне правомерные действия, но не опирающиеся на внутреннюю мотивацию, либо отклоняется от предлагаемого правовой нормой варианта поведения [1, с. 270].

Председатель месткома – герой булгаковского фельетона вписывается в образ «идеального» руководителя, взращенного административно-командной системой управления, основным достоинством которого является не компетентность, не широкая образованность, не высокое правосознание, не честность, не принципиальность, а хорошая анкета, пробивная сила, умение проводить «генеральную линию» партии. Тем самым система тиражировала непрофессионалов, то есть людей плохо или совсем не учившихся, не знающих дела, но усвоивших лозунги текущего момента.

В основном, все герои булгаковских фельетонов – это чиновники, обязанные обладать компетентным правосознанием, которое определяется совокупностью субъективных прав и юридических обязанностей (компетенция), которую этот человек должен реализовывать в системе социальных отношений (руководитель учреждения, командир военной части и др.) Компетентное правосознание от обыденного отличается правовой информированностью в конкретной

сфере и умением применять эти знания при осуществлении своей компетенции [3, с. 57].

Но поскольку административно-командной системе управления была присуща такая черта как номенклатурность, в течение всего периода советской власти падал авторитет квалифицированного труда, господствовали непрофессионализм, неквалифицированность управления, низкая правовая культура. Во всех видах труда: и в промышленности, и в сельском хозяйстве, и в управлении. Но особый урон от этого был в сфере управления. Управление – особый вид труда, так как его задача – организация и координация всех остальных видов труда. Господствовал номенклатурный принцип именно подбора, а не отбора кадров. Не отбора в результате конкуренции знаний и талантов, а подбора, при котором на первое место всегда становились классовое происхождение, преданность партии и строю, а уж затем деловые качества. Представление о людях как не о живых, творческих личностях, а как о стандартизированных работниках, и выражалось понятием «кадры» [1, с. 239].

Высокий уровень управленческой культуры как показатель профессионализма формируется в совокупность достаточно разнородных качеств и характеристик, выработанных в процессе исторического развития управленческой деятельности [4, с. 92].

Прежде всего, человек, занимающийся управленческой деятельностью, должен владеть знаниями, которые получены в результате индивидуальных познавательных усилий. В органичном сочетании со знаниями часто рассматриваются умения и навыки, обозначающие развитые способности человека по их применению, прежде всего в практической сфере жизнедеятельности. Профессионализм обнаруживается в умении применять различные гибкие, эластичные методы и средства, отвечающие ситуации, конкретным обстоятельствам.

Управленческая культура включает в себя также гуманизм как особо сформированное, исключительно внимательное отношение к людям, в основе которого лежит признание ценности человека как личности, его права на свободное развитие, утверждения блага человека как критерия оценки общественных отношений [4, с. 91 – 92].

Однако для того чтобы обеспечить функционирование командно-административной системы, нужно было сформировать специфические, имманентные ей кадры руководителей, имеющих определенный комплекс необходимых качеств. Любое решение партии, постановление правительства должно было восприниматься ими как приказ. Слепое повиновение не требовало, как правило, склонности к самостоятельности оценок, критическому мышлению, сомнениям. Однако

необходимы были организаторские способности для того, чтобы как можно успешнее провести этот приказ в жизнь, или определенная изворотливость, чтобы представить дело с его выполнением наилучшим образом. Всё это не требовало профессиональных управленческих знаний, а тем более правовой культуры. Определяющим критерием в подборе ответственных работников являлось, как правило, не их профессионализм и эрудиция, а «классовое чутьё». Часто в лучшем положении оказывался не тот, кто был образован и специально подготовлен к управленческой деятельности, а тот, кто имея организаторские способности, обладал большой исполнительностью, умением предугадывать желания начальства. Для этого не нужны были ни высокая квалификация, ни профессионализм, ни образование [1, с. 248].

В орготчете ЦК XII съезду партии И. В. Сталин изложил свое представление о том, каким должен быть руководящий работник. Это люди, говорил он, «умеющие осуществлять директивы, могущие понять директивы, могущие принять эти директивы как свои родные и умеющие проводить их в жизнь», то есть превыше всего он ставил исполнительность, но не профессионализм, а тем более правовую культуру [1, с. 239].

Сюжетные линии фельетонов М. А. Булгакова раскрывают и высмеивают порочные явления в обществе. Заметно, что назначение фельетона не только в описании таких явлений, но и в обнаружении глубинных причин их возникновения. Здесь проявляется попытка писателя, описывая происходящее, повлиять на существующую действительность, в том числе и правовую.

Характеристика правовой жизни советского общества, представленная в фельетонах М. А. Булгакова, позволяет понять существование правовой сферы советского общества в условиях низкого уровня образования, управленческого непрофессионализма, моральной несостоятельности, а также культурной ограниченности. По-видимому, этими обстоятельствами определяется использование понятия права, отождествляемого с законом как выражением воли рабочего класса. Устранение значительного интеллектуального слоя людей из жизни советского общества в 20-30 гг. стало определяющим фактором падения уровня общей и правовой культуры общества.

Библиографический список

1. Евстратов А. М. Правосознание и правовая культура в период формирования Советского государства в 1920-1930 гг.: дис. … д-ра юрид. наук: спец.12.00.01 / А. М. Евстратов. – СПб, 2001. – 374 с.
2. Булгаков М. А. Собрание сочинений: в 8 т. Т. 3 Фельетоны. Очерки. Заметки / М. А. Булгаков; сост. и коммент. Е. А. Яблокова. – М. : АСТ: Астрель, 2009. – 800 с.

3. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая литература, 2009. – 184 с.
4. Милютин П. В. Управленческая культура личности и факторы ее развития / П. В. Милютин // Власть. – 2007. – № 5. – С. 90 – 92.

Стаття присвячена розгляду правового життя радянського суспільства, відображеного у фейлетонах М. О. Булгакова. На основі сюжетів фейлетонів письменника проаналізовані освітній рівень населення радянської держави, стан загальної культури, а також рівень правосвідомості і правової культури радянських чиновників.

The article deals with the matter of legal life of the Soviet society as depicted in Bulgakov's feuilletons. On the basis of plots of writer's feuilletons the educational level of the Soviet population, the state of general culture and the level of legal consciousness and legal culture of Soviet officials were analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2013

УДК 328.161

Забеліна І. О., НУ «ОЮА»

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ: ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Розвиток теорії політичних криз неможливий без осмислення її генезису та еволюції. Сучасні тенденції в розвитку суспільних наук обумовлюють необхідність наукового аналізу історії досліджень теорії криз, осмислення проблем вивчення політичної кризи з позицій різних підходів та концепцій.

У світлі подій, що відбуваються в світі, наукова громадськість практично одноголосно приходить до висновку, що людська цивілізація знаходиться на порозі системної кризи, для якої характерними є небезпечне зростання чисельності населення, виробництва енергії, споживання невідновлюваних матеріальних ресурсів. Ця криза супроводжується також надзвичайним посиленням антропогенного тиску на навколишнє середовище та катастрофами різного походження.

Свідченням наближення системної кризи є й глобальна економічна криза. Отримавши свій початок у фінансовій сфері розвинених держав, вона вражає всі сторони економічного і соціального життя, створює загрозу дестабілізації політичної сфери життєдіяльності людства. Під її впливом значно загострюються також проблеми національної та

 © І. О. Забеліна, 2013

міжнародної безпеки. Важливого значення набувають такі проблеми, як міжнародний тероризм, наркотрафік, організована злочинність, небезпека поширення зброї масового знищення та засобів її доставки, регіональні конфлікти, демографічні проблеми, глобальна бідність, а також нелегальна міграція, зміна клімату тощо.

Найбільшу небезпеку представляють кризи політичні, тому що вони – результат нестабільного розвитку політичної системи або тупикового стану політичних відносин, найвищий прояв політичних протиріч. Наслідками політичної кризи можуть бути розвал всієї системи управління і соціальна катастрофа. Проблема врегулювання та успішного розв'язання політичних криз може вважатися однією з найактуальніших проблем сьогодення, тому що за допомогою механізмів і технологій їх врегулювання можна змінити кризу з деструктивного процесу в конструктивний і стабілізувати соціальну систему.

Динаміка процесів, що відбуваються в даний час, їх негативна спрямованість і наслідки свідчать про важливість і підкреслюють актуальність дослідження теорії політичних криз, яка обумовлена, насамперед тим, що в сучасних умовах значно зростає їх кількість, розширяються масштаби, посилюється їх інтенсивність. Тому виникає необхідність теоретичного осмислення феномену політичної кризи як соціального явища і наукового поняття. Це все свідчить про актуальність обраного аспекту дослідження.

Тому об'єктом даної статті є дослідження теорії криз, а предметом – вивчення політичної кризи, в рамках теорії кризових станів.

Подальший розвиток теорії політичних криз неможливий без осмислення її генезису та еволюції. Тільки на основі системного та всебічного аналізу і узагальнення вже наявних теоретичних напрацювань формуються нові наукові концепції, і процес вивчення політичної кризи з цієї точки зору не є винятком. Сучасні тенденції в розвитку суспільних наук обумовлюють необхідність наукового комплексування історії досліджень теорії політичної кризи, осмислення проблем вивчення політичної кризи з позицій як фундаментальної, так і прикладної науки, як в загальнофілософському, соціально-політичному, так і в практичному плані, що і є метою даної статті.

Для досягнення мети слід виконати наступні задачі: визначити галузі знань, в яких застосовується термін «криза»; дослідити різноманітні підходи до розуміння кризи (з соціальної, біологічної, культурної, економічної, психологічної точок зору; визначити спільні ознаки цих підходів; дати характеристику політичної кризи, визначити її специфічні характеристика, окреслити коло питань, які й досі не вирішені в рамках теорії політичних криз.

Поняття кризи (політичної зокрема), методологія та прикладний інструментарій її регулювання, який дозволяє прогнозувати і на цій основі мінімізувати негативні наслідки кризи, в українській науці розроблений досить слабко. У світовій політичній науці, навпаки, цій тематиці приділяється значно більше уваги. Проблематика криз розглядається в якості необхідних регуляторів політичного розвитку, що дозволяють суспільній системі перейти від неефективних форм розвитку до стійких. Зазвичай в дослідженнях приділяється увага окремим сторонам кризи та її наслідкам.

Поняття «криза» політики запозичили в медицині, згодом додавши йому виражене драматичне забарвлення, яке спочатку означало різкий, крутий перелом; важкий перехідний стан. Криза – це природна фаза розвитку будь-якої системи, зона біфуркації. Криза – момент дезорганізації системи, разом з тим криза – чинник організації системи, її самоорганізації. Поняття «соціальної кризи» може вживатися у широкому і вузькому сенсах. У широкому розумінні поняття «соціальної кризи» означає будь-яку кризу, пов'язану з розвитком суспільства. У вузькому сенсі поняття соціальної кризи застосовується у випадку розмежування сфер життя суспільства. Можна говорити про кризу економічну, політичну, соціальну, психологічну.

Суть політичної кризи полягає в тому, що влада не в змозі управляти. Психологічна криза – стан непевності і страху в суспільстві, внаслідок цього відбувається зниження рівня раціональності суспільної свідомості. Поняття системної кризи може бути визначене як єдність криз економічного, політичного, соціального, психологічного.

Політична ж криза може розглядатися як один з етапів політичного процесу, а також як підсумок політичного протиборства і розвитку соціально-політичного конфлікту. Проблематика політичних криз, вивчення причин і умов їх попередження хвилювали політичних мислителів з самих ранніх етапів виникнення людської цивілізації. І хоча стародавні мислителі не вивчали спеціально фактори розвитку політичної кризи, дана тема завжди була в полі їхньої уваги в контексті вчень про форми та засоби правління.

Перші думки про політичну нестабільність та смуту можна знайти в літературних джерелах Стародавнього Єгипту. В даних джерелах представлено розуміння політичної нестабільності і кризи в соціальному розвитку як наслідок порушення законів. Закони трактуються як справедливі, оскільки мають божественне джерело походження. Порушення божественних норм з боку «беззаконників», згідно з даними уявленнями, призводить до «страшних змін» [4, с. 112].

У стародавньоіндійському пам'ятнику політичної думки «Артхашастра» будь-які кризові тенденції в суспільстві повністю пояснюються як прояви слабкості особистих якостей правителя держави [2, с. 76]. Головною думкою цього трактату є те, що влада та багатство варто здобувати, відстоювати і збільшувати всіма засобами, як гарними, так і поганими. Згодом цей принцип і розуміння причин політичної нестабільності обґрунтував Н. Макіавеллі [8, с. 97].

Ще одне трактування кризових явищ в політичному житті держави належить Конфуцію, який досить скептично відносився до спроб управління за допомогою створення жорстких законів, покладаючи надії на систему культурних регламентацій і традиційних ритуалів. Проходження ритуалу, звичаю дозволяло, на його думку, уникнути насильства та гострих політичних і соціальних конфліктів [7, с. 114].

Платон вважав, що головним фундаментальним елементом стабільності держави є верховенство права, а нехтування законами є головною причиною державної кризи. Крім того, до причин політичної кризи мислитель відніс такий фактор як майнову диференціацію, що виходить із факту існування приватної власності. Його ідеї про ліквідацію приватної власності, як основу формування стабільного і безконфліктного суспільства, по суті, заклали традиції соціалістичної думки [9, с. 234].

Іншу причину політичної нестабільності бачив Аристотель. Він один із перших став пов'язувати характер соціальної структури суспільства з його політичним устроєм та політичним розвитком. В своїх роботах Аристотель відзначав, що стабільність багато в чому залежить від наявності в суспільстві значного середнього прошарку. Таким чином, відповідно до Аристотеля, політична криза багато в чому пояснювалася зміною соціальної структури суспільства, коли бідні верстви населення, завжди маючи потенціал до радикальних дій, починали кількісно превалювати над іншими соціальними стратами. Крім того, основну причину політичної нестійкості, заколотів і зміни форми держави Аристотель бачив у спотворенні принципу справедливості, коли олігархія посилює існуючу нерівність, а неправова влада демосу (охлократія) зрівнює багатих і простий народ [1, с. 85].

Своєрідне трактування політичної кризи було представлено в роботах Н. Макіавеллі, який один із перших став розглядати політику як сферу автономної діяльності. Соціальні протиріччя та інтереси постають у нього одним з найважливіших чинників історичного та політичного розвитку [8, с. 98] Таким чином, політична криза вперше розуміється не як тільки регресивне явище суспільного життя, але і як основа для позитивних новацій.

У Новий час західними вченими питання політичної стабільності і природа політичних криз стали розглядатися в контексті теорії «суспільного договору» і демократичного принципу розподілу влади. В працях таких політичних мислителів, як Д. Медісон, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інших, умови безкризового розвитку суспільство вбачилися у вдосконаленні конституційних засад державного правління, становлення системи представницьких органів, демонополізації влади за допомогою поділу влади і розширенням інших демократичних процедур.

Розглядаючи феномен політичної кризи в контексті загальної конфліктології, слід відзначити роботи таких вчених, як Г. Зіммель, Г. Гегель, К. Маркс, А. Сміт, А. де Токвіль, які вперше розглянули конфлікт як соціальне явище.

Прихильники біологічного напрямку, такі як С. Вільсон, А. Гелен, виходять з теорії природного відбору і виводять з неї ідею природної агресивності людини. В рамках психологічного підходу такі вчені як Е. Еріксон, А. Маслоу, З. Фрейд, Е. Фромм роблять акцент на психофізіологічних характеристиках людей.

Проблема політичних криз країн пострадянського простору сьогодні стає в центрі уваги багатьох транзитологічної концепцій. Самі політичні кризи в країнах СНД в даному випадку розглядаються як певні етапи демократизації. У цьому зв'язку в рамках даної статті значний інтерес представляють праці теоретиків концепції модернізації і «демократичного транзиту» таких авторів, як Р. Даль, Г. О.' Доннел, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Ліпсет, Н. Луман, Д. Ростоу, С. Хантінгтон. Це повною мірою стосується і досліджень по окремих країнах колишнього СРСР. Незважаючи на найширший резонанс хвилі так званих «кольорових революцій» у країнах пострадянського простору, узагальнюючих праць з даної тематики ще не видано. Можна говорити лише про окремі роботи, в яких зроблена перша спроба осмислення феномена «кольорових революцій».

Відтак, проблематика політичних криз в країнах пострадянського простору представлена лише в численних журнальних і газетних аналітичних матеріалах, багато з яких носять псевдонауковий і яскраво виражений ідеологічно-тенденційний характер. Тим не менше, враховуючи дані недоліки, серед величезного масиву публіцистичного матеріалу можна виділити цікаві інтерпретації факторів розвитку та етапів політичної кризи на Україні (наприклад, статті П. Акопова та ін.).

Різне трактування витоків та результатів кризи 2004 року на Україні представлена в науково-аналітичних працях українських дослідників.

У ряді робіт можна виділити дві основні позиції. Одна група українських учених розглядає «помаранчеву революцію» як продовження політичної трансформації, початок якої було запущено ще в 1991 році. Отже, політична криза на Україні розглядається цими дослідниками як новий етап демократизації української політичної системи. Друга група українських учених доводить протилежну точку зору, згідно з якою вибори 2004 року і політична криза на Україні є продуктом нелегітимних акцій опозиції, яка зуміла домогтися своєї мети – приходу до влади незаконними способами. Ці автори схильні розглядати результати «помаранчевої революції» з явним песимізмом, оскільки, на їхню думку, «помаранчева революція» заклала основи розколу української нації, посилила девальвацію принципу легітимності і законності, створила основи для нових кризових тенденцій та політичних потрясінь. Однак, всі видання носять або довідково-описовий, або публіцистичний характер.

Також цікавість викликають перші роботи мемуарного характеру, написані безпосередніми учасниками бурхливих політичних подій на Україні кінця XX – початку XXI століть. У їхньому ряду особливо можна відзначити книги таких українських політиків, як Л. Кучма, Є. Кушнарьов, А. Гальчинський та ін. Тим не менше можна визнати, що й досі недостатньо дослідженими залишаються конкретні чинники виникнення та розвитку політичної кризи в сучасній Україні, не узагальнені і не осмислені в порівняльній перспективі коріння і природа політичних криз в країнах пострадянського простору.

Важливими є економічний підхід у розумінні кризи. В економічній науці питання криз і протидії негативним економічним факторам розглядаються в двох наукових напрямах, які розвиваються практично незалежно один від одного. У відповідності з класичною теорією на макрорівні – рівні світової економіки та економік окремих країн – криза сприймається як фаза економічного циклу. В умовах глобалізації економічних зв'язків кризи в економіці однієї країни можуть викликати ланцюгову реакцію кризових явищ в інших країнах. З цієї точки зору, можна говорити про певну синхронізацію циклічних процесів в різних країнах. При цьому відбувається загострення протиріч у соціально-економічних системах, загрозливе їх життєздатності.

Дуже цікавою є теорія криз М. І. Туган-Барановського, який, вивчивши промислові кризи в Англії в XIX в. та осмисливши погляди вчених різних шкіл на природу і причини криз, висунув оригінальну власну концепцію криз, засновану на теорії кругообігу суспільного капіталу та нездатності капіталізму і ринку забезпечити пропорційність відтворення, що веде до періодичного переповненню каналів

товарного обігу (загального надвиробництва), різким коливання цін, грошового обігу, кредиту, до хвиль безробіття [12, с. 231].

Значний внесок у розвиток теорії криз вніс М. Д. Кондратьєв. У своїй книзі «Світова економіка та її кон'юнктури під час і після війни» (1922 р.) він розкрив передумови та зміст передвоєнної та післявоєнної криз, вплив війни на кризові ситуації, взаємовплив кризових фаз довгострокових і середньострокових циклів [6, с. 54].

Закон криз досліджував М. І. Бухарін, який у книзі «Економіка перехідного періоду» писав, що закон криз є закон необхідного періодичного виведення системи з рівноваги і відновлення її. Кризи в державно-політичній та соціокультурній сферах досліджував П. Сорокін. У монографії «Соціологія революції», написаній у Празі в 1922 р., революція розглядалася як наслідок і засіб вирішення глибоких соціально-політичних криз [11]. У роботах П. Сорокіна – «Соціальна та культурна динаміки», «Криза нашого часу», «Американська сексуальна революція» розглядаються прояв і механізм глибокої кризи, що вразила західну цивілізацію і чуттєвий соціокультурний устрій в XXI столітті.

Також, безумовно, в рамках економічного підходу важливою є теорія криз К. Маркса, який вважав, що передумовою криз є безплановість та анархія товарного виробництва. На його думку, основна причина криз – протиріччя між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням. З приватного, капіталістичного привласнення з неминучістю випливає пролетарське становище мас, яке К. Маркс, як відомо, неодноразово називає кінцевою причиною «справжніх криз». Однак анархія, протиріччя між суспільним виробництвом і приватним привласненням, пролетарське становище мас – все це при капіталізмі явища постійні; вони мають місце і при високій кон'юнктурі, і при кризі. Отже, самі по собі вони не можуть пояснити циклічний хід капіталістичного відтворення. За К. Марксом, рушійною силою циклічного ходу відтворення служить накопичення капіталу, яке, веде до розширення капіталістичного ринку, слідом за цим перетворюється на безпосередню причину кризи [9, с. 126].

В цілому, аналіз наукових джерел, присвячених розгляду різних аспектів проблеми політичних криз, дозволяє умовно диференціювати їх за кількома групами.

До першої групи слід віднести праці видатних мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя: Каутільї, Конфуція, Платона, Арістотеля, Ібн-Хальдуна, Макіавеллі та ін. У їхніх творах були закладені основи осмислення феномена кризи як соціального явища.

Другу групу складають роботи, в яких аналізуються кризові явища в різних сферах суспільного життя, за винятком політичної,

і які здійснили певний вплив на формування концепцій політичної кризи. Це, насамперед, праці класиків економічної науки К. Маркса, Ф. Енгельса, Й. Шумпетера та ін. Особливий внесок у формування теорії криз внесли М. І. Туган-Барановський, Н. Д. Кондратьєв та ін., які збагатили методологічну базу дослідження політичних криз, розробили нові методи і технології врегулювання кризових ситуацій та виявили закономірності та особливості кризи, такі як циклічність і повторюваність.

Взаємозв'язок політичних і соціальних процесів в кризові періоди вивчався П. А. Сорокіним та А. Г. Здравомисловим (соціологія конфлікту та її зв'язок із кризою), Н. І. Лапіним (соціологічні аспекти кризи) та ін. Ключову роль у вивченні генезису й еволюції теорії політичних криз мають праці Л. Козера, Ч. Ліксона та ін. Дослідженню політичних криз з позицій синергетики присвятили свої праці Т. Постон і І. Стюарт (в контексті теорії катастроф).

Третю групу утворюють джерела, в яких аналізуються питання, пов'язані з вивченням безпосередньо політичної кризи. Значний внесок у розробку основ загальної теорії політичної кризи внесли такі вчені, як В. А. Барсамов, який присвятив свою роботу дослідженню структури суспільно-політичної кризи; С. Я. Лавренов, який розглядав військово-політичну кризу; Р. Ф. Матвєєв, який розробляє загальну теорію політичної кризи; М. Р. Шагіахметов, в роботах якого дається аналіз системної теорії кризи; А. Шубін докладно дослідив кризу як складову політичного циклу та ін.

Аналізуючи історіографію політичної кризи, не можна обійти увагою дослідників, які аналізували кризові явища в рамках концепції невизначеності І. Пригожина та теорії катастроф. Зберігає актуальність концепція криз А. А. Богданова, що є приватним додатком його вчення про тектологію. А. Б. Венгеров досліджує зв'язок синергетики і політики, а також залежність економічних і соціальних криз від політичних.

Важливу роль в розуміння криз внесли концепції представників економічної науки. Ці теорії досить значущі, тому кожна з них є віхою в розвитку загальної теорії криз. В першу чергу це вчення К. Маркса, який бачив причину криз у протиріччях між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Й. Шумпетер основну увагу приділяє соціальним вибухам і потрясінням, як наслідкам економічної кризи.

Аналіз політичних криз неможливо уявити без осмислення соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Особливий внесок у їх інтерпретацію внесли соціологи Е. Дюркгейм та Н. Смелзер, які визначали соціальну кризу як фактор іманентного розвитку суспільства.

Такі теоретики соціальної філософії як Г. Зіммель, Х. Ортеґа-і-Гассет, М. Бердяєв та В. Соловйов приділяли значну увагу культурному, духовному та світоглядному кризам. Тісний зв'язок між політичними і соціальними процесами в кризові періоди встановив П. Сорокін, який основну увагу приділяв революціям, соціальним вибухам та катастрофам.

Наступний напрямок в дослідженні політичних криз – це емпіричний. Для розуміння врегулювання політичних криз велике значення мають роботи в галузі кризового та антикризового управління О. Лербінгера, М. Реджестера, Дж. Ларкін, Г. Чейза та ін.

Питаннями зв'язків з громадськістю в політичних кризових ситуаціях займалися С. Блек, Дж. Уайт та Ф. Зейтель. Особливостям антикризового PR в постсоціалістичних суспільствах присвятили свої роботи Г. Г. Почепцов та О. А. Дроздецька. Зв'язки з громадськістю в кризових ситуаціях охоплюють значний пласт в теорії врегулювання політичних криз, пов'язаний з інформаційним компонентом процесу врегулювання політичних криз.

Особливе місце політичним кризам відводиться в роботах конфліктологів. Для даного напрямку важливі аспекти аналізу: загальні теорії конфлікту і кризи, етнополітичні дослідження, дослідження в галузі міжнародних криз і вивчення регіональних криз. Ключову роль серед загальних теорій конфлікту відіграють роботи Д. Бертона, Р. Дарендорфа та Л. Козера.

В теорії міжнародних відносин криза розглядається як одна зі стадій конфлікту, тому в основному проблеми врегулювання криз розглядалися через призму врегулювання конфлікту в цілому. Цей підхід відображено у роботах Л. Бумфілда, Р. Ленга, Р. Смоукі, Р. Фішера, С. Хантінгтона та О. Панаріна. Теорія міжнародних відносин дозволяє досліджувати найважливіші характеристики кризової ситуації: раптовість, брак часу, невизначеність [4, с. 3].

Таким чином, кількість наукових досліджень галузі політичної кризології має досить ґрунтовний пласт. Однак, й досі існують такі аспекти теми, які потребують подальшого вивчення, це виявлення закономірностей і особливостей політичної кризи, аналіз прикладних методик і технологій його врегулювання, розробка механізму врегулювання криз, порівняння рівнів регіональних криз з точки зору їх впливу на регіональну політичну систему тощо. Практика політичної реальності вимагає наукового осмислення не лише у вигляді окремих концепцій, але й розробки обґрунтованої наукової теорії, яка стосовно до політичній сфери сьогодні має назву «політична кризологія».

Бібліографічний список

1. Аристотель. Политика: [пер. с древнегреч.]. – М. : АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 400 с.
2. Артхашастра, или Наука о политике. – М., Л. : Изд-во АН СССР, – 1959. – 802 с.
3. Бухарин Н. Экономика переходного периода. – М. : Издательство: Prideaux Press, 1980 (репринт 1920). – 186 с.
4. Дидье Д. М. Анализ теоретических подходов к понятию кризиса в социально-экономической системе / Д. М. Дидье // Экономическая наука и практика (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2013. – С. 1-4.
5. Тибетская «Книга мертвых» / пер. А. Боченков. – М. – Эксмо, 2009. – 400 с.
6. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 279 с.
7. Конфуций. Лунь юй. – М. : Издательство АСТ, 2010. – 416 с.
8. Макиавелли Н. Государь. – М. : Издательство: Олма Медиа Групп, 2011. – 304 с.
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Издание 2 – е. – Т. 23. – М., 1960.
10. Платон. Государство // Платон. Собр. Соч. : в 4 – х т. – М. : Издательство: Издательство Олега Абышко, 2011. – 732.
11. Сорокин П. Социология революции. / П. Сорокин. – М. : Издательство: Астрель, 2008. – 784 с.
12. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. Избранное / М. И. Туган-Барановский – М., 1997. – 574 с.

Развитие теории политических кризисов является невозможным без осмысления ее генезиса и эволюции. Современные тенденции в развитии общественных наук обусловливают необходимость научного анализа истории исследований теории кризисов, осмысления проблем изучения политического кризиса с позиций различных подходов и концепций.

Development of theory of political crises is impossible without the comprehension of its genesis and evolution. Modern tendencies in development of social sciences stipulate the necessity of scientific analysis of history of researches of crises theory, comprehensions of problems of political crisis study from different approaches and conceptions.

Стаття надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 340.15 (477.74-25ОД): 340.12

Дзевелюк А. В., НУ «ОЮА»

МИКОЛА ЮХИМОВИЧ ЧИЖОВ ПРО СТАТУС ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА

В даній статті досліджується внесок М. Ю. Чижова в науку «енциклопедія права», основні ідеї, а також визначення вченого цієї науки і порівняння його з визначеннями інших вчених того часу.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена наступними обставинами. По-перше, тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки, поряд з використанням досягнень західної цивілізації, все більшої актуальності набуває звернення до власної науково-правової спадщини, особливо творчості вітчизняних вчених-юристів дорадянського періоду. По-друге, необхідністю заповнення прогалин у знаннях про минуле вітчизняної правової думки, у вивченні історії формування та розвитку українського правознавства в їх значущості для сучасності. По-третє, тим, що воно присвячено теоретико-методологічні правові спадщині несправедливо забутого вітчизняного правознавця, доктора державного права – Миколи Юхимовича Чижова (1853-1910) [про його біографію див.: 1, 2], з ім'ям якого пов'язано вивчення загальнотеоретичного правознавства в Імператорському Новоросійському університеті. Тим часом ідеї вченого до цих пір не стали предметом самостійного дослідження.

Метою цієї роботи є аналіз одного з аспектів науково-правової творчості М. Ю. Чижова, а саме – його поглядів на такі теоретичні питання як виникнення науки енциклопедії права, її розвиток та порівняння його визначень з визначеннями вчених того часу.

М. Ю. Чижов наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., свої юридичні знання вдосконалював у відомих європейських університетах (спочатку в Гейдельберзі, Страсбурзі, Мюнхені й Відні, а потім – у 1882 – 1884 рр. – у Берліні, Парижі та Страсбурзі), посилено займався теоретичними юридичними дисциплінами, вивчав практику викладання і вивчення енциклопедії і філософії права в цих університетах. Результатом даних пошуків спочатку стала праця за назвою «Енциклопедія і філософія права в німецьких і австрійських університетах» (Одеса, 1882). Накопичений досвід йому знадобився також при викладанні з 1885 р. на кафедрі енциклопедії права й історії філософії права в Імператорському Новоросійському університеті. Зарубіжні наукові відрядження і власний викладацький досвід надалі дозволили

 © А. В. Дзевелюк, 2013

М. Ю. Чижову підготувати власний лекційний курс з енциклопедії права [3; 146-147].

За М. Ю. Чижовим, немає жодної галузі правознавства, щодо якої було б настільки багато найневизначеніших поглядів, як енциклопедія права; майже кожен учений-юрист трактує її по-своєму. Отже, кожен, котрий розпочинає вивчення енциклопедії права, ставить запитання: що це за наука «енциклопедія права»? Яке її значення серед інших юридичних наук? Яка мета її вивчення і який її зміст? [3, с. 3]. На думку вченого, вирішення зазначених питань становить важливість у плані не тільки долі даного предмета в університеті, але й наукової самобутності енциклопедії права.

На основі критичного аналізу великої західноєвропейської і вітчизняної літератури з цього питання вчений слідом за М. Звєрєвим [4, с. 21] існуючі погляди щодо статусу енциклопедії права групує в такий спосіб. Одні з учених не визнають за енциклопедією права значення самостійної науки, вважаючи її тільки вступом у вивчення права і завершенням його вивчення. Інші, навпроти, вважають енциклопедію права самостійною наукою. (М. Звєрєв усі точки зору зводив до двох напрямів – «негативного» і «позитивного»).

Представники першої групи, що заперечують самостійність енциклопедії права, виправдують її існування серед інших юридичних наук чисто практичними, педагогічними цілями, пропедевтичними міркуваннями. Вони вважають, що енциклопедія права призначена для тих, хто починає і закінчує юридичну освіту. У цьому зв'язку становить інтерес думка вітчизняного вченого К. А. Неволіна, оскільки, згідно з М. Ю. Чижовим, «вона становить одну з кращих і ясних думок в усій європейській юридичній літературі з даного пункту» [5, с. 7].

Так, на думку К. А. Неволіна, енциклопедія законознавства є огляд наук законознавства у взаємозв'язку, хоча він формально визнав самостійність енциклопедії права, фактично зводив її до з'єднання юридичних наук в одне ціле, до їх скороченого викладу. Саме в цьому сенсі визнав К. А. Неволін необхідність енциклопедії для тих, хто починає і закінчує курс юридичних наук. Відповідно до погляду К. А. Неволіна, енциклопедія, розглядаючи юридичні науки у взаємозв'язку з боку змісту, по-перше, дає початківцю тверді точки для того, щоб він міг установити свої поняття при вивченні цих наук; по-друге, указує починаючому правильний метод вивчення законів; по-третє, задовольняє природному бажанню учня – мати будь-яке поняття про предмети майбутнього свого навчання, оглянути попередньо весь шлях свій із самого початок до кінця. Для тих, хто закінчує юридичну освіту, значення енциклопедії права полягає, за К. А. Неволіним, у тім, що

енциклопедичний огляд при кінці його поприща раптом висвітлює в його пам'яті все змішане ним протягом декількох років; він закінчує своє навчання так, начебто б воно тривало тільки кілька днів.

Учені, що надають енциклопедії значення науки вступної і заключної, поряд з виправданням існування енциклопедії права чисто практичними цілями, вимагають від енциклопедії права стислості й короткості її змісту, і ці стислість і короткість викладу визнають необхідною належністю енциклопедичного викладання права. Посилаючись на ідеї П. Г. Редкіна, викладені в його курсі «Енциклопедія юридичних, політичних і соціальних наук», і їх детально аналізуючи, М. Ю. Чижов доходить висновку, що «якщо значення енциклопедії права визначати практичними цілями її викладання для тих, хто починає і закінчує юридичну освіту, значить звести енциклопедію права на ступінь засобу, для досягнення при її сприянні суб'єктивних, хибких самих по собі, цілей учнів і вчителів; і так само значить відрізняти енциклопедію права від інших наук не по об'єктивних, чисто наукових підставах, а за залежністю її від суб'єктивних вимог слухачів або викладача. Обмежувати ж нашу науку та її значення суб'єктивними слабостями учнів або суб'єктивними розуміннями викладача значить виключити енциклопедію із сфери наук, зводячи її на місце простого засобу для зовнішньої мети» [5, с. 10]. Головний висновок Миколи Юхимовича полягає в тім, що значення енциклопедії права та її існування в науковому організмі повинні визначатися об'єктивними науковими засадами, що випливають із природи предмета самої цієї науки.

Визнання енциклопедії права тільки стислим і коротким «оглядом», «нарисом» усіх юридичних наук, на думку вченого, також варто визнати не науковим, бо поняття «стислість» і «короткість» не певні, розтяжні й випливають не із сутності змісту енциклопедії права, а із суб'єктивних розумінь автора, що може, як йому завгодно і коли йому завгодно, вносити своє сваволя у зміст енциклопедії права, що цілком чужо науці в істинному сенсі. Якщо звести весь зміст енциклопедії права до скороченого і стислого викладу важливих істин науки, що виправдуються зовнішніми, сторонніми цілями, то, згідно з ученим, її університетське становище може бути навіть зайвим: її потрібно знищити, бо можна обійтися і без енциклопедії права [5, с. 10-11].

М. Ю. Чижов упевнений, що самостійне наукове значення енциклопедії права визначається її специфічним змістом, що не входить у жодну зі спеціальних юридичних наук у їх окремості й у їх сукупності. Він вважає енциклопедію права самостійною наукою серед інших юридичних наук, тому детально аналізує думку тих учених,

що ратують за самостійність зазначеної науки і дивляться на неї як на єдине ціле, органічно зв'язане у всіх своїх частинах. Якщо енциклопедія права є органічна єдність усіх частин права і науки права, то тоді відкіля енциклопедія права запозичає свій зміст? – ставить запитання вчений. При вирішенні цього питання одні вчені вважають, що енциклопедія права не має свого власного змісту чи предмета вивчення, що не сталося б у всіх інших юридичних науках, але її самостійність набувається способом ставлення до досліджуваного матеріалу, не тим, що вона вивчає, а тим, як вона вивчається. А інші, навпаки, затверджують, що енциклопедія права має свій самостійний зміст, незалежно від спеціальних юридичних наук узятих разом; свій зміст вона здобуває сама з внутрішнього і зовнішнього досвіду і робить відповідні висновки; бо енциклопедія займається розвитком ідеї науки, то вона сама наука, іншими словами, наука наук.

Ступінь обґрунтованості наведених думок, за М. Ю. Чижовим, може бути виявлений установленням причин, що викликали до життя енциклопедію взагалі, енциклопедію права зокрема.

Згідно з М. Ю. Чижовим, енциклопедія існує поруч з іншими спеціальними науками на тій самій підставі, на якій поруч з аналізом існує синтез: переважне застосування аналізу до явищ світового життя створює спеціалізм знання, а перевага синтезу – енциклопедизм. От чому потреба в енциклопедизмі з'явилася відразу же, коли незабаром окремі спеціальні галузі знання досягли більш або менш високого розвитку. Існування енциклопедії взагалі викликано до життя потребами людського духу в єдності й обумовлюється розвитком спеціалізації людського знання, а не виправдується тільки практичними пропедевтичними цілями [5, с. 13].

Вчений відзначає, що наука його часу до того розгалузилася, знання до того спеціалізувалися і прагнення до спеціалізації наук до того не удержимо, що подібне прагнення могло б призвести до найсумніших результатів (до переваги фахової освіти на шкоду загальній), якби поруч із прагненням людського знання до спеціалізації не йшов інший напрям, що відшукує загублені, очевидно, зв'язуючі нитки в масі спеціальних знань. Цей другий напрям людського знання, протилежний першому, є прагнення до з'єднання висновків, що надають окремі галузі знання, до підбиття результатів, які вони добули, під одні загальні засади, до злиття істотних основ усіх наук в одне струнке ціле, в одну систему на підставі панування у всіх світових явищах, що підлягають людському знанню, загальних законів, на підставі єдності діючих у світових явищах сил. Для уявлення єдності різних наук на підставі загальності законів пізнаних явищ і існують енциклопедії.

Енциклопедія – це синтез людського знання, що примиряє всі протилежності окремих наук і задовольняє прагнення людського духу до гармонії, єдності. Це є наука в її істинному сенсі, зведена до найпростіших вищих засад, на підставі яких встановлюються і розвиваються всі явища світового життя. (Уособленням спеціалізму є факультети, а представником енциклопедизму – університет як наукова система в реальності) [5, с. 14]. Уявлення в єдності всього людського знання на підставі загальних законів світового організму створює загальну енциклопедію, а особа, здатна скласти таке уявлення, називається енциклопедистом у істинному і великому сенсі цього слова. Уявлення систематичної сукупності знань, що належать до однієї будь-якої сфери науки, складає приватну, спеціальну енциклопедію. Спеціальна енциклопедія викликана до життя тими самими причинами, як і існування загальної енциклопедії, тобто потребою людського розуму в єдності, у системі серед розмаїтості. Скільки окремих груп людського знання, стільки може існувати і спеціальних енциклопедій. Так, існує енциклопедія філософських наук, енциклопедія медицини і т. д. До спеціальних, приватних енциклопедій зараховується й енциклопедія права, що належить до групи юридичних знань. Енциклопедія права, як особлива наука, дотепер не визначилася ще цілком. У будь-якому разі, згідно з М. Ю. Чижовим, єдність усіх юридичних наук на підставі загальних законів розвитку явищ юридичного життя становить енциклопедія права. Вона відрізняється від інших предметів юридичної освіти не тим, що запозичає свій зміст із усіх наук, що викладаються на юридичному факультеті, і не способом тільки розгляду їй передлежачого матеріалу, а тим, що їй властивий особливий зміст, не залежний від усіх інших спеціальних юридичних наук, і що вона ставить свої самостійні завдання [5, с. 15].

В іншій праці потребу в такій узагальнюючій науці, як енциклопедія права, учений пояснює своєрідно. На його думку, з'ясування загальних основ права і встановлення системи права необхідно при вивченні спеціальних наук настільки, наскільки необхідно взагалі з'ясування подробиць із загального цілого. Вчений упевнений, що «зміст і завдання енциклопедії права не можуть входити в жодну зі спеціальних наук без порушення їхнього власного змісту і вторгнення їх у чужу сферу. Установлення системи загальних засад права складає діяльність, що перебуває за межами роботи фахівців. Чому ж не назвати результати цієї наукової діяльності змістом особливої науки?» [3, с. 3].

Виходячи з положення сучасної йому науки про те, що наука права має завдання розкрити закони розвитку юридичних явищ, М. Ю. Чижов зміст енциклопедії права визначає як єдність простих,

корінних сил і законів, що діють у всіх проявах права як одного з явищ суспільного життя. Пізнання загального в праві виходить за межі тієї чи іншої спеціальної юридичної науки і складає належність енциклопедії права. На думку вченого, на долю енциклопедії права випадає вирішення, головним чином, двох самостійних завдань, що дають енциклопедії самостійне становище серед інших юридичних наук. Ці завдання полягають: 1) у встановленні системи права і юридичних наук; і 2) у з'ясуванні права у всіх його проявах на підставі корінних соціальних сил, законів [5, с. 15-16]. Ці самі завдання в іншій праці вчений конкретизував у такий спосіб: «1) у з'ясуванні загальних засад права, властивих кожній з галузей науки права (загальне вчення про право); і 2) у встановленні системи права і юридичних наук (систематичний огляд різних галузей права у спільному зв'язку з боку їхнього змісту – систематика права)» [3, с. 3].

У трактуванні М. Чижова енциклопедія права – це наука, зазначений зміст і завдання якої не довільні, не визначаються його особистим розсудом, а випливають з вимог науки права. На його думку, встановлення системи правознавства і з'ясування основ юридичного життя суспільства настільки необхідно при вивченні спеціальних наук права, наскільки необхідно взагалі з'ясування подробиць із загального цілого. Зміст і завдання енциклопедії права не можуть входити в жодну зі спеціальних наук без порушення їхнього власного змісту і вторгнення їх у чужу сферу. Такий зміст і такі завдання повинні були утворити особливу галузь юридичних наук, якою і є тільки енциклопедія права [5, с. 16].

Таким чином, М. Ю. Чижов доходить висновку, що встановлення системи права і з'ясування загального в праві повинні утворити особливу галузь юридичних наук, якою і є вступ у вивчення права (енциклопедія права).

Відповідно до двох самостійних завдань енциклопедії права, її виклад, за М. Ю. Чижовим, розпадається на два відділи. У першому з них усвідомлюється природа права на підставі корінних соціальних сил, а в другому – подається система права і юридичних наук [5, с. 17].

Свої лекції з енциклопедії права М. Чижов подав за назвою «Вступ у вивчення права (енциклопедія права)» (Одеса, 1908). Дану працю вчений починає такими словами: «Свої лекції я випускаю у світ: 1) під ім'ям вступу у вивчення права і 2) не у формі компактного курсу, а у вигляді нотаток, що в мене утворилися при читанні лекцій і якими я поділявся зі своїми слухачами» [3, с. 1].

Своєрідність (мабуть, і суперечливість) визначення М. Ю. Чижовим статусу енциклопедії права (як окремої науки) полягає в тім, що науку

в даному разі він розуміє специфічно. Він пише: «Свої лекції я назвав вступом у вивчення права, бо я на енциклопедію права дивлюся як на науку в тому розумінні, що вона є особливий предмет юридичної освіти, призначений, головним чином, для початківців юридичної освіти… У «вступі» початківець може почерпнути загальні поняття про право і систематично оглянути різні галузі правознавства у спільному зв'язку з боку їхнього змісту» [3, с. 1]. Іншими словами, у наявності ототожнення науки і навчальної дисципліни. Енциклопедія права М. Ю. Чижова носить характер найпевніше навчального посібника, що знаходить своє відображення й у назві – «Вступ у вивчення права». З цього погляду енциклопедія права М. Ю. Чижова не відрізняється від багатьох своїх аналогів.

Саме зазначені вище завдання, на думку вченого, обумовлюють особливе становище енциклопедії права серед інших юридичних наук. У цьому зв'язку цікаві судження М. Ю. Чижова про співвідношення енциклопедії права і загальної теорії права. На його думку, завдання загальної теорії права «відкрити зв'язок і наступність юридичних явищ, звести масу юридичних явищ до невеликого числа засад, законів в одне ціле і закінчене» і є також завданням енциклопедії права [3, с. 4]. Як неважко помітити, у цій частині енциклопедія права ототожнюється із загальною теорією права, що фактично було узвичаєно серед тодішніх енциклопедистів. Деякі з них запропонували перейменувати її на теорію права. Зокрема, виходячи з невизначеності змісту енциклопедії права і безмежності матеріалу, що міг би ввійти в її склад, М. Капустін пропонував іменувати цю науку не енциклопедією, а теорією права. М. Коркунов також наполягав на необхідності дати узагальнюючій науці в правознавстві назву загальної теорії права, при цьому він виходив з того, що філософія права й енциклопедія права одне й те саме, і це тільки підготовчі стадії до створення однієї узагальнюючої дисципліни. Праця Є. Трубецького хоча й називається енциклопедією права, але в дійсності становить теорію права.

Енциклопедія права в трактуванні М. Ю. Чижова, по його ж словах, дуже близько підходить до філософії права, бо «та й інша є система права, та й інша вивчає спільний зв'язок юридичних наук, та й інша прагне підтримати єдність окремих галузей права» [3, с. 4]. Разом з тим М. Ю. Чижов не погоджується з думкою деяких учених, що затверджують, що енциклопедія права запозичає свій зміст із філософії права [5, с. 16-17]. До речі, вперше необхідність злиття, ототожнення філософії права й енциклопедії права висловив П. Карасевич.

На закінчення необхідно відзначити, що в історії становлення загальнотеоретичного правознавства енциклопедія права відіграла

дуже важливу роль. Разом з тим, наша позиція полягає в тім, що енциклопедія права не може бути визнана наукою в сучасному її розумінні. Як вірно зауважує В. М. Хропанюк, енциклопедія права як наука методологічно неспроможна, оскільки в неї немає ні власного предмета, ані методу дослідження, тобто того, що властиво будь-якій науці, і вона нині трансформувалася в навчальну дисципліну за назвою «Вступ в юридичну спеціальність» [6, с. 15].

Бібліографічний список

1. Бабкин В. Д. Чижов Микола Юхимович / В. Д. Бабкин, І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки : в 6 т. – К. : Видав. Дім «Юридична книга», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 222-224.
2. Самодурова В. В. Чижов Микола Юхимович. Юрист, фахівець у галузі енціклопедії і історії права / В. В. Самодурова // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. Т. 4 : Р-Я / відп. ред. В. А. Сминтина ; упоряд. та бібл. ред. В. В Самодурова, І. В. Шепільська, Н. С. Татарова. – О. : Астропринт, 2000. – С. 355-357.
3. Чижов Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки ординарного профессора Императорского Новороссийского университета Н. Е. Чижова / Н. Чижов. – О. : Типогр. «Русской Речи», 1908. – 289 с.
4. Зверев Н. Энциклопедия в ряду юридических наук / Н. Зверев // Юрид. вестник. – 1880. – Т. 3. – С. 15-28.
5. Чижов Н. Энциклопедия и философия права в германских и австрийских университетах / Н. Чижов. – О. : Типогр. Зеленого (б. Ульриха), 1882. – Вып. 1. – 94 с.
6. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. – 2-е изд. – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.

В данной статье исследуется вклад Н. Е. Чижова в науку «энциклопедия права», основные идеи, а также определение ученного этой науки и сравнение его с определениями других ученных того времени.

This article explores the contribution of N. E. Tchizhov's in science «encyclopedia of law», the basic ideas and scientists definition of this science and its comparison with the definitions of other scientists of that time.

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2013

УДК 349.414: 332.2.012.334 (477) "1917/40"

Кондратенко Ю. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБУДОВИ МІСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЗАКОНОДАВСТВІ 1917-1940 РОКІВ

Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання надання і використання земельних ділянок в містах для забудови в період 1917-1940 рр. Проаналізовано зміст і значення договорів про забудову міських земельних ділянок. Встановлено, що зазначений період розвитку правового регулювання використання земель міст для забудови характеризувався тим, що основна увага держави була прикута до організації планового використання міських земель за цільовим призначенням.

Постановка проблеми. Історично склалося так, що місто стало для людства найбільш привабливою та поширеною формою розселення. Серед інших поселень міста відрізняють велика чисельність населення, висока щільність забудови та концентрація різноманітних видів діяльності. Функціонування міста завжди було нерозривно пов'язане з прилеглою територією. Слід зазначити, що у дореволюційній Україні не було спеціального містобудівного законодавства. Проте найважливіші законодавчі акти того часу – Городові положення і Статут будівельний, містили досить наочні і диференційовані, залежно від значення міста, містобудівні норми права, обов'язок реалізації яких покладався на виконавчу владу. Характерною рисою міст був їх розвиток на основі затверджених планів та правил забудови, що ґрунтувався на будівельних, санітарних та протипожежних нормах. Дореволюційне законодавство містило перелік об'єктів власності міста на землю: вулиці, тротуари, площі, пристані, водні сполучення в межах міста тощо. Приватні особи не могли розпоряджатися цими об'єктами, оскільки вони задовольняли суспільні потреби.

Головною метою земельного законодавства після революції 1917 року було забезпечення націоналізації всіх земель, включаючи міські, з включенням їх до складу єдиного земельного фонду, що знаходиться у виключній власності держави. Ця обставина призвела до формування нової концепції управління землями, характерної для всього радянського періоду, відповідно до якої повноваження держави щодо управління земельним фондом визнавалися заснованими на праві виключної державної власності на землю.

Аналіз останніх наукових досліджень. В науці земельного права радянського періоду правовому режиму земель міської забудови присвячувались праці В. П. Балєзіна, І. І. Євтіхієва, І. О. Іконицької,

 © Ю. В. Кондратенко, 2013

А. І. Корольов, М. І. Краснова, С. О. Тінякова та інших вчених. Серед сучасних вітчизняних науковців окремі питання історії розвитку земельного законодавства вивчалися П. Ф. Кулиничем, В. Л. Мунтяном, В. В. Носіком, О. М. О. О. Погрібним та іншими науковцями. Проте проблеми правового регулювання забудови міських земельних ділянок залишаються малодослідженими і тому потребують додаткового вивчення.

Завданням даної публікації є дослідження правового регулювання надання і використання земельних ділянок в містах для забудови в період 1917-1940 років та їх впливу на сучасне містобудівне і земельне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Юридичною підставою земельних перетворень стало проголошення 26 жовтня (7 листопада) 1917 року Декрету «Про землю». Сутність цих перетворень полягала у тому, що в країні було ліквідовано земельний лад, заснований на приватній власності, і проголошувався новий лад, при якому земля оголошувалась народним надбанням [1, с. 38]. У ст. 1 Декрету «Про землю» зазначалось, що «поміщицька власність на землю скасовується негайно без жодного викупу» [2]. За цим РНК РРФСР прийняла Декрет «Про заборону угод із нерухомістю» від 14 грудня 1917 року, в якому зазначалось, що з 18 грудня 1917 року, враховуючи майбутнє усуспільнення міської землі, призупиняються будь-які угоди щодо купівлі-продажу, заставі всієї нерухомості та землі в містах [3]. Згідно ст. 1 Декрету «Про скасування приватної власності на нерухомість в містах» від 20 серпня 1918 року було проголошено скасування права приватної власності на всі без виключення земельні ділянки як забудовані, так і не забудовані, що належать приватним особам і промисловим підприємствам, установам і відомствам, що знаходяться в межах міських поселень [4].

У розвиток Декрету «Про землю» 9 лютого 1918 року був прийнятий Декрет «Про соціалізацію землі». Він передусім підтверджував факт скасування приватної власності на землю (ст. 1). В Декреті прямо не говорилося про виключну державну власність на землю, проте зазначалося, що розподіл землі між користувачами здійснюється тільки органами держави (ст. 9) і що земля вилучається з господарського обігу (ст. 39) [5].

Тимчасовий відтік міського населення в перші роки соціалістичної революції і громадянської війни у сільську місцевість дещо послабив житлову кризу в містах. Перехід на мирну роботу по відновленню народного господарства з 1921 року міське населення починає зростати. Проте житлове будівництво у містах в роки громадянської війни було

запущено і частково зруйновано. У той же час держава була не в змозі взяти на себе завдання ліквідувати житлову кризу виключно за рахунок державних коштів, а тому вона пішла шляхом залучення коштів і сил міського населення для будівництва і відновлення житлового фонду.

З метою послаблення житлової кризи Декретом РНК РСФСР від 8 серпня 1921 року «Про надання кооперативним об'єднанням і окремим громадянам права забудови міських ділянок», ім. було дозволено забудовувати ті земельні ділянки міської забудови, які не могли бути найближчим часом забудовані за рахунок коштів місцевих рад. Цей декрет в умовах нової економічної політики скасував заборону здійснювати будівництво окремим громадянам і кооперативам в середніх і великих містах з населенням понад 10 тис., яка була установлена Декретом ВЦВК від 20 серпня 1917 року «Про скасування права приватної власності на нерухомості в містах».

Проте один лише дозвіл здійснювати будівництво на території міських земель сам собою не створював міцного правового становища для забудовників. З метою зміцнення правового становища забудовників Декретом ВЦВК і РНК РСФСР від 14 серпня 1922 року був введений інститут права забудови, відповідно до якого міські земельні ділянки надавались забудовникам за договором права забудови на строк до 20 років для дерев'яних будівель і до 49 років для кам'яних будівель. Пізніше строки землекористування за договором про право забудови були збільшені: на строк до 50 років для дерев'яних будівель, 60 років – для змішаних будівель і до 65 років для кам'яних будівель. Під правом забудови розуміли речове строкове право зводити будівлі на міських і позаміських землях, а також право володіти, користуватися і розпоряджатися цими будівлями в межах строку, передбаченого договором забудови. Як зазначав В. П. Балєзін, інститут права забудови, встановлюючи новий вид користування землями міської забудови, слугував як інтересам держави в цілому, так і інтересам окремих громадян, які мали кошти для будівництва житлових будинків [6, с. 24-25]. Право забудови являло собою сукупність цивільних і земельних відносин. Цивільні відносини забудови в цілому регулювалися ст. ст. 71-84 ЦК РРФСР 1922 року, а земельні відносини – Типовим договором про право забудови земельних ділянок і інструкціями Наркомату внутрішніх справ РСФСР [7, с. 43].

Договори про право забудови міських земельних ділянок укладалися місцевими комунальними органами як з окремими громадянами, так і з кооперативними організаціями. Розмір земельної ділянки було встановлено не більше 300 кв. сажень (приблизно 1365 кв. м). З метою

заохочення житлового будівництва особи, що збудували за договором про право забудови будівлі, звільнялися протягом перших трьох років після завершення будівництва від державних і місцевих податків і зборів, в тому числі від сплати земельної ренти. Після закінчення трьох років весь наступний час до закінчення строку договору земельна рента стягувалась в половинному розмірі. Зазначені пільги надавались забудовникам лише в тому випадку, якщо в новозбудованій будівлі не менше 75 % всієї площі займали житлові приміщення. Договір про право забудови накладав на забудовників зобов'язання використовувати земельну ділянку за прямим призначенням, а також здійснювати його благоустрій.

Таким чином, в результаті запровадження інституту права забудови для установ, підприємств і організацій суспільного сектору, а також окремих громадян-забудовників було встановлено строкове користування землями забудови в містах і селищах. Користування земельними ділянками за договорами про право забудови було встановлено на довготривалий строк (до 65 років), тому цей вид землекористування в нормативно-правових актах і літературі отримав назву довгострокового користування.

Внаслідок своєрідності господарського призначення міських земель, вони займали особливе місце в єдиному земельному фонді, у зв'язку з чим їм присвячувалося спеціальне законодавство. Так, відповідно до ст. 147 Земельного кодексу 1922 року, ВЦВК і РНК РСФРР 13 квітня 1925 року затвердили Положення про земельні розпорядження в містах. Всі міські землі Положення поділяв на три категорії: сельбищні, землі загального користування, міські угіддя. Міська сельбищна площа складається із фактично забудованих ділянок і площ, призначених під забудову (ст. 9) [8, с. 412].

З виданням Земельного кодексу РРФСР 1922 року було проведено кодифікацію земельного законодавства, яка не систематизувала достатнім чином законодавство про міські землі. Проте остаточно було закріплено принцип державного управління землями міст і відсутність правових підстав для самоврядування у даній сфері, а також чіткіше було розмежовано компетенцію щодо управління землями міст між державними органами, включаючи новостворені органи міжгалузевого управління (архітектури і будівництва, житлово-комунального господарства). Крім того, саме у цей період відбувався розвиток законодавства про територіальне планування, що стало своєрідним прообразом сучасного містобудівного законодавства.

Безстрокове користування на території земель міської забудови було обмежено лише тими земельними ділянками, на яких були роз-

міщені приватновласницькі будівлі, побудовані в дореволюційний час, а також будівлі націоналізовані та муніципалізовані [6, с. 26].

Зростання промислового будівництва міст збільшувало потреби в нових земельних територіях, які задовольнялися в основному за рахунок сільськогосподарських земель. У зв'язку з цим 4 березня 1929 року ВЦВК і РНК РРФСР прийняли спеціальне Положення про вилучення земель для державних і суспільних потреб, що допускало вилучення лише ділянок необхідного розміру і зобов'язувало установи і підприємства, яким передавалась земля, відшкодувати виникли вилученням збитки [1, с. 60].

Містобудування зазначеного періоду посідає помітне місце в історії розбудови українських міст. У зв'язку з цим в 1929 році при Держплані СРСР створено комісію з вивчення перспектив розвитку міст України. Для виконання проектів планування та забудови міст з їх обґрунтуваннями у 1930 році в Харкові організовано Державний інститут проектування міст (Діпромісто). В середина 30-х років в Український РСР визначається нормативний підхід до планування і забудови міст та закладається початок районного планування. Саме у цей час проектним інститутом Діпромісто були розроблені перші містобудівні нормативи – прообраз сучасних ДБН, де поряд із пожежними та санітарними нормами були розроблені правила та планувальні параметри населених пунктів. Повоєнний період урбанізаційного процесу в Європі відзначався подальшою значною концентрацією міського населення.

Процес індустріалізації країни, який розпочався наприкінці 20-х, на початку 30-х років XX століття, інтенсивний розвиток промисловості та технічне переозброєння сільського господарства сприяли процесу подальшої урбанізації. Постали проблеми формування величезних промислових районів, визначення перспективного росту населених пунктів та напрямів їхнього територіального розвитку, транспортного та інженерного забезпечення тощо. Це вимагало створення необхідної проектної документації як основи раціональної організації та використання міських територій, а також розміщення житла в сприятливому природному середовищі. Перші практичні питання, які довелося вирішувати містобудівникам – це проектування і створення робітничих поселень (соцміст), реконструкція та перебудова існуючих міст, перш за все індустріальних центрів. У процесі проектування були визначені найважливіші принципи містобудування: комплексність забудови, зонування території, створення зелених зон між промисловими та житловими кварталами, благоустрій міст тощо [9, с. 36].

Подальший розвиток законодавства про використання земель для містобудівних потреб пов'язаний з постановою Пленуму ЦК ВКП (б) від 15 червня 1931 року «Про московське міське господарство і розвиток міського господарства СРСР», яка відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку міст і міського землекористування [10, с. 34-37]. Саме ця постанова ознаменувала собою початок нового періоду в історії правового регулювання використання земель для містобудівних потреб і стала на тривалий час програмою перевлаштування старих і будівництва нових міст.

В розвиток директив червневого Пленуму ЦК ВКП (б) 1931 року було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1933 року «Про складання і затвердження проектів планування і реконструкції міст та інших населених місць СРСР». В слід за цим були прийняті відповідні законодавчі акти в союзних республік, якими встановлювалось, що будівництво нових міст і селищ, а також їх реконструкція могли проводитись лише на основі затверджених проектів планування цих населених місць. Затверджені проекти планування визначали не лише внутрішнє влаштування міської території, а і встановлювали цільове призначення міських земельних ділянок, а також передбачали перспективу розвитку міської території. Проекти планування населених місць в залежності від розрахункової кількості населення мали затверджуватися або РНК СРСР, або РНК союзних і автономних республік, або крайовими (обласними) комітетами [11].

У зв'язку з прийняттям Конституції СРСР 1936 року, що закріпила право особистої власності громадян на житловий будинок, виникла необхідність в наданні права безстрокового землекористування не лише державним підприємствам, установам і громадським організаціям, а й окремим громадянам. В результаті постало питання про заміну інституту строкового землекористування на умовах договору про право забудови новим інститутом безстрокового землекористування.

Не дивлячись на те, що заходи по впорядкуванню планування і забудови міст давали відчутні результати, проте випадки самовільного будівництва з порушенням проектів планування і забудови міст були досить поширені і наносили велику шкоду використанню земель за цільовим призначенням. Тому важливим актом, що надавав органам державної влади певні права по боротьбі з порушенням цільового призначення земель міської забудови стала постанова РНК СРСР від 22 травня 1940 року «Про заходи боротьби з самовільним будівництвом в містах, робочих, курортних і дачних селищах» [12].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що невдовзі після революції 1917 року з метою правового регулювання використання земель для містобудівних потреб виникли і діяли певні правові форми регулювання планування і забудови міст. Однак ці правові форми державного впливу на планування і забудову міст не були вирішальними і визначальними для міського землекористування. Після 1931-1932 рр. вплив держави на планування і забудову міст посилюється. Провідними і визначальними для міського землекористування стали акти, що регулюють планування і забудову міст. Зокрема, основним актом регулювання землекористування на території того чи іншого міста стає генеральний план цього міста. Зазначений період розвитку правового регулювання використання земель міст для забудови характеризувався головним чином тим, що основна увага держави була зосереджена на організації планового використання міських земель за цільовим призначенням. Вона своє відображення в проектах планування і забудови міст, що затверджувались державними органами.

Перспективою подальших наукових досліджень у зазначеному напрямку може стати вивчення історико-правових засад розвитку законодавства про використання земель для містобудівних потреб в післявоєнний період.

Бібліографічний список

1. Общая теория советского земельного права / Отв. ред.: Г. А. Аксененок, И. А. Иконицкая, Н. И. Краснов. – М. : Наука, 1983. – 357 с.
2. О земле: Декрет СНК РСФСР от 26 октября (7 ноября) 1917 г. // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 3.
3. О запрещении сделок с недвижимостью: Декрет Совета Народных Комисаров РСФСР от 14 декабря 1917 г. // СУ РСФСР. – 1917. – № 10. – Ст. 154.
4. Об отмене права частной собственности на недвижимости в городах: Декрет от 20 августа 1918 г. // СУ. – 1918. – № 62. – Ст. 674.
5. О социализации земли: Декрет ВЦИК от 19 февраля 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 25. – Ст. 346.
6. Балезин В. П. Правовой режим земель городской застройки / В. П. Балезин. – М., 1963. – 194 с.
7. Евтихиев И. И. Законодательство о городских землях / И. И. Евтихиев, С. А. Тиняков. – М. : Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – 78 с.
8. Королев А. И. Земельное право / А. И. Королев // Сорок лет советского права, 1917-1957 : Период социализма. Т. 1. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – С. 361-425.

9. Клюшниченко Є. Розвиток містобудування в Україні та завдання щодо його вдосконалення / Є. Клюшниченко // Містобудування та територіальне планування. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 35-38.
10. О московском городском хозяйстве и развитии городского хозяйства СССР: Постановление Пленума ЦК ВКП (б) от 15 июня 1931 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – изд. 7-е, ч. III. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 34-37.
11. О составлении и утверждении проектов планировки и социалистической реконструкции городов и других населенных мест СССР: Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 июня 1933 г. // СЗ СССР. – 1933. – № 41. – Ст. 243.
12. О мерах борьбы с самовольным строительством в городах, рабочих, курортных и дачных поселках: Постановление СНК СРСР от 22 мая 1940 г. // СП СССР. – 1940. – № 11. – Ст. 48.

Статья посвящена исследованию особенностей правового регулирования предоставления и использования земельных участков в городах для застройки в период 1917-1940 гг. Проанализировано содержание и значение договоров о застройке городских земельных участков. Установлено, что отмеченный период развития правового регулирования использования земель городов для застройки характеризовался тем, что основное внимание государства было приковано к организации планового использования городских земель по целевому назначению.

The article is devoted to researching of features of the legal adjusting of grant and use of lot lands in cities for building in the period of 1917-1940. Maintenance and value of agreements about building of city lot lands is analysed. It is set that the noted period of development of the legal adjusting of the use of lot lands of cities for building was characterized that basic attention of the state was tied down to organization of the planned use of city lands on the having a special purpose setting.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013

УДК 340.0(09)(477)

Шевчук-Бєла Я. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ВІДНОШЕННІ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Стаття присвячена питанням переселення німецьких колоністів до Російської імперії, визначенню їх юридичного положення, розглядається повна економічна активність переселенців, виділені основні етапи переселенської політики, говориться про створення правового акту кодифікування - Збірки законів про іноземні колонії.

Становлення причорноморських німців, як окремої етнічної спільності, проходило під впливом культури українського народу, а також інших народів Північного Причорномор'я: росіян, євреїв, кримських і ногайських татар, болгар і греків.

Переселення німецьких колоністів та їх юридичний стан цілком визначалися російським урядом, який при цьому керувався економічними інтересами Росії, імперськими ідеалами, намагався збільшити свою територію. Таке переселення могло відбуватися тільки при умові визначення окремого юридичного статусу переселенців, який гарантував би їх від можливого закріпачення, забезпечував би їм певну свободу економічної активності.

Правові основи переселення були порівняно сприятливі для німецьких колоністів. Вони були розраховані на те, щоб якомога більше добрих господарів заохотити до колонізації німцями територій, які були недостатньо освоєнні, перебували поза господарчим оборотом. Але це щодо офіційної статистики. В дійсності ж ситуація нерідко була зовсім іншою, оскільки на півдні України процвітало своєрідне сквaтерство - явище добре відоме Північній Америці. Причорноморська прерія приваблювала втікачів з закріпаченої України. Саме тут вони осідали без будь-якого дозволу офіційної влади. Багато з них вважали, що вони мають право на ту землю, яка передавалась німецьким переселенцям. Цим пояснюються численні конфлікти між тими, хто раніше користувався земельними масивами, які відходили німецьким колоністам, і німецькими переселенцями. Це, звичайно, дуже негативно впливало на хід колонізації. Конфлікти, однак, носили локальний характер і не привели до будь-яких міжетнічних непорозумінь. В цілому німецько-українські відносини в Північному Причорномор'ї складались на підставах добросусідства і взаємокорисної співдружності.

 © Я. В. Шевчук-Бєла, 2013

Німці, які селились в Південній Україні, одержували адміністративну автономію. Аналіз системи їх самоуправління дає підставу для висновку, що тут поєднувались представництво і вибірність адміністрації з регламентацією життя колоністів в чому б воно не полягало. Колоніст повинний був виконувати численні правила, які наказували йому певний образ життя. Особливо суворій регламентації підлягала виробнича діяльність колоніста. Тут все охоплювалось недремним оком адміністрації, кожна дія колоніста оцінювалась адекватно і визивала з боку адміністрації відповідну реакцію.

Аналізуючи німецьку колонізацію, можна зробити висновок, що з позиції юридичного стану німців, тут визначаються три основні періоди.

Перший період охоплює другу половину XVIII - першу половину XIX сторіччя. Це був період організації, проведення німецької колонізації на Схід, влаштування німців на нових місцях, пристосування їх до ведення господарства на Волзі і в Південній Україні.

Другий період хронологічно охоплює другу половину XIX сторіччя і початок XX (до 1914 року), коли німецьке населення в Росії і в Україні користувалося широкими можливостями для вільного господарювання і досягло великих успіхів в цьому. Німецькі колоністи в господарському і культурологічному відношенні перетворились в один з найбільш значних факторів суспільного життя Росії і України.

Третій період починається в 1914 році і продовжується до цього часу. Це період репресій, поневіряння німців, їх реабілітації, еміграційного руху на Захід, спроб відновити їх адміністративну автономію, ствердити гідність свого буття.

В 1800-1803 роках в Росії був прийнятий цілий ряд законодавчих актів на загальнодержавному рівні, які стосувались формування певного правопорядку в колоніях.

Колоністи по їх правовому статусу були віднесені до державних або казенних селян, оскільки землі, на яких вони селились, належали державі. Вони не мали право бути власниками закріпачених селян. Але колоністи по правовому статусу суттєво відрізнялись від державних селян, що відбивалось в порядку спадкоємства колоністами майна, в порядку їх оподаткування і самоврядування.

В 1842 році права, свободи, обов'язки і привілеї колоністів були зведені в окрему кодифікацію - Збірник законів про іноземні колонії. Колоністам та їх нащадкам ця кодифікація дарувала громадянські права, які розповсюджувались не лише на колоністів, що мешкали в колоніях, але взагалі на всіх іноземних переселенців в межі Російської імперії, незалежно від того, де вони жили. На підставі цієї кодифікації

їх надавались широкі свободи. Зокрема, вони одержували право купувати різне майно, в тому числі і нерухоме, користуючись при цьому своїми інтересами. За ними закріплювалося право на вільну торгівлю, на об'єднання в гільдії і цехи. Вони могли в колоніях, залежно від необхідності, засновувати ярмарки і базари, купувати землю, вільно передавати майно своїм спадкоємцям (крім громадської землі) відповідно до власної волі і без будь-яких обмежень. З цього часу колоністи могли укладати різні договори, угоди, видавати від власного імені різні уповноваження, грошові зобов'язання і тому подібні акти, але з відома і згоди їх керівників. Громада не мала права перешкоди на перехід колоніста в інший суспільний стан. В такому випадку громаді належало видати колоністові акт про звільнення його з громади. З такою умовою в минулому колоніст одержував новий соціальний статус, пов'язані з ним права і обов'язки. Більш того така людина могла зберегти за собою і права колоніста при умові виконання відповідних обов'язків. Громадянські права колоністів підлягали скасуванню:

– при їх переході в інший соціальний стан;

– при їх еміграції за кордон;

– якщо колоніст вчинив злочин, який своїм наслідком мав втрату громадянських прав, так званих, за мовою закону, прав стану. Це означало виключення з общини і, зокрема, могло мати місце у разі непристойної поведінки. В цьому разі колоніст попередньо засуджується зборами, в яких приймали участь голови колоністських господарів. Є підстава розглядати колоністів як один з привілейованих станів в російському суспільстві. Порівняно з іншими селянами колоністи безумовно мали цілий ряд переваг.

Доступ до общини колоністів, бажаючих увійти до цієї общини відкривався тільки на підставі відповідного рішення органу її самоврядування. Як правило, такий доступ давався лише вихідцям з іншої общини колоністів. Фактично доступ в общину колоністів людей, що належали до інших соціальних груп населення, був закритий.

Всі члени община в її межах володіли однаковими громадянськими правами. До основних обов'язків колоністів належали слухняність адміністрації і порядна поведінка. Якщо колоніст не підкорявся волі своєї адміністрації, свідчив про свою впертість в цьому, держав себе безладно, то община мала право вислати такого колоніста за кордон після повернення ним всіх його боргів. Це правило розповсюджувалось на всіх колоністів, що дозволяло тримати їх в руках місцевого управління, утримувати їх від безглуздя, небезпека якого їм при цьому загрожувала.

Яким було правове положення німецьких ремісників? Перш за все слід сказати, що в Одесі вони були поселені як громада ремісничої колонії на підставі тих же прав, які були гарантовані всім останнім колоністам. Як і ці останні вони були підпорядковані Конторі піклування про іноземних поселенців, мали свою власну печатку, зі свого власного середовища вони обирали своє керівництво. Пізніше на них була розповсюджена судова і адміністративна влада міського магістрату. Ще пізніше вони були підпорядковані міській думі, влада якої розповсюджувалась на всіх зобов'язаних податками громадян.

В 1819 році була заснована Загальна реміснича управа, якій була підпорядкована вся реміснича діяльність в місті. Оскільки за німецькими ремісниками були визнані права колоністів, то їх правове положення визначалось також нормативними актами адміністративних органів колоніального управління.

4 серпня 1871 року були прийняті "Правила про поселенців-власників". Відповідно до цього акту колоністи прираховувались до сільських жителів, до категорії селян-власників. З цього часу на них розповсюджувалась навіть військова повинність. "Правила" 1871 року відображали ті загальні зміни, що мали місце внаслідок проведення реформ 60 - 70-х років XIX сторіччя. Це перш за все скасування кріпацької неволі селян, перемога принципів послідовної рівності всіх перед законами, незалежно від соціального стану скасування всіх соціальних привілеїв і обмежень, введення основ виборчого управління на місцях, для всіх верств суспільства рівний суд, загальна військова повинність.

Існує також інша думка щодо переселення.

Після опублікування роботи відомого німецького дослідника Карла Штумппа в історичній літературі прийнято виділяти два періоди переселення німців до Росії: 1) 1550 – 1750-ті рр. та 2) 1763 – 1864 рр. [1]

Для більшості істориків ця хронологія стала аксіомою.

Дійсно, офіційні документи та інші джерела дозволяють частково погодитися як з подібною періодизацією, так і з виділенням Штумппом тих соціальних груп, які в ці роки переселялися. У перший період в Росії з'явилися офіцери, інженери, вчені, представники купецтва, підприємливі ремісники. У масі своїй вони зберігаються німецьке громадянство. Другий період переселення німців у Російську Імперію більшість дослідників безпосередньо пов'язують з появою Маніфесту 1762 Катерини II. Причому вважають, що першу хвилю переселенців склали переважно городяни, а в другій (з початку XIX ст.) переважали жителі німецьких сіл.

Представляється, що не зовсім точні загальноприйняті підходи до хронології переселення. У першому з названих періодів очевидно слід виділити допетровську епоху в історії розселення німців в Росії і петровські часи з притаманними їм особливостями.

Справа в тому, що саме в епоху Петра I була зроблена перша практична спроба за допомогою німецьких переселенців вирішити ряд завдань внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру. Особливі надії російський цар покладав на німців у справі внутрішнього перебудови держави. Мало місце широке використовування Петром I німців у військовій області, при проведенні грошової реформи (створення переселенцями з німецьких держав монетних дворів, медичному обслуговуванні, в організації торгівлі та ремесел. Однак соціальний статус німецьких переселенців ніде не був особливо обговорений. Прибуваючі до Росії, вони мали інтегруватися в російське суспільство, засвоївши мову і підкорившись дії загальноросійських законів.

З моменту публікації Маніфесту Катерини II 1763 року німецькі переселенці отримували в Росії особливий статус - «колоніст», що відводило їм своє, особливе місце в російському суспільстві і дозволяло зберігати етнічну специфіку. Можна погодитися з тим, що цей документ відкрив якісно новий етап переселення.

Законодавство Катерини II гарантувало бажаючим оселитися на землях, що включаються в обіг в результаті приєднання їх до Росії, значні привілеї: іноземним переселенцям гарантувалися безкоштовне надання від 30 до 80 десятин землі на кожну сім'ю, безвідсоткові кредити, звільнення від податків на термін від 10 до 30 років залежно від місцевості, умов та інших обставин і від військової повинності на вічні часи, свобода віросповідання, самостійне і шкільне самоврядування.

Згідно Маніфесту Катерини II від 22 липня 1763 року на нове місце проживання запрошуються особи різних соціальних верств - від незаможних до ремісників, підприємців, купців і т. д. Мова на цьому етапі йшла про широку хвилю еміграції без врахування майнового стану, роду занять, віросповідання мігрантів. У відповідності з теорією і практикою популяційний уряд Катерини II прагнув насамперед до накопичення «людського» капіталу. Спеціальні урядові агенти в європейських країнах стали займатися вербуванням переселенців, чим викликали таємне і явне невдоволення місцевих властей [2]. Проте російська влада, незважаючи на міждержавні складності, діяли методично і цілеспрямовано Вперше було налагоджено організоване переселення колоністів з німець держав. Питаннями переселенської політики став відати спеціальний апарат при уряді – Канцелярія опікунства іноземців.

У 60-70-і рр.. XVIII в. прибулі з німецьких земель групи переселення розселяли у Поволжі, на Слобідській Україні, Чернігівщині, в Ліфляндії, Санкт-Петербурзькій губернії, Центрально-чорноземний район (Воронезька губернія). Особливо інтенсивно йшло заселення німецькими колоністами Поволжя [3].

У Новоросію аж до кінця 80-х рр. організованого або масового переселення німців не було [4].

Отже, поновлення німецьких осель на півдні України в сучасних умовах, інтеграція німців в межах окремих сіл, селищ, міст, районів і областей - це те, що може статись при умові їх виділення на основі окремого правового режиму, який забезпечив би їм в певних межах самоврядування в контексті підпорядкованості державному суверенітету України.

Бібліографічний список

1. Stumpp K. Die RuBlanddeutschen. Zweihundert Jahre unterwegs. Verlag der Landsmannschaft Deutschen aus RuBland / K. Stumpp. - Stuttgart, 1981. - S. 6.
2. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России b XVIII в. – М., 1909. – С. 68, 71.
3. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собств ников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля, 19 августа 1916 года и влияние на экономическое состояние Южной России. - М., 1917. – С. 123-125; Кулинич И. Миграционные процессы немецкого населения в Причерноморье и Приазовье (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии Украины) в XIX-XX вв. / И. Кулинич // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. - М., 1998. - С. 53.
4. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. С. 24-26.

Статья посвящена вопросам переселения немецких колонистов в Российскую империю, определению их юридического положения, рассматривается полная экономическая активность переселенцев, выделены основные этапы переселенческой политики, говорится о создании кодификационного правового акта - Сборника законов об иностранных колониях.

The article deals with the resettlement of German colonists in the Russian Empire, the determination of their legal status, economic activity is considered full persons, and the main stages of the resettlement policy, said the establishment of codification of the legal act - the Coll on foreign colonies.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2013

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Андронова Вікторія Артурівна – здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Бакаянова Нана Мезенівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного Університету «Одеська юридична академія», адвокат, секретар дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії Одеської області.

Балобанова Дар'я Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Білоусов Олександр Сергійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Блінцова Вікторія Олегівна – методист Національного університету «Одеська юридична академія».

Богданов Володимир Семенович – доктор філософських наук, професор, директор Черкаського навчально-методичного центру Національного університету «Одеська юридична академія».

Бондар Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Бялоблоцький Збігнев – доктор політології, віце-ректор Вищої школи регіональної економіки (м. Кутно, Республіка Польща).

Гаджиєва Ділара Вагіфівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Годованюк Андрій Йосипович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Головченко Альона Вікторівна – аспірант кафедри соціальних теорій національного університету «Одеська юридична академія».

Громовенко Костянтин Вікторович – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Дарморіс Оксана Маркіянівна – кандидат юридичних наук, начальник юридичного відділу Управління Пенсійного фонду України в Бережанському районі Тернопільської області.

Демчук Дмитро Вікторович – здобувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Дзевелюк Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дмитрук Михайло Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Долженков Олег Олександрович – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Драшкович Анастасія Ігорівна – здобувач кафедри соціальних теорій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Забеліна Ірина Олегівна – здобувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського центру Національного університету «Одеська юридична академія»

Карпець Юлія Володимирівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Козаченко Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін ВСП «Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кондратенко Юлія Валентинівна – здобувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кройтор Артем Вікторович – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кузьмин Петро Васильович – доктор політичних наук, професор, професор РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет».

Лазарев Сергій Сергійович – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національнй педагогічний університет імені К.Д.Ушинського».

Малінін Володимир Володимирович – аспірант кафедри соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Милосердна Ірина Михайлівна – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Мокін Ігор Сергійович – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Оверчук Ольга Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука (м. Рівне).

Олійник Маргарита Олександровна – аспірантка кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Пальшков Костянтин Євгенович – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Панфілова Ольга Євгенівна – аспірант кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Пімонов Григорій Петрович – здобувач кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія», прокурор Приморського району м.Одеси.

Полухіна Аліна Валеріївна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Полянський Євген Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Резнік Олена Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Розман Юлія Валеріївна – аспірант кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Сурвілайтє Діана Вітаутівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Туляков В'ячеслав Олексійович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, проректор з міжнародних зв'язків Національного університету «Одеська юридична академія».

Харечко Ірина Зеновіївна – аспірант кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

Хаялі Рустем Ізеттовіч - доктор історичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Економіко-правового факультету у м. Сімферополі Національного університету «Одеська юридична академія».

Хижняк Юлія В'ячеславівна – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Хлівнюк Тетяна Петрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова.

Шевчук-Бєла Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Юрій Ігор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії й історії держави та права Одеського державного університету внутрішніх справ.

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В.
Моделювання як метод дослідження системи вищої освіти 3

Кормич Л. І.
Гендерні відносини: сутність та значення в суспільно-політичному розвитку 16

Кузьмин П. В.
Інститути влади та громадянське суспільство: механізми, технології та перспективи взаємодії 22

Богданов В. С.
Природа авторитарних проявів в сучасному соціально-політичному просторі 32

Долженков О. О.
Політична та соціальна трансформація: взаємозв'язок та особливості 40

Бялоблоцький Збігнев
Урядові кабінети та їх атрибути в контексті «зрілого» транзиту конституційного дизайну у Вірменії (1998-2012 рр.) 50

Білоусов О. С.
Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності 60

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Бондар О. М.
Забезпечення безпеки громадян за межами держави в умовах політичної нестабільності та терористичних дій 69

Милосердна І. М.
Система політичної влади України в умовах демократичних перетворень 77

Олійник М. О.
Моделі демократичних перетворень та особливості демократизації політичного процесу в Україні 87

Оверчук О. В.
Вплив стереотипів на виникнення рухів протесту в Україні 95

Головченко А. В.
Основні теоретико-методологічні підходи до аналізу політики країн Центрально-Східної Європи на шляху демократизації 103

Пальшков К. Є.
Проблеми становлення багатопартійності в Україні 111

Хлівнюк Т. П.
Сучасна система мас-медіа як умова досягнення соціального консенсусу 119

Блінцова В. О.
Процес медіатизації політики та функції мас-медіа у сучасному суспільстві 126

Харечко І. З.
Політико-правові аспекти доступу до публічної інформації в Україні через мережу Інтернет 131

Драшкович А. І.
Особливості легітимації владного рішення в умовах демократичного переходу 141

Карпець Ю. В.
Інститут лідерства як механізм впливу в політико-владних відносинах 149

Лазарев С. С.
Концептуальні підходи до розуміння політичних ресурсів 159

Полухіна А. В.
Дослідження ненасильницьких дій у сучасній вітчизняній політичній думці 169

Сурвілайтє Д. В.
Правові основи процесу формування молодіжної політики 174

Демчук Д. В.
Стадії та фактори політичного ризику: актуальні аспекти дослідження та аналізу 181

Гаджиєва Д. В.
Поняття, ознаки та функції інституту політичного транзиту 187

Малінін В. В.
Процес формування політичної ідентичності в умовах глобалізації: особливості та складові 194

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Туляков В. О., Пімонов Г. П., Балобанова Д. О., Полянський Є. Ю., Дмитрук М. М.
Кримінальна політика України: концептуальні основи 200

Козаченко О. В.
Спеціальні кримінально-правові заходи 209

Ягунов Д. В.
Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до убезпечення (філософсько-правовий аналіз) 218

Годованюк А. Й.
Полезахисні лісосмуги вже більш як двадцять років самі потребують захисту. Правові аспекти проблеми 228

Івченко К. А.
Шляхи вдосконалення банківського законодавства України 237

Розман Ю. В.
Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів 245

Дарморіс О. М.
Європейська стратегія зайнятості молоді 257

Андронова В. А.
Виникнення індивідуальних трудових правовідносин за трудовим законодавством України 264

Бакаянова Н. М.
Практичні та теоретичні питання визначення повноважень органів адвокатського самоврядування 271

Панфілова О. Є.
Розслідування фактів зростання імпорту в системі адміністративних проваджень 275

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Хаялі Р. І.
Політико-правовий статус Криму в програмних документах Тимчасового кримського мусульманського виконавчого комітету і татарської партії (березень – жовтень 1917 року) 285

Резнік О. І.
Православне духовенство як соціальний стан українського суспільства другої половини XVII – XVIII ст. 293

Громовенко К. В.
Історико-правовий аналіз військового найманства в античній, середньовічній та ранньомодерній Європі 304

Юрій І. А.
Організація протидії торгівлі жінками на півдні Російської імперії в XIX ст. 315

Кройтор А. В.
Умови та характер процесу інституціоналізації політичних партій в Україні на початку XX століття 321

Мокін І. С.
Абсолютистські аспекти гетьманату П. П. Скоропадського 329

Хижняк Ю. В.
Правове життя радянського суспільства в фейлетонах М. А. Булгакова 338

Забеліна І. О.
Поняття та сутність політичних криз: історико-бібліографічний аналіз 344

Дзевелюк А. В.
Микола Юхимович Чижов про статус та призначення енциклопедії права 354

Кондратенко Ю. В.
Правове регулювання забудови міських земель в законодавстві 1917-1940 років 362

Шевчук-Бєла Я. В.
Правові основи політики Російської імперії у відношенні німецьких колоністів у Північному Причорномор'ї 370

НАШІ АВТОРИ **376**

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,

– формулювання цілей статті (постановка завдання),

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,

– висновки з даного дослідження,

– перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов’язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”. Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07
Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 49

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

УДК 32(082)

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Видавці збірника:
Національний університет «Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23
Тел.: (048) 719-87-60
Факс: (048) 719-87-60
E-mail: aul513@ukr.net

Південноукраїнський центр гендерних проблем
65026, м. Одеса, вул. Грецька, 20
Тел.: (048)722-40-57
Факс: (048)733-40-57
E-mail: odgender@ukr.net

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 25.01.2013. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 23,6. Зам. № CG-49

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК № 1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424